ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱԼՓԱԳԵԱՆ

ՌՈՒՄԱՆԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ

Երուսաղէմ
Տպարան Սրբոց Յակոբեանց
1979

գ56.698
Գա

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱԼՓԱԳԵԱՆ

ՌՈՒՄԱՆԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ

Երուսաղէմ
Տպարան Սրբոց Յակոբեանց
1979

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
Ա. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՑԻՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ

Ֆրոջս՝ Արշալոյսին
Եղբայրական ջերմ սիրով եւ
երախտագիտութեամբ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Սոյն աշխատութեան հիմը կրնանք ըսել թէ դրուած է 1948-1962 տարիներուն, երբ մեր պաշտօնավարութեան շրջանին նախ որպէս հպատուղար եւ յետոյ իբրեւ վարչական խորհրդատու Առաջնորդարանի Թեմին Հայոց Ռումանիոյ, մանաւանդ 1955–1961 տարիներուն, Թեմին Առաջնորդ վազգէն Եպիսկոպոսի ընտրուելէն եւ մեկնումէն ետք ի Ս. Էջմիածին որպէս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, մեր առօրեայ աշխատանքներուն մէջ յաճախ դէմ-յանդիման գտնուած ենք Ռումէնի Դաւանութեանց Նախարարութեան, Ռումէնի Օրթոտոքս Եկեղեցւոյ Պատրիարքութեան եւ ընդհանրապէս միւս դաւանութեանց ներկայացուցիչներուն հետ, որոնք մեզմէ կը պահանջէին պատմա-վիճակագրական տուեալներ ռումանահայ գաղութի ամբեալ ու ներկայ վիճակին մասին: Մեր պարտականութիւնն էր ըստ կարելւոյն ճշգրիտ եւ լուրջ պատասխաններ տալ: Որովհետեւ շատ անգամ մեզի կը պակսէին հարկ եղած տուեալները, աշխատեցանք տեղւոյն վրայ պրպտել եւ ուսումնասիրել այն բոլորը որոնք առնչութիւն ունէին ռումանահայ գաղութին հետ: Այս աշխատասիրութիւնը, ուրեմն, կրնանք ըսել թէ արդիւնքն է ինքնաճանաչումի մեր պահանջին:

Եթէ սոյն ուսումնասիրութեամբ յաջողեցանք դոյզն չափով մը լոյս սփռել ռումանահայ գաղութին վրայ, մենք լիուլի վարձատրուած պիտի զգանք զմեզ:

ՌՈՒՄԱՆԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ռումանահայ գաղութ անուան տակ կը հասկնանք Մոլտովայի, Վալախիոյ, Թրանսիլվանիոյ (Արտեալ) եւ Պուքովինայի Հայ համայնքները։ Անոնց առնչութեամբ պիտի յիշենք նաեւ Պասարապիոյ եւ Հարաւ-Տոպրուճայի, այսինքն Աքքերմանի (Զէթաթէա Ալպը), Զերնըուցի, Քիչինեւի, Հոթինի, Պազարճըզի եւ Սիլիստրէի Հայերը, որոնք երբեմն մաս կը կազմէին Ռումանիոյ Հայ գաղութին, որովհետեւ քաղաքական հարկադրանքներու հետեւանքով Ռումանիոյ սահմանները փոփոխութեան ենթակայ էին, մերթ տարածուելով ու մերթ ամփոփուելով։

Այս հանդրուանին կարեւոր է նախ ամփոփ դիծերով ներկայացնել մեր պատմութեան ԺԱ. դարուն քաղաքական անցքերը եւ այդ շրջանին կեանքի պայմանները, եւ Հայոց արտագաղթին պատճառները։

Որոշ է որ ռումանահայ գաղութը սկիզբէն ի վեր բաղկացած էր այն տարրերէն, որոնց բուն հայրենիքը եղած էր Անի քաղաքը[1]։ Պատմութիւնը կը յիշատակէ, թէ Հայոց գաղթը Անիէն սկսաւ այն ժամանակ երբ Բագրատունեաց հարստութիւնը վերջ գտաւ Բիւզանդացւոց սադրանքներով, եւ Հայ ժողովուրդը մնաց անպաշտպան Արեւելքէն ներխուժող Սելջուքներու, Մոնկոլ-Թաթարներու եւ Թուրք-Թուրքմէններու հորդաներուն դիմաց[2]։

Բիւզանդիոն, որ երկար դարերէ ի վեր կը ձգտէր տիրանալ Անիին,

[1] Հայկ. Ս. Ս. Ռ. Մատենադարան, ձեռագիր թիւ 7449։

Ա. Կարինեան, Անձնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմութեան, Հատոր Ա, Երեւան, 1956, էջ 51։

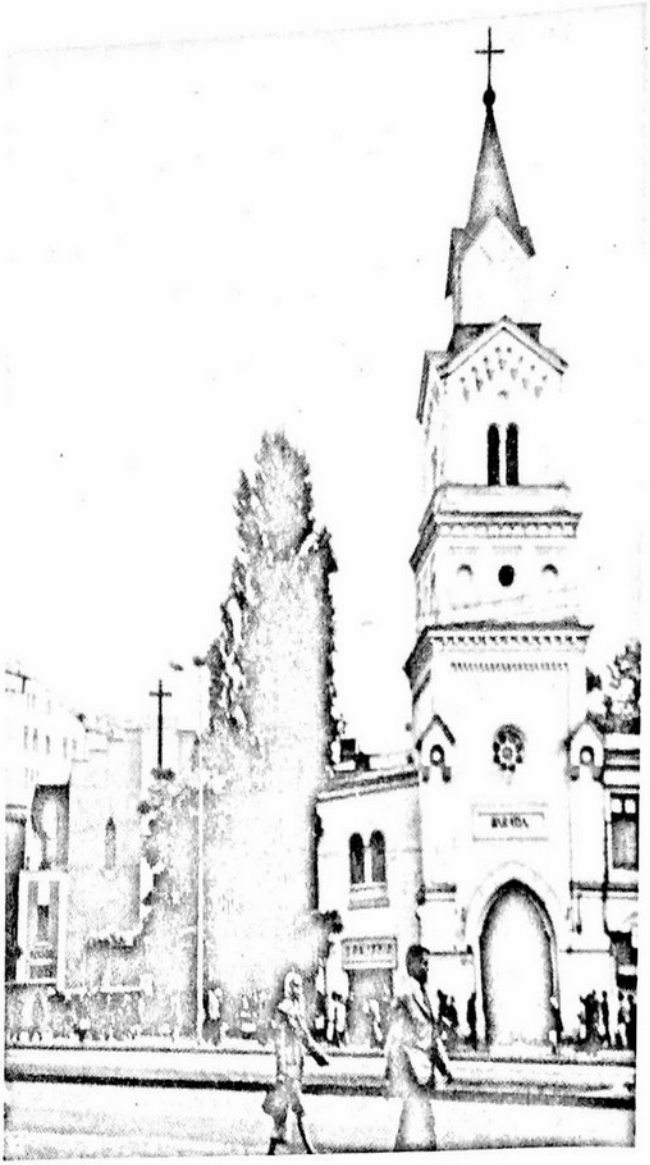
Vlad Banateanu, *Armenii in Istoria si Viata Romaneasca*, Bucuresti, 1938, p 19.

[2] Յ. Յ. Զագմաղեան, Պատմութիւն Հայոց, Պոլիս, 1917, էջ 396։

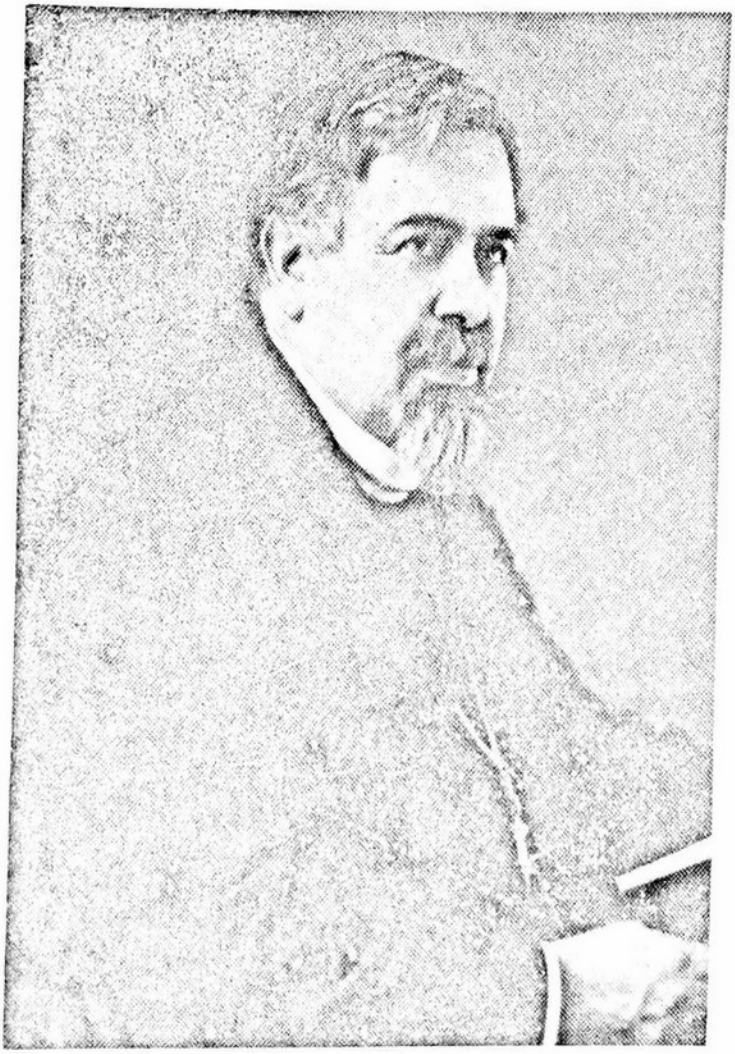
Principe N. Soutzo, *Notions statistiques sur la Moldavie*, Iasi, 1849, p. 52.

Fr. Macler, *Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine*, Paris, 1927, p. 13.

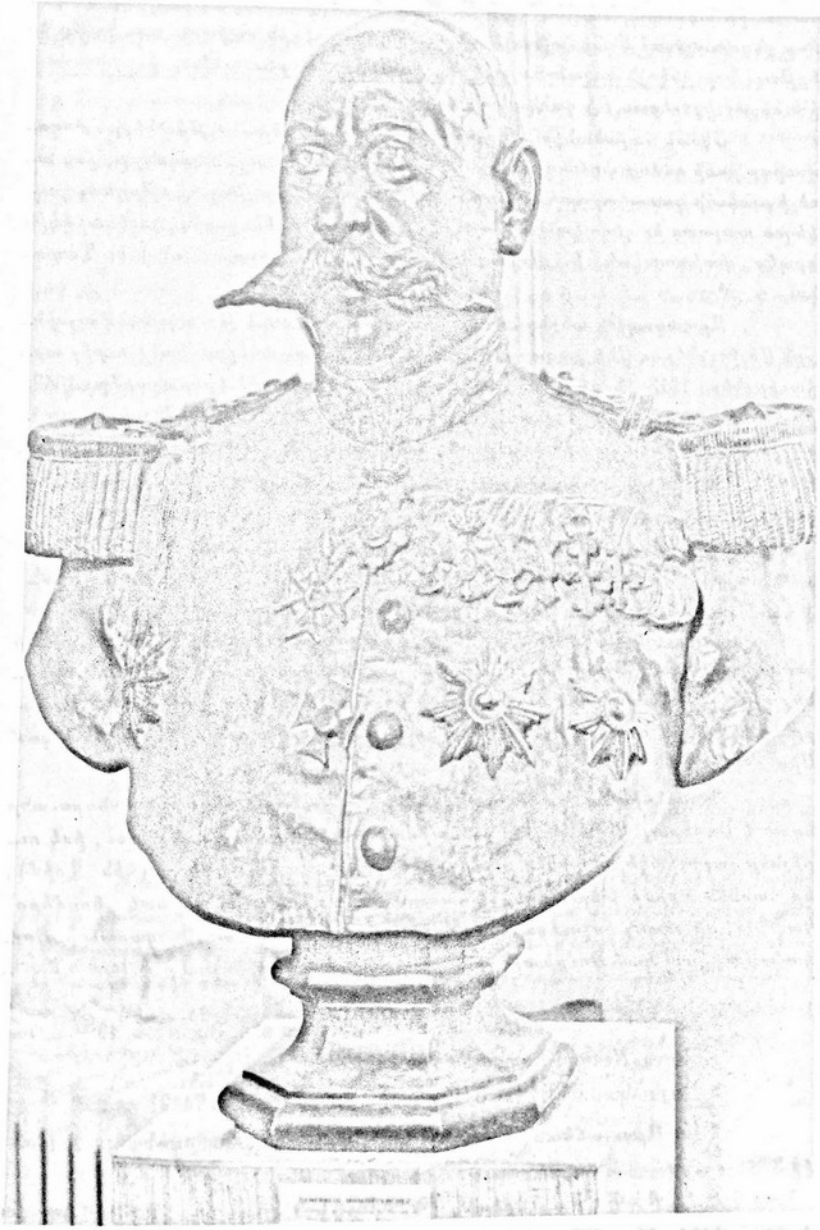
Vlad Banateanu, *Idem*, p. 12.

Պրրցիայի եկեղեցին

Ղեւոնդ Արք. Դուրեան

Զօրավար Միխայէլ Չէրքէզ

քիւն ունեցեր է հայկական եկեղեցի մը։ Ե. Ճ. Սիրունի 1958–ին երբ կ'աշխատէր Թումէն Պետական Արխիւներու դրասենեակը որպէս մասնագէտ արեւելեան լեզուներու, մեզի ցոյց տուած էր իր իսկ յայտնաբերած իշխանական հրովարտակը[10] Հայ եկեղեցւոյ առնչութեամբ, որ կը կրէր 15 Փետրուար 1742 Քուսկանը եւ ստորագրուած էր Միխայիլ Ռագովիցը իշխանապետին կողմէ, որուն բովանդակութիւնը թարգմանարար կու տանք ստորեւ.—

«Միխայիլ Ռագովիցը, ողորմութեամբն Աստուծոյ Իշխան եւ տիրակալ ամբողջ Ուսկրոյ–վալաախիոյ։

Իշխանական սոյն հրովարտակը կու տանիմ մեր իշխանութեան մայրաքաղաքին՝ Պուքրէշի մէջ ապրող Հայերուն, որպէսզի լիովին իրաւունք ունենան եկեղեցի մը կառուցանել այստեղ Պուքրէշի Սրբուհարիւր փողոցին վրայ։ Հայոց արհեստապետը եւ քաղաքին մէջ բնակող բոլոր Հայերը մեր Բարձրութեան ներկայացուցած աղերսագրերին մէջ կը յիշեն թէ Թրգովիշտէի եւ Ֆոքշանի մէջ, Հայերը եկեղեցիներ շինած են տեղւոյն հանգուցեալ իշխանապետներուն գիտակցութեամբն ու հրամանով։ Միեւնոյն հոս, ուր կը գտնուի մեր իշխանապետական Արքոր, եւ կ'ապրին բազմաթիւ Հայեր, եկեղեցի չունին որպէսզի կարենան աղօթել համաձայն իրենց կրօնքին։

Թէեւ Աստուծոյ ողորմութեամբ մեզ յանձնուած է այս երկրին իշխանութիւնը եւ իրաւունք ունինք կատարելու ինչ որ կը բաղձանք, բայց նկատի ունենալով որ եկեղեցի ունենալու թոյլտուութիւնը եկեղեցական գործ է եւ ոչ քաղաքային *(civil)*, չկրցանք որեւէ կերպով գոհացնել իրենց խնդրանքը եւ մեր կողմէ պատասխան տուինք անոնց թէ, մինչեւ որ թոյլտուութիւն եւ օրհնութիւն չստանանք Մեծ Եկեղեցիէն, այնտի չկրնանք մենք ալ մեր կարգին թոյլտուութիւն տալ, որ եկեղեցին կառուցուի։

Տեսնելով հետեւաբար անսպառելիութիւնը Հայոց առանց եկեղեցիի մնալուն, մենք դիմեցինք Կոստանդնուպոլսոյ սրբազան պատրիարք Տէր Փայիսիէին –որ այժմ կը հովուէ ուղղափառներու հոտը–, թոյլտուութիւն եւ օրհնութիւն ստանալու համար։ Ան պատրիարքական կոնդակով մը, որ կը կրէ սինոդականներուն ստորագրութիւնը եւս, կ'արտօնէ Հայերուն իրենց եկեղեցին կառուցանել, որովհետեւ այս բանը վնաս չի պատճառեր, այլ շատ օգտակար կ'ըլլայ։

Հետեւաբար մենք ալ թոյլտուութիւն կու տանիմ մեր իշխանական հրովարտակով, որպէսզի Հայերը առանց որեւէ մէկէն արգելքի եւ

[10] *Պուքրէշի Պետական Արխիւ. Թղթածրար Միքրոֆիլմի, վաւերաթուղթ թիւ 533։*

խոչընդոտի հանդիպելու, կառուցանեն իրենց եկեղեցին՝ իրենց կամ-
քին եւ փափաքին համաձայն: Մեզի ծանօթ է որ անոնք հանգուցեալ
ուրիշ իշխաններէ թոյլտուութիւն ստացած եւ կառուցած են իրենց ե-
կեղեցիները ոչ միայն Ցոհշանի, այլ նաև Թըրկովիշտէի, այս երկրին
հին մայրաքաղաքին մէջ: Հայերը եկեղեցի շինած են նաեւ Մոլտովա-
յի՝ Եաշին մէջ, ուր կը գտնուի իշխանական աթոռը. նոյնպէս բրիս-
տոնեայ ուրիշ երկիրներու մէջ թոյլտուութիւն ստացած են իրենց ե-
կեղեցիները կառուցանելու:

Նկատի ունենալով այս բոլորը եւ մանաւանդ թոյլտուութիւնն ու
օրհնութիւնը, զոր տուած է Տիեզերական Սրբազնագոյն Պատրիարքը.
արտօնութիւն՝ որ ստորագրուած է ամբողջ Սուրբ Սինոդին կողմէ.
հրաման տուինք շինելու եւ կառուցանելու եկեղեցին: Մեր այս իշ-
խանական հրովարտակր ամրացուցինք կնիքով ու վկայութեամբր
մեր պատուարժան եւ հաւատարիմ մեծ Պոյէրներուն, որոնք են
Նորտաէ Ֆրեցուլեսքու՝ դատաւորապետ (վորնիկ), Կոստանդին
Տուտեսքու՝ լոդոֆետ, Անտրոնաէ՝ Պան, Կոստանդին Իփսիլանթի
Զօրապետ (սփըդար), Պարպու Վըլքըրեսքու՝ գանձապահ (վիս-
դիէր), Անտրոնաճ՝ համբարակապետ (գլուչեր), Նորտաէ՝ սե-
նեկապետ (փոսթելնիգ), Շթեֆան Տուտեսքու՝ մատռուակապետ
(փահարնիգ), Ռատու Կուցուլեսքու՝ սեղանապետ (սդոլնիգ), Նոր
տաէ՝ ախոռապետ (գումիս), Վասիլաէ՝ պաշարապետ (սլու-
ջեր), Տրըկիչեանու՝ փոապետ (փիքար), եւ ոստիկանապետ
(իսփրաւնիգ) եւ Տումիդրաէ Ռաֆովիցը՝ երկրորդ լոդոֆետ:

Իշխանական սոյն հրովարտակր գրուեցաւ մեր իշխանութեան
երկրորդ տարին, այստեղ Պուքրէշի մեր մայրաքաղաքին մէջ, ձե-
ռամբ լոդոֆետ Միհայիլի, որդի Թոմա Պրպիանուի, յամին արարչա-
գործութեան 7250 եւ յամի Փրկչին 1742 Փետրուար 15:

Ես, Միհայիլ Ռագովիցը վոյեվոտ, ողորմութեամբն Աստուծոյ
իշխան համայն Ունկրո-Վլահիոյ:

Կոստանդին Տուտեսքու՝ մեծ լոդոֆետ:

Տիմիթրաշկու Ռագովիցը՝ երկրորդ լոդոֆետ»:

*Մեմիլսապես աւելցնենք թէ Ռագովիցը իշխանին այն ակնարկութիւ-
նը, թէ «եկեղեցի ունենալու թոյլտուութիւնը եկեղեցական գործ է եւ ոչ քա-
դաքային, չկրցանք ոչ մէկ կերպով գոհացնել իրենց այս խնդրանքը եւ պա-
տասխան տուինք մեր կողմէ անոնց, թէ մինչեւ որ թոյլտուութիւն եւ օրհնու-
թիւն չստանանք մեծ եկեղեցիէն (իմա կ. Պոլսոյ Տիեզերական Պատրիարքէն)
պիտի չկրնանք մենք ալ մեր կարգին թոյլտուութիւն տալ որ եկեղեցին կա-*

ռուցուի», պէտք է բացատրել անով որ Ռումէն եկեղեցին այդ չրջանին մաս կը
կազմէր Օրթոտոքս եկեղեցւոյ, եւ չէր կրնար չյարգել եկեղեցւոյ նուիրապե-
տութիւնը: Ռումէն եկեղեցին ինքնագլուխ հռչակուեցաւ 1877–ին:

Ընդհանրապէս երբ մեր եկեղեցիները կը կառուցուէին, անոնց ան-
ւանակոչութիւնը առնչութիւն ունէր որոշ դէպքի մը կամ կառուցողին անունին
եւ կամ անոր զերդաստանին անդամներէն մէկուն անունին հետ:

Պուքրէշի Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ անուանակոչութեան մասին
արեւէ տեղեկութիւն չունինք: կառուցողը՝ Ամիրա Հովսեան չառաւիղէն Ցա-
րութիւն Հովսեան, ինչո՞ւ չինել տուաւ յանուն Ս. Հրեշտակապետաց: Մեր
անձնական ենթադրութիւնը այն է, որ եկեղեցին նուիրուեցաւ յանուն այդ
սուրբերուն որովհետեւ արտօնութիւնը տուողը՝ Միհայիլ–Միքայէլ– Ռագո-
վիցը իշխանն էր եւ առ ի հաճութիւն կամ ի երախտապիտութիւն իշխանին զայն
կոչեցին յանուն Ս. Հրեշտակապետաց Գաբրիէլի եւ Միքայէլի:

Նախնական վիճակին մէջ փայտաշէն, եկեղեցին հրոյ ճարակ կ'ըլլայ
ի. 1781–ին, նոյն Հովսեան զերդաստանի թոռները պիտի վերակառուցէին
զայն, այս անգամ քարաշէն, մարմարի վրայ քանդակելով հետեւեալ արձա-
նագրութիւնը.–

«Ողորմութեամբն Աստուծոյ վերստին շինեցաւ սոյն եկեղեցիս
Ս. Հրեշտակապետաց, հրամանաւ եւ յաւուրսս Մեծապատիւ Ալեք-
սանդրի Պարոնին եւ օժանդակութեամբ եւ ձեռնտուութեամբ ոմանց
անձանց որք ի Կ. Պոլիս բնակեալ. նախկին շինմանն պատճառ, Հով-
ուեց հանգուցեալ մեի. Յարութիւն Ամիրան, որոյ թոռունքն Պօղոս
ամիրան, Զօպան ամիրան, եւ իշխանապետ յարգելի մեի. Յարութիւն
ամիրան, եւ երկու եղբարք մեի. եղիազարն եւ մեի. Վարդերէսն.
յԱնդրիանուպոլիս բնակեալ մեի. Ստեփաննոսն, մեի. Գէորգն, մեի.
Նազարն, մեի. Սարուխանն, մեի. Ստեփաննոսն եւ փոքր մեի. Ստե-
փաննոսն եւ բազմաշխատ պարոն Սիմոնն եւ այլ համայն բարի ան-
ձինքն որք ձեռնտուն եղեն եւ աշխատեցան՝ տէր Յիսուս գրեսցէ զա-
մենեսեան՝ ի դպրութիւն կենաց իւրոց: Յամի տեառն 1781»:

Իրրեւ հետեւանք 1895–1896–ի դժբախտ դէպքերուն, Պուքրէշի Հա-
յութիւնը կը բազմանայ եւ հարկ կ'ըլլայ եկեղեցին հիմնովին վերաշինել: Բա-
րեպաշտ Հայուհի մը՝ Տուտուքա Պրյրքլը, 1897–ին 20.000 լեյ ոսկի դրամ կը
յատկացնէ այս նպատակին համար, որ 1905–ին պիտի բարձրացնէր 31.000 լե-
յի: Այս գումարը սակայն անբաւարար էր խոշոր եկեղեցի մը կառուցանելու-
նախահաշիւը եղած էր ու կառուցուելիք եկեղեցին պիտի արժէր 150.000 լեյ
ոսկի դրամ: Ժողովուրդն ալ կը մասնակցէր ծախքերուն, սակայն հեռու էր
ամբողջական արժէքէն, ուստի, եկեղեցական Խորհուրդը կ'որոշէ աճուրդով
ծախու հանել եկեղեցապատկան ստացուածքները՝ եկեղեցիին կից Արմէն-

նասքա փողոցի վրայ գտնուող երկու չէնքեր 20,000 լէյի, որոնք յետոյ վերաշին իբրեւ նուէր կը վերադարձուին ազգին: Արքայական հրամանագիր մը, թիւ 4228 եւ Յունիս 1, 1913 թուակիր, կ'արտօնէ այս վաճառքը[11]:

Գաղութին երեւելիներէն եւ Վճռաբեկ Առեանի խորհրդական Հանդուցեալ Գրիգոր Պըյըքլըի փափաքով, որ մեծ դումարով կը մասնակցէր ծախքերուն, եւ Եկեղեցական Մարհուրդին որոշումով, 3 Մարտ 1910–ին մասնաւոր ճարտարապետ մը կ'ուղեւորուի Էջմիածին՝ ուսումնասիրելու Մայր Տաճարը, որուն յար եւ նմանը պիտի բլլար Պուքրէշի Հայոց եկեղեցին: Ճարտարապետը երեք ամիս կը մնայ Էջմիածին:

1911–ին եկեղեցիին հիմը կը դրուի. չինուածքը, որ սկիզբը գնահատուած էր 113,342·50 լէյ, կ'արժէ 149,553·96 լէյ ոսկի դրամ եւ կ'աւարտի 1914–ին: Օծումը կը կատարուի 1915–ի Սեպտեմբեր 8–ին, ձեռամբ Տ. Ղեւոնդ Արք. Դուրեանի՝ այն ժամանակ Առաջնորդ Պուլկարահայոց: Տ. Ղեւոնդ Արք. Դուրեան այն կղերականն էր որ նահատակուեցաւ «զղուելի ոճիրի մը զոհ երթալով զոչունահար», ինչպէս կ'ըսէ Հայր Մկրտիչ Պռոսլեան[12], 24 Դեկտեմբեր 1933–ին, արարողութեան պահուն, Նիւ Եորքի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ մէջ, ուր եւ թաղուած է:

Ամանդութիւն մը կ'ըսէ թէ 15–րդ դարուն սկիզբները, երբ Պուքրէշ քաղաքը կը սկսէր զարգանալ ու տարածուիլ, Տրապիզոնի կոմսերէն հոն կուգան ու կը հաստատուին նաեւ Հայ կաթոլիկները, որոնք աւելի վերջը յուսահարչական Հայերու հետ կը կազմեն համայնք մը եւ 1581–ին[13] հիմը կը դնեն իրենց եկեղեցիին՝ «Պըրըցիա» (Եղբայրութիւն) անունով, 10 քայլ երկայնութեամբ եւ 5 քայլ լայնութեամբ, որ պատրաստ կ'ըլլայ Ապրիլ 1629 թուականին: Կրօնական արարողութիւնները կը սկսին 1637–ին կ. Պոլսէն Հկած քահանայի մը կողմէ որ իր հետ բերած էր հարկ եղած եկեղեցական մատեաններ[14]:

Բայց երկու դատանութեանց միջեւ եղած հակակացութիւնը երկար պիտի չտեւէր, եւ ունեցած դժուարութիւններէն յուսահարչականները ի վերջոյ կը ստիպուին իրենց համար առանձին փայտաշէն եկեղեցի մը չինել 1638–ին:

Թրքական պատերազմներու հետեւանքով Պուքրէշ քաղաքը չատ տուժած է. 1666–ին Պրըցիայի եկեղեցին կ'այրի. կը մնան միայն պատերը եւ անոնք ալ կը փլին 1670–ին: Քանի մը տարի այսպէս աւերակ մնալէ վերջ կաթոլիկ Հայու մը օգնութեամբ՝ Ահարոն Մանեփան, կը փորձեն պայմ վերաչինել, սակայն անվերջ պատերազմներու պատճառաւ գործը չեն կրնար ի պուխ հանել մինչեւ 1740, բայց դարձեալ, կարճ ժամանակաշրջան մը վերջ եկեղեցին

[11] Արքայական հրամանագրին բնագիրը կը պահուի Պուքրէշի եկեղեցական Մարհուրդի արխիւին մէջ:

[12] Հ. Մ. Պռոսլեան, Հայ հանրագիտակ, Պուքրէշ, 1938, էջ 634:

[13] Gr. Goilav, *Idem*, p. 15.

[14] Արագ Տարեգիրք, Բ Տարի, Պուքրէշ, 1934, էջ 77:

վերստին կրակի զոհ կ'երթայ: Այս անգամ ուրիշ կաթոլիկ քահանայ մը, Հայր Ամպրոզիոս Պապիկեան, բարձր դասակարգի անձնաւորութեանց օժանդակութեամբ, եւ նպաստով Աւստրիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ հիւպատոսարաններուն, 1813–ին կը վերականգնէ եկեղեցին, որուն կից կը կառուցուին դպրոց մը եւ խուցեր՝ կղերականներու համար: 23 Մարտ 1847ին[15], Զատկի օրը, մայրաքաղաքին մէջ եղած խոշոր կրակէն այս եկեղեցին ալ հրոյ ճարակ կ'ըլլայ: Այս անգամ, չորրորդ անգամ ըլլալով, Ֆրանսիսկեաններըը յանձն կ'առնեն զայն նորոգել եւ եկեղեցին ալ տեւապէս կ'անցնէ պապական իրաւասութեան ներքեւ:

Հ. Մ. Բժիշկեան իր «Ճանապարհորդութիւն...» գործին մէջ կը յիշէ «գեղեցիկ է եկեղեցի եւ վանատուն Լատինացւոց, ուր օթադայեցաք, որ եւ կառուցաւ յաւուրս մեր առաջնորդութեամբ բազմարդիւն Հ. Ամբրոսիոս Պապիկեան Տրապիզոնցւոյ»: Իսկ Հ. Ղուկաս Վրդ. Ինճիճեան իր «Աչխարհագրութիւն...»ին մէջ, էջ 220, կը գրէ. «Եկեղեցիք ազգիս Հայոց յորոց յոջագոյն էին բազմութ. են երկու՝ քարակերտ չինուածով...»:

ԻՆՉՊԷՍ ԿԸ ՄԱՏԱԿԱՐԱՐՈՒԷՐ ՊՈՒՐՔԷՇԻ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Դար մը առաջ, Պուրքրէչի Հայոց եկեղեցին կը մատակարարուէր երեք հոսփինոց մարմնի մը կողմէ, որ Թաղական Խորհուրդ կը կոչուէր: Կ'ընտրուէր ընդհանուր ժողովէն ըստ իր յատուկ կանոնագրին, որ քուէարկուած էր 16 Սեպտեմբեր 1873–ին: Համայնքին վերին մարմինը կը կոչուէր Պուրքրէչի Հայկական Միութիւն եւ վերոյիշեալ կանոնագրին մէջ սահմանուած էին ընտրողներուն եւ ընտրելիներուն իրաւունքներն ու պարտականութիւնները և պաշտօնավարութեան չրջանը: Նոր ընտրուածները պարտաւոր էին գրաւոր երդում լնել՝ ձեռքերնին դնելով խաչին ու Աւետարանին վրայ: Առանց այս ձեւակերպութեան ընտրութիւնները ի գօրու չէին: Երդման բանաձեւը հետեւեալն էր.

«Կ'երդնում Աստուծոյ առջեւ, եւ խղճիս ու պատուոյս վրայ կը յայտարարեմ թէ սրբութեամբ պիտի կատարեմ այն բոլոր պարտականութիւնները որոնք դրուած են ներկայ կանոնագրութեամբ եւ գոհացում տալ բոլոր այն խնդրանքներուն որոնք կը ներկայացուին Միութեան անդամներուն կողմէ, առանց կիրճի, առանց նախապատուութեան, առանց ակնկալելու որեւէ շահ, ուղղակի թէ անուղղակի: Տէրն այսպէս օգնէ ինծի»:

15 *Bucuresti*, Vol. V, 1967, p. 46.

Համի Գէորգ Նալարէթօղլու. կաւակ, 20 *Յուլիս* 1847:

Այս վարչութիւնը դպրոցի մատակարարութեան հոգն ալ ունէր, որուն պիտի անդրադառնանք երբ դպրոցներու ու կրթական գործերու մասին խօսինք:

Կանոնագրին 73–րդ յօդուածին համաձայն Պորհուրդը պարտ էր ամէն տարի, Մ. Հրեշտակապետաց տօնին առթիւ, որ եկեղեցւոյ անուանակոչութեան տարեդարձն էր, հանդիսաւոր հոգեհանգստեան պաշտօն կատարել եւ կեղեցւոյ հանգուցեալ բարերարներուն հոգւոյն համար:

Հոգեւոր խնդիրներու համար Պուքրէշի Հայկական Միւթիւնը Պոլսոյ Պատրիարքարանին ներքեւ դրուած էր, բայց կանոնագրին 87–րդ յօդուածին համաձայն որեւէ այցելու նուիրակ ընդունելի չէր առաջնորդի տիտղոսով եւ քան օրերէ աւելի մնալու իրաւունք չունէր:

Տնտեսական տարին կը սկսէր Ապրիլ 1–ին: Թաղական Պորհուրդը կ'ենթարկէր իր մուտքի ու ելքի նախահաշիւը ընդհ. ժողովին հաւանութեան:

Եկամուտներն էին, բացի պատահական դրամական նուէրներէն եւ կալուածային վարձքերէն, բանկալէն գոյացող դումարները՝ այսինքն մկրըտութենէ, պսակէ, հոգեհանգիստներէ, որոնց համար ներքին կանոն հաստատուած էր, ինչպէս նաեւ մոմերու եւ դերեզմանատան տեղի վաճառքէն ու թաղման կարգի համար դանձուած տուրքէն գոյացած դումարները: Մինչեւ 1864, մեռելները կը թաղուէին եկեղեցւոյ չրջարակը գտնուող տրամադրելի տեղերը, սակայն այս թուականէն ասդին, իշխան Գուզայի օրով, թաղմանց համար յատկացած օրէնքի մը համաձայն բոլոր դաւանութիւնները պարտաւորուած էին ունենալ իրենց դերեզմանատունները որոնք պէտք է հաստատուէին քաղաքէն դուրս՝ գոնէ 250 մեթր հեռաւորութիւն ունեցող վայրերու մէջ: Այս կերպով կ'արգիլուէր թաղում կատարել եկեղեցիներուն բակերուն կամ անոնց չուրջր գտնուղ տեղերուն մէջ:

26 Սեպտեմբեր 1877–ին կազմուած քաղաքային կանոնագրին 66–րդ յօդուածին համաձայն (այս կանոնագիրը հաստատուած էր Ներքին Գործոց Նախարարութեան կողմէ) Պուքրէշի բոլոր եկեղեցական հոգաբարձութիւնները ստիպուած էին հնազանդիլ քաղաքապետարանին կողմէ հաստատուած կանոնագրին, որ ունէր 30 յօդուածներ, ըստ որում հոգաբարձութեան անդամը՝ ընտրուած պաղտնի քուէարկութեամբ, կը հաղորդուէր քաղաքապետարան: Ընտրեալը անպատճառ պէտք է ըլլար կայուած ունեցող մէկը: Հոգաբարձութեան ի պաշտօնէ անդամ էր քահանայից դասէն երիցպատնը կամ ան որ ընտրուած էր քահանայից դասուն կողմէ: Անդամ մըն ալ կը նշանակուէր կառավարութեան կողմէ իրրեւ իր ներկայացուցիչը յանձնարարութեամբ քաղաքապետին: Անոնց պաշտօնավարութեան չրջանը չորս տարի էր:

Հոգաբարձութեան անդամները կրնային դադրիլ իրենց պաշտօնէն այսպէս.— կառավարութեան ներկայացուցիչը՝ կառավարութեան կողմէ, քաղաքապետին կողմէ նշանակուածը՝ քաղաքապետին կողմէ, իսկ երէցը՝ քահանայից դասուն եւ կամ իր նուիրապետին կողմէ:

Ամավարկերը կը ներկայացուէին քաղաքապետարան եւ դործադրութեան չէին դրուեր մինչեւ որ չհաստատուէին վերջնոյն կողմէ:

Եկամուտներու եւ ծախքերու հաշիւները, իրենց յարակից փաստաթուղթերով, կապուած ու մեղրամոմով կնքուած՝ ամէն տարի կը յանձնուէին քաղաքապետարան Ցունիս 1–էն առաջ:

Եկեղեցւոյ դոյքերը կը ցուցակագրուէին եւ երկու բական օրինակ կը յանձնուէին քաղաքապետարան:

Պետական հաչուակալութիւնը պարտադրելի էր նաեւ բոլոր հոգաբարձութեանց:

Հոգաբարձութիւնը պարտաւոր էր հաղորդել քաղաքապետարան վարձքերու բոլոր գործողութիւնները:

Եկեղեցիներու եկամուտներու աճումը կամ ուէչ դոյք ծախելու որոշումը գործադրութեան չէր դրուեր մինչեւ որ արտօնութիւն կամ վաւերացում չստացուէր քաղաքապետարանէն:

Հոգաբարձութիւնները համայնքային փոքր մատակարարներ կը ներկայուէին, այնպէս որ եկեղեցւոյ ստացուածքներուն անհնազ կամ վատ դործածութիւներ կը սեպուէր հասարակաց դրամի գողութիւն եւ կը պատժուէին լուռ այնմ:

Այս դրութիւնը հաւանաբար կիրարկուեցաւ մինչեւ 1909, որովհետեւ այդ չրջանին կը գտնենք ուրիչ կանոնադիր մը Պուքրկչի Հայ համայնքին համար, ուր հոգաբարձութեան անդամներուն թիւը 3–էն 5–ի կը բարձրանայ, յաւելեալ երկու հոգին՝ որպէս անդամներ քննիչ յանձնախումբի: Այս անգամ կանոնադիրը աւելի ժողովրդական էր. 25 տարեկանը լրացնող ուէչ Հայ կրնար անդամ ընտրուիլ առանց սեփականատէր ըլլալու, ինչպէս կը պարտադրէր 1877–ի կանոնադիրը: Ուրիչ տարբերութիւն մը՝ քահանան չէր կրնար հոգաբարձութեան անդամ ընտրուիլ:

Թաղական Խորհուրդը տարեկան ամավարկը կը կազմէր առանց ընդհ. ժողովին կամ քաղաքապետարանի հաւանութեան ենթարկելու:

Համաչխարհային Ա. պատերազմէն յետոյ, մեր ձեռքի տակ ունեցած 1924–ի Պուքրկչի Հայ համայնքին կանոնադրութենէն կ'երեւի թէ այս անգամ Խորհուրդին անդամներուն թիւը 7–ի բարձրացած էր եւ վարչական ու հաւատական գործերու մէջ աւելի կարգ–կանոն մտած: Ընդհ. ժողովը կը կազմէր ու կը հաստատէր տարեկան ամավարկը:

Այս կանոնադրին հիման վրայ Թաղական Խորհուրդը իր աշխատանքները կը տանի մինչեւ 1931 թուականը, երբ կը հիմնուի Ռումանիոյ Թեմը եւ կ'ունենայ իր առանձին կանոնադրութիւնը, միակերպ ու պարտադիր թեմին բոլոր համայնքներուն:

Դեկտ. 18, 1921–ին համաձայնութիւն մը տեղի ունեցաւ ազգային տեղական քանի մը հաստատութիւններու միջեւ՝ Պուքրէչի Ազգային Տուրքերու Ցանձնաժողով անուան տակ, որ կոչուած էր մատակարարելու մեր հաս-

տնտեսութիւններուն դրամական գործառնութիւններն ու եկամուտները։ Կազմեցաւ կանոնագիր մը, որուն տեղեկատուն՝ Հանդուցեալ Արմենակ Մանիսալեան, Նահապետը Ռումանահայութեան, եւ նախագահը Ռումանահայ Միութեան, որ այն ատեն ազգային վերին իշխանութիւնն էր, ներկայացնելով այս կանոնագիրը, ի մէջի այլոց կ'ըսէր.— «Հաստատ եւ ուղղակի տուրքերու վրայ հաստատուած բնդհանուր պիւտճէ մը, որ պիտի պահպանէ եւ մատակարարէ կրօնական, կրթական, ընկերային եւ ազգային բոլոր հաստատութիւնները որ երկար ժամանակէ ի վեր նկատուած էր իբր հրամայական անհրաժեշտութիւն։

Պուքրէշի ազգային տուրքերուն համար կիրարկելի կանոնագրին պատրաստութիւնը նպատակ ունէր վերջնական ձեւ մը տալ ընդհանուր պիւտճէին որ պիտի գոյանար Հայ գաղութի բոլոր ազգայիններու անհատական, ուղղակի եւ համեմատական տուրքերէն։

Անշուշտ պիտի բլլար երկար խօսիլ եկեղեցւոյ, դպրոցի, ընկերային օգնութեան եւ կ. Պոլսի մատակարարումի արդի դրութեան մասին, որ դժբախտաբար տակաւին գործադրութեան մէջ է։

Սոյն դրութիւնը՝ ինքնին նուաստացուցիչ եւ դուրկ արժանապատուութենէ, կ'ամփոփուի «մուրացկանութիւն» բառին մէջ։

Օրինակի համար, եկեղեցւոյ վարչութեան եւ անոր մատակարարութեան համար, թաղականութիւնը, այսպէս ասած, մայրաքաղաքին ազգայիններուն մէջ դրամահաւաք մը կատարելու կը չրջէր։

Ձմեռան առաջին հանդիպողները, թաղականաց տուներուն աւելի մօտ բնակողները, բարեգործական յարձակումներու ամենէն շատ ընդունակ ձանչցուածները առաջին եւ մշտակայ յարձակումի ենթակայ կ'ըլլային։ Ոչ մէկ լուրջ չափանիշ, գործնական կազմակերպուած ոչ մէկ դրութիւն՝ իբր հիմք կը ծառայէր սոյն հաւաքումներուն։

Օրինակի համար, այն թաղականութիւնը՝ որ ամենէն առաջ կը կատարէր իր հաւաքումը, կարեւոր գումար մը հաւաքելու բախտը կ'ունենար, իսկ վերջէն եկող ուրիշ վարչութիւններ, օրինակ դպրոցի, Հ. Կ. Խաչի, Աղքատախնամի եւ Որբախնամի, չհագործուած, յոգնած եւ շատ անգամ ըզգուած գեհին մը կը գտնէին։

Այսպիսի պայմաններով գործադրուած այդ դրութիւնը՝ իր անպատեհութիւններն ու թերութիւնը ունէր։ Այն վարչութիւնը՝ որ հաւաքումին մէջ ուրիշէն հարք կու գար, կը տիպուէր զեղչուած պիւտճէով մը ներկայանալ, որ արդարեւ նեղ կացութեան մը կը մատնէր իր համապատասխան հաստատութիւնը։

Ուրիշ անպատեհութիւն մը. ժամանակի մեծ զոհողութիւն մը կը պահանջէր վարչութիւններէն՝ հաւաքումներ կատարելու համար, որչափ ալ մեծ ըլլար վարչութիւններու բարեացակամութիւնը, անոնք հնարաւորութիւն չէին

ունենար ամբողջ քաղաք մը չրջիլ, մայրաքաղաքին բոլոր ազգայիններուն այցելելու համար:

Միւս կողմէն, ազգայիններու վճարելի տուրքի հաստատ չափանիշ մը չգոյութեան պատճառաւ, կառավարած հաւաքումները տակի չէին ունենար արդար բաշխումով մը: Ոմանց խիստ չատ, ուրիշներուն ալ չատ քիչ վճարելը՝ առիթ կու տային սրտնեղիչ երեւոյթներու:

Դրութեան անկատարութեան իբր վերջին հետեւանք, իրաքանչիւր վարչութիւն կ'ունենար անապահով եւ փոփոխական պիւտճէ մը, որ հաստատ գումարի մը վրայ հիմնուած չըլլալով, չէր երաչխաւորեր համապատասխան հաստատութեան գոյութիւնը եւ բնականոն գործունէութիւնը:

Ազգային Տուրքերու Ցանձնաժողովի մը կազմութեամբ, հաստատուած նոր դրութիւնը մեր վարչութեանց գործունէութեան տխուր էջը կը փակէ, վերջ դնելով բոլոր անպատշաճութիւններուն:

Անհատական ուղղակի եւ համեմատական տուրքի դրութիւնը կը հաստատուի մայրաքաղաքին ամբողջ Հայ ժողովուրդի ճշդրիտ վիճակագրութեան վրայ: Ան կը ջնջէ հաւաքումը, պարտաւորելնելով Հայ գաղութի ամէն մէկ անդամը, աղքատ կամ հարուստ, որ իր միջոցներուն ներած չափով մասնակցի մեր կրօնական, կրթական, բարեգործական, ընկերային կամ ազգային հաստատութեանց պահպանման, եւ բարւոք մատակարարութեան գործին:

Նոր դրութիւնը՝ վարչութիւններուն կ'ապահովէ հաստատ պիւտճէ մը, որ նայելով պահանջին՝ կրնայ աւելնալ, հնարաւորութիւն ընծայելով հաստատութիւններուն որ իրագործեն ժամանակի յառաջդիմութեան ընձեռած բոլոր պահանջները:

Սոյն դրութիւնը՝ մէկ կողմէն ազգային բոլոր հաստատութեանց չափերը ներդաշնակելու կը ծառայէ, միւս կողմէն, հարազատ համերաշխութիւնով մը, ազգայիններու միջեւ ընկերային զատորոշութեան պատգամը կ'արձագանգէ, որ ազգային համերաշխութիւնն զարգացնելու հիմնական ապրակը կը կազմէ»:

Կանոնադիրը՝ որ բաղկացած էր 24 յօդուածներէ, 21 Դեկտեմբեր 1921–ին Պուրսայի Հայ Եկեղեցւոյ Թաղական Խորհուրդի խորհրդարանը դատարուած արտակարգ ժողովին մէջ, ուր ներկայ էին Թաղական Խորհրդոյ, Ազգային Վարժարանի Հոգաբարձութեան, Աղքատախնամ Ընկերութեան, Հ. Կ. Խաչի Պուրսայի Վարչութեան եւ Հայ Որբախնամ Ցանձնաժողովի Պուրսայի մասնաճիւղի առեղապետներն ու լիազօրուած անդամները, կը տարբերին եւ կը վաւերացնեն գայն:

Ազգային Տուրքերու Ցանձնաժողովը կը բաղկանայ Պուրսայի մէջ գոյութիւն ունեցող հաստատութեանց 9 ներկայացուցիչներէն, հետեւեալ բաշխումով.–

3 Հոգի Եկեղեցւոյ Վարչութենէն,

3 Հոգի Հայ Որբախնամ Ցանձնաժողովի Պուրսայի Մասնաճիւղէն,

1 հոգի Ազգային Վարժարանի Հոգաբարձութենէն,

1 հոգի Աղքատախնամ Ընկերութենէն,

1 հոգի Հ. Կ. Խաչի Գուքրէչի Վարչութենէն:

Ազգային Տուրքերու Ցանձնաժողովը կ'ունենար իր նախագահը, փոխ նախագահը,ատենադպիրն ու դանձապահը: Պարզ է թէ այս պաշտօնները պատուակալ էին եւ անդամները ոչ մէկ վճարում պիտի ստանային:

Ազգային Տուրքերու Ցանձնաժողովի որեւէ մէկ անդամը կրնար Ցանձնաժողովի աշխատանքներուն մասնակցիլ, այնքան ատեն որ կը տեւէր իր պաշտօնը իր ներկայացուցած հաստատութեան մէջ: Երբ այդ պաշտօնը լրացած էր եւ կամ ինք հրաժարած այդ հաստատութենէն, կը դադրէր նաեւ Ազգային Տուրքերու Ցանձնաժողովի իր անդամակցութենէն:

Ազգային Տուրքերու Ցանձնաժողովի նպատակն էր կանոնաւորել ազգայիններու (Ծխականներ) տուրքերը, ընդելով մինչեւ այժմ պոյ եղող –պրամական– հաւաքումի դրութիւնը, հաստատուն եւ համեմատական տուրք մը հաստատելով իւրաքանչիւր ազգայինի վրայ անոր նիւթական վիճակին համեմատութեամբ: «Այս եղանակով հաւաքուած դումարը պիտի ծառայէ ևկեղեցւոյ, դպրոցի, Հայ որբերու, աղքատաց, Հ. Կ. Խաչի եւ Հայաստանի սովեալներու կամ պատերազմի արկածեալներուն պահպանման, բարեւաման եւ օգնութեան համար»:

Ցանձնաժողովը կ'ունենար նաեւ ուրիշ երկու մարմիններ՝ Գնահատիչ Մասնախումբ եւ Դատական Ցանձնախումբ անուան տակ: Առաջինը որ կը բաղկանար 9 անդամներէ, իւրաքանչիւր ազգայինի (Ծուխ) նիւթական վիճակը գնահատելով, պիտի պարտաւորէր անհատին՝ վճարելու միանուագ խոշոր գումար մը եւ կամ ամսական ուրիշ գումար մը: Ազգայինը, Գնահատիչ Մասնախումբի տեղեկագրին վրայ կը ներկայանար Ազգային Տուրքի Ցանձնաժողովին զրասենեակը եւ կը լեցնէր հարկացուցակը ուր հաստատուած էին տուրքերու գումարները զոր հարկատուն պարտի վճարել միանուագ եւ ամսական:

Գանձուած գումարները կը յատկացուէին հաստատութեանց հետեւեալ համեմատութեամբ.—

40 առ հարիւր Գուքրէչի ազգ. հաստատութեանց օգտին,

30 առ հարիւր Հայ որբերու օգտին,

30 առ հարիւր Հայաստանի սովեալներուն կամ պատերազմի ազէտեալներու ի նպաստ:

Հասկնալի է թէ յատկացումները կ'ըլլային Ցանձնաժողովի մատակարարութեան համար ըլլալիք ծախքերուն գումարները դեղչելէ վերջ:

Դատական Ցանձնախումբը կը բաղկանար 7 անդամներէ, պաշտօնը ունէր Գնահատիչ Մասնախումբի կողմէ որոշուած տուրքերուն դէմ ազգայիններու ունեցած բողոքները քննելու եւ որոշումներ արձակելու:

Հարկատուն՝ իր բնակարանը ղրկուած հարկացուցակի մէջոցաւ իր

նելու։ Ֆրանսացի պատմաբան Անտրէ Մորուա տեղ մը ըսած է՝ «առաքեալ մշտնջենական է ...», եւ անգամ մը եւս արդարացած կ'ըլլայ այս խօսքը։ 1958–1960–ական թուականներուն Դաւանութեանց նախարարը՝ Տոքթ. Տ. Տոկարոս բացառիկ առիթ մը եւս կ'ընծայէր Գոնստանցայի Հայ համայնքին, փափաքելով անոր տալ Պուլկար փոքրամասնութեան երբեմնի սեփականութիւնը եղող պեղեցիկ ու խոշոր քարաշէն եկեղեցին որ Ռումէն պետութեան անցած էր 1940-ին, Պուլկար եւ Ռումէն պետութեանց միջեւ կնքուած դաշնագրով, երբ Տոքթուճայի երկու նահանգները՝ Պազարճըղ եւ Սիլիստրէ, կ'անցնէին Պուլկար տիրապետութեան ներքեւ եւ երկու ազգերու փոխանակութեամբ Պուլկար ազգաբնակչութիւնը կը հեռանար Գոնստանցայէն, ձգելով եկեղեցին Ռումէն պետութեան։ Տոքթ. Տոկարոս բարեհաճած էր խոստանալ որոշ դրամական յատկացում մը հարկ եղած փոփոխութեանց ու բարենորոգումներու համար։ Հայ կուսակցականներու նեղմիտ բացասական դիրքին վրայ այս առիթն ալ կարելի չեղաւ օգտագործել։

Գոնստանցայի մէջ գոյութիւն ունեցած է Արամս կրթական–մշակութային Միութիւնը՝ հիմնուած 1910–ին։ Այս Միութիւնը նախաձեռնարկ եղած է անցեալին մէջ հայերէնի, ռումաներէնի, ֆրանսերէնի, գերմաներէնի եւ հաշուակալութեան չարք մը դասընթացքներու, որոնց ներկայ եղած են մեծ թիւով ունկնդիրներ։ Արամսը ունեցած է դրադարան մը 2000 հատորի մօտ դիրքերով, որուն վրայ աւելցած էին Պոթուշանի Հայոց աւագերէց Եպոպեան Նուի Նուիրած 800 հատոր արժէքաւոր դիրքերը։

1915–ին հիմնուած էր Տիկնանց Միութիւն մը, որ իր գործունէութեամբ նպաստած է եկեղեցիին ու դպրոցին։

Գոյութիւն ունեցած են նաեւ Կումիտաս երգչախումբ մը, Ուսիփի Մշակութային Միութիւն, Գիմութեան Սպէի մասնաճիւղը, Աշխէրատական Միութիւնը, Հայրենիքի Օգնութեան Կոմիտէի Գոնստանցայի մասնաճիւղը (ՀՕԿ), Հ. Մ. Ը. Մ.–ի մասնաճիւղը, Տրամաթիկ Ընկերութիւն մը՝ վերկսարութեամբ դերասան Սիրուն Զարդարեանի եւ Երեւան Գեղարուեստական Միութիւնը, որ 1925–ին ի նպաստ Հայաստանի երկրաշարժէ ազէտեալներուն կազմակերպեց եւ ներկայացուց «Աչուղ Ղարիպ»ը, մասնակցութեամբ Յ. Ղազարեանի խումբին։

1913–ին Հ. Բ. Ը. Միութիւնը հիմնած է Գոնստանցայի մէջ իր մասնաճիւղը եւ ունեցած ապրելուտ բեղուն գործունէութիւն։

Դերասան Մանուէլ Մարութեան Ռումանիա եղած չրջանին (1925–1927), Գոնստանցա այցելելով հոն բացի իր տուած ներկայացումներէն, 1926–ին կը կազմակերպէ չարք մը դասախօսութիւններ, որոնց առաջինը կ'ըլլայ Հայ Թատրոնի մասին։

Ներդաղթի եւ արտագաղթի պատճառներով, Գոնստանցայի Հայութիւնը եւս նօսրացած է եւ այսօր անոր թիւը հազիւ թէ հասնի 500 հոգիի։

ՊԱԶԱՐՃԸԳ (ՏՈՊՐԻԶ, այժմ ԹՈԼՊՈՒՀԻՆ)

Քաղաքական անցուդարձեր.— *Իբրեւ հետեւանք 1877–1878 Ռուս եւ Թուրք պատերազմին, Քեւրուար 19 (Մարտ 3) 1878–ին կը կնքուէր Սան Ստեֆանոյի դաշնագիրը երկու պետութիւններու միջեւ եւ անոնք կը ճանչնային նաեւ Ռումանիոյ անկախութիւնը՝ մինչ այդ Թուրքիոյ տիրապետութեան տակ գտնուող։ Ռումանիան իր թանկագին նպաստը բերած էր արդէն, ընդառաջելով Ռուս բանակի Պուկարիոյ մէջ գործող հրամանատարութեան օգնութեան խնդրանքին, որովհետեւ Փլեւնա չէրջանի վինուորական գործողութիւններու ընթացքը աննպաստ էր Ռուսերուն*[1]։ *Ռումէն բանակը վտանգած էր իր մատնակցութիւնը բերելու սոյն կռիւներուն եւ գրաւած Կրիվիցան, Ռահովան, Օփանէզը եւ Փլեւնան՝ չէրջապատելով Թուրք բանակը չորս կողմէն, որ ի զուր կը փորձէր ճեղքել՝ պաշարումէ դուրս գալու համար։ Մինչեւ այն ատեն նշանաւոր եղող Թուրք հրամանատար Օսման Փաշան, տեսնելով իր փորձերուն ապարդիւնութիւնը՝ կը ստիպուէր խոնարհիլ Ռումէն բանակին առջեւ եւ յանձնել Փլեւնա քաղաքին բանալիները անոր զօրավարին՝ Հայդպի Միքայէլ Զէրքէկին։ Զօրավար Զէրքէկ՝ պատ. Օսման Փաշան պիտական անակի մը մէջ, նստած տախտակէ անտուկի մը վրան, որ իրեն կը ծառայէր եւ որպէս մահճակալ։ Փաշան իր քով ունէր իր բժիշկը՝ Հայդպի. ան ձախ ոտքէն վիրաւորուած էր հրացանի փամփուշտէ մը, եւ չէրջապատուած էր բազմաթիւ Թուրք զօրավարներով եւ բարձրաստիճան պինուորականներով։*

Սան Ստեֆանոյի դաշնագրով կը հաստատուէին նաեւ Ռումանիոյ իրաւունքները Տոպրուճայի հողամասին վրայ։ Տոպրուճան (նախկին Սկիւթիա) բաղկացած էր Վէրին կամ Հիւսիսային Տոպրուճայէն, որ իր մէջ ունէր Գոնստանցա, Թուլչա եւ Պազարճիք քաղաքները, եւ Ստորին կամ Հարաւային Տոպրուճա, որ իր մէջ կ'ամփոփէր Պազարճիկ եւ Սիլիստրէ քաղաքները։

[1] *Ցուլիս 19/31 1877–ին Ռուսիոյ Մեծ Դուքս Նիքոլա Ռումէն Գարալ Ա Թագաւորին գրկած էր հեռագիր մը, որով նշելով Թուրքերուն յաջողութիւնը՝ «մեզ կը կործանեն» (nous abiment) կը գրէր, եւ կը խնդրէր Ռումէններուն օգնութիւնը։ Փլեւնան տեսակ մը Պոլքանեան Sedan դարձած էր։ Տես Ն. Եորկա, Ռումէն ժողովրդի պատմութիւնը, Հատոր Բ, էջ 55։ Istoria Romaniei in date, 1971, Prof. C. C. Giurescu s. a. Bucuresti, 1971, p. 238.*

քաղաքական նկատառումներով, Ռուսերը հակառակեցան եւ 1879–ին Տոպրուճան երկուքի բաժնելով Հիւսիսային մասը յատկացուեցաւ Ռումանիոյ եւ Հարաւային մասն ալ տրուեցաւ Պուլկարիոյ: Այս բաժանումը սակայն պիտի ըլլար կռուախնճոյր երկու պետութեանց միջեւ: 1913–ին՝ երկրորդ Պալքանեան պատերազմի վախճանին, Պուքրէշ կայացած հաշտութեան ժողովին մէջ՝ Ծուլիս 17/30–Ծուլիս 28/Օգոստոս 10^2, Ռումանիան իր սահմաններուն մէջ պիտի առնէր այս գոյգ նահանգները, որպէսզի Ա. Համաշխարհային պատերազմի սկզբնական շրջանին վերստին դրաւուէր Պուլկար եւ Թուրք բանակին կողմէ՝ որոնք կը կռուէին դերմանական զօրաբաժնի կողքին: 1918 Նոյեմբեր 10–ին պատերազմը վերջ դնելով պարտութեամբը Գերմանի բանակին եւ անոր կողքին կռուող միւս պետութեանց, Նէյիլի Սիւր Սէնի (Neuilly–Sur–Seine) դաշնագրին համաձայն, 1919 Նոյեմբեր 27–ին Ռումէն պետութիւնը վերստացաւ այս երկու նահանգները[3]:

1940 Սեպտեմբեր 7–ին, Հիթլերական Գերմանիոյ ճնշումով, Ռումանիան համաձայն Պուլկարիոյ հետ կնքած «Սահմանային Համաձայնագրութեան» մը, Հարաւային Տոպրուճան (Պազարճըգ եւ Սիլիստրէ) կը դիջէր Պուլկարիոյ[4]:

Կարեւոր նկատեցինք պատմական այս բացատրութիւնները, որպէսզի ընթերցողը չփոթութեան չմատնուի, թէ ինչո՞ւ Ռումանահայ գաղութի մասին ըրած մեր ակնարկներուն մէջ կը խօսինք այս գոյգ քաղաքներուն՝ Պազարճըգի եւ Սիլիստրէի մասին: Մանաւանդ առաջինին՝ Պազարճըգի, որ ըլլալով մեր ծննդավայրը, ուր ապրած ենք մեր մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը, պիտի արտայայտուինք աւելի հանգամանօրէն:

* * *

Բաղդատմամբ Ռումանիոյ միւս համայնքներուն, Պազարճըգի (այժմ Թոլպուհին) Հայութիւնը համեմատաբար նոր կը նկատուի:

Ջունինք վաւերական աղբիւրներ, միայն աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ Հայեր հոս եղած են 16–րդ դարու վերջին քառորդին, այն ժամանակ երբ Լեհաստանի դէմ արշաւանքի համար հոն կը ձմեռէր Սուլթան Մեհմէտ Զորրորդի բանակը: Հոս ծնած էր 1673–ին Սուլթան Ահմէտ Գ.[5]:

[2] *Istoria Romaniei in date*, 1971, Prof. C. C. Giurescu s. a. Bucuresti. 1971. p. 295.

[3] *Istoria Romaniei in date*, 1971, Prof. C. C. Giurescu s. a. Bucuresti. 1971. p. 317.

[4] *Istoria Lumii in date*, Acad. Prof. A. Otetea s. a. Bucuresti, 1969. p. 146.

[5] Հ. Ղ. Վրդ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, «Եւրոպա», Հատոր Զ, էջ 120:

Ապտիւլ Գաւորը անուն Թուրք անձնաւորութիւն մը, որ հոս աքսորուած է եղեր 17–րդ դարու վերջերուն, տեսնելով Հայերու արդահատելի վիճակը կը կարգադրէ, որ անոնց համար ապահովուին բնակութիւն եւ տաք կերակուր: Աւելին՝ կառուցանել կու տայ անոնց համար խան մը, որ կը կոչուի «Սճեմլեր Խանը» եւ զայն «վաղրֆ» կ'ընէ «Զարչր Ճամիսի» անուն մզկիթին, որ այսօր ալ գոյութիւն ունի քաղաքին կեդրոնը: Ռումէն վարչակարգի տակ՝ մինչեւ 1940, այս մզկիթը ունէր իր ինքնավար դատարանը՝ Գաւարլըգը: Այս խանին մէջ Հայեր անվճար կը բնակին մինչեւ բարերարին վախճանումը:

Հայերը ըլլալով աշխատասէր, լաւ արհեստաւոր ու կենսունակ տարր մը, կարճ ժամանակի մը մէջ կը զարգանան ու լաւ վիճակի տիրանալով չուտով կ'ունենան իրենց սեփական տուները, իսկ խանին մէջ ունեցած խոշոր սենեակը կը վերածեն աղօթատեղիի, եւ տարին քանի մը անգամ մօտակայ հայաչատ քաղաքներէն՝ Վառնա կամ Փրաւատը, այցելու քահանաներ կու գան անոնց կրօնական պահանջները գոհացնելու:

1774–ի պատերազմէն ետք, Ռուսերը հեռանալով այս կողմերէն, հեռերնին կը տանին չատ մը Հայեր մինչեւ Իսմայիլ քաղաքը, ասկից անոնք կը վերադառնան ուրիշ աղգայիններով՝ Գոնստանցայէն, Պապատաղէն եւ չրջակայ ուրիշ քաղաքներէն եւ Պազարճըղի Հայութեան թիւը կը բազմանայ: Կը ծնի նոր աղօթատեղիի մը պահանջը ու կը վարձեն քաղաքին «Վէրի Թաղը» ըսուած յարմար տեղ մը աղօթատեղիի համար: Այս կերպ սարքուած մատուռը իր գոյութիւնը պիտի պահէր մինչեւ 1827 թուականը, երբ նոր պատերազմի մը հետեւանքով Ռուս եւ Թուրք երկիրներու միջեւ, տեղի կ'ունենայ նոր տեղահանութիւն, աւեր ու բաժանում ու յետոյ, պատերազմէն վերջ վերստին միախմբուելու, կեդրոնանալու եւ չէնցնելու համար իրենց բնակավայրը: 14 Սեպտեմբեր 1829–ին երկու պետութեանց միջեւ Ադրիանապոլսոյ մէջ կնքուեցաւ խաղաղութեան դաշնագիրը:

1829–ին Պոլսոյ Պատրիարք Տ. Կարապետ Պալթեցին իրրեւ ներկայացուցիչ կը ղրկէ այս կողմերը իր նուիրակը՝ Մարտիրոս Վրդ. Մուքթաճեան. ան իր այցելութեան ընթացքին տեսնելով եկեղեցիի մը չինութեան համար յարմար գետին մը, Պատրիարքութեան միջոցաւ կը միջամտէն ու կը ստանան Սուլթան Մահմուտէն հարկ եղած ֆէրմանը եւ կը ձեռնարկեն եկեղեցիին կառուցման, որ կ'աւարտի 1830–ին՝ յանուն Ս. Յովհաննէս Աւետարանիչի:

Գոյութիւն ունեցած է աւանդութիւն մը ըստ որում երբ կը կառուցէր եկեղեցին՝ Յովհաննէս Աւետարանիչը, եկեղեցական վարչութեան երկու անդամներուն երազին մէջ, երկու անգամ երեւցեր է Նորակառոյց չէնքին հիմքին վրայ. ուստի եկեղեցին կը կոչեն Յովհաննէս Աւետարանիչ: Օծումը կը կատարուի նոյն տարին՝ 1830–ին, ձեռամբ նուիրակ Մարտիրոս Վրդ. Մուքթաճեանի, որ եկեղեցիին կը նուիրէ Եւդոկիայի (Զիլա) մէջ դրուած 1659 թուականը կրող ձեռագիր Աւետարան մը: Եկեղեցին ունէր նաեւ 17–րդ դարու

ուրիշ ձեռագիր Աւետարան մը, որոնք պահուած էին մինչեւ 1963 Թուականը եւ յետոյ ուղարկուած Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանը, Երեւան:

Պաղարճըղի Հայոց եկեղեցին քարաշէն է. քանի մը անգամ այրած ու վերստին նորոգուած: Այրած է 1854–ին՝ Ռուս եւ Թուրք պատերազմին՝ պատմութեան ծանօթ «Ղրիմի պատերազմ» անուամբ, եւ նորոգուած 1858–ին: 1877–ին կրկին Ռուս եւ Թուրք պատերազմին, հրոյ ճարակ կը դառնայ, այս անգամ Թուրքերէն որ կրակ կու տան մէջը պաշար մթերած ըլլալով. նորոգութիւնը հարիւր կը վերջնայ 1886–ին եւ օծումը կը կատարուի ձեռամբ Գէորգ Եպս. Եբկեանի՝ 1894–ին: Գէորգ Եպս. Եբկեանի բազմարդիւն գործունէութեան մասին խօսած ենք այս պիրքին մէջ, ուրիշ առթիւ: Մինչեւ օծումը, եկեղեցական արարողութիւնները կը կատարուէին ազակորմեան աւանդատունը, որ դէթ մնացած էր կրակէ:

Պաղարճըղի եկեղեցին բնականոն վիճակի մը մէջ կը մտնէ 1904–ին երբ Կ. Պոլսէն կու գայ եւ համայնքին հոգեւոր հովութիւնը կը ստանձնէ Տէր Ներսէս Ա. Քհնյ. Ղանջկիւլեան. ան 32 տարիներ պիտի ծառայէր եկեղեցիին, մերթ ընթ մերթ ըլլալով եւ ապրային վարժարանի ուսուցիչ, մանաւանդ յետ Առաջին Համաշխարհային պատերազմեան չրջանին: Փոդովուրդը ընդհանրապէս բարեպաշտ ու ժամասէր էր տօնական օրերու նախօրեակին, կիներն ու օրիորդները նախաձեռնարկ կ'ըլլային եկեղեցին մաքրելու, լուալու, պատուհանները սրբելու եւ տօնական օրերուն պատշաճ չալիկներ լուալու եւ արդուկելու: Այդ օրերուն դմայլելի էր եկեղեցին: Աչակերտութիւնը պարտաւոր էր կիրակնօրեայ ժամերգութեանց ներկայ ըլլալ եւ ընդհանրապէս Մնունդի եւ Զատկի օրերուն խմբովին խոստովանանք ըլլալ ու Ս. Հաղորդութիւն առնել:

Համայնքը կը դեկավարուէր թաղական խորհուրդի մը կողմէ. զպրոցը զատկն հոգարարձութիւն չէ ունեցած: Խորհուրդին բոլոր անդամները անպէրապահ վոտահութիւն եւ յարգանք կը վայելէին ժողովուրդին կողմէ: Ի հարկին թաղական խորհուրդը կը միջամտէր նաեւ ընտանեկան բարդութեանց եւ անհամակարգութեանց; եւ իր որոշումները, որպէս թէ ըլլար վճռաբեկ ատեանի մը որոշումը, կ'ընդունուէին կողմերէն, առանց տատամսումի:

Համայնքը հարուստ էր Հաճի–Ներու ընտանիքներով: կային հին բարեկեցիկ դերդաստաններ որոնք ուխտ կ'երթային Ս. Քաղաք: Ի հարկէ երբեմն ուղէմ երթալ ամէն քրիստոնեայի ցանկութիւնն էր, բայց ամէնուն տրուած չէր իրենց փափաքը իրականացած տեսնել: Անշուշտ առաջին հերթին նիւթական մեծ զոհողութիւն կը պահանջէր, մանաւանդ ասկէ դար մը, երկու դար առաջ: Հանդիսաւոր էին ե՛ւ մեկնումի ե՛ւ վերադարձի պահերը: Ժամեր առաջ եկեղեցւոյ զանգակին զօղանջը կ'աւետէր երուսաղէմ մեկնող կարաւանը, որուհետեւ անոնք մէկ կամ երկու ընտանիք չէին ըլլար ընդհանրապէս, այլ բազմաթիւ հաւատացեալներ: Կարաւանը ճամբայ կ'ելլէր եկեղեցիին առջեւէն ու պրեթէ բոլոր հայութիւնը հոն հաւաքուած կ'ըլլար «բարի ճանապարհ»

մաղթելու։ Լացն ու կոծը, յուղումն ու հոգեկան ալեկոծումը անպակաս էին այսպիսի առիթներու։ Կարաւանը ճամբայ ելած պահուն բաւական տեղ մը ուխտաւորներուն կ'ընկերանային երիտասարդներ եւ ուրիշ կառքեր։ Կարաւանը կը մեկնէր Պազարճըղէն Վառնա՝ Սեւ ծովու վրայ նաւահանգիստ մը, ուրկէ չոգենաւով կ'ուղեւորուէին մինչեւ Պոլիս եւ անկէ կը շարունակէին իրենց ճամբորդութիւնը մինչեւ Սուրբ Տեղիք։

Վերադարձին նոյն հանդիսաւորութեամբ է որ կու գային, ըստ սովորութեան, քանի մը ամիս տեւող այս ճամբորդութենէն։ Ժողովուրդը դարձեալ հաւաքուած կ'ըլլար եկեղեցիին բակը եւ նախօրօք ծանուցուած քահանային կողմէ, պիմաւորելու զանոնք. ժողովուրդը կ'երթար քաղաքի եկբրի լուրէն չատ հեռու ու դարձեալ զանգակին ղօղանջներն էին որ երկո՛ր, երկո՛ր կ'աւետէին այս անգամ ուխտաւորներուն դարձը։ Ցուզումնալից եւ ուրախութեան արցունքներ եւ անոնցմէ աղջատուրամ։ Նոր Հաճիներու հետեւորդն ոտքերնին կ'բլլային յիշատակի նուէրներ որոնք առատաձեռնութեամբ կը բաժնուէին աջ ու ձախ, մեծին ու փոքրին։ Ձէին մոմեղէն եւ ապրանքի հաստատութիւններէ, եւ-կեղեցին ու դպրոցը, որոնց կը տրուէին աւելի արժէքաւոր նուէրներ։

Պազարճըղի Հայութիւնը աւանդապահ էր եւ կը պարզուրաբար իր տոհմական բարքերուն վրայ։ Ամանորին (կազանդին) տեղի կ'ունենար անպատճառ զպրոցական պատշաճ հանդէս։ Փոքրիկները վախով-դողով կը մօտենային կառանդ Պապիկին, բայց եւ ուրախութեամբ կը ստանային անոր ձեռքը պաղեղէ վերջ դանազան նուէրներ, խաղալիքներ, ընդհանրապէս զգեստեղէն ու կօշիկ, եւ անպատճառ չաքարեղէն։ Նոր տարիի օրը երախաները ձեռքերնին ճիւղերով ու տոպրակը ուսերնին կախած կ'այցելէին իրենց մօտիկ ազգականներուն՝ Ամանորի եւ Բարի Կազանդի շնորհաւորութիւնները մատուցանելու եւ ստանալու իրենց նուէրները, որոնք թաշկինակի մը մէջ կը դրուէին փաթթուած։ Անմիջապէս աւելցնենք թէ այս փոքրիկները ակնդէտ կը սպասուէին իրենց ազգականներէն։

Կազանդը Ս. Ծնունդի պահոց օրերէն բլլալով, ունէր իր մասնաւոր ճաշացուցակը որ կը բաղկանար սովորաբար 7 տեսակ կերակուրներէ որոնք հետեւեալներն էին.— Անուշապուր, դերեւ, բազուկի (պրասա) թօփ, սիսեռէ թօփ (թօփիկ սոխով ու թահինով լեցուած բաթի կտորներու մէջ կ'եփուի. այսօր ալ այս սովորութիւնը կայ Ամերիկա եկող Ռումանահայերու մէջ), փաթթոյի թթու կազամբի տերեւի մէջ բրինձով լեցուած, լիցք՝ տոլմա՝ որթատերեւի կամ կանանչ պղպեղի մէջ բրինձով լեցուած եւ բազարջր՝ փարայով հաց։

Ս. Ծնունդի առթիւ՝ ձրագալոյցին, երիտասարդներէ խումբեր կը կազմուէին «Աւետիս»ը երգելու եւ դրամական նուէրներ հաւաքելու ի նպաստ ազգային զանազան կազմակերպութեանց, եւ ամէն տուն հաճոյքով կ'ընդունուէին. այլապէս տանուէրը կը սպասէր անոնց այցելութեան եւ մոռացութեան կամ ուրիշ պատճառով եթէ տուն մը անտեսուած բլլար դժգոհութեան առիթ կը տրուէր։ Նուէրները կ'արձանագրուէին կնքուած տետրի մը մէջ եւ յաջորդ առ-

տու՝ կանուխէն նուիրատուութեանց ցուցակը պատրաստուած կ'ըլլար եւ կախուած եկեղեցւոյ մուտքի դրան վրայ կամ պատուհանի մը մէջ, ի գիտութիւն ողջ համայնքին:

Համայնքին երեւելի դէրպատաններէն՝ Ազգ Հաճի Գաբրիէլ Գաբրիէլեան, նահապետը Պազարճըղի Հայութեան, ութսունամեայ՝ իրապէս ծեր բունի ազան, ձմրան ցուրտին՝ բուքին ու ձիւնին երբ իրեն կը ներկայանար խումբը, անպատճառ նեղս կը հրաւիրէր զայն, որ ընդհանրապէս 12–15 հոգիէ կը բազկանար, կը հիւրասիրէր ու ապա՝ այս ծերունին իր սրինգը, որ փղոսկրեայ ու արծաթէ languette–նէրով էր, իր դողդոջուն ձեռքերուն մէջ առած, կը մասնակցէր խումբին ազգայնական չունչով երգուած երգեցողութեանց: Ամբիկա կը տեւէր մէկ–երկու ժամ առանց որ ծերուկը յողնութեան նշաններ ցոյց տար: Ցուզուիլուիլց ու տպաւորիչ պահեր էին անոնք:

Ծնունդին՝ պատարագէն վերջ Զօրշնկբի հանդիսաւոր արարողութիւնը տեղի կ'ունենար Ս. Միւռոնի հեղումով ապահովելու արծաթ անօթէ մը եւ այս ջուրը յետոյ կը բաշխէր հաւատացեալ ժողովուրդին, որ զայն կը պահէր ի հարկին ցաւեր ամոքելու:

Ծնունդի յաջորդ օրը՝ Մեռելոցին, ձմրան ցուրտին ու սառնամանիքին, ողջ ժողովուրդը դերեզմանատուն կ'երթար, օրհնել տալու իր անդարձ ննջեցեալներուն չիրիմները եւ «հոգւոց» մը բանել տալու քահանային:

Հեթանոսական պարաչրջանէն մնացած սովորութիւնը՝ տհաճութացքը կամ ամիսօրէն արտասանուած տէրունական կը տօնուէր Պազարճըղի մէջ եւս: Նախօրեակին՝ երեկոյեան ժամերգութենէն վերջ, եկեղեցւոյ բակը խարոյկ կը վառուէր եւ մեծն ու փոքրը կրակին վրայէն կը ցատկէր, մանաւանդ նոր հարսերը՝ արդասաւոր ըլլալու հաւատքով: Խարոյկներէն մոխիր վառելով տուն կ'երթային իրիկուան ճրագը անով լուսաւորելու համար:

Մեծ պահքի նախօրեակին՝ բուն Բարեկենդանին տօնակատարութիւնը կը սկսէր երեք օր առաջուընէ՝ Վարդանանցի Հինդշաբթիէն: Վարդանանց տաբերէրուն Պազարճըղի Հայութիւնը մեծ կարեւորութիւն կու տար: Հանգիսաւոր պատարագ եւ հանդէս տեղի կ'ունենային, ուր անպատճառ կ'երթայր «Հոգեց ամպերը»: Տարուան ոչ մէկ տօնին Պազարճըղահայր իր խանութը չէր բացեր բացի Վարդանանցի օրէն. աշակերտութիւնը ազատ էր դպրոց երթալէ, որուն համար նախօրօք օտար երկրորդական դպրոցներու տնօրէնութենէն կը յայտնուէր օրուան նշանակութիւնը, գերեզմանատուն համար Հայ ուսուցիչները, իսկ բանակին մէջ իրենց դինուորական ծառայութիւնը կատարող Հայ երիտասարդները այդ օրը ազատ կ'արձակուէին. երէկ ուրիշ տեղ եկած Հայ երիտասարդ զինուորներ կային, անոնք անպատճառ այդ տօնական օրին մէկուն կամ միւսին հիւրը կը դառնային: Ի վերջոյ Ս. Վարդանանց հանդէսը ունեցած պաշտամունքին մէկ արտայայտութիւնը պէտք է նկատել Պազարճըղի Ազգ. Վարժարանին «Վարդան Մամիկոնեան Վարժարան» անուանակոչումը:

Վարդանանցի երեկոյեան, ինչպէս նաեւ յաջորդող միւս երեք երեկո-

ներուն, երիտասարդները խումբեր կազմած եւ Աւարայրի հակատամարտի հե-րոսներուն պէս ծպտուած՝ սաղաւարտով, սուրով ու վահանով, տունէ տուն կը չրջէին օրուան պատշաճ երգեր երգելով եւ դրամական նուէրներ ստանալով բարեպատակ ձեռնարկներու համար:

Կը յաջորդէր Մեծ Պահքը՝ եօթը չաբաթ: Սուգը կ'իջնէր եկեղեցւոյ խորանին վրայ, Աւագ խորանի սեւ վարագոյրը դուց կը մնար մինչեւ Զատիկ: Մեծ Պահքի խորհուրդը կը յարգուէր մանաւանդ ծերերէն: Աբեւագալի արա-րողութեանց՝ Զորեքշաբթի առաւօտները եւ Ուրբաթի երեկոները, մեծ թիւով հաւատացեալներ ներկայ կ'ըլլային երգեցողութեանց: Իրենց անդղէնններուն մէջ բացարձակապէս չէին զործածեր մսեղէն, կարագ կամ ճարպ: Արդէն իրենց ամենօրեայ պաշարը՝ հայած կարագի իւղը, պաղուրման, ապուխտն ու երշիկը եթէ բոլորովին չէր սպառած՝ չատ բան ալ չէր մնար մինչեւ Մեծ Պահք եւ Ժո-ղովուրդը կը զործածէր բուսային իւղ եւ կը պատրաստէր պահքի կերակուր-ներ, որոնց մասին անդրադարձանք Նոր Տարւոյ պահքի առնչութեամբ: Պահքը կը դադրէր Ս֊ծման երեկոյ՝ ձրադալոյցին, երբ քահանան հանդիսաւորապէս կ'արտասանէր «Աւէտ կիւրկ»ը: Աւանդապահ տուներ Ս֊ծման երեկոն անմիջա-պէս մսեղէն չէին ուտեր. նաւակատիքին անոնք կրնային կարմիր հաւկիթով «Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց» ըսել, սակայն ընթրիքը բաղկացած կ'ըլլար ձրկ-նեղէնէ, այսինքն կերակուրներու քանի մը տեսակներ պատրաստուած կ'ըլլա-յին միայն ու միայն ձուկով. նոյնիսկ խմորեղէնի տեսակ տեսակ պատրաս-տութիւնները լեցուած կ'ըլլային մեքենայէ քաշուած ձուկի միսով:

Մեծ Պահքի Շաբաթ երեկոները, ժամերգութեան աւարտին, երբ ալ զադրած կ'ըլլար կոչնակի հնչիւնը, տուները խունկ կը ծխուէր: Գործերը ա-ւարտած կ'ըլլային, մութը կէս մը իջած արդէն, մէկիկ կը ձգէին ձեռաչխա-տութիւնները ու երկիւղածութեամբ կ'պատրաստուէին իրենց սիրելի ննջեցեալոց հոգ-ւոցը հանգստեան համար:

Աւագ Հինգշաբթին եւ Ուրբաթը հոս եւս բարեպաշտութեամբ կը տօնուէր: Աւագ Հինգշաբթի Ասնյուայի կարդէն քիչ վերջ տեղի կ'ունենար Ս֊ւարմանի արարողութիւնը: 12 անգամ Աւետարանէն կը կարդացուէր ու կ'եր-գուէին պատշաճ չարականներ աջակողմեան ու ձախակողմեան դասերէն. այս երգեցողութիւնները աւելի հոգեպարար կ'ըլլային երբ անոնց կը մասնակցէր իր հաճելի ձայնով Երուանդ Նուրիճանեանը: Աւագ Ուրբաթին, եկեղեցւոյ ժամերգութեան, հոս եւս ուրիշ չատ մը տեղերու նման, թափօր կը կազմուէր եւ չորս հոգի ուսամբարձ Ցիսուսի «կերեզմանը»ը կամ Տապանակ Ուխտին կը պատցնէին եկեղեցւոյ չուրջը:

Ս. Աստուածածնայ տօնը (Վերափոխումն Ս. Աստուածածնի) պաղար-ճրպահայերուն սիրուած տօներէն մէկն էր: Ըստ Հայց. Եկեղեցւոյ աւանդու-թեան, յետ պատարագի տեղի կ'ունենար խաղողի օրհնութիւն եւ կը կատար-ւէր մատաղօրհնութիւն:

Բարեպաշտ ու աւանդապահ, բացի մատաղատիներէն, որուն կը մաս-

նակցէր անխտիր ամբողջ համայնքը կարողութեան ներած չափով, ժողովուրդը մատաղի համար կը նուիրէր ողջ արու անասուններ: Գառնուկ կամ խոյ, հորթուկ կամ եզ, ոչխի համար կը բերուէին ի հարկին հեռաւոր գիւղերէ հատուցեալ ուխտաւորներու կողմէ: Հաւաքումը կը սկսէր Շաբաթ առաւօտեան, գոհերուն թիւը, եղած է ժամանակներ, երբ 50-ի հասած է: Իրենց ուխտը ընդունելի դարձնելու համար, չատ անգամ կիներ հեռու վայրերէն ուսամբարձ կը բերէին գառնուկը կամ խոյը:

Մատաղօրհնէքը, աղն ու ջուրը, մանաւանդ հանդիսութեամբ ու բազմութեան ներկայութեամբ տեղի կ'ունենար: Ուխտաւոր ու հաւատացեալ մարդիկ, այր կամ կին, միսերը կը դատէին, կը մանրէին, կրակի վրայ դրուած քանի մը խոշոր կաթսաներու մէջ կ'եփէին մինչեւ առաւօտ եւ երբ պատրաստ էր, պիտենիներու հետ կը փաթթուէին թուղթի մէջ՝ ժողովուրդին բաշխուելու համար: Ոչ ոք կը դրկուէր մատաղէն: Մատաղի օրհնուած ջուրն ալ, որ աղքան համով կ'ըլլար, կը տրուէր ժողովուրդին:

Մատաղի այս աւանդութիւնը տեւեց մինչեւ 1942. Համայնքը սկսաւ նօսրանալ եւ պայմաններն ալ պատերազմի պատճառով խստանալով, այս գեղեցիկ աւանդութեան վերջ տրուեցաւ:

* * *

Պաղարճըղը փոքր քաղաք էր եւ այն ժամանակներուն մարզական պիտոյքներու մասնաւոր խանութներ չկային, մայրաքաղաքը չատ հեռու էր եւ երիտասարդները չունէին բաւականին դրամ պահեստի դնդակ եւ անոր ներքին լաստիկը ունենալու, ուստի ստիպուած կ'ըլլային՝ սկզբնական տարիներուն, մսավաճառներէն գնել եղջիւրաւոր անասուններու միզապարփուչներ, որ ուռեցնելով ֆութպոլի ներքին մասին պաշտօնը կը կատարէր, ինչ փոյթ թէ ան երկար չէր տեւեր, ու վերստին կը դիմէին մսավաճառին...: Այսպէս ծագում առած է Պաղարճըղի Հայ երիտասարդութեան մէջ սփորթի սկզբնաւորութիւնը: 1923-ին Հ. Մ. Ը. Մ.-ի մասնաճիւղ մը կը հիմնուի, սկաուտական խմբակներ կը կազմուին, դաշտահանդէսներ կը կազմակերպուին եւ ֆութպոլի մրցումներ յաճախ տեղի կ'ունենան օտար խումբերու հետ: Միւս ազգաբնակչութիւնները չունէին սկաուտական խումբեր, գինուորական չքերթներուն կը մասնակցէին միայն Հայ սկաուտներ եւ պիտակից իրենց դէրքին՝ քայլ կը պահէին գինուորական երթին՝ կարգապահութեամբ, որ բոլորին հիացում կ'առթէր: Տեղական մամուլը, տօնական չքերթներու յաջորդող օրերուն, միշտ գնահատանքով ու գովասանքով կ'արտայայտուէր Հայ երիտասարդութեան մասին:

Մշակութային չարժումը չէր բաւականանար միայն մարզական ելոյթներով. Հայ երիտասարդութիւնը յաճախ կ'ունենար թատերական ներկայացումներ, Մարտիկ Մկրտչեանի եւ Առաքել Բոլհանէսեանի առաջնորդութեամբ: Այս վերջինը տարիներ յետոյ հոգեւորական դարձաւ, իսկ առաջինը

1915–ին Կովկաս կամաւոր մեկնեցաւ Ծառայելու Զօր. Անդրանիկի բանակին մէջ, բայց կամաւորական չարժումը վիժելով Մկչեան մտած էր Սեւումեանի թատերական խումբին մէջ, եւ զարգացուցած իր դերասանական հակումը: 1919–ին երբ կը վերադառնայ իր ծննդավայրը՝ Պազարճըդ, կը զեկավարէ դերասուհատական ձեռնարկներ: Կ'ըլլային եւ երաժշտական ներկայացումներ եւ հոս տեղն է յիշել տաղանդաւոր իմբրավար Սիւակ Սիսակեանը: Ժամանակէն առաջ վախճանած այս երիտասարդը՝ օժտուած չատ մը ձիրքերով, ամէն տեսակ երաժշտական գործիքի վրայ կրնար նուագել, ունէր դեղեցիկ ձայն եւ կազմակերպական ոգի, եւ աւելին՝ դիտէր ինքզինք սիրցնել եւ միաժամանակ յարգուիլ: Սիսակ Սիսակեան կազմակերպած էր երաժշտասէրներու խումբ մը, 20–է աւելի հոգիով որ կը պարունակէր ջութակահար մը, դաշնակահար մը, թաւջութակահար, սրինդ եւ թմբկահար: Այս խումբով 1924–ին ներկայացուեցան Ա. Ահարոնեանի «Արցունքի Հովիտը», եւ ուրիշ տարիներ՝ «Ուչ լինի, նուչ լինի», «Աչուղ Ղարիպ», «Արշին մալ ալան». «Պատուոյ համար» եւ «Մեծապատիւ մուրացկաններ», մասնակցութեամբ Մարտիկ Մկչեանի, որ դերուհի մոյց ալ էր: Սիսակ Սիսակեան չարունակեց Ա. Եղանեանի հիմնած եկեղեցական երգչախումբը, չուրջ հինգ տարի չարունակ մասնակցեցաւ կիրակնօրեայ պատարագներուն՝ Եկմալեանի յօրինած քառաձայներ դործածելով:

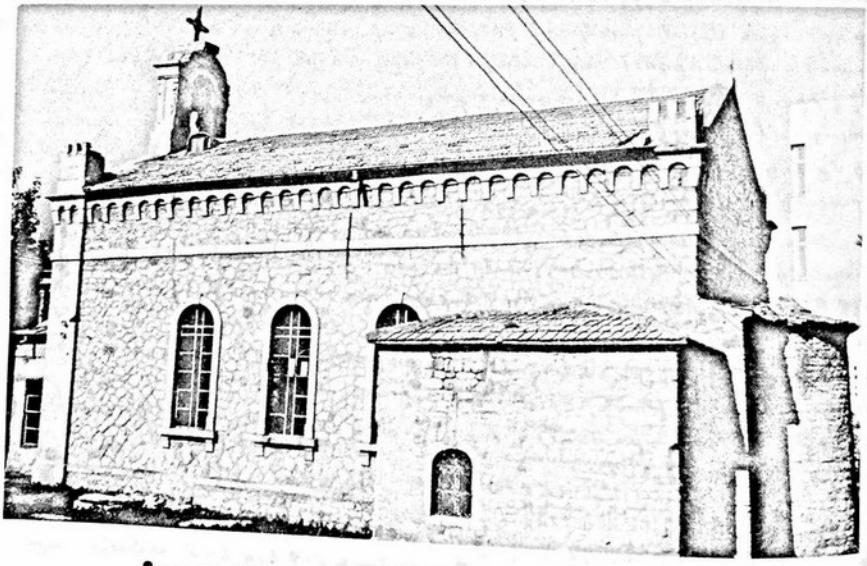
Սփիւռքի մէջ, առաջին անդամ ըլլալով, 1922–ին Պազարճըդի մէջ հիմը դրուեցաւ «Աչակերտական Միութեան» մը՝ օտար վարժարաններ յաճախող երկսեռ երիտասարդութեան համար: Յաջորդ տարիներուն հիմնուեցան նոյնատիպ միութիւններ ուրիշ հայաչատ քաղաքներու մէջ՝ Գոնստանցա, Պուքրէչ, Կալաց եւ Սիլիստրէ, որոնք միանալով, գումարեցին պատգամաւորական քանի մը ժողովներ, ուր տարեկան զեկուցումներով հանդէս եկան իրենց գործունէութեանց մասին:

Աչակերտական Միութեան անդրանիկ համագումարը տեղի ունեցաւ Պազարճըդի մէջ 28 Օգոստոս 1927–ին, իսկ վերջինը՝ դարձեալ Պազարճըդի մէջ Յուլիս 11, 1930–ին, ըլլալով 4–րդ պատգ. ժողովը: Մեղք որ այս կազմակերպութիւնը տեւական չեղաւ, աղղապահպանման աղուոր միջոց մըն էր, քանի որ իրենց վերջին համագումարէն կ'եզրակացուէր թէ անոնք սարքած էին ազգային պատմութեան, դրականութեան ու ընթացիկ հարցերու մասին դասախօսութիւններ, զրոյցներ, հիմներ էին գրադարաններ ուր ունեցեր էին բաւական թիւով գիրքեր:

1933 Յունիս 9–ին, Թումանիոյ Վեհապետին՝ Գարոլ Բ. Թագաւորին գահակալութեան երկրորդ տարելիցին առթիւ երկրին մէջ տեղի ունեցան արժանավայել հանդիսութիւններ. Պազարճըդի մէջ եւս եղան տօնակատարու-

թիւններ եւ այս առթիւ բոլոր աղջաբնակչութիւնները՝ Ռումէն, Պուլկար
Հայ, Թուրք, Ցոյն, Հրեայ, Ռուս, Գերման ներկայացան իրենց աղգային տա
բազներով ու ժողովրդական երգերով: Խումբ մը Հայ օրիորդներու ելոյթը
հայկական տարազով ու երգերով արժանացաւ գնահատանքի ու հիացման:

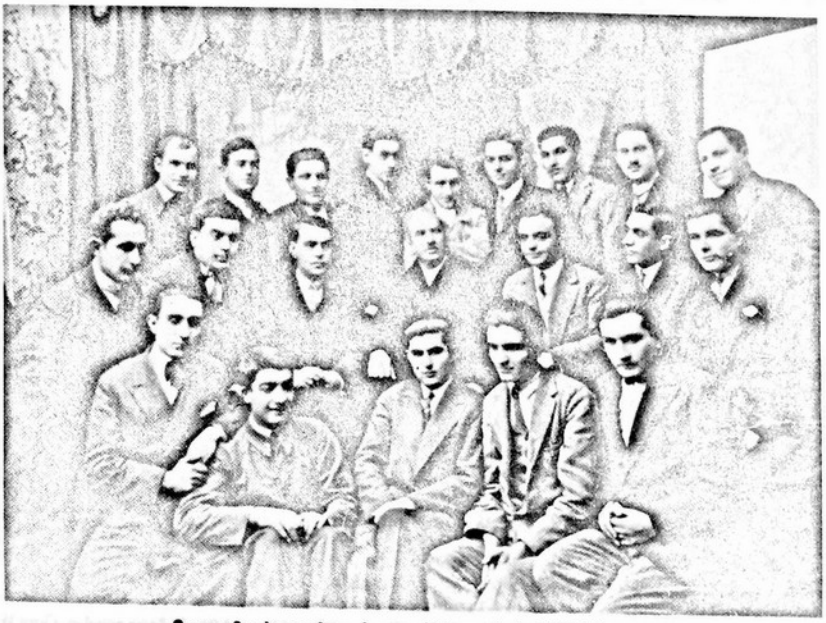
Այսօր Հայ համայնքը բոլորովին նօսրացած է: 1940–ին երբ քաղաք
Պուլկարական տիրապետութեան տակ կ'անցնի, ժողովուրդին մէկ մասը Ռու
մանիա կ'երթայ եւ աւելի վերջ ալ՝ 1946–ին ուրիշ մաս մը կը ներգաղթէ, իս
ծնացածներէն ալ խոշոր մաս մը դէպի Վառնա ու Սոֆիա կ'անցնի: Այժմ հա
դիւ 40–50 տուն ունենայ համայնքը: Եկեղեցին փակ է եւ միայն առն առ
այցելու քահանայ մը կը չեղի իր ճամբէն հոն երթալու: Նոյնպէս դպրոցն ա
աւելի քան 10 տարիներէ ի վեր աշակերտի պակասով դադրած է գոյութիւն ու
նենալէ, իսկ չէնքն ալ ծախուած պետութեան:

Պազարճըգի հայոց Ս. Յովհաննէս Աւետարանիչ եկեղեցին

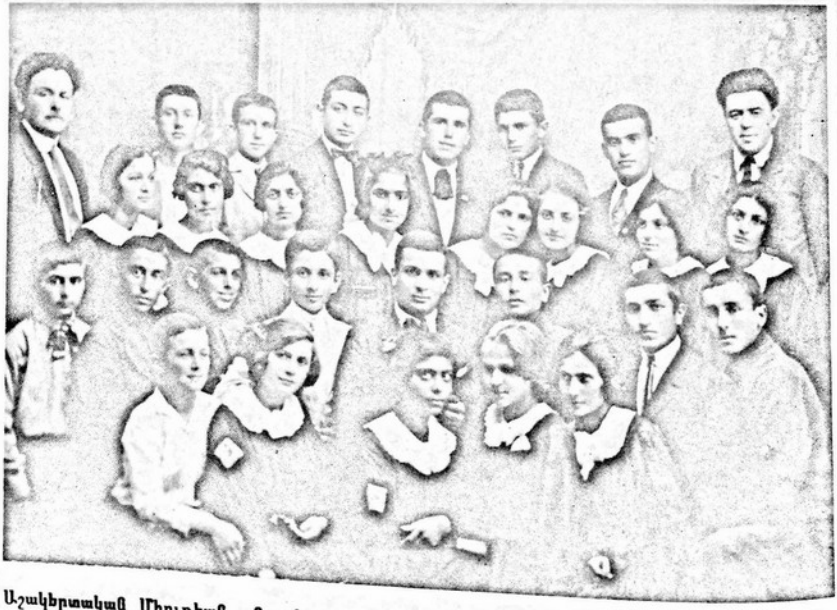
Գազարճըգի Թաղական Խորհուրդը եւ Տ. Ներսէս Քհն. Ղօնչէկիւլեան 1924–ին

Գազարճըգի թատերասիրաց ընկերութիւնը 1928–ին

«Անուշ»ի ներկայացման առիթով· 13 Ապրիլ 1931

Աշակերտական Միութեան անդամ–անդամուհիներ 1923–ին: Ձախին՝ Ագգ· Վրժ·–ի տնօրէն Թադէոս Պետրոսեան, աջին՝ Պարոյր Լեւոնեան (Աշուղ Ճիւանիի որդին), խմբագրապետ «Նոր Ար շալոյս» թերթի

ՍԻԼԻՍՏՐԷ

Քաղաքականօրէն Սիլիստրէն ունեցաւ այն ճակատագիրը զոր ունեցաւ Պաղարճըդ՝ որպէս Հարաւային Տոպրուճայի քաղաք։ Հայութիւնը թիւով թէեւ քիչ, սակայն հոս հաստատուած է 17–րդ դարու վերջերուն եւ այն առեն ունեցած ըլլալու է իր եկեղեցին, քանի որ Մարտիրոս Վրդ. Ղրիմեցին, որու մասին դրած է Հ. Մ. Պոտուրեան, կը խօսի «Տէր Յակոբ քահանայի տգիտութեան» մասին եւ կը նկարագրէ զայն այսպէս.

Եօթն մահու զըրեալ մեղացն
Զերեքն ունի իւրըն բաժին
Չի որկրամոլն է եւ ագահ
Որք են ծնողք բղջախոհին[1]։

1678–ին Սիլիստրէի մէջ կը յիշուի Եագլովացի Արիստակէս քահանայ մը որ ընդօրինակած ըլլայ ձեռագիր մը[2]։

Մաղաքիա Արք. Օրմանեան «Ազգապատում»ի մէջ կ'անդրադառնայ Երուսաղէմի միաբաններէն Պրոխորոն Սիլիստրեցի Վարդապետի մը (ըստ այլոց Ռուսճուքցի) որ թադնաբար Զատկի օրը իրը պատրիարք կը բերուի եկեղեցի (Զատիկը այն տարեն կը տօնէին 26 Մարտ 1749–ին), քանի մը ազդեցիկ «չար իշխանաց» կողմէ Յակոբ Նալեան Պատրիարքին տեղ։ Յաջորդ օրը՝ Զատկի Մեռելոցին երբ եկեղեցի կ'իջնէ եւ կ'ուզէ խօսիլ, ժողովուրդէն ձայն կը բարձրանայ «Յակոբ Պատրիարքն կ'ուզենք» աղաղակելով եւ կը խուժէ Պրոխորոնին վրայ։ Մնդիրը կը հասնի մինչեւ Սուլթանին եւ երբ Սուլթանը կը տեսնէ որ ժողովուրդին կամքին հակառակ է եղածը՝ Պրոխորոնը Ապրիլ 2–ին, հազիւ չաթաթ մը վերջ, Նոր Կիրակիի օրը «իջեցուցին ի կօմբրիւքի առջեւէն ի նաւ ին. եւ Սամսոն ղրկեցին բերդարդել բանտարկութեան»[3]։

[1] Արազ Տարեգիրք, Բ Տարի, Պուքրէշ, 1934, էջ 82։

[2] Գր. Դարանաղցին իր Ժամանակագրութեան մէջ կը յիշէ թէ 1630–ին հոս գոյութիւն ունէր հայկական եկեղեցի մը քանի մը քահանաներով եւ նոյնիսկ այցելու եպիսկոպոս մը Երուսաղէմէն ղրկուած՝ Մարտիրոս անուամբ (էջ 436)։

[3] Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեան, Ազգապատում, Բ տպ. Պէյրութ, 1960, էջ 2967։

Այս առթիւ յիշենք նաեւ թէ Օրմանեան Սրբազան, որոշմամբ Աղգ. կեդր. Վարչութեան կրօն. ժողովոյ, հրահանգած է, որ Պուլկարիոյ Վառնա քաղաքի Հայ եկեղեցւոյ աւագերէց Տ. Սարգիս Քհնյ. Ղարիպեան՝ որ առեն մը Պուլկարահայոց առաջնորդական տեղապահ եղած է, այցելէ Ռումանիա եւ Վառնայի նորակառոյց կրթարանին յանձնաժ պարտուց հատուցման համար հանդանակութիւն կատարէ: 1904 Օգոստոսին Տ. Սարգիս Սիլիստրէ կու գայ տեղւոյն հանդուցեալ քահանային օծումն ու թաղումը կատարելու համար ու անկէ ետք հինգ տարի կը մնայ Սիլիստրէ ու կը հովուէ Հայ հաւատացեալ ժողովուրդը:

Սիլիստրահայ համայնքը ունեցած է մշակութային կազմակերպութիւն մը, «Հայ Երիտասարդաց Միութիւն», հիմնուած 1897–ին Արշակ Շալճեան անուն ուսուցչի մը ջանքերով: Այս ընկերութիւնը 1922–ին կը փոխէ իր անունը «Բաֆֆի»ի, ունենալով իր պրպտարան–ընթերցարանը, ուր ժողովուրդը իր տրամադրութեան տակ պիտի գտնէր հայերէն, ֆրանսերէն եւ ռումաներէն պրակներ ու պիտակներ եւ թերթեր: Հ. Մ. Ը. Մ.–ը հոս ալ ունէր իր մասնաճիւղը: Կային նաեւ Աչակերտական Միութիւն, Օրիորդաց Աղքատախնամ Միութիւն: Հ. Բ. Ը. Միութիւնը, բացի իր Մասնաճիւղէն, ունէր Երիտասարդաց Ուսանողական բաժինը:

1940–ին երբ քաղաքը պուլկարական իշխանութեան ներքեւ կ'անցնի, Հայութեան մեծ մասը Ռումանիա կը զաղթէ եւ 1946–ին երբ տեղի կ'ունենայ ներզաղթը, տասնեակ մը ընտանիքներ ալ Մայր Հայրենիք կ'երթան, որով համայնքին թիւը զգալիօրէն կը նուազի եւ եկեղեցին ու դպրոցը կը փակուին: Այժմ՝ հոգեւոր պիտոյից համար ատեն–ատեն այցելու հովիւ մը կու գայ Ռուսճուք քաղաքէն:

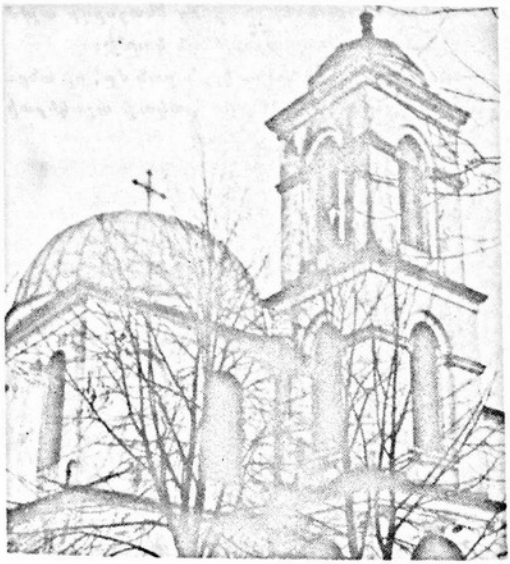
Թ Ո Ւ Լ Չ Ա

Փոքր համայնքներու չարքին կ'իջնենք եւ Թուլչայի Հայութիւնը։ Փոքր բայց բաւական հին համայնք մը եղած է հոս՝ Թրքական տիրապետութեան ժամանակէն հաստատուած։

Թուլչայի մէջ կայ հայկական եկեղեցի մը՝ յանուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, կառուցուած 1885–ին նախկին փայտաշէն փոքր մատուռի մը տեղը, որ գոյութիւն ունեցած է 1870–ական թուականներուն։

Համայնքը ունէր հաստութարթ կալուածներ եւ ընդարձակ հողամաս մը՝ քաղաքապետութենէն նուիրուած, գերեզմանոցի համար։ Այնիկա իր նպատակին չէ գործածուած սակայն ու վերջերս Թաղական Մորհուրդը մտադիր էր զայն ծախելու եւ հասոյթը եկեղեցական ուրիշ նպատակի յատկացնելու, բայց չիրականացաւ իրենց փափաքը։

Հայութեան թիւը այժմ հազիւ 8–10 ընտանիք է։ Եկեղեցին քահանայ չունի, այլ մէկ–երկու տարին անգամ մը կ'այցելէ քահանայ մը հոգեւոր մխիթարութիւն կը մատուցանելու հայ հաւատացեալներուն։

Թուլչայի հայոց եկեղեցին

ՊԱՊԱՏԱՂ (Պապա Սալթըֆ)

Հայեր չատ հինէն եկած եւ բնակութիւն հաստատած են Թուլչ
չրջանի այս գիւղաքաղաքին մէջ: 16–րդ դարուն փոքր թիւով Հայեր կը գը
նուէին Պապատաղի մէջ: Վառնայէն եւ Պազարճըղէն (Թոլպուխին) եւս հ
հաստատուած Հայեր կային մինչեւ այս դարուս առաջին քառորդը, յետոյ ցը
ւեցան Գոնսթանցա, Պուքրէշ, Կալաց, եւ ուրիշ տեղեր:

Հայկական եկեղեցի մը եղած է հոս 17–րդ դարուն սկիզբները՝ յ
նուն Ս. Խաչի: 1823–ին եկեղեցին կ'այրի, բայց անմիջապէս կը նորոգուի
1891–ին վերատին կ'այրի, 1899–ին դարձեալ կը նորոգուի: 1940–ի մեծ երկրա
շարժէն եկեղեցին կը ճեղքուի ու ա՛լ անդործածելի կը դառնայ: Եկեղեցին ու
նեցած է իր քահանան որ կը վախճանի 1938–ին՝ Տ. Վահրամ Մամիկոնեան
Ան ձեռնադրուած էր Մանչէսթըրի մէջ 1906–ին: Այժմու Հայութեան թիւ
հազիւ 4–5 ընտանիք է:

Եկեղեցին ունէր հաստութաբեր կալուածներ, որոնց մնացորդը այժ
կը մատակարարուի Գոնսթանցայի եկեղեցական վարչութեան կողմէ:

Համայնքը ունեցած է մանկապարտէզ եւ նախակրթարան մը, որ անց
եալ դարուն վերջաւորութեան, աւելի ճիշդը 1896–ին, կը փակուի աշակերտի
նուազութեան պատճառով:

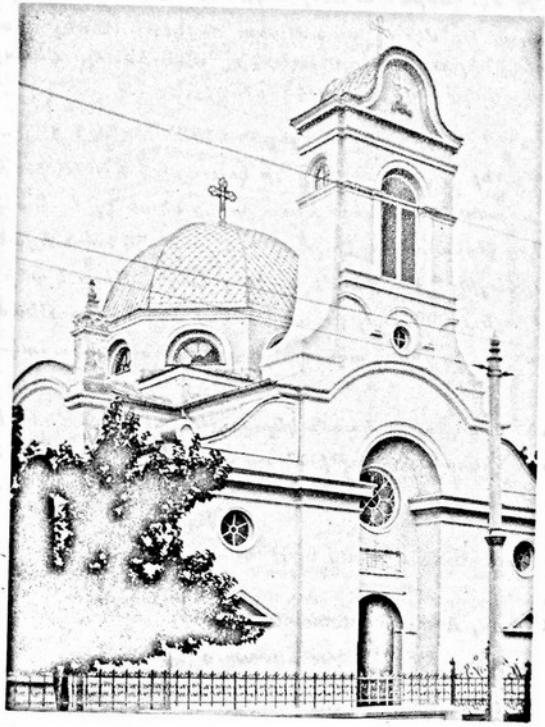
Պապատաղի հայոց Ս. Աստուածածին եկեղեցին

ՊՐԱՑԻԼԱ

Դանուբի եղերքին եւ Կալաց քաղաքին մերձակայքը, այսօր հազիւ թէ տասնուհին 15–20 ընտանիք Հայեր: Անոնց փոքրաթիւ ներկայութիւնը հինէն ի վեր միշտ նշմարուած է: Հոն գոյութիւն ունի գեղեցիկ եկեղեցի մը յանուն Ս. Աստուածածնի, որ կառուցուեր է ըստ ոմանց ԺԸ դարուն: Մեր քաղած տեղեկութեանց համաձայն՝ ան չինուեր է 1837–ին: Առաջին համաշխարհային պատերազմէն վերջ Հայերուն թիւը հոս կը բարձրանայ մօտաւորապէս 80 ընտանիքի եւ կ՚ունենան իրենց քահանան մինչեւ 1953 թուականը:

Այժմ համայնքին թիւը փոքր ըլլալով, Կալացի քահանան է որ կը հովուէ այս համայնքը եւս:

Ազգային վարժարան չեն ունեցած:

Պրայիլայի հայոց Ս. Աստուածածին եկեղեցին

Կ Ա Լ Ա Ց

Պրայիլայի կողքին, մէյտ Դանուբի եղերքը, կը գտնուի Կալաց նաւահանգիստը, ուր Հայեր հաստատուեր են 17–րդ դարէն սկսեալ[1]:

Կաթոլիկ ճանապարհորդ մը՝ Մարիա Լուիճի Փիտու, երբ Մոլտովա կ'այցելէ Կալացէն անցնելով, 1669–ին կը նկատէ հայկական հին եկեղեցի մը[2]: Վ. Մէստուճեան՝ իր ռումէն լեզուով Հայոց Պատմութեան 2–րդ հատորին մէջ Կալացի Հայոց եկեղեցիին կառուցման թուականը կը դնէ 15–րդ դարուն: Հայր Բժշկեանն ալ իր «Ճանապարհորդութեան» մէջ, իր այցելութեան առթիւ 1808–ին, կը հաստատէ հին Հայ եկեղեցիի մը գոյութիւնը յանուն Ս. Աստուածածնի: Անկասկած այդ եկեղեցին փայտաշէն էր, որուն թուրքերը կրակ տուեր են 1825–ին, առարկելով թէ մէջը կան ըմբոստ ցոյներ: Անոնք կրակ տուեր են նաեւ ուրիշ եկեղեցիներու: Յաջորդ տարին՝ 1826–ին, կը վերաշինուի եկեղեցին, հաւանաբար դարձեալ փայտաշէն:

Այսօրուան վիճակին մէջ եկեղեցին կառուցուած է 1858–ին մէյտ յանուն Ս. Աստուածածնի, որուն օծումը կը կատարէ Տ. Սարգիս Արք. Ադրիանապոլսեցի, այն սրբազանը որ նոյն թուականին օծած էր եւ Պաքրուի հայկական եկեղեցին: Այդ թուականին Հայոց թիւը չուրջ 50 տուն եղած է, բայց Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէն յետոյ Հայոց թիւը կ'աճի թուրքիայէն եկող Հայերով, մինչեւ 1000 հոգի, որոնք իրենց ձեռներէցութեամբ նիւթական լաւ դիրքի կը հասնին, կը չինեն ազգային վարժարան մը՝ Սահակ–Մեսրոպ անուամբ:

Ունեցած են ազգային կազմակերպութիւններ ալ. Հ. Բ. Ը. Միութեան մասնաճիւղ, Հայ Տիկնանց Միութիւն՝ որ սատար եղած է ազգային դպրոցին

---

[1] Vlad Banateanu, *Armenii in Istoria si in viata Romaneasca*, Bucuresti, 1938, p. 30.

[2] Gr. Goilav, *Armenii intemeietori de orase*, Bucuresti, 1909, p. 17.

եւ եկեղեցին, Հ· Մ· Ը· Միութեան մասնաճիւղ մը եւ Կոմիտասի անուան երգչախումբ։

Ներկայիս այս կազմակերպութիւններէն ոչ մէկը գոյութիւն ունի։ Հայերուն թիւը շատ նուազած՝ հազիւ թէ 10 ընտանիք կրնայ համարուիլ։ Եկեղեցին ունէր քահանայ մը, որ միւս կղերականներու պէս պետութենէն վճարուած էր։ Ան վախճանած է վերջերս։

Կալացի հայոց Ս· Աստուածածին եկեղեցին

«Պաքրուի եկեղեցին դեղեցիկ կառոյց մըն է արդի Վերածնունդի ոճով, որ կը յիշեցնէ Միւնիխ քաղաքի Frauenkirche եկեղեցին», կը գրէ Գր. Կոյլավեան[1]:

Եկեղեցիին դրան ճակտին վրան կը գտնուին հետեւեալ երկու յիշատակարանները.—

«Կառուցաւ Պաքօվու Սբ. եկեղեցիս Հայոց յանուն Սբ. Հրեշտակապետացն Միքայէլի եւ Գաբրիէլի, արդեամբ բազում քրիստոնեայ ազգաց բարեպաշտից եւ հոգաբարձութեամբ Ստեփան Մատթէոսի Ճոհանեան, Միքայէլ Բարսեղ Միսիրեան, Յակոբ Սըմբատեան եւ Դաւիթ Աստուածատուրեան յամի Տն. 1850»:

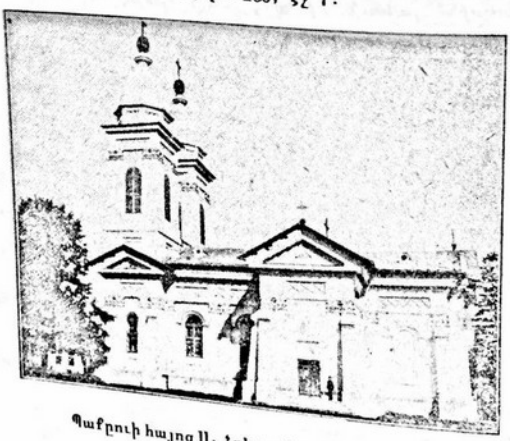
Երկրորդը՝ «Հիմնուեցաւ Ս. Տաճարս ի կաթողիկոսութեան ամենայն Հայոց Սրբոյ Էջմիածնի Տեառն Տեառն Ներսէս Ե. Սրբազնագոյն Հայրապետի եւ ի պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ Տեառն Տեառն Մատթէոս Արքեպիսկոպոսի ի Թըւին Հայոց Ռ.Մ.Ղ.Է. 1297»:

1894–ին հիմնուած էր «Հայ Երիտասարդաց Ընկերութիւն»ը, որուն մասին 31 Մայիս 1899–ին տրուած զեկուցումէ մը կը տեսնենք թէ Ընկերութիւնը ունեցած է 52 անդամ եւ նոյն թուականին 5,195·15 լէյի ոսկի դրամադլուխ մը, որուն 1086·70 լէյի դրամարը զուտ հասոյթն էր պարահանդէսի մը, որ այդ թուականին համար խոշոր դրամար մը կը ներկայացնէր:

Եկեղեցւոյ չինութեան առթիւ եղած նուիրատուութիւններուն համար կը տրուէին վկայականներ, որուն մէկ օրինակը կու տանք ստորեւ:

---

[1] Արարատ, 1938, Օգոստոս, Թ. 160, էջ 7:

Պաքրուի հայոց Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցին

Ռ Ո Մ Ա Ն

Ռոման քաղաքը կառուցուեցաւ 14–րդ դարու վերջերուն, մեծաւ մասամբ հայերէն, կ'ըսէ Ն. Եորգա («Դասախօսութիւններ Հայաստանի մասին», Պուքրէշ, 1929, էջ 23):

Ռոման քաղաքի Հայ համայնքը, ըստ աւանդութեան, Մոլտովայի հարուստ հայերէն կազմուած էր, որոնք 1355–ին, նախկին դերմանացի–սաքսոն գաղթականներէն կը գնեն փայտաշէն եկեղեցի մը: Թէեւ փաստաթուղթեր կը պակսին, որոշ է սակայն թէ հայերը հաստատուած էին Ռոմանի մէջ 16–րդ դարու կէսին եւ ունէին իրենց եկեղեցին ալ: Մինաս Թոխաթեցի դպիրը իր «Ողբ»ին մէջ կը յիշէր՝

«Քաղաք մը կայր Ուռումանի
ինքըն փոքրիկ բարով լի
Շատ հայ ազգ կայր ի յայն տեղի
Խիստ տօլվաթով եւ անուանի:
. . . . . .
Եկեղեցիք ղինչ կայր հայի
Խօթին, Սէրաթ, յԱսպազարի (Եաշ)
Վասլով, Պուչան, յՈւռումանի
Ամենեքեան հիմէն քակի:

Աղեքսանդր Բարի Վոյէվոտայի օրով (1568–1574) դաղթող 3000 ընտանիքներէն մաս մըն ալ բնակութիւն հաստատեց Ռոման քաղաքին մէջ:

Ժամանակին, Ռոման քաղաքի բնակչութեան՝ որ կը հաշուէր 15,000 հոգի, Հայերն ունէին չուրջ 500 տուն եւ ամէնքն ալ ունեւոր[1]: 1818–ի վիճակագրութենէ մը կը տեղեկանանք թէ 992 կալուածատէրներէն 135ը Հայեր էին[2]:

Ռումէն մեծ պատմաբան Փրոֆ. Ն. Եորգա՝ «Ռումէն Վաճառակա–

---

[1] Հ. Ղուկաս Վրդ. Ինճիճեան կը գրէ թէ Ռոման քաղաքին 1500 տուն բնակիչներէն կէսը Հայեր էին: Տե՛ս՝ Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Մաս երկրորդ, Համառօտ Զ. Վենետիկ, 1804, էջ 223:

[2] *Itinerariul locurilor cu acarete si virane a orasului Roman, dupa planul economic din anul* 1818, Roman, 1879.

նութեան Պատմութեան» մէջ կը յիշէ Հայեր որոնք Իտալիոյ վաճառականներու հետ Հռոման քաղաքը եւ այլուր, առեւտուրի ընկերակցութիւններ կազմած էին դեռ 18–րդ դարու առաջին տասնամեակին։

Այսօրուան երեւոյթով, Հռոմանի հայկական եկեղեցին՝ յանուն Սուրբ Մարիամ Աստուածածնի, կառուցուած է հինին տեղը 1609–ին Յակոբջայ անուանեալ բարեպաշտ ազգայինի մը կողմէ։ Քիչատակարանը՝ քարի մը վրայ դրուած, ունի հետեւեալ բովանդակութիւնը.–

«Շնորհօք եւ ողորմութեամբ կամօքն Այ. եւ ընտրութեամբ ամենայնի կալին այ. եւ ի փառս ծնեցելոյն ի Նմանէ ի այս անբարի, անուն պր. ակոբջայ զոր չինեաց զտաճարս այս անուն սր. ածածին. յիշատակ իւր հոգուն եւ իւր կնոջն խաթուն մուղալին եւ իւր ծնողացն պր. վարդանին եւ տոլվաթին եւ իւր որդւոցն պր. վարդանին եւ սագոլիային եւ պր. տօնիկին եւ իւր դստերացն մէլուչին եւ տօրվաթին թվ ՌՆԸ սեպտեմբ. տր. խաչտ.»։

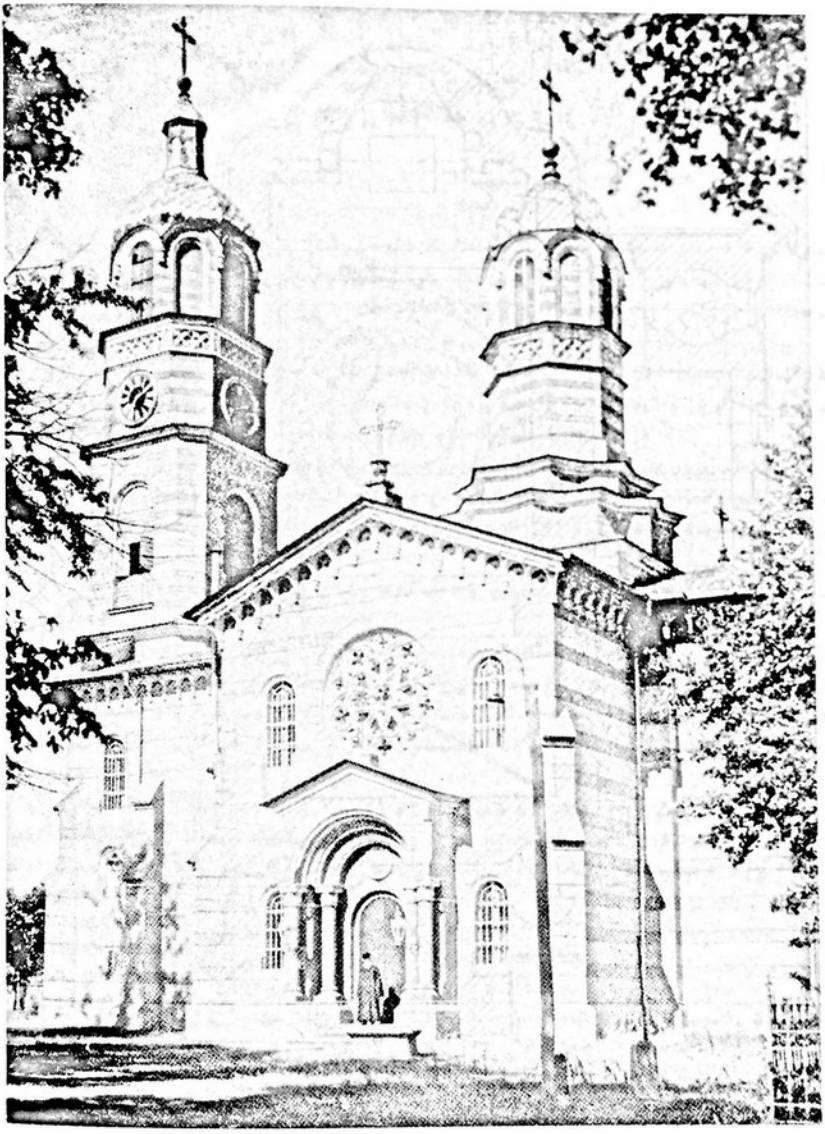
1864–ին եկեղեցին նորոգուած է Թէոդորոս Սողոմոնեանի եւ Տօնիկ Սիմէոն Բիբիեանի կողմէ. այս առթիւ զետեղուած մարմարէ քարը՝ եկեղեցւոյ դրան ճակտին՝ ունի հետեւեալ արձանագրութիւնը.–

«Ծամին փրկութեան 1864 նորոգեցաւ հինաւուրցն ձեւակերպութիւն Սրբոյ եկեղեցւոյս Հայոց ի նուէր փառացն վերափոխման Տիրամօրն յաւելեալ ի նմա հիմնակառոյց սպահարան, դաւիթ, զանգակատուն եւ կաթուղիկէ որ ի միջավայրին, յատկական արդեամբ ոսմանցւոյ ջերմեռանդավառ տեառնն Թէոդորոսի Սողոմոնեան եւ Տօնիկի Սիմէոն Բիբիեան ի յաւիտենական յիշատակութիւն ննջեցելոց եւ կենդանի ընտանեաց նոցին, եւս եւ յանմոռանալի մտաբերութիւն բազմաժամանակեայ սիրաւառեալ ընկերութեան իւրեանց յարդիւնս չահաւէտութեան»։

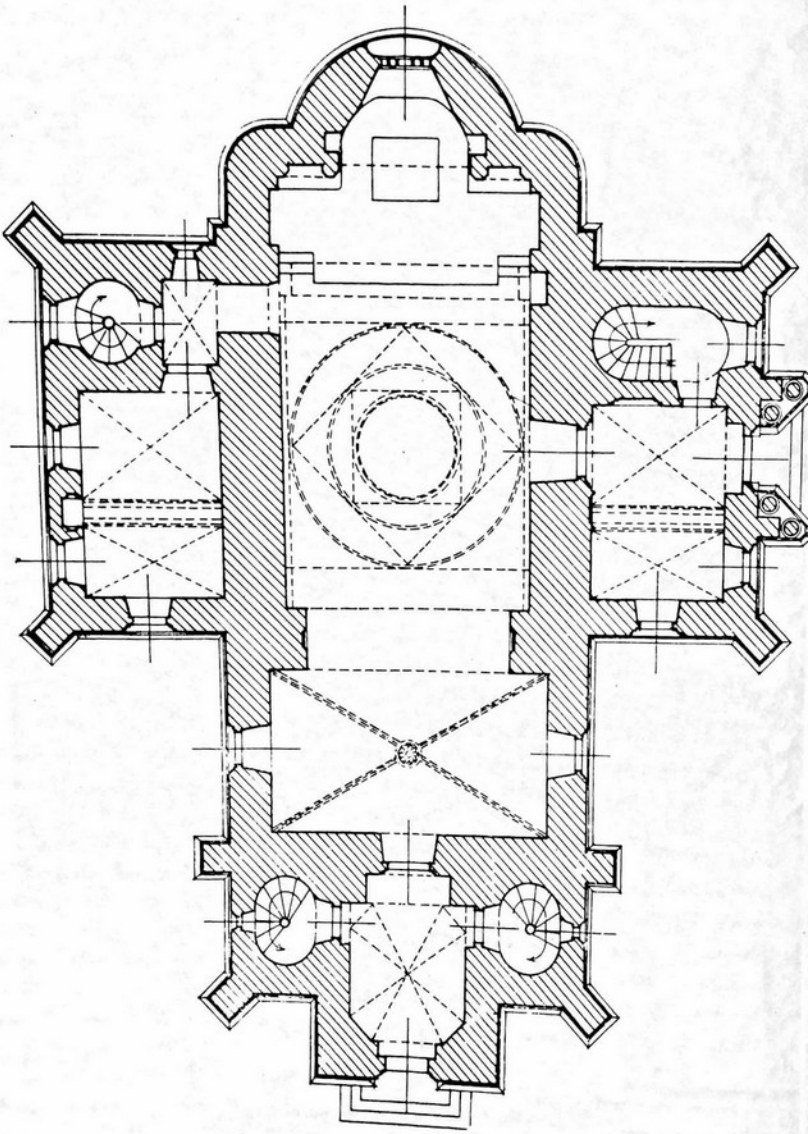
Հոս հարկ է յիշել թէ բարերար Տօնիկ Բիբիեան առաջին Հայ երեսփոխանը եղած է Ռումէն Խորհրդարանին մէջ եւ իր ապարանքը ընդունած է Գարօլ Ա. թագաւորը, երբ այս վերջինս 1880–ական թուականներուն այցելած է Հռոման քաղաքը։

Եկեղեցին ունէր հասութաբեր կալուածներ եւ չէնքեր։ Ունէր նաեւ զանգակատան վրայ խոշոր ղեղեցիկ ժամացոյց մը, անցեալ դարու վաթսունական թուականներուն Վիեննայէն բերուած, որ քառորդ ժամը անգամ մը կը հնչէր հաճելի մեղեդիով մը, յուրախութիւն տղայոց եւ ի զոհութիւն քաղաքի համայն ժողովուրդին։ 1958–ին ատեն մը ժամացոյցը խանգարուած ըլլալով ժողովուրդը քաղաքապետարան դիմեց, խնդրելով որ մատնագէտի մը կողմէ նորոգել տրուի։ Տեղեկութիւն չունինք թէ այժմ ժամացոյցը ի՛նչ վիճակի մէջ կը գտնուի։

Այսօր Հռոմանի մէջ հազիւ 2–3 տուն Հայեր կան. դպրոցի հոյակապ չէնքը եւ ուրիշ կալուածներ պետութեան անցած են, իսկ այդ պատկառազդու եկեղեցին փակ է եւ կը սպասէ պատմական յուշարձան, Հայ փառաւոր անցեալին։

Ռոմաձի հայկական եկեղեցին

Ռոմանի եկեղեցին. երկայնութեան հատուած

ԹՐԿՈՒԼ — ՕԳՆԱ

Փոքր թիւով Հայեր անցեալին մէջ հոս եւս ապաստան գտած են։ Վըկայութիւններ մեղի կը պակսին, սակայն ստոյգ է թէ 17–րդ դարուն սկիզբներըը բաւական թիւով Հայեր կը գտնուէին Թըրկուլ–Օգնայի մէջ՝ ուրկէ փոխադրուեցան Ցօզչան քաղաքը եւ կազմեցին այդտեղի Հայ համայնքին կորիզը։

Անցեալ դարուն առաջին քառորդին կառուցած են Ս. Աստուածածին քարաշէն գեղեցիկ եկեղեցին՝ ընդարձակ հողի մը վրայ, որուն մէկ մասը դրաւեցաւ մինչեւ 1870 թուականը իբր գերեզմանատուն։

Եկեղեցւոյ դրան ճակտին վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.—

«Կառուցաւ տաճարս փառացը ընդեղին յանուն Վերափոխման Սբ. Աստուածածնին, արդեամբ եւ ծախիւք Լուսաւորչակրօն ժողովրդեան հայոց Հոգնյ. քղքին»։

Աւելի անդին՝ «Իսկ ւէմս այս աւագ դրան է յիշատակ. Մարտիրոս Գրիգորեան, յամի 1825»։

1847–ին Եաչ քաղաքին մէջ տարուած յայտարարութեան մը մէջ՝ հայկական տպարանի մը հաստատման առիթով կ'ըսուի. «...Եաչ քաղաքը եղած կեդրոնական ուսումնարանէն զատ՝ Ռօման, Պօքդչան, Ցօզչան եւ Հոգնա (Թըրկուլ) քաղաքներն ալ կային պատրաստողական վարժարաններ հայոց տըղայոցը համար...»[1]։

1859–ին Թըրկուլ–Օգնայի մէջ կային 60 ընտանիք Հայեր, դպրոցը դեռ գոյութիւն ունէր 40 աշակերտներով, ուսուցիչ՝ Մկրտիչ անունով Հայ մը, որուն կ'օգնէին եկեղեցւոյն երկու քահանաները՝ Տէր Գրիգոր և Տէր Մարտիրոս[2]։

---

[1] Արարատ, 1928, Սեպտեմբեր, Բ. 51, էջ 8։

[2] Մ. Չերքէզ, 1859, Ձեռագիր. Կրօնական–Բարոյական Մատենադարան, Ցօզչան։

Ֆ Ո Ք Շ Ա Ն

Մոլտովայի Հայ համայնքներէն նորագոյնն է Ֆոքշանի համայնքը։ Ան 300 տարիներու ժամանակաշրջան մը կ'ընդգրկէ։ Գէթ զայս կ'ապացուցա նէն դանազան տուեալներ եւ աւանդութիւններ։ Հայեր դէպի Ֆոքշան գաղթած են ընդհանրապէս Մոլտովայի միւս քաղաքներէն՝ Սուչավա, Պոթոշան, Թըրկուլ-Օղնա[1] եւ հաստատուած՝ քաղաքին հարաւային կողմը, Մունթենիոյ հողին վրայ։ Պէտք է ըսել, որ Ֆոքշան քաղաքը կառուցուած է դաշտի մը վրայ զոր Միլքով գետակը կը բաժնէ երկուքի. հոս էր սահմանը Մոլտովայի եւ Մունթենիոյ՝ որ աւելի ծանօթ է Վալահիա անունով։

Ֆոքշանի Հայերը ունեցած են երկու եկեղեցի, մէկը յանուն Ս. Գէորգի, որ չինել տուած է Մահտեսի Գէորգ անուն ունեւոր մը 17–րդ դարուն։ Այս եկեղեցին քարաշէն էր. այժմ աւերակ վիճակի մէջ ան անընդունակ է ծառայելու իրր աղօթատեղի եւ իր հնութեամբն ու ճոխով կը մնայ իրրեւ պատմական նշանակութիւն ունեցող կոթող մը։

Միւս եկեղեցին, որ նուիրուած է Ս. Աստուածածնայ, պաշտամունք կատարելու բոլոր յարմարութիւններով օժտուած դեղեցիկ արուեստքինով եւ զարդարուած ներքինով կոթող մըն է. կը դանուի քաղաքին կեդրոնը՝ ուղիղ ճամբու մը վրայ որ երբեմն «հայկական փողոց» կը կոչուէր։ Եկեղեցին ու չրջափակին տարածութիւնը մօտ 10,000 քառ. մեթր է և մուտքի երկու կողմերը քարաշէն չէնքեր կան որոնք նախնական չրջանին վարժարաններ էին աղջկանց եւ տղայոց համար։ Եկեղեցիին կռնակը կը դանուի հին դերեզմանատունը։ Բոլոր հողամասը քառակուսի ձեւ ունի եւ աղօթատեղին հողամասին կեդրոնը կառուցուած է։ Ըստ աւանդութեան, Մոլտովա եւ Մունթենիա, երկու իշխանապետութիւններու կողմէ յարուցուած անցագրային դժուարութիւններ ի վերջոյ հարկադրած են, որ համայնքը իր երկրորդ եկեղեցին ունենայ, անոր եղել կատարելու համար ժողովուրդին հոդեւոր պաշտամունքը։

Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մուտքի դրան ճակտին գետեղուած մար-

[1] N. Iorga, *Armenii si Romanii*, o paralela istorica. Bucuresti, 1914, p. 68.

մարէ քարի մը յիշատակարանը ցոյց կու տայ անոր կառուցման թուականը.—
«Տաճարս Ածային փառաց չինեցաւ արդեամբ եւ ածասէր հաւատացեալ բարեպաշտ ժողովրդեան Ֆօքչանու լուսաւորչեան հայոց, որում ուխտեմք հաւատացեալքս ներմեռանդ սրտիւ երկրպաթուք հանդերձ միաբան սիրով։

Ցամի Տն. 1780»։

Ուրիշ յիշատակարան մը գաւիթի մը կառուցումին առթիւ, զետեղուած կանանց մուտքի դրան վրայ, ունի հետեւեալ պարունակութիւնը.—

«Կառուցաւ գաւիթս այս ծախիւք Աննա տիկնոջ Համեստուհի յծակցուոյն հանդուցեալ աղա Ծերհատի որ եւ որդիքն յետ մահու նորին կատարեցին զհոգեւոր փափաք մօրն իւրեանց սիրելւոյն, առ ի պատսպարուիլ ժողովրդեան ի մէջ եկեղեցւոյ ի դունաշունչ հողմոյն ձմեռայնոյ. տէր աստուած ընդունելի արասցէ եւ զնոսին եւս արժանացուսցէ ի մանկացուբ վերին երուսաղէմի։

28 Սեպտեմբ. 1866, Ֆօքչան»։

Եկեղեցւոյ բակի հողամասին կէսէն աւելին յատկացուած է աղօթատեղիի չէնքին եւ անոր չուրջի գերեզմանատան, որ գրեթէ լեցուած է թաղեալներով, իր հաստատումէն մինչեւ 1867 թուականը։ Նոր գերեզմանատան մատուռը՝ յանուն Ս. Ցարութեան, կառուցուած է 25 Սեպտեմբեր 1891–ին Ցարութիւն եւ կարապետ Փոփովիչեան եղբայրներու կտակով, զոր գործադրած են անոնց փեսաները՝ Աստուածատուր Քրխոթօֆեան, Նիկողայոս Ստեփանեան եւ Նիկողայոս Բոպովիչեան, ինչպէս կը հասկցուի հետեւեալ յիշատակարանէն որ մատուռի մուտքին դրան վերեւ զետեղուած մարմարէ քարի մը վրայ քանդակուած է.—

«Ի փառս Աստուծոյ կառուցաւ մատուռս յանուն սրբոյ Ցարութեան, արդեամբ Ցարութիւն եւ կարապետ Փոփովիչեան բարեպաշտ եղբարց. Ցարութիւն ի կենդանութեան իւրում կտակակատարս կարգեաց զերիս ազնիւ փեսայս իւր Աստուածատուր Քրխոթօֆեան, Նիկողայոս Ստեփանեան եւ Նիկողայոս Բոպովիչեան, որք միացեալ ընդ կարապետի եղբօրն հանդուցելոյն, կատարեցին զերկնահաճոյ կամս արանցն առաքինեաց։

յամի տեառն 1891 Սեպտ. 25 ի Ֆօքչան»։

Հանգուցեալ եկեղեցաշէն երկու եղբայրներու աճիւնները կը հանգչին իրենց կառուցած եկեղեցւոյ արտաքին երկու կողմերը չքեղ մահարձաններու ներքեւ.

Ցարութիւն վախճանեալ 61 ամաց
1881 Յունվր. 1
Կարապետ վախճանեալ 1891

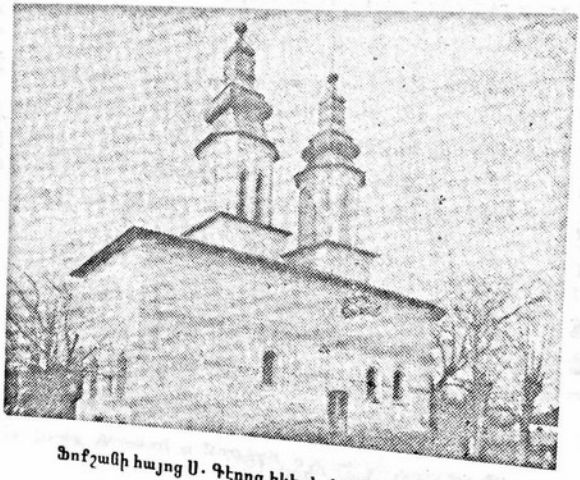
իսկ ասոնց նկարները ցարդ կախուած կը պահուին եկեղեցիին ներսի մասին մէջ:

Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ գերեզմանատան մէջ կան 30–է աւելի տապանաքարեր եւ արձաններ, որոնց մէկ մասը լաւ վիճակի մէջ պահուած են եւ արձանագրութիւնները ընթեռնելի, իսկ մաս մըն ալ քանդուած ու կոտրած, գիրերը սրբուած են եւ բոլորովին անընթեռնելի:

Ծոքչանի մէջ գոյութիւն ունեցած են զոյգ վարժարաններ, որոնց մասին պիտի անդրադառնանք աւելի ընդարձակօրէն, Ռումանահայ դպրոցներու մասին յատուկ գլուխի մը մէջ:

Անցեալ դարու 70–ական թուականներուն հիմը կը դրուի Հայաստանասիրաց Արմենիա անուն ընկերութեան մը, որ պիտի օժանդակէր հայ դպրոցին եւ պիտի հետապնդէր երկրորդական վարժարան մը բանալու կարելիութիւնը, սակայն, ինչպէս հետագային հաստատուած է, չենք յաջողած իրենց ձեռնարկին մէջ:

Երբեմնի այս հայահոծ համայնքէն, որ ունէր աւելի քան 200 տուն, այսօր հազիւ 10–15 ընտանիք մնացած է:

Ծոքշանի հայոց Ս. Գէորգ եկեղեցին (այժմ աւերակ)

ՊՈԹՈՇԱՆ

Ընդհանրապէս Ռումէն եւ օտար պատմագէտներ կը յիշեն Պոթոշանը իբրեւ մէկը այն եօթ քաղաքներէն, ուր հաստատուեցան Լեհաստանէն եկած Հայեր, Աղեքսանդր Բարի իշխանապետին հրաւէրով: Իրենց բարբառին մէջ չատ մը բառեր լեհական ծագում ունին: Ըստոյ մաս մը Հայեր երբ կ'անցնին Թրանսիլվանիա, կը պահեն իրենց լեհական բարբառները:

Բայց Լեհաստանէն եկողներէն չատ առաջ Պոթոշանի մէջ տեղաւորուած էին Հայեր: Աւոր ապացոյցն է Ս. Աստուածածինն եկեղեցին, որ կառուցուած է 1350-ին[1], երբ դեռ Մոլտովայի իշխանութիւնը չէր կազմաւորուած: Այս պարագան կը ճանչնան նաեւ Ռումէն պատմագէտներ՝ Փրօֆ. Ն. Եորկա, Պ. Փ. Հաժդէու եւ Քսենոփոլ:

Պոթոշան քաղաքը սկիզբէն կը կառավարուէր խորհուրդով մը, որուն անդամները կը բաղկանային հաւասար թիւով Ռումէններէ եւ Հայերէ[2]: 1825-ին եւ 1827-ին կը տեսնենք Քաղաքային Հոգաբարձութեան (այսպէս կը կոչուէր այն ատեն) մէջ Ռումէն եւ Հայ ժողովուրդներու 3-ական ներկայացուցիչներ: 1827 Նոյեմբեր 15-ին յետոյ է որ մուտք կը գործեն Հրեաներ ու Ըոյներ, եւ Խորհուրդին թիւը ուժի բարձրանալով կը ներկայացուին հետեւեալ կերպով.— 2 պոյար, 2 Հայ, 2 Հրեայ, եւ 2 հոգի ալ վաճառականներու դասակարգէն՝ Մոլտովացի կամ Ըոյն:

Հայութեան թիւը Պոթոշանի այս փոքր քաղաքին մէջ բաւական մեծ եղած է, մօտաւորապէս 700 տուն: 1860-ի Ցուլիսին, երբ այս կողմերը այցելութեան կու գայ Ներսէս Վարդապետ՝ որդի Աբրահամակէս Արքեպիսկոպոսի, իր տեղեկագրին մէջ կը յիշէ Պոթոշանը որպէս «փոքրիկ Հայաստան» Մոլտովոյ[3]:

---

[1] *Istoria Romaniei in date*, Bucuresti, 1970, p. 73.

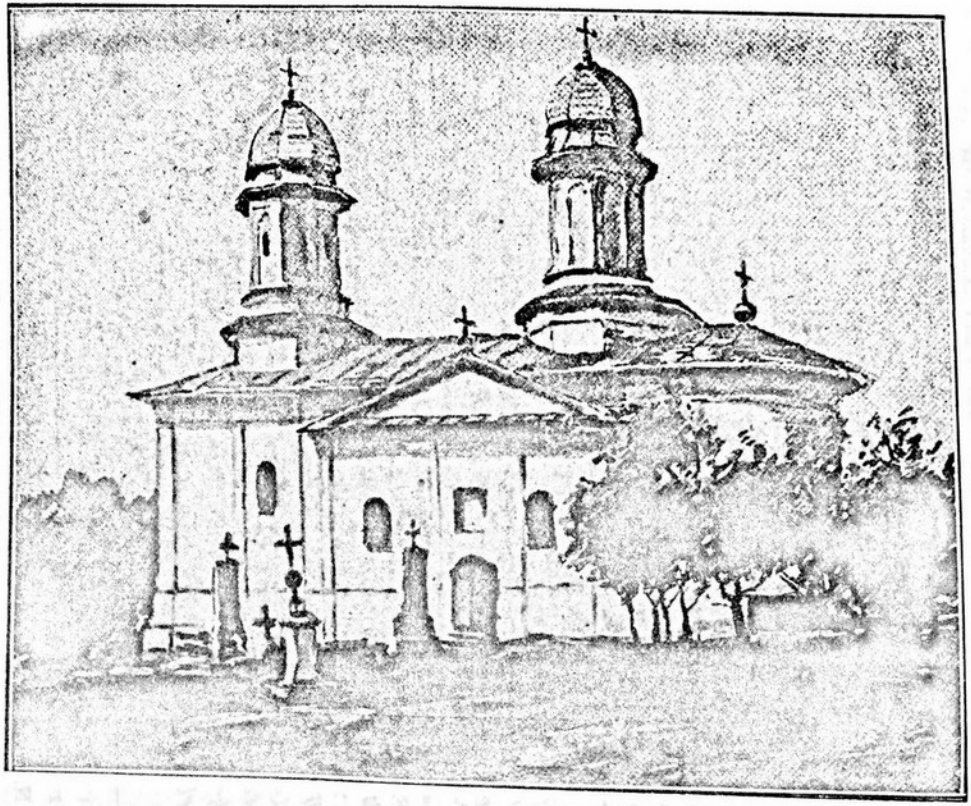
[2] N. Iorga, *Studii si documente*, Vol. V, Bucuresti, 1913, p. 273–274.

N. Iorga, *Istoria Poporului Romanesc*, Vol. III, Bucuresti, 1927, p. 211.

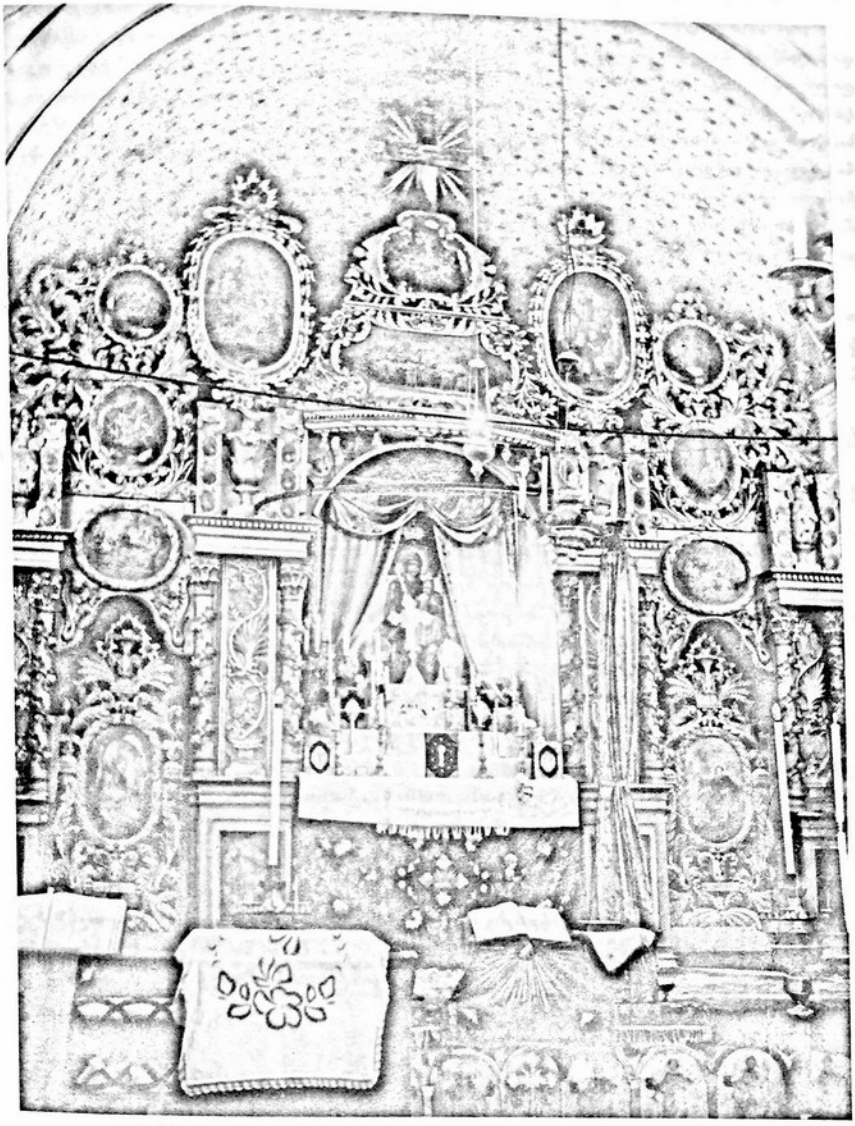
Gr. Goillav, *Armenii intemeietori de orase*, Bucuresti, 1909, p. 20.

Vlad Banateanu, *Armenii in Istoria si in viata Romaneasca*, Bucuresti, 1938, p. 29.

[3] Մեր հաւաքածոյին մէջ:

Գոթոշաձի հայոց Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին

Գոթոշաձի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ խորանը

Իսկապէս այստեղի Հայութիւնը իր ազգային–եկեղեցական ու բարեգործական կազմակերպութիւններով կը վարէր հայկական կեանք մը: Ունէր զոյգ եկեղեցիներ, որոնցմէ Ս. Աստուածածինը հնագոյնն է Ռումանիոյ հայկական եկեղեցիներուն[4]: Պոթոշանի եղբայրութիւնները որոնք վաճառականական–արհեստակցական աչքառու կազմակերպութիւններ էին, նման միւս հայաշատ քաղաքներուն՝ Սուչաւա, Եաշ, Ռոման, Պաքրու ու Թրանսիլվանիա, –որոնց մասին զատէն պիտի անդրադառնանք–, եւ ազգային վարժարան մը, որոնք բաւական երկար ժամանակ եղան հայապահպանման մէյ մէկ ամրոցներ:

Պոթոշանի հայկական զոյգ եկեղեցիները, իրենց ճակատներուն վրայ արձանագրուած յիշատակարաններով, կ'ընծայեն լայն հետաքրքրութիւն: Երկու եկեղեցիներն ալ դոյութիւն ունին այսօր եւ Ռումէն պետութեան կողմէ հռչակուած են պատմական յուշարձաններ:

Ս. Աստուածածին եկեղեցիին գաւիթի մը յաւելումով, դրան ճակտին վրայ կը տեսնենք հետեւեալ արձանագրութիւնը.–

«Շինեցաւ գաւիթս այս դովելի ի ժամանակի եկեղեցպանուէ. Մհի. Աքսենտի արդեամբք Պօթուշանու եղեալ ժողովրդեան ի թվին ՌՄԼԲ.ին» (1783):

Ուրիշ յիշատակութիւն մը եւս կայ, նորոգութենէ մը ետք եղած.–

«Սբ. Ածածնի Տաճարս որ իբր երեք հարիւր ամօք յառաջ չինեալ էր, ամենակարողութեն. Ա՛յժմ նորոգեցաւ բացի յորմոց դմբեթայարկ կաթուղիկէիւս զանգակատամբ, արդեամբ Պօթիչանու աղէյ. իշխանապետաց եւ իշխանաց եւ համայն ժողովրդոց բազմաչան վերակացուբ. Կօյլաւեան Աղէյ. ըՍտփնի. 1826, Յունիս 22»:

Նոյն տարին աւանդատուն մըն ալ ասելցուեր է, որուն յիշատակարանը կ'ըսէ.–

«Ցիշատակ է նորաչէն աւանդատունս խորանաւ եւ խաչապսակ զմբեթիւ Տէրտէրանց Յօհաննէսեան աղ. Ա՛ստէրեսին եւ եղբարցն նաեւ սրվ.ի Ա՛ստէփան աղ. Սարգիսին, եւս Զատիկեան աղ. Տօնիկին, եւ համայն կենդանեաց եւ նննջեցելոց սց. 1826»:

Պոթոշանի Հայոց երկրորդ եկեղեցին է Ս. Երրորդութիւն քարաչէն եկեղեցին, կառուցուած՝ ըստ աւանդութեան, Ս. Օգսենտին հին եկեղեցւոյն տեղւոյն վրայ, չինուած 1560–ին[5]: Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին կառուցուած է

---

[4] Gr. Goilav, *Ibid.*, p. 18.
Principe N. Soutzo, *Notions statistiques sur la Moldavie*, Iasi, 1849, p. 52-53.
A. D. Xenopol, *Convorbiri Literare*, Vol. XV, No. 10, Iasi, 1882.

[5] A. Gorovei, *Monografia Orasului Botosani*, Falticeni, 1926, p. 257.

1795 թուականին: 27 Յուլիս 1833–ին Պոթոչանի քաղաքապետութիւնը, Ներքին Գործերու Բաժնին կը հաղորդէր. «Անցեալ տարի չինուած ճամբաներէն մաս մը աւրուած է, սակայն Հոգաբարձութիւնը վարձած է, 15 օրուան համար, 10 սայլեր, 2–ական եզներով, օրական 4 լէյ վճարելով, փոխադրելու համար հայկական փլած եկեղեցւոյ մը –Ս. Օգսենտ եկեղեցիին– քարերը, անոնցմով ծածկելու համար փոսերը եւ նորոգելու՝ ճամբաները»[6]:

Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ յիշատակարանը հետեւեալը կը պարունակէ.–

«Հիմնարկեցաւ խաչափայտակ Ս. եկեղեցիս ի քաղաքն Բոթուշան, յանուն Ամենասբ. Երրորդուն. արդեամբ մահ. Օգսենտի որդւոյ Աստօնին Խէվուլեանց, ի ժամանակս հայրապետուե. ամենայն հայոց Տն. Ղուկասու Սբղն. կաթուղիկոսին, աշխատանօք եւ վերակացուբ. Տր. Մելքոնին Դրեչու Պուճաղեանց, եւ չչուկ. լինի եօթն նախնեացն այս սբ. եկեղեցիս. 1795, Սեպ. 1»:

1830–ական թուականներուն եկեղեցին կը բարենորոգուի, գաւիթը կ'ընդարձակուի եւ կ'աւելցուի աւանդատուն մը, որուն մասին ունինք վկայութիւնը հետեւեալ արձանագրութեան.– «1832, Մայիս 16, Նորոգեցաւ սբ. երրորդուե. եկեղեցիս բազմաջան աշխատասիրութեամբ Կօյլաեան Ս. Դաւիթի որդւոյ Ա. Սուինին, արդեամբք քաղաքիս հայկազուն ժողովրդեան, ի յիշատակութիւն համայն կենդանեաց եւ ննջեցելոցն. Նա եւս բարեջան աշխատակցութբ. Ֆոքչանցի Ս. Աւետիքի եւ Զաուիկեան Ս. Տօնիկի, Պօթիչան»:

Պոթոչանի Հայութիւնն ալ, նման միւս համայնքներուն, իր աշխատասիրութեամբը, պարկեշտութեամբը, չինչ ոլիւմն ու նախաձեռնութեամբը աչքի ընկնող համայնք մը եղած է: 1828–ին քաղաքը կ'ունենայ իր նոր Հոգաբարձութիւնը եւ կնիքը: Այդ կնիքը բաղկացած էր երկու մասերէ, որուն մէկ մասը կը տրուէր դանձապահին, իսկ միւսը կը վաւերացնէր Հայ պարկեշտ վաճառականներէն մէկուն: «Հայկական Փողոց»ը գոյութիւն ունէր 1781–էն ի վեր[7]:

1805–ին Հունգարացի ճանապարհորդ Vincenz Ratthyani կ'այցելէ Պոթոչան եւ իր "Reise durch einen Theil Ungarus Siebenburgens der Moldau und Bukovina in jahr 1805", Pesta, 1812, p. 77, գրքին մէջ Հայերու մասին հետեւեալ դնահատականը կ'ընէ.– «Պոթոչանը իր գեղեցիկ տուները եւ ծաւալուն վաճառականութիւնը կը պարտի Աղեքսանդր Բարիի օրով գաղթած Հայերուն: Այսօր անոնք կը զբաղին ծխախոտի վաճառականութեամբ եւ կ'երթան մինչեւ Լայբցիկ եւ Պրօտի: Եաչէն եւ Ֆոքչանէն ետք Պոթոչանը կը նկատուի խոշորագոյն քաղաքը Մոլտովայի»[8]:

---

[6] A. Gorovei, *Ibid.*, p. 417.

[7] A. Gorovei, *Ibid.*, p. 60.

[8] A. Gorovei, *Ibid.*, p. 51.

Ուրիշ մը, Fedor Graf Von Karaczay, "Beytrage zur Europaische Landeskunde" հատորին մէջ գրած է.– «Պոթոչանի վաճառականութիւնը, որ մինչեւ Հայերու եւ Հրեաներու ձեռքն էր, կ'երկարէր մինչեւ Լայբցիկ եւ Պրօտի։ Պոթոչանը արեւելեան նպարեղէններով, սաքսոնական կերպասեղէններով, ռուսական մուշտակներով, մեղրամոմով եւ ծխախոտի առեւտուրով ծաղկած քաղաք մըն էր»[9]։

Հայերը կը ստանան նաեւ աղնուական տիտղոսներ։ 25 Յուլիս 1857–ին կոյլավեան ընտանիքի չատ մը անդամներ աղնուականութեան կը բարձրանան. անոնց մեծ հայրն ալ՝ Դաւիթ կոյլավեան, դեռ 1804–ին ստացած էր համբարակապետի տիտղոսը Ալ. Մորուզզի իշխանապետէն, «Երկրին մատուցած ծառայութեանց համար»[10]։

Երբ հողագործութիւնը սկսաւ լքուիլ պոյարներէ, որոնք արեւմտեան քաղաքակրթութեան ազդեցութեամբ աւելի ապահով ապրելակերպի մը համար սկսան քաղաքներու մէջ բնակիլ, այդ «պարապ»ութիւնները Հայերը ամբողջացուցին, չահագործելով կալուածներ եւ կարճ ժամանակի մը ընթացքին իրենք դարձան այդ հողերուն սեփականատէրերը, կալուածատէրերը, եւ մեծ հարստութիւն դիզեցին։ 1882–ին Պոթոչանի 43 կալուածատէրերէն 38–ը Հայեր էին[11]։

Պոթոչանի Քաղաքապետարանը, նման իշխանապետական «Իրաթ»ներու (եկամուտ), ի նպաստ քաղաքին որոշուած հարկերը տարուան մը համար կապալով կու տար, դիմադրաւելու համար պետական ծախքեր։

Փրոֆ. Ն. Եորկա «Ուսումնասիրութիւններ եւ վաւերաթուղթեր Ռումէնիներու պատմութեան վերաբերեալ» աշխատասիրութեան 5–րդ հատորին մէջ անդրադառնալով Պոթոչան քաղաքի եկամուտներուն, չահեկան տուեալներ կը հրատարակէ 1823–ի պիւտճէին մասին, ուրկէ կը հետեւցուի թէ Փետրուար 1, 1823 – Փետրուար 1, 1824 տարեշրջանին համար քաղաքին «Իրաթ»ը կապալով տրուած էր Հայու մը՝ կարապետ Կրիկորովիչ անուն, 10,000 լէյի, որ այն ժամանակուան համար՝ 150 տարի առաջ, կը ներկայացնէր խոշոր գումար մը, մանաւանդ երբ նկատի ունենանք որ Քաղաքապետարանին տարեկան պիւտճէն 10,746·60 լէյ էր...[12]։

Պոթոչանի Հայութիւնը գերեզմանատան մէջ ունի մատուռ մը՝ Ս. Աստուած անունով, հոյակապ իր տեսակին մէջ, որ չինել տուած էր տիկին Աննա Թորոս «Վան յիշատակի նախկին ամուսնոյ իւրոյ Աւետիք Ֆօն Փրունքուլի

---

[9] A. Gorovei, *Ibid.*, p. 53.
[10] A. Gorovei, *Ibid.*, p. 160.
[11] A. Gorovei, *Ibid.*, p. 160.
[12] A. Gorovei, *Ibid.*, p. 197–198.

1884»: Գերեզմանատան հողը գնուած ու նուէր տրուած էր համայնքին Գաս-պար Կրիկորաշ ամոլին կողմէ:

Համայնքը ունեցած էր բազմաթիւ եկեղեցապատկան չէնքեր՝ տուներ եւ խանութներ, ինչպէս նաեւ քանի մը հարիւր հեկտար տարածութեամբ ագարակ մը, որոնք տարիներու ընթացքին ծախուած են: Այժմ ունի միայն երկու չէնք:

Պոթոշանի զոյգ եկեղեցիներու վարչութիւնը իր աղդակիցներուն մօտ ունէր եւ նոտարական հանդամանք, այսինքն իրաւունք ունէր հաստատելու չէնքերու առուծախի, օժիտ տալու վաւերաթուղթեր եւ կտակներ: Այս հանդամանքը տեւած է մինչեւ 1850 թուականները: Դր. Կոյլաւ կը հաստատէ թէ ինք տեսած է նման վաւերաթուղթեր[13], իսկ մենք ունինք կտակային վաւերաթուղթ մը 1829-էն, հաստատուած եկեղեցւոյ վարչութեան կողմէ, որուն լուսատիպ օրինակը կու տանք ստորեւ:

700 տուն Հայութենէն, որ ըսել է աւելի քան 2500 հոգի կազմող երբեմնի Պոթոշանի Հայ համայնքէն, այսօր հազիւ թէ 30–40 հոգի մնացած ըլլայ: Նուազումի պատճառներէն են գաղթը դէպի ուրիշ վայրեր, խառն ամուսնութեան հետեւանքով ձուլում, և նուազում՝ ամուրիութեան մէջ մնալով:

Ահա է եղած ճակատագիրը Պոթոշանի Հայութեան եւ ընդհանրապէս Մոլտովայի Հայութեան: «Փոքր Հայաստան»ի փառաւոր անցեալի մը յուշ վրկանէրն են այսօր գեղեցկօրէն քանդակուած այն տապանաքարերը, որոնք Պոլսոյ եւ Վիեննայի մէջ պատրաստուելով բերուած էին Պոթոշան:

ՊՈԹՈՇԱՆԻ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

1866–ին Պոթոշանի մէջ կը հիմնուի բարեսիրական-մշակութային ընկերութիւն մը, որ մասամբ պիտի փոխարինէր այն դերը զոր ունէին համքարութիւնները կամ «եղբայրութիւն»ները, որոնք ծնունդ առած էին 17–րդ դարուն վերջերը Մոլտովայի գրեթէ բոլոր համայնքներուն մէջ:

Բարեգործական Ընկերութիւնը կը հետապնդէր նաեւ ուրիշ գեղեցիկ նպատակ մը, հաստատել Հայ աղքատ աղջիկներու համար վարժարան մը, աղջիկներ մանչերու վարժարանին՝ զոր կը պահէր Հոգաբարձութիւնը:

1869–ին Ընկերութիւնը կ'ունենայ իր կանոնագիրը, վաւերացուած պատկան իշխանութիւններէն եւ յաջորդ տարին կը հիմնուէր աղջկանց վարժարանը:

---

[13] Gr. Goilav, *Armenii intemeietori de orase*, Bucuresti, 1909, p. 19.

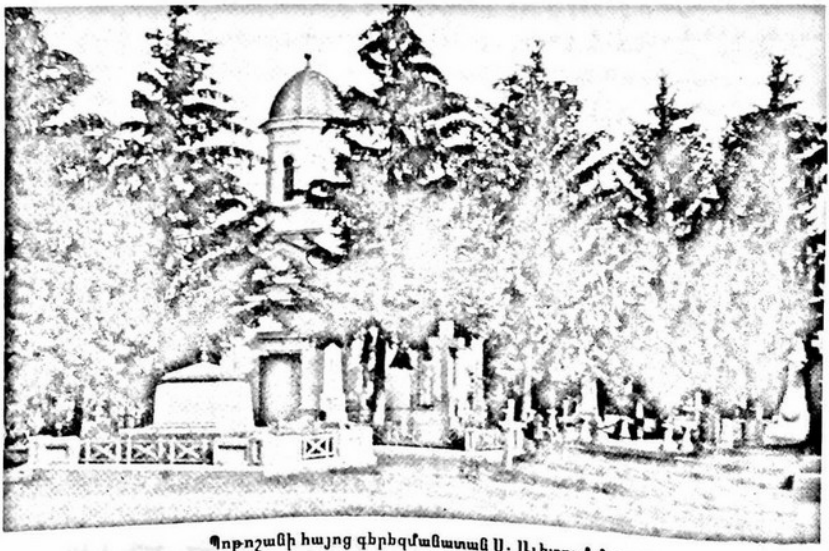
Դպրոցի ուսումնական ծրագիրը կը հետեւէր պետական նախակրթարաններու ծրագրին եւ ունեցաւ տարեկան 40–50 աշակերտուհիներ: Ամէն Ը-նունդին եւ Զատկի տօներուն Ընկերութիւնը կը ղեկտաւորէր չքաւոր աղջիկներ:

Ընկերութիւնը կը հոգար նաեւ համայնքին անկարներն ու աղքատ ծերերը, որոնք ի հարկին կը դետեղէր եկեղեցասպատկան չէնքերու մէջ եւ անոնց հիւանդութեան պարագային կը հայթայթէր դեղեր: Ցանուն Ընկերութեան բժիշկ մը կ'այցելէր հիւանդներուն եւ կը խնամէր զանոնք: Մահուան պարագային Ընկերութիւնը կը հոգար այդ չքաւորներուն թաղման ու այլ ծախքերը:

Սակայն, որ մարդասիրական այս Ընկերութիւնը երկայն կեանք չունեցաւ: Իր խնամքին տակ ունեցած աղջկանց վարժարանը, աշակերտի պակասով, փակեց իր դռները 1894–ին, իսկ Ընկերութիւնը լուծուեցաւ 1896–ին եւ իր ունեցած ստացուածքներն ու դրամական պատրաստ գումարը՝ 70,000 լէյ, չուրջ 4000 դեղին ոսկի, յանձնուեցաւ Պոթոշանի Հայոց Եկեղեցական Հոգաբարձութեան[14]:

---

[14] Gr. Goilav, *Ibid.*, p. 10.

Պոթոշանի հայոց գերեզմանատան Ս. Աւետում մատուռը

Hoc est Inventarium Argenteriæ & Cæteræ
rum ex speciatur in Ecclesia S. Comis. præsentibus
propriis nominibus 8 Decembris 1806 die 10 ad

Երիտասարդաց նուագախումբը՝ դեկավար՝ Ս. Պետոյեան

«Ես չեմ, դուշ չեմ» վերնագրուած

ՍՈՒՉԱՎԱ

14–րդ դարու կէսերուն հոս հաստատուած Հայերը թիւով աճեցան եւ ժամանակի ընթացքին Սուչավա հանդիսացաւ Ռումանահայութեան այն հայաշատ քաղաքը, ուր իրենց լեզուն ու կրօնը պահելու–պահպանելու համար անոնք չինեցին չատ մը եկեղեցիներ, 2 վանք, դպրոց եւ կազմեցին ազգային միութիւններ: 15–րդ դարուն մուտքին (1401–ին) հոս էր որ կը հաստատուէր առաջին եպիսկոպոսարանը, որուն մասին արդէն անդրադարձած ենք մեր դործին մէջ:

Սուչավան աշխարհագրական դիրքով մաս կը կազմէ Պուքովինայի շրջանին եւ Մոլտովայի նահանգներէն մէկն էր մինչեւ 1775 թուականը, երբ կ. Պոլսոյ դաշնագրով՝ կայացած Թուրք եւ աւստրիական պետութեանց միջեւ, ան կ'անցնի Հապսպուրկեան իրաւակարգի տակ: Մօտ 150 տարի օտար տիրապետութեան ներքեւ մնալէ վերջ, 1919 Սեպտ. 10–ին, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի աւարտին, Սէն Ժերմէնի խաղաղութեան դաշինքով Պուքովինան Ռումանիոյ կը վերադառնայ[1]: Ազատագրումը կ'իրագործուի Հայ հերոս զօրավար Ճակոր Ջաւիկի կողմէ, որ հրամանատարն էր Ռումէն 8–րդ բանակին: Իրբեւ երախտագիտութիւն, Պուքովինայի մայրաքաղաք Չէրնուցի քաղաքապետութիւնը դայն կը հռչակէ պատուոյ քաղաքացի: Զօրավար Ջաւիկ 1969–ին մեռաւ 103 տարեկանին:

Սուչավայի Հայութիւնը իր դիրքն ու հեղինակութիւնը կրցաւ պահել Աւստրօ–Հունգար տիրապետութեան շրջանին: Սակայն մէկ ապացոյցը կրնանք նկատել այն պարագան երբ անցեալ դարու վերջին տարիներուն, Վիեննայի Հայութիւնը կ'ուզէր աղօթատեղի մը ունենալ եւ չէր կրնար հարկ եղած արտօնութիւնը ձեռք ձգել: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մրմեան Հայրիկ 24 Հոկտեմբեր 1898–ին կը դիմէ Սուչավայի Վարչութեան[2], որպէս կազմակերպուած համայնք, պարտք դնելով անոր վրայ միջնորդելու Աւստրիական պետութեան մօտ (Աւստրիական կառավարութիւնը միայն Սուչավայի Հոդարարձութիւնը կը ճանչնար իբրեւ Հայութեան ներկայացուցիչը) դիւրացնելու համար Վիեննայի ազդայիններուն մատուռի մը բացման հրամանը:

Ռումանահայ Թեմի հաստատման մասին գրած առեն յիշեցինք թէ Ա–ղեքսանդր Բարի իշխանապետը նուիրագործած էր առաջին Հայ եպիսկոպոսա–

---

[1] Istoria Romaniei in date, Bucuresti, p. 317.

[2] Մրմեան Հայրիկի կոնդակը՝ մեր հատորին մէջ:

ՀՈԳԵԲԱՐՁՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՑԻ

ու

ԻՍՈՒՉԱՒԱ

Պ. _____ ի վերարերի

_____

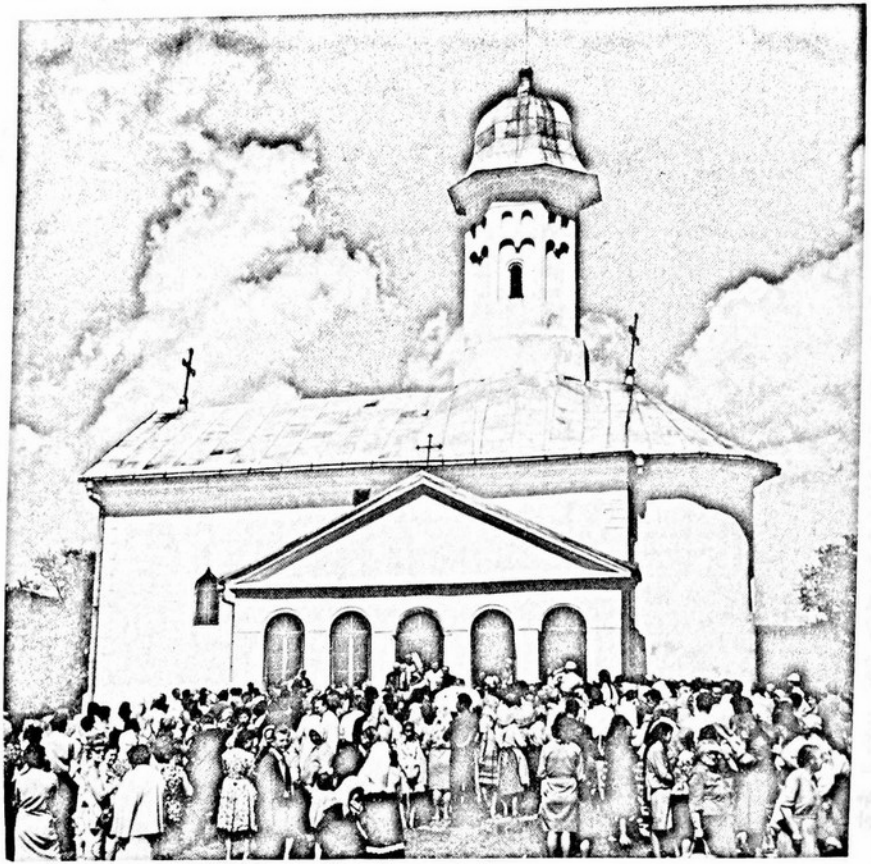
առեղծուած յօգնութիւն կամ վերադարձ եւ պայմանագրական սուրբ **ՀԱՇԿՑԱՑ ՏԻՐՈՒԹՑԵՐ ԵՒ ՈՒՆԱՑՈՒՔՆԵՒ** վաճառի _____

Որպէս այս բնոյթ Հզօրութեան ի յիշատակարան վաճառի ներկայիս, սուրբ այս վկայարան հաստատուած ստորագրութեամբ Հոգեւորականութեան եւ կնքով սուրբ. **ՀԱՇԿՑԱՑ** վաճառի:

Ստորագրութիւն

Ս· Հաճկատար վանք

Սուչավայի հայոց Ս. Խաչ եկեղեցին եւ զանգակատունը

Ս. Հաճկատար վանքի բակին մէջ գտնը-
ւող արձիւրի արձանագրութիւնը (1793)

Ս. Սիմէոն. Կարմիր-Աշտարակ զանգակատունը

թիւնը Մոլտովայի Հայութեան համար: Սուչեւեան իսկապէս արժանի էր այդ-
պիսի պատուի մը, որովհետեւ ըստ ոմանց ունէր մինչեւ 12 հայկական եկեղե-
ցիներ, ուրիշներու կարծիքով 7, այժմ գոյութիւն ունին 2 եկեղեցի եւ 2 վանք:
Եկեղեցիներէն մին՝ Ս. Խաչ, որ ընդհանրապէս կը հանդիսանայ որպէս մայր
եկեղեցի, կը գտնուի քաղաքին կեդրոնական թաղի Արմենեասքա փողոցին վր-
բայ: Հ. Բժշկեան անուանած է Ս. Խաչ եկեղեցին որպէս «Աւագ եկեղեցի Հա-
յոց»[3], որովհետեւ հոս էր որ մինչեւ վերջին տարիները կանոնաւոր կ'իրականաց-
եայ ժամասացութիւն կը կատարուէր, ինչ փոյթ թէ հաւատացեալներուն թիւը
շատ փոքր էր: Հինգն ի վեր, տօնական օրերուն, հոս կը կազմուէր թափօր եւ
ուխտադնացութիւն դէպի Ս. Համկատար Վանք:

Ս. ԽԱՉ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ս. Խաչ եկեղեցին նախապէս փայտակերտ է եղած եւ 1521–ին Քրիս-
թի–Խաչիկ Հանդօեան անուն Հայ աղնուական մը զայն քարաշէն չինել կու-
տայ[4]: Ցիշատակարանէ մը, որ գրուած է Ռոմանչկան Աստուածատուր Վարժա-
պետի կողմէ 1825–ին, կը կարդանք հետեւեալը.– «Նորոգեցաւ Սբ. Խաչ եկե-
ղեցին յամի Տն. 1521, ըստ հայկական թուականի ՋՀ. իսկ թէ ինչպէս որ այս
եկեղեցւոյս առաջին կամ երկրորդ չինողն Հանդօ իշխանն եղած է նէ, Այ դի-
մաց կը վկայեմ որ ժամանակաւ եկեղեցւոյս յատակը քար մը դտնուեցաւ խո-
րունկ թաղուած, եւ շատ հին քար էր առանց թուականի փորուած էին այս խօս-
քերը՝ Այս է տապան Խոիլսէյին, որ է դուստր Հանդօ իշխանին եւ եկեղեցիս
չինողին, ինչպէս եղաւ գործաւորները սխալմամբ թանկագին յիշատակրնի քարն
կոտրեցին, եւ ինձաց մնայն պատի թուականն ՋՀ»[5]:

Եկեղեցւոյ դանդակատունը կառուցուած է աւելի ուշ՝ 1619–ին, «Պի-
աթա երիցփոխան»ի կողմէ, որուն արձանագրութիւնը հետեւեալն է.– «Ցիշա-
տակ է զաղբկտունն պարոն Պիաթայ երիցփոխանին. Թւ. ՌԿԸ»:

Զանդակատան հիւսիսային պատին տակ, դրան ճակտին եւ արեւել-
եան, արեւմտեան պատերուն վրայ, ինչպէս նաեւ Ս. Խաչ եկեղեցւոյ մէջ հիւ-
սիսային եւ հարաւային պատերուն տակ կան ուրիշ դերեզմանաքարեր, որոնց
մասին ուրիշ առիթով պիտի անդրադառնանք:

Ս. Խաչ եկեղեցւոյ բակին մէջ կը գտնուէր ժողովրդարանը, դպրոցն
ու որբանոցը: Այս վերջին երկու հաստատութեանց վրայ առանձինն պիտի խո-
սինք:

---

[3] Հ. Մինաս Վրդ. Բժշկեան, ձանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1830:

[4] Մեր հաւաքածոյին մէջ:

[5] Vlad Banateanu, *Armenii in Istoria si in viata Romaneasca*, Bucuresti, 1938, p. 18.

Եկեղեցին հիւսիսային կողմը կը գտնուի գեղեցիկ չէնք մը, որ կառուցուած էր 1897–ին եւ կը ծառայէր Սուչավայի Հայութեան որպէս մշակութային տուն, հաւաքատեղի, դրադարան եւ գերմանական ըմբռնումով Cafe–ընթերցարան՝ Անի անուան տակ: Աւելորդ չենք նկատեր հոս տալ անոր յատակագիծը: Այսօր այս չէնքը բոլորովին անջատուած է պատով մը եկեղեցին չրջափակէն եւ դարձած պետական հիւսուածեղէնի գործարան մը, եւ վարձու տրուած քաղաքապետութեան:

1776–ին Ս. Խաչ եկեղեցւոյն վրայ կ'աւելցուի մատուռ մը՝ յանուն Ս. Յովհաննէս Մկրտիչին, արդեամբ Յովհաննէս եւ Մարիամ Ֆաբրիի: Այս դէպքը յիշատակող արձանագրութիւն մը կայ հետեւեալ բովանդակութեամբ.– «Շինեցաւ մատուռս ի յիշատակ, արդեամբք եւ ծախիւք Յովհաննէս Ֆաբրիի եւ իւր տիկնոջ Մարիամու, նուիրեալ Յովհաննէս Մկրտչի, ի թուին հայոց ՌՄԻԵ (1225+551=1776) գրեցի ես Ստեփան Տիրացու»:

Եկեղեցին ունէր չատ մը զգեստներ եւ եկեղեցական այլ առարկաներ, ինչպէս կ'երեւի 1806–ին կազմուած գոյքացուցակէ մը, զոր կը գտեղենք բաւորեւ որպէս պատմական արժէք ներկայացնող վաւերաթուղթ:

Ս. Խաչ եկեղեցւոյ հովանիին ներքեւ գրուեցան ձեռագիր Տարեգիրք մը 1527–ին, Կանոնադիրք մը 1648–ին, որ այժմ Ս. Ղազարու Վանքը կը գտնուի, եւ հոս աւարտեցաւ Օղոստոս 11, 1655–ին Եազլովցա–Կամենից սկսուած «Ապաչխարութեան Երգ»ը[6]:

Ս. ՍԻՄԷՈՆ

Սուչավայի Հայոց երկրորդ եկեղեցին է Ս. Սիմէոն, ծանօթ աւելի «կարմիր աշտարակ» անուամբ, որովհետեւ զանգակատան աշտարակը կարմիր գոյնով ներկուած էր: Մինչեւ 1900–ական թուականը Հայոց գերեզմանատունը այս եկեղեցւոյ ընդարձակ պարտէզին մէջ կը գտնուէր: Ս. Սիմէոն եկեղեցին կը կառուցուի 1513–ին Տօնիկ անուամբ բարեպաշտ անձէ մը եւ կ'ընդարձակուի 1606–ին, Շիմա (Սիմէոն) անուն ուրիշ հաւատացեալ ազգայինի մը կողմէ, ինչպէս կը հաստատուի իր որդւոյն՝ Տէր Օհաննէսին տապանաքարէն, որ կը գտնուի եկեղեցւոյ մկրտութեան աւազանին առջեւ, հետեւեալ բովանդակութեամբ.–

---

6 Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Կամենից, Տարեգրութիւն Հայոց Լեհաստանի և Ռումանիոյ. Վենետիկ, 1897, էջ 191–192:

Այս տապան Տէր Օհանիսիկ Ավաքէրէց կանուա-
ցէին: Որ է որդին Պարոն Տաւնիկին: Եւ եկեղեցի շի-
նօղին որ կանուանէ Սուրբ Սիմէոն հանգեաւ թվ ՌԿԸ-ին Մարտի ամսոյն ԻԲ-ին հետ գալստեան Յաղկա-
զարդին:

Ս. Սիմէոն եկեղեցին այժմ խարխուլ վիճակի մէջ է եւ անգործածելի:

Եկեղեցին ունի զոյգ մը զանգակներ, որոնց ղօղանջը որքան ազդու՝ նոյնքան հաճելի է: Իրենց բաղադրութեան մէջ մեծ քանակութեամբ կը պարունակեն ձուլուած ոսկի եւ միաւեղ կը կշռեն աւելի քան մէկ թօն: Ատեն մը մտադրութիւն կար այս զոյգ զանգակները էջմիածին փոխադրել, որ անշուշտ չատ լաւ կ'ըլլար, վերջապէս իրենց տեղերը դատարկ կ'ըլլային: Սակայն դժուարութեանց (մանաւանդ փոխադրութեան) պատճառներով, այդ մտադրութիւնը մնաց անգործադրելի:

Գերեզման մը փորելու պահուն գտնուեր է զանգակ մը հետեւեալ արձանագրութեամբ.— «յիշատակ է Ղեւորացի Առաքելի ի վանից Սրբոյն Տաթեւու թ. հայոց ՈՂԹ» (693+551=1244):

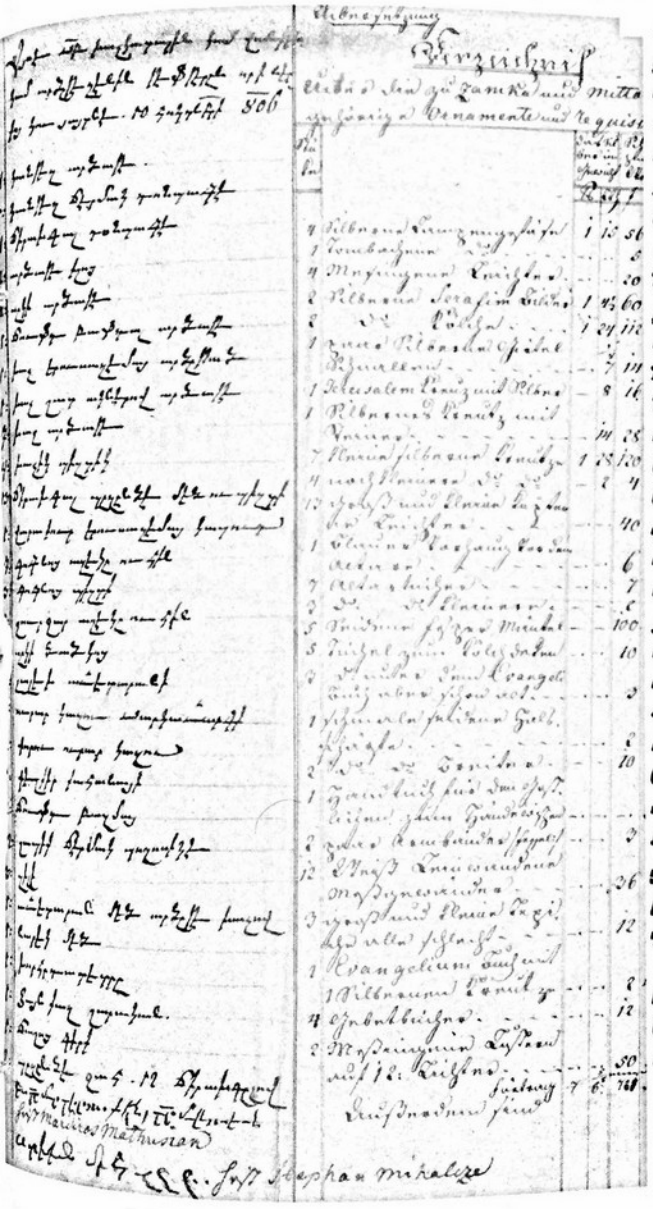
Հոս է որ «գրեցաւ եւ աւարտեցաւ այս Աղօթամատոյցս ի քաղաքն Սկեւռով, ընդ հովանեաւ Ս. Սիմէոնի եկեղեցւոյն, ձեռամբ Անտոն կրօնաւորի՝ իրքոյի որդւոյն Սերերքոյենցս, ի վայելումն անձին իմոյ. ի թուականութեան արեւելեան տոմարիս ՌՁԸ, հոկտեմբերի 23, օրն Զորեքշաբաթի. ի հայրապետութեան Հայոց Տէր Փիլիպպոս կաթողիկոսին, եւ առաջնորդութեան Լեհաց Տէր Նիկողայոսին. եւ ի թագաւորութեան Դ Վլատիսլաւին, զոր Տէր Աստուած փառօվ վայելել տացէ. ամէն»[7]:

Ուրիշ Աւետարան մը գրուած է հոս. «Որք աստուածային սիրոյն հրով վառեալ են՝ միշտ փութան բարի եւ Աստուծոյ հաճելի յիշատակ թողել. ...Գրեցաւ այս սուրբ աւետարանս ի քաղաքն Սկեւռի, ընդ հովանեաւ Ս. Սիմէոնայ եկեղեցի, ի կաթողիկոսութեան Տէր Փիլիպպոսի, եւ յառաջնորդութեան այս զաւառիս՝ Տէր Աղբէյաս արքեպիսկոպոսի, ի թագաւորութեան Հայոց Վասիլ Վօյվոտային. ի թվականութեան յաբեթեական տոմարի ՌՁԲ, Հոկտ. 23, օրն ՂԶ –ուրբաթ. զոր Աստուած բարով վայելել տացէ ընդ երկայն աւուրս: Ձմեղապարտ գծողս յիշեցէք, եւ Աստուած զձեզ յիշէ»[8]:

---

[7] Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Անդ, էջ 187–188:

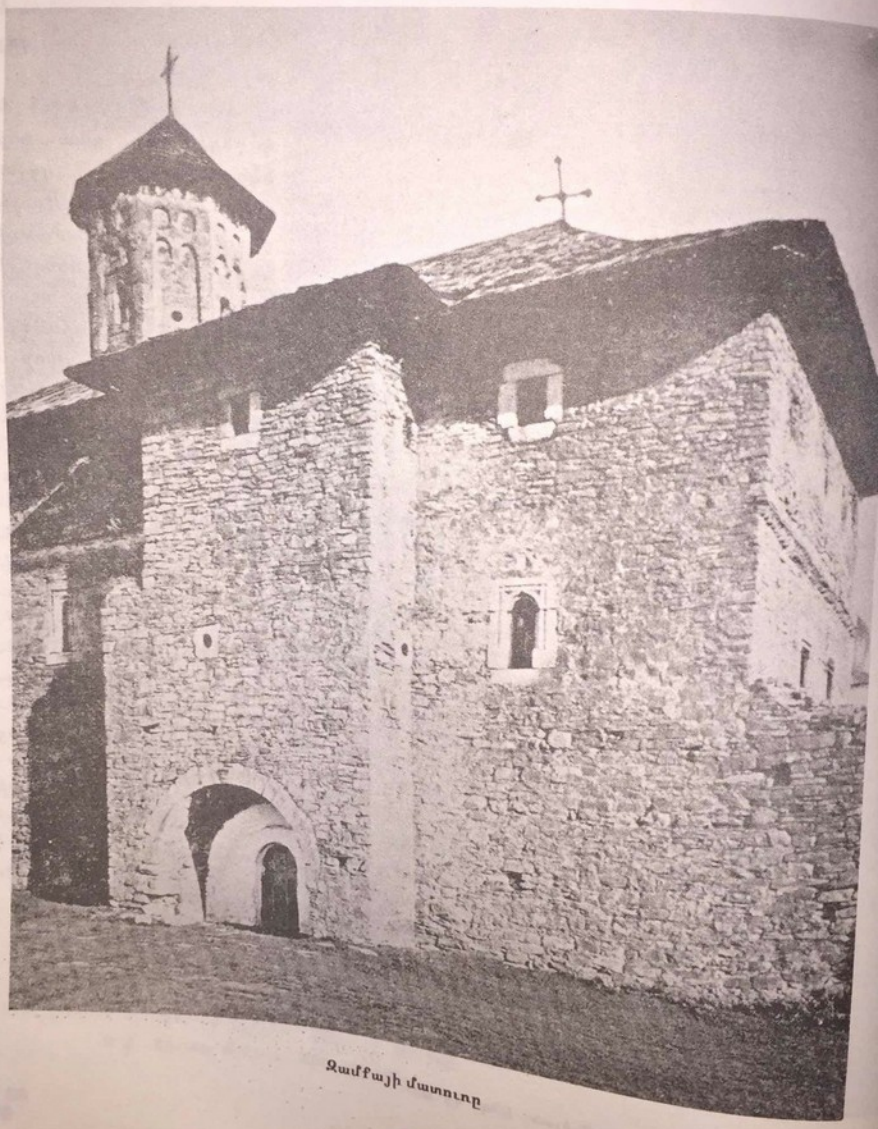
[8] Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Անդ, էջ 188:

Հետեւեալ դոյքերու ցուցակը 1806–ին կազմուած, մեզի դաղափար մը կու տայ այդ թուականին և կեղեցիին պատկանող դոյքերուն մասին։

Ս. Խաչ եւ Ս. Սիմէոն եկեղեցիներէն զատ զորս նկարագրեցինք, դոյութիւն ունեցած են Սուչավայի մէջ, հին ժամանակներ, հետեւեալ եկեղեցիները եւս, որոնց մասին սակայն քիչ բան դիտենք.– Ս. Սարգիս, Ս. Յակոբ, և Ս. Երրորդութիւն։ Այս վերջինին մէջ գրուած է Աետարան մը, ինչպէս կ'եզրակացուի հետեւեալ յիշատակարանէն.– «Ձեռամբ յոռնամեղիս պիտան և փրծուն գրչիս յովհաննէս երիցուս որ անուանիւ եմ եւ ոչ գործով։ Ծորժամ գրեցաւ սբ. աւետարանս էր թիւ հայկազեան տառաբիւ ՌՂԸ գրեցաւ ի յերկիրս Պուլտանայ ի քաղաքս Սէչով ընդ հովանեաւ սրբոյն Սիմէոնի . . . Ծոճա Քրիստոստուր թոխաթցիին՝ եղ յիշատակ Սբ. Երրորդութիւն յեկեղեցին»[9]։

[9] Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Ամդ. էջ 189։

Զամբայի մատուռը

Զամբա վանքին զանգակատունը

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ՀԱՃԿԱՏԱՐ ՎԱՆՔ

Երկու վանքերէն, զորս յիշեցինք վերեւ, մէկն է Ս. Աստուածածին Հաճկատար, չորսուկէս դարէ աւելի Ռումանահայոց «Մուրաւատուր Ս. կա բապետ»ը, ուր, ինչպէս ըսինք նախօրօք, իր քառասունքը անցուց Ամենայ Հայոց Հայրապետ Վազգէն Ա.: Վանքը կը գտնուի քաղաքէն 3·5 քլմ. հեռո բլուրի մը վրայ, Ռումէն պետութենէն հռչակուած է պատմական յուշարձան

Ս. Աստուածածին–Հաճկատար Վանքը կառուցուած է 1512–ին[10] Տօ նաւագեան երկու եղբայրներու կողմէ՝ Աստուածատուր (Պոկտան) եւ Տրակոս մեծանուն վաճառականներու ծախքով: Գեղեցիկ աւանդութիւն մը հիւսուած անոր չինութեան շուրջ ըստ որուն, Տրական եւ Աստուածատուր Տօնաւագեան եղնավաճառները եկեղեցին չինութեան նախընթաց տարին, իրենց արջառնե րը, նախիրը դէպի արեւմտեան տօնավաճառները տանելու առեն, ամրան տո թին կը դիմերեն բլուրի մը վրայ՝ յոդնարեկ: Աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ քուն չուտով դիրենք կը տանի եւ երկու եղբայրներ իրենց երազին մէջ կը տեսնեն հրեշտակ մը, որ կը խնդրէ անոնցմէ իրենց դիչերած հանդրոյանին վրայ, բր լուրի գագաթին, եկեղեցի մը բարձրացնել: Ցաջորդ առաւօտ երկու եղբայր ներ՝ մէկը միւսին կը պատմեն իրենց երազը եւ կ'ուխտեն իրենց վաճառակա նութիւնը չհաւէտ ըլլալու պարագային, կառուցել եկեղեցի մը: Իրապէս պարծը սպասուած արդիւնքէն չատ աւելի նպաստաւոր կ'ըլլայ եւ Տօնաւաճեան եղբայրները հաստատուն իրենց ուխտին, կը չինեն եկեղեցին յանուն Ննջման Ս. Կոյսին Մարիամայ, որ ժամանակի ընթացքին ստացաւ Հաճկատար մակդի րը իր խնդրակատար չնորհքին համար[11]:

Ջենք գիտեր թէ Հաճկատարը մայր եկեղեցի եղա՞ծ էր. Ազէքսանդր Բարի իշխանը երբ եպիսկոպոսարանի մը հաստատման հրովարտակը տուաւ անշուշտ հայկական եկեղեցի մը գոյութիւն ունէր 1401 թուականին: Սակայն կ'ենթադրենք թէ յաջորդ դարուն երբ կը կառուցուի Հաճկատարը, իր վանա կան կազմակերպութեամբն ու եկեղեցական հարստութեամբը եղած ըլլայ ա թոռնախտ վանք մը եւ հոգեւոր կեդրոն Մոլտովայի Հայութեան, մինչեւ ու րիշ վանքի մը՝ Զամքայի կառուցումը, որուն մասին վստահ ենք թէ եղած էր եպիսկոպոսարան:

Հաճկատար վանքը ուխտատեղի էր ոչ միայն մօտաւոր կամ հեռաւոր հայաբնակ քաղաքներէ եկող հաւատացեալներուն համար, այլ եւ տեղացի ո չրջակայ քաղաքներու քրիստոնեայ տարրերուն՝ Ռումանացի, Գերմանացի, Ռուքէն, եւլն., որոնք մեծ ջերմեռանդութեամբ ու երկիւղածութեամբ կը մօ

---

[10] Vlad Banateanu, Ibid., p. 18.

[11] O. Kalpakian, Biserica Ortodoxa Romana, 1963, No. 9–10.

տնան այս սրբավայրին: Գիտենք պարապանները երբ երկրորդ Համաչխարհային Պատերազմի չրջանին եւ անոր յաջորդող տարիներուն, մեծ թիւով օտար քրիստոնեայ հաւատացեալներ կու գային ու ծնրադիր բլուրը կը բարձրանային, եւ յետոյ երեք անգամ զարձեալ ծնրադիր, եկեղեցիին չրջանը ընելէ վերջ կ'աղօթէին որպէսզի «Սուրբ Հաճկատար մայր ողորմածն զողորմութեան դուռն» բոլորին բանայ, դերիներն ու բանտարկեալները արձակուին՝ «զմեզ ազատես սուրբ Հաճկատար, ամէնեցուն դու տաս մեզ ճար»: Անոնք իրենք արտասուալից աչքերը կը յառէին Ս. Խորանին վրայ հանդչած Ս. Աստուածամօր հրաշագործ պատկերին, և կը հետեւէին ծնրադիր քահանայի «Տէր ողորմեայն»ին: Հաճկատար Վանքը ունէր իր ուրոյն «Տէր ողորմեան», որ այնքան սրտառուչ կ'երգուէր: Չեմ գիտեր թէ այս «Տէր ողորմեան»ն տեղ մը դրի առնուա՞ծ է. կը տարակուսիմ: Ներ քահանան այժմ վախճանած եւ անոր յաջորդողը անպիտակ. ես ժամանակին դրի առի զայն, զոր կ'արտագրեմ ստորեւ.—

Սուրբ Հաճկատար մայր ողորմած
Ջողորմութեան դուռն մեզ բաց
Առողջութիւն տուր հիւանդաց
Եւ օգնութիւն ուխտաւորաց:

Սուրբ Հաճկատար Աստուածածին
Սուրբ անուդ է մեզ անգին
Չի որք յուխտ գան առ դրան քոյին
Առնեն ի էն ըզխնդրելին:

Չեզ աղաչեմք արտասուագին
կոյս Մարիամ տուր գիայցուածս իմ
Դու ես տաճար աստուածայինն
Խնդրեա վասն մեր գոն որդին:

Սուրբ Հաճկատար թագ պարծանաց
Եւ ապաւէն մեր խնդրանաց
Բարեխօսեա առ տէր Աստուած
Չմեզ ազատել ի նեղութեանց:

Աստուածածին մայր սրբութեան
Օգնական լեր ժողովրդեան
Ի լուսանալ առաւօտեան
Բաց մեզ գդուռն ողորմութեան:

Երանելի եւ հրաշալի
Դու հրեշտակաց գարմանալի
Ամենապատուական մարմնով ծնար յերկրի
Բարեխօսեա վասն աշխարհի:

Սուրբ Հաճկատար փոքրիկ տաճար
Ամէնեցուն դու տաս մեզ ճար
Սուրբ Հաճկատար փոքրիկ բլուր
Ամէնեցուն խնդիրքը տուր:

Սուրբ Հաճկատար տեղ մի զատած
Բոլոր լեռներ առաջդ է բաց
Առ մեզ դիմեն ամէն տեղաց
Ջառողջութիւն տաս հիւանդաց:

Սուրբ Հաճկատար լուսակառոյց
Սուրբ զօրութիւնդդ ես մեզ ցոյց
Որպէս Քրիստոս յերկրի եցոյց
Ջամէն հիւանդս առողջացոյց:

Սուրբ Հաճկատար գանձ մեր անգին
Եւ մայր գթած զաւակաց քոյին
Ցես զարտասուս զմեզ խնդրողին
Եւ կատարես գփափաք սորին:

Ջեմ արժանի զքեզ օրհնելոյ
Ջի դու սրբոց ես գովելի
Մեմ պատրաստ կամմ բիւր չարի
Ջմեզ ազատես սուրբ Տիրուհի:

Արի Աստուած հարցըն մերոց
Որ ապաւէնդ ես նեղելոց
Հաս յօգնութիւն ծառայից քոց
Անօգնական ազգիս Հայոց
Եր օգնական:

Հաճկատար Վանքը կառուցուած է ընդարձակ բակի մը կեդրոնը՝ բլուրին զագաթը եռածայր յատակագծի մը վրայ, պսակուած զմբէթով մը որ կը դոնուի աւեանին ճիշդ վերեւը, բացառութեամբ ուրիշ եկեղեցիներու զմբէթներուն, որոնք ընդհանրապէս կը դոնուին դաւիթի մասին վրայ: Ժամանակին բակին մէջ եղած են չէնքեր, որոնք կը յատկացուէին ուխտաւորներու, որոնք ընդհանրապէս կու գային մատաղօրհնէքի առիթով, որ տեղի կ'ունենար Աստուածածնին, Վարդավառին եւ Դեկտեմբերի վերջին օրերուն՝ Սրբոց Որդւոցն Որոտման՝ Յակոբայ առաքելոյն եւ Յովհաննու Աւետարանչի տօներուն և հաւաքարար ճաշի կը նստէին ուխտաւորներու յատկացուած սեղանատան մէջ պայտաձեւ սեղաններուն չուրջ (Triclinium): Թափօրը՝ խաչով ու խաչվառով կը կազմուէր քաղաքին կեդրոնէն՝ Ս. Նաչ եկեղեցւոյ բակէն, եւ արարողութեամբ ու երգեցողութեամբ եւ զուռն յուռանէ վոխելով, կը կտրէին ճամբան մինչեւ Հաճկատար:

Ըստ աւանդութեան Հաճկատարը իր նախնական չրջանին եղեր է կուսանաց. կոյսերու թիւը հասեր է մինչեւ քառասունի[12]:

Հաճկատար Վանքը հարուստ է ներքին պեղարուեստական որմնանկարներով, որոնք կենդանի դոյներով կը ներկայացնեն Ծէսեր եւ տեսարաններ սուրբերու կեանքէն ու եկեղեցական պատմութենէն:

Թուրմանիոյ Ֆէոտալական չրջանին, եկեղեցական հաստատութիւնները եւ մանաւանդ վանական կազմակերպութիւնները, բացի հոգեւոր պաշտօնէն որ անշուշտ իրենց դլխաւոր պարտականութիւնն էր, կը կատարէին քաղաքական-տնտեսական պաշտօններ եւ դինուորական ծառայութիւններ: Թշնամիին դէմ ինքզինքին պաշտպանելու համար կը չրջապատէին վանքերը քարաչէն պարիսպներով, որոնց ամէն մէկ անկիւնը կային հաստատեստ աշտարակներ՝ նախատեսուած պատուարներով եւ ծերպերով: Տուեալներ չկան հաստատելու համար թէ արդեօք Հաճկատարն ալ, խոնարհելով ժամանակի պահանջներուն, ունեցա՞ծ է նման աշտարակներ: Սակայն մինչեւ վերջին ժամանակները գոյութիւն ունէին այն քարաչէն պատերը որոնք կը չրջապատէին վանքը, ներս առնելով կրօնաւորներու խուցերը, որոնք դժբախտաբար այլեւս չկան: Միւս վանքը՝ Ջամբան, որուն մասին քիչ յետոյ պիտի խօսինք, ունէր եւ պարիսպներ, եւ աշտարակներ:

---

[12] Gr. Goilav, *Armenii intemeietori de orase*, Bucuresti, 1909, p. 17.

Հաճկատարը ունէր չէնքեր եւ ընդարձակ տարածութեամբ մշակելի հողեր, որոնք արդիւնքն էին հաւատացեալ եւ ուխտաւոր ժողովուրդի սրտաբուխ նուիրատուութեանց, «յօդնութիւն վայելուչ պայծառութեան տեղւոյ Հաճկատար Տիրամայր Աստուածածնի վանքին»: Կը տրուէին նուիրատուութեանց համար՝ «այս աղգասիրութեան ի յիշատակարան վանիցս նշանակեալ վկայական հաստատեալ հոգաբարձութեան ստորագրութեամբ և կնիքով տեղւոյ Հաճկատար վանիցն»: Ստորեւ կու տանք օրինակ մը այս վկայականներէն: Այլապէս եկեղեցիներուն կամ վանքերուն նուիրատուութիւնները ընելը չատ տարածուած սովորութիւն մըն էր Մոլտովայի Հայութեան մէջ: Ցաճախ եղած են Հայեր, որոնք իրենց հարստութեան կամ կայուածներուն մեծ մասը, նոյնիսկ իրենց պատկանած ամբողջ դիւղը նուիրած են Հայ կամ Ռումէն վանքերուն, ինչպէս աւելի բացայայտօրէն պիտի տեսնենք Հայ եւ Ռումէն եկեղեցիներու եւ ժողովուրդներու փոխյարաբերութեանց դլխին տակ:

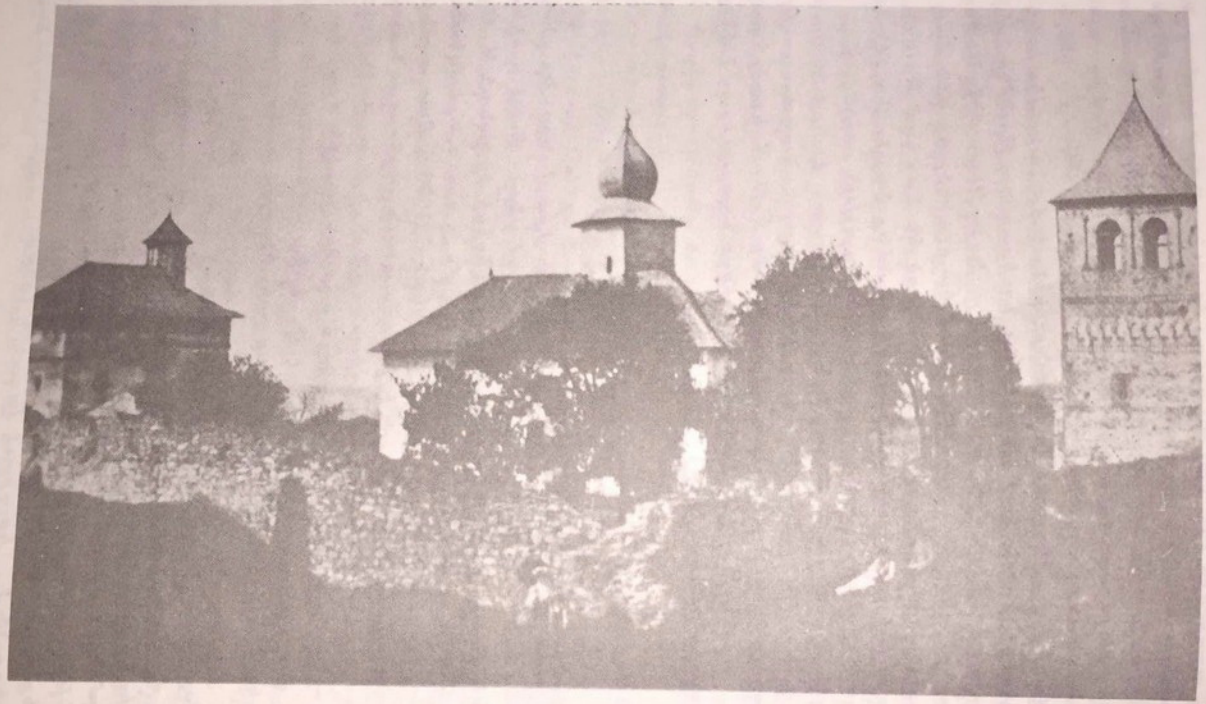
Որպէս պատմական յուշարձան, Հաճկատար Վանքը կը վայելէ ամբողջական հոգածութիւնը Ռումէն պետութեան՝ կրօնից Նախարարութեան մէջ ոցաւ: Հոս պէտք է յիշենք երախտագիտութեամբ Տքթ. Տոկարուի բարեացակամութիւնը, որուն շնորհիւ Հաճկատար Վանքը նորոգուեցաւ 1957–ին՝ անշուշտ պահելով իր ոճն ու ձեւը:

ՋԱՄՔԱ ՎԱՆՔԸ

Սուչավայի Հայոց երկրորդ վանքն է Ջամքա վանքը: Իր անուան ծագումը սլավոնական է եւ կը նշանակէ ամբոց կամ բերդ: Քարէ պարիսպով մը չրջապատուած վանքը իր մէջ կը պարունակէ եկեղեցի մը յանուն Ս. Օգսենտի, արեւելեան կողմը աշտարակ–զանգակատուն մը, որուն արեւելեան մուտքի կամարին վրայ դրուած է կառուցման թուականը՝ 1606: Ըստ աւանդութեան աշտարակ–զանգակատունը չինուած է Գրիգոր անուն բարեպաշտ ազդեցիկի մը կողմէ, եւ որուն գետնայարկը կը հանդիսանայ վանքի մուտքերէն մէկը: Զանգակատունը ունի երկու յարկ եւս, որուն առաջին յարկին վրայ կը գտնուի մատուռ մը, զոր կառուցողը նուիրած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի, իսկ երկրորդ յարկը կամ աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել երրորդ յարկը, բուն զանգակատունն է:

Եկեղեցիին չէնքը՝ յանուն Ս. Օգսենտի, ուղղանկիւն քառանկիւնի յատակագծի մը վրայ կառուցուած է եւ կը բաղկանայ արտաքին թեք մը եւ երեք խորաններէ: Ունի երկու մուտք՝ մէկը գաւիթի պատին հիւսիսային կողմէն եւ միւսը արտաքին արեւմտեան պատին կողմէն: Եկեղեցիին գաւիթին համար դոյութիւն ունի զատ մուտք մը:

Երեք խորաններէն՝ ըստ Հայց. Եկեղեցւոյ սովորութեան, մայր խորանը, որ կեդրոնն է, կը գրաւէ կոզակին (abside) ամբողջ տարածութիւնը:

Զամբա վանք. ընդհանուր տեսարան

Ցակոբշայի գերեզմանաբարը

Սուչավայի հայոց գերեզմանատան Փրունիմուլ ընտանիքի Ս. Ցարութիւն մատուռը

Միւս երկու խորանները փոքր են եւ երկրորդական կարեւորութիւն ներկայացնող՝ զետեղուած դաւիթի հիւսիս–արեւելքի եւ հարաւ–արեւելքի անկիւնները. անոնց մէջտեղը կը գտնուի դասը երգեցիկ խումբին համար:

Վարագոյրի համար ծառայած է գերան մը, որ մինչեւ այսօր այ կայ, զարդաքանդակուած երկրաչափական ձեւերով:

Եկեղեցւոյ արտաքին տեսքը ճարտարապետական ներքին պարզութիւնը կ'արտայայտէ:

Վանքին արեւելեան կողմը կը գտնուի ուրիշ չէնք մը, որ նոյնպէս ուշի մուտք մը դէպի վանք: Բաղդատմամբ միւս երկու չէնքերուն, այս մէկը աւելի տպաւորիչ է: Անկասկած ան սահմանուած ըլլալու էր որպէս առաջնորդարան Մոլտովայի Հայոց:

Վերնատան մէջ կը գտնուի փոքր մատուռ մը յանուն Ս. Մարիամ կոյսի եւ քանի մը սենեակներ, որոնք ժամանակին կրնան ծառայած ըլլալ իբր բնակարան եւ օժտուած են պաշտպանողական սիստեմով մը, որ քիչ անդամ կը գտնուի վանական ուրիշ հաստատութեանց մէջ:

Այս չէնքին յատակագիծը եւս ուղղանկիւն քառանկիւն է, 15×8 մեթր: Երկրորդ յարկի Ս. Մարիամի մատուռը մերջէն աւելցուած ըլլալու է, ինչպէս կ'ենթադրուի պատուհաններու դանադան չրջանակներէն եւ անոնց բոլորաձեւ գօտիէն եւ ներքին զարդարանքներու ոճի տարբերութիւններէն: Այլապէս յստակ կերպով կը տեսնուի թէ մատուռին գօտին կը հակի եւ կը մտնէ չէնքին երկու կողմերէն՝ նոր պատին մէջ:

Ամենէն հետաքրքրական սենեակը, անկասկած, Ս. Մարիամու մատուռն է, որուն ներքին մասը չորս մեթր լայնք եւ վեց մեթր երկայնք ունի եւ կը բաժնուի խորանի եւ գաւիթի մը:

Ամբողջ չէնքը, եւ մասնաւորաբար մատուռը, հարուստ է հայկական ոճի զարդարանքներով: Մատուռին-մուտքի դուռը քանդակուած չրջանակ մը ունի: Անոր ներքին մասի նկարչութիւնէն մնացած են միայն չերտեր, ծաղկի մոթիֆներով եւ երեք տախտակներ (panneau), որոնք կը ներկայացնեն կրօնական տեսարանները՝ Վերափոխումն Ս. Աստուածածնի, Տեառընդառաջի եւ Աւետումի:

Զամբա վանքը չրջապատուած է քարէ պարիսպով մը, որուն ձեւը կը նմանի երկարած սեղանի մը՝ որ ապէզի, զուգահեռական կողմերն ունենալով 59 եւ 66 մեթր երկայնք, իսկ չեղ (oblique) կողմերը՝ 70 եւ 74 մեթր: Պարիսպին հաստութիւնն է մէկ մեթր, իսկ բարձրութիւնը՝ չորս մեթր: 1956–ի հետազօտութիւնները այն եզրակացութեան յանգած են թէ չրջապատին հարաւային կողմը օգտագործուած էր առենին իբրեւ դերեզմանատուն:

Զամբա վանքը Սուչավայի Հայոց կողմէ կառուցուած եկեղեցական յուշարձաններէն կարեւորագոյնն է թէ՛ իր մեծութեամբ եւ թէ՛ իր դեկորատիւ զարդարումով:

Կ'ենթադրուէր թէ վանքը կառուցուած էր 15–րդ դարու սկիզբներ-

րուն: Սակայն հերքուեցաւ այդ 1954 եւ 1956 տարիներուն եղած հնաբանական հետազօտութիւններէ ետք, զայն տանելով աւելի ուշ ժամանակաշրջանի մը:

Ս. Օգսենտ եկեղեցին չինած է, թերեւս աւելի ճիշդ է ըսել՝ վերաշինած է աղնուական հարուստ Հայ մը 16–րդ դարու կէսին՝ Ակորշա անուն, որուն դերեզմանաքարը կը պահուի եկեղեցիին մէջ հետեւեալ արձանագրութիւնով.–

Այս է տապան Ակորչին
Որ է որդի Ամիրային:
Սայ է չինող Սբ. տաճարին
Հանդեաւ Հայոց Ռ թին
կԱ էր աւելին
Օգսի ԺԵ–ին (1612 Օգոստոս 15):

Հայկական աւանդութիւն մըն ալ կայ, թէ Ս. Օգսենտի եկեղեցիին հիմնադիրը Ակորչան չէ եղած, այլ երեք եղբայրներ՝ Յակոբ, Սէդսենտ եւ Գրիգոր, որոնք 1606 թուին գնած ըլլան Ջամքայի տեղերը, որոնցմէ Յակոբ՝ կը չինէ Ս. Յակոբայ նուիրեալ մատուռը, Օգսենտ՝ վանքի մեծ եկեղեցին յանուն Ս. Օգսենտի եւ Գրիգոր՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի աջտարակ–զանգակատան մատուռը:

Իսկապէս, Ակորչայի դերեզմանաքարի արձանագրութիւնը կարդալով մարդ կը տարուի հասկնալու թէ միայն ինքն է կառուցած Ջամքա վանքի մեծ բողջ համալիրը, բայց միւս կողմէ տրուած ըլլալով չէնքերուն ընդարձակ ցանցը եւ անոնց մէջ ծրագրումի եւ կառուցումի միատրիչ դաղափարի մը պակասը, կարելի է արդարացիօրէն ենթադրել նաեւ թէ վանքին համալիրը քանի մը բարեպաշտ եւ ունեւոր ազդայիններու կողմէ չինուած է:

Ովքեր ալ ըլլան չինել տուողները եւ ինչ ալ ըլլան կառուցման թուականները, պէտք է ընդունիլ թէ Ջամքա վանքը դոյութիւն ունէր 15–րդ դարու սկիզբներուն, քանի որ Աւետիք Եպիսկոպոս մը առաջնորդ էր 1415–1447 տարիներուն: Աղեքսանդր Բարի իշխանին կողմէ կը հաստատուի 1401–ին եպիսկոպոսարան մը եւ քանի որ Հաճկաւար վանքը կառուցուած էր 1512–ին, Ս. Նշ եկեղեցին 1521–ին եւ Ս. Սիմէոն եկեղեցին 1513–ին, ո՞ր եկեղեցին այն տաճն կրնար աթոռանիստ ըլլալ: Մեր կարծիքով հնաբանական հետազօտութեանց արդիւնքները սխալ ենթադրութիւններէ առաջ եկած են եւ հերքած Ջամքա վանքին 15–րդ դարուն կառուցուած թուականը:

Ինչպէս վերը տեսանք, Պուքուվինան 1775–ին կ'անցնի աւստրիական տիրապետութեան տակ եւ Ջամքա վանքը 1809–ին կը բռնագրաւուի պետութեան կողմէ, դործածութեան համար որպէս վառօդարան: Այս բռնագրաւումին պատճառ կը տրուի Հայերուն ուրիշ ազդեցիկներ ունեցած ըլլալը: Հազիւ 1829–ին Ջամքա վանքը կը վերադարձուի Հայ համայնքին, 20 տարիներ տեւող դատավարութիւնէ մը ետք:

Աբրահամ Սեչովցիի 1608–ին եւ ուրիշներ, որոնց մէկ մասը յիշեցինք Ս. Սէ–մէոն եկեղեցիին մասին խօսած ատեններս։

Ս. ԳԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱՏՈՒՌ–ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ

Ս. Սիմէոն եկեղեցւոյ բակին դերեզմանատան մէջ արտիւուած ըլլա–լով 1900–ական թուականներէն յետոյ նոր մեռելներ թաղել, Քաղաքապետա–րանը նոր վայր մը յատկացուց Սուչավայի Հայութեան, Զամբա տանող ճամ–բուն եզերին։

Ազգային բարերար մեծահարուստ ասպետ Վարդերես Փոն Փրունդուլ, որ մինչեւ իր մահը քանի մը տասնեակ տարիներ Սուչավայի Հոգաբարձու–թեան Նախագահը եղած էր, 1902–ին կը կառուցանէ իր ծախքով եւ հայկա–կան ոճով չատ գեղեցիկ մատուռ մը՝ որ պիտի ծառայէր նաեւ որպէս դամբա–րան Փրունդուլեան համբաւաւոր աղնուական ընտանիքին։

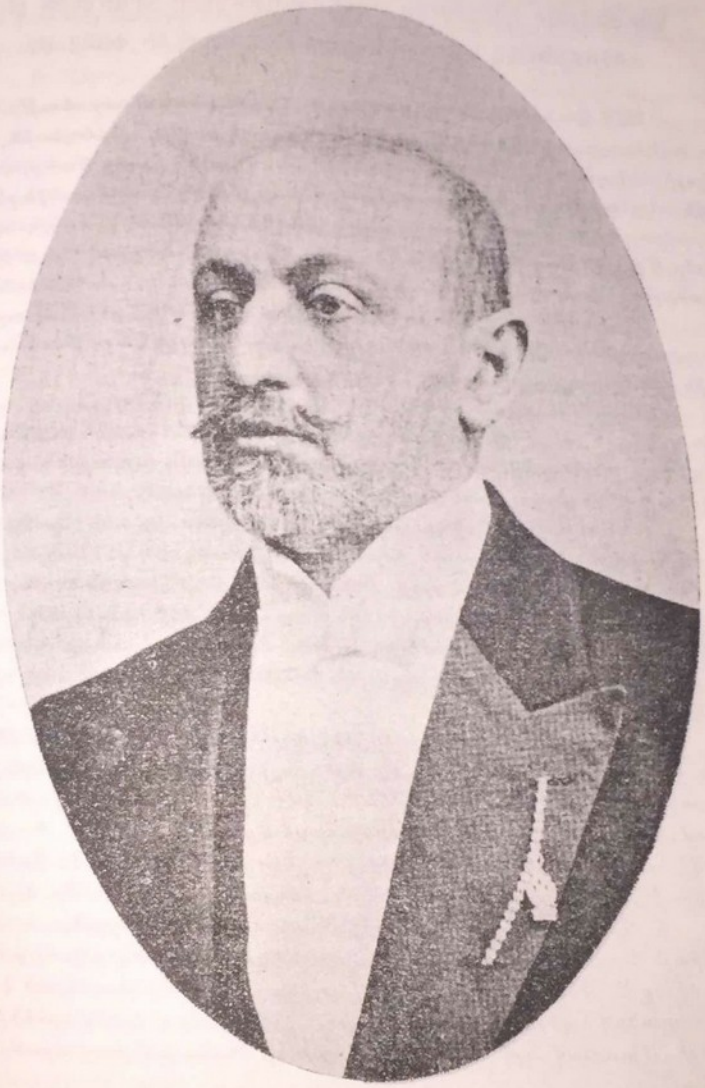
Հիմա ալ Ս. Գարուխիւն մատուռը լաւ վիճակի մէջ՝ կը ծառայէ իր նպատակին։

Վարդերես Փրունդուլեան ծնած էր 1859 Փետր. 12–ին Սուչավայի մէջ, Փրունդուլեան վաղեմի աղնուական ընտանիքին՝ որ 1790–ին Աւստրիոյ ժողովք կայսրէն աղնուականութեան կոչուած ու Ասպետութեան տիտղոս ըս–տացեր էր։ Աւարտած Չէրնըուցի եւ Վիեննայի համալսարանները, Վիեննայի մէջ Մխիթարեանց մօտ ալ համառնալով հայ լեզուին, կը վերադառնայ իր ծը–նընդավայրը, ուր կը զբաղի երկրագործութեամբ, մատակարարելով միանգա–մայն իր քանի մը գիւղերն ու կալուածները։ Կ'ամուսնանայ 1885–ին Մարգար–եանց ընտանիքէն (մէկը անոնցմէ՝ որոնք 1910–ին չինել տուած էին Պըլյի եւ–կեղեցին) Օրիա Մարգարեանի հետ, համբաւաւոր իր բարեգործութիւններով եւ նախագահը Սուչավայի Տիկնանց Միութեան։

Քանիցս Վարդերես Փոն Փրունդուլ եղած է երեսփոխան, բարձրացը–նելով Հայ ազգին անունը յաչս օտարաց։ 1896–ի հայկական ջարդերուն, Վար–դերես Փրունդուլ հեռագրած է Աւստրօ–Հունգար վեհապետին՝ անոր միջամը–տութիւնը հայցելով։ Տաս թրքահայ որբեր ուսում ստացած են շնորհիւ Վար–դերես Փոն Փրունդուլի հոգածութեան։ Հոս տեղին է աւելցնել թէ ան քսան–ծանօթ էր ֆրանսերէն, լատիներէն, ռումաներէն, հունգարերէն եւ լեհ լեզու–ներուն։

Տիկ· Վարդերես Ռ· Փօճ Փռունգուլ
Սուչավայի Տիկնանց Միութեան Նախագահր

Սուչավայի հայոցգի Ասպետը
Վարդերես Ռ. ֆօն Փռուեցուլ

ՍՈՒՉԱՎԱՅԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՍՏԱՑՈՒԱԾՔՆԵՐԸ ԳՐԱԻԵԼՈՒ ԵՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԿԱԹՈԼԻԿՈՒԹԵԱՆ ԴԱՐՁՆԵԼՈՒ ՓՈՐՁ ՄԸ

1819 Յունուար 28–ին Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութիւնը երկար աղերսագիր մը կը ներկայացնէ Աւստրօ–Հունգարիոյ վեհապետին, Սուչավայի մէջ գտնուող 200 Հայ ընտանիքներու մասին, որոնք կ'ապրին «բռնութիւն անգիտութեան մէջ» եւ «տարրական ծանօթութիւնն իսկ չունին ընկերային պարտականութեանց՝ քաղաքացիական եւ կրօնական», եւ «խոնարհութեամբ Մխիթարեան հայկական Միաբանութիւնը յանձն կ'առնէ այդ 200 Հայ ընտանիքներուն ջամբելու կրթութիւն, յղուտ կրօնքին եւ պետութեան»:

Խնդրագրին մէջ Միաբանութիւնը կը պատմէ թէ ինչպէս, «պարզապէս դիպուածով» մըն է որ տեղեկացած էր Սուչավայի Հայութեան այս վիճակին, եւ կը բացատրէ.–

1818–ին Միաբանութեան մէկ անդամը, Հայր Աբիստակէս, դործով Պոլիս ղրկուած էր Լվովի ճամբով: Եւ որովհետեւ իր ուղեւորութեան ընթացքին պէտք է անցնէր Պուքովինայէն, կը հասնի Սուչավա քաղաքը, ուր հանդիպելով այդտեղի Հայութեան, կը հաստատէ հետեւեալները.

«1. Սուչավայի մէջ կը գտնուին 200 Հայ ընտանիքներ, որոնք կը հաւատան Յոյներու նման հոդւոյն դոյութեան, եւ այս 200 ընտանիքներու մէջ կան միայն երկու կաթոլիկ Հայեր, մնացած բոլորն ալ հերձուածողներ են:

2. Հերձուածող Հայերը ունին Սուչավայի մէջ եկեղեցիներ, որոնք են՝ Ս. Խաչ, ուրիշ մը՝ Ս. Սիմէոն, երրորդ մը՝ Ս. Համբարձում (ուխտատեղի) : Քիչ անգամ արքային արարողութիւնը տեղի կ'ունենայ մեւեւոյն եկեղեցւոյ մէջ:

3. Ուրիշ եկեղեցի մը՝ չատ հին, կոչուած Սբ. Օգսենտ կամ Զամբա, որ կը պատկանի նոյն Հայոց: Հոն ուր տարին ի մի կրօնական արարողութիւն տեղի չէ ունեցած, պետութեան կողմէ իրրեւ չեմարան դործածուած ըլլալով: Աւելի՝ Հայ կաթոլիկ եպիսկոպոսի մը աթոռանիստն է, Օգսենտ անունով, որ դաղթած է Թրանսիլվանիա եւ յետոյ Վիեննա, ուր եւ վախճանած 1715–ին. ի յիշատակ հաւատարմութեան, եկեղեցին կոչուած է Սբ. Օգսենտ:

4. Վերոյիշեալ 200 ընտանիքներուն հոգեւոր կարիքներուն համար կան միայն 2 քահանաներ իրենց աղանդէն, մէկը Ս. Խաչ եկեղեցւոյ քահանան է, եւ միւսը Ս. Սիմէոն եկեղեցւոյ: Վերջինը արհեստով խաշնարած է եղեր, որ Հերձուածող եպիսկոպոս մը Թուրքիոյ Հերձուածող Հայոց պատրիարքին կողմէ Ս. Միւռոնով այս կողմերը ղրկուած կը ձեռնադրէ խաշնարածը իրրեւ քահանայ:

5. Այս առիթով վերոյիշեալ հերձուածող եպիսկոպոսը ժողովուրդէն կը հաւաքէ 2000 ոսկի տուքաթ եւ այս աւարով կը վերադառնայ Թուրքիա: Այդ

Թուականէն առաջ, 36 տարիներէ ի վեր, ոչ մէկ եպիսկոպոս Ս. Մուռոն թե-
րած է։ Թուրքիոյ Պատրիարքարանի պահպանութեան համար Մոլտովա եւ Պո-
ղձան գտնուող Հայերը պարտաւոր էին զրամական խոշոր գումարներ տալու
եպիսկոպոսներուն, որոնք այցելութեան կու գային այս կողմերը։

6. Վերոյիշեալ հայր Արիստակէսը այդ երկու հերձուածող քահանա-
ներուն հետ ունեցած խօսակցութեան ընթացքին, տեսաւ շատ մեծ տգիտու-
թիւն, թէ անոնք ծանօթ չէին իրենց հոգեւոր դիրքին եւ պարտականութեանց,
կրօնական կամ քաղաքացիական։ Այս բաները հայր Արիստակէս իմացաւ տեղ-
ւոյն Հայ ընտանիքներէն եւ զարմանալի չէ որ անոնց ալ կը պակսէր հոգեւոր
եւ աշխարհիկ ուսում, հանրական թէ առանձինն։ Հոս կան եւ երկու Հայ վար-
ժապետներ, որոնց ուսումը կը սահմանափակուի միայն հայերէն գրելու եւ
կարդալու մէջ։

7. Հայր Արիստակէս երկու քահանաներու եւ երկու վարժապետնե-
րու, ինչպէս նաեւ վերոյիշեալ ընտանիքներու մէջ տեսաւ ուսումի սառնային
մեծ տենչ մը։ Այս պատճառաւ անոնք թախանձագին խնդրեցին հայր Արիստա-
կէսէն որպէսզի իրենց մօտ մնայ եւ ուսում ջամբէ։ Հայր Արիստակէսի պա-
տասխանին՝ թէ իրաւունք չունի ուշանալու, ստիպուած է վերադառնալ, խնդ-
րեցին որ գոնէ հաճի գրել Վիեննայի Միաբանութեան, որպէսզի այս վերջի-
նիս, միջամտելով Զերդ Վեհափառութեան մօտ, օգտակար հանդիսանայ ա-
նոնց կրթութիւնն ապահովելով։ Հայր Արիստակէս խոստացաւ գրել, սորգար-
ծող խոնարհ Միաբանութեանս, զոր կատարեց նախքան իր Պոլիս մեկնիլը։

8. Անմիջապէս որ այս տղաները ստորագրող Միաբանութիւնս ըս-
տացաւ հայր Արիստակէսէն վերոյիշեալ տեղեկութիւնները, որոշեց հաղորդել
եւ ակնածանօք Զերդ Վեհափառութեան ոտքերուն տակ դնել մեր խնդրանքը,
որպէսզի յանձնարարէք պատկան աշխարհիկ եւ եկեղեցական իշխանութեանց
հետամուտ ըլլալու վարժապետներ գտնելու համար, որոնք կարենան 200 Հայ
ընտանիքներուն ուսում ջամբել հայերէն լեզուով։ Հետեւաբար Միաբանու-
թիւնը խոնարհաբար Զերդ Վեհափառութեան կ'առաջարկէ հետեւեալ ծրա-
գիրը։

ա. Ստացուածքները մնան սեփականութիւնը Ս. Օգսենտ կամ Ջամբա
եկեղեցւոյն, իրենց ունեցած հողերով միասին։

բ. Վերոյիշեալ եկեղեցւոյ կողքին կառուցուի պետական դանձէն չէնք
մը որ ըլլայ բնակարանը Միաբանութեան ներկայացուցիչներուն, որոնք պիտի
ուղարկուին վերոյիշեալ պաշտօնով եւ օգտագործուի իբր դպրոց։

գ. Մեր Միաբանութեան ընծայուի քահանայական իրաւունք վերո-
յիշեալ եկեղեցիներուն վրայ, եւ կրօնական պաշտամունքէ զատ ունենայ հան-
րային եւ անհատական գործունէութիւն. պատարագէն վերջ, ըստ սովորու-
թեան Հայ աղգին, ոտնէ տարեկան երեք թափօրի օրերը, այնպէս ինչպէս անդ-
եալին Թրիէստի մէջ կը կատարուէին, Մարիա Թերեզայի եւ Ճոսէֆի Բ-ի բար-
ձր հովանաւորութեան ներքեւ։

դ. Որովհետեւ վերոյիշեալ եկեղեցին պիտի պատկանի Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան, հասկնալի է թէ Միաբանութիւնը առանձինն իրաւունք պիտի ունենայ օժտելու զայն իր ներկայացուցիչներով, որոնք պիտի ուղեն հոն քահանայագործել:

ե. Միաբանութեան իրաւունք տրուի որ եկեղեցւոյ կից չէնքին մէջ պահէ ազգային դպրոց մը եւ վանք մը:

զ. Երբ վերոյիշեալ երկու հերձուածող քահանաները Աստուծոյ օրինութեամբ ուշ կամ կանուխ դառնան կաթոլիկ եկեղեցիին, այնատեն իրենց ենթակայ երեք եկեղեցիները մաս կազմեն Միաբանութեան, իսկ անոնց մահուան պարագային, երեք եկեղեցիները իրենց հողերով անցնին Միաբանութեան, այն պայմանաւ որ հոն տեղի ունենան եկեղեցական արարողութիւններ հայկական ընտանիքներու համար:

Եթէ մեր առաջարկած ծրագիրը վաւերացուի Զերդ Վեհափառութենէն եւ կայսերական տէրութենէն, անոր դործադրութենէն մեծապէս պիտի օգտուին կաթոլիկ եկեղեցին եւ պետութիւնը:

Նախ կաթոլիկ եկեղեցին՝ որովհետեւ այս 200 ընտանիքներու անդամները ըստ հայր Արիստակէսի տեղեկութեանց, չատ հնազանդ են ու յարմարող եւ ջերմեռանդութեամբ կը վարուին որ իրենց ուսում տրուի: Դիւրին է հաւատալ եւ յուսալ որ անոնք երբ կրօնական ուսում ստանան, սիրալիր յարաբերութիւն պիտի ունենան Միաբանութեան այն ներկայացուցիչներուն հետ որոնք հոն պիտի դրկուին եւ ձանձրանալով իրենց ադանդէն՝ պիտի անցնին կաթոլիկ եկեղեցիին կողմը: Անցեալին մէջ նոյն ձեւով կաթոլիկ կրօնին յարգացան Կալիցիա բնակող Հայ հերձուածողները:

Երկրորդ հերթին՝ Զերդ Վեհափառութեան կայսրութիւնը, որովհետեւ՝

Ա. Այս ընտանիքները իրենց օգտին եղած հանրային բարեդործական արտայայտութիւններով պիտի դրաւուին եւ կրկնեն իրենց հաւատարմութիւնը հանդէպ կայսրութեան, ինչ որ պիտի արդիլէ անոնց արտագաղթը դէպի Թուրքիա, ինչպէս պատահեցաւ անցեալի մէջ, ստեղծելով հոն չափազանց զօրաւոր դաղութ մը:

Բ. Կրօնական յաւ ուսում տալով եւ երիտասարդութեան մէջ քաղաքացիական պարտաւորութիւններ յատակացնելով, անոնք կը դառնան հաւատարիմ քաղաքացիներ, ի վիճակի ըլլալով պետութեան դինահատելի ծառայութիւններ մատուցանել:

Գ. Անոնք կաթոլիկութեան յարելով, պէտք պիտի չըլլայ այլեւս Միւռոն բերել տալ Թուրքիայէն եւ ուրեմն աւելորդ ծախքեր ընել ի նիաս պետութեան:

Դ. Դրացի Մոլտովայի մէջ չատ մը հայկական ընտանիքներ կան, որոնք եւս ասպահովաբար պիտի ուղեն դրկել իրենց երիտասարդ զաւակները Միաբանութեան վանքին մէջ դաստիարակուելու եւ ուսում ստանալու նպա-

տակաւ։ Աւիկա առիթ պիտի ըլլայ կայսրութեան համար ապահովել եկամուտի նոր աղբիւրներ, զորս պէտք չէ անտեսել։

Ե. Ժամանակի ընթացքին Մոլտովայի Հայերը պիտի հրապուրուին եւ իրենց բոլոր ստացուածքներով պիտի գաղթեն Պուքովինա։ Այս կերպով կայսրութեան բնակչութիւնը պիտի աճի եւ տուրքի գանձումները պիտի աւելնան։ Ստորագրող հլու Միաբանութիւնս, մատուցանելով վերոյիշեալ ծառայութիւնները, չի հետապնդեր ուրիշ բան եթէ ոչ քրիստոնեայ կաթոլիկ կրօնին տարածումը առ ի երախտապիտութիւն հանդէպ Ձերդ Վեհափառութեան կայսերական պետութեան՝ մեզի ընծայուած բարիքներուն համար։

Այն համոզումով թէ Ձերդ Վեհափառութիւնը բարեացակամօրէն պիտի ընդունի մեր առաջարկները, անվրդով ստորագրուեցաւ այս խնդրագիրը Միաբանութեան մեծաւորներուն կողմէ, խորին եւ յարգալից խոնարհութեամբ։

Մխիթարեան Հայկական Միաբանութիւն
Վիեննա, 28 Յունուար 1819
Ստորագրութիւնք

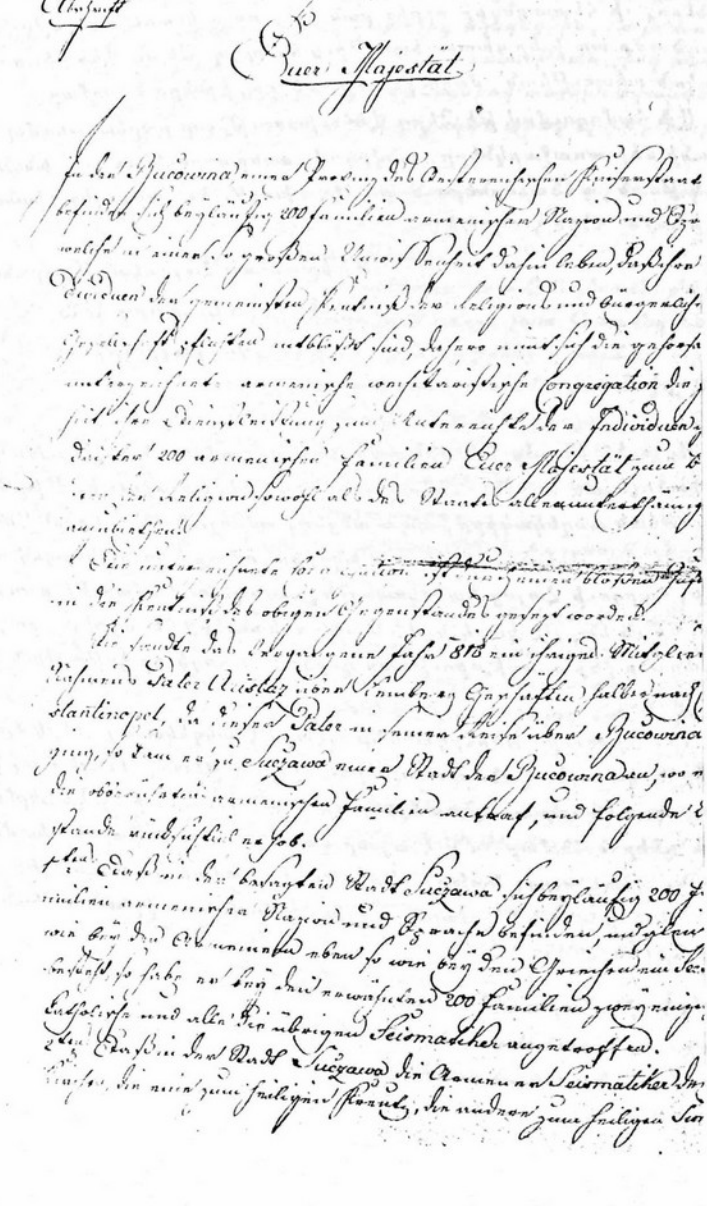
Մակագրութիւն

Արքունի Բարձր Դիւանատան անցեալ ամսուան 8–ի հրամանագրով նկատի առնուեցաւ Նորին Վեհափառութեան ներկայացուած Մխիթարեան Միաբանութեան տեղեկագիրը, ապա անցեալ ամսոյն 9–ին, Ներքին Սենեակին նամակ մը հասաւ յիշեցնելով թէ այս խնդիրը պէտք է լուրջ կերպով ուսումնասիրուի, հարցուի Հայոց եպիսկոպոսին, ստուգելու համար թէ ըստացածները իրականութի՞ւն են, թէ կարելի չէ՞ Մխիթարեանները հեռացնել՝ որպէսզի Սաղմնորդարանը լինք զբաղի մխութեան գործով եւ հոգեւոր կրթութիւն ջամբելու հարցերով։

Պր. Արքունի Մորհրդականը պէտք է տեղեկանայ ներկայացուած խնդրագիրին պարունակած տուեալներու ճշդրտութեան, եւ գիտնայ թէ այս եկեղեցւոյ պատկանող ստացուածքներուն եկամուտները ի՞նչ կը ներկայացնեն նահանգներու համար, ո՞վ է այսօր զանոնք մատակարարողը եւ մօտաւորապէս ի՞նչ պիտի ըլլայ ծախքը բնակարանի համար կառուցուելիք չէնքին։ Այս տեղեկագիրը պէտք է պատրաստ ըլլայ եւ յանձնուի իշխանութեան մինչեւ ամսոյն 20–ը։

Լեմպերկ, 11 Մարտ 1819

Պետական իշխանութիւնները անշուշտ ի վերջոյ հասկցան թէ խնդիրը այնպէս չէր ինչպէս Մխիթարեան Միաբանութիւնը կ'ուզէր ցոյց տալ, ոչ ալ Սբ. Օգսենտ եկեղեցին կառուցուած էր ի յիշատակ հաւատարմութեան 1715–ին վախճանած Օգսենտ եպիսկոպոսին: Տեսանք արդէն թէ այս եկեղեցին շատ տարիներ առաջ կառուցուած էր արդէն: Փորձը ձախողած էր:

ԵԱՇ

Սուչավայէն եւ Պոթոշանէն ետք Մոլտովայի հայաշատ քաղաքը եղած է Եաշ, ուր ժամանակ մը Հայերու թիւը բարձրացեր է մինչեւ 600 ընտանիքի:

14–րդ դարուն կազմաւորուած այս համայնքը ունեցեր է քանի մը եկեղեցի եւ նոյնիսկ եպիսկոպոս մը: Կամենիցի «Տարեգիրք Հայոց»ի մէջ Տոմարի Մեկնութեան յիշատակարանի մը եռեւը գրուած է հետեւեալը.– «...Եւ ես ի հրամանաւ իմոյ վեհին եկի ի Կաֆա. ւնաց գիրքս կիսատ, անմխիթար ու տարակոյս էի. մինչ որ Հոգին Աստուած տնօրինեաց Հոգւոյն Սուրբ առաջնորդութեամբ թվին ՌՄԶ եկի ի Եաշ քաղաքն եւ օրինակ գտի Տէր Աստուածատուր քահանայէն. եւ բարեմիտ սարկաւագ մը Ստեփանոս անուն կատարեաց զդիրքս, եւ մխիթարեաց զանմխիթար անձս: Աղաչեմ զքաջ պուետիկոսքդ եկեղեցւոյ՝ որք հանդիպիք այսմ տառիս, յիշեցէք ի Քրիստոս աշխատողքս... մանաւանդ Եաշ քաղաքի արհիեպիսկոպոս Տէր Յովհաննէս Սեջոլցուն, որ ըզտարտամ սիրտս մխիթարեաց...»[1]:

Ս. Աստուածածին եկեղեցին մէկն է այն կոթողներէն, որ ցայսօր պահած է իր գոյութիւնը: կառուցուած է 1395–ին[2], ինչպէս կ'երեւի իր դրան ճակտին վրայ զետեղուած քարին արձանագրութենէն.–

«1395, Շնորհօք եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ հիմնարկեցաւ Եաշու Ս. Աստուածածնոյ եկեղեցին

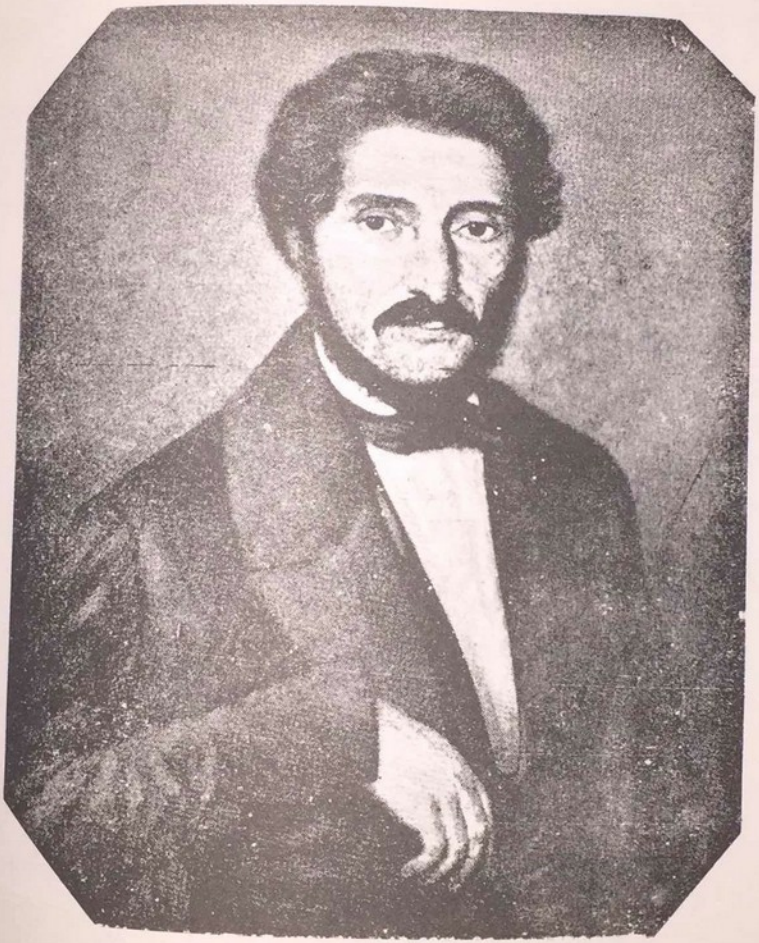
[1] Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, կամենից, Տաթեգրութիւն Հայոց Լեհաստանի եւ Ռումանիոյ. Վենետիկ, 1897, էջ 169:

[2] Vlad Banateanu, *Armenii in Istoria si in Viata Romaneasca*, Bucuresti, *1938, p. 15.*

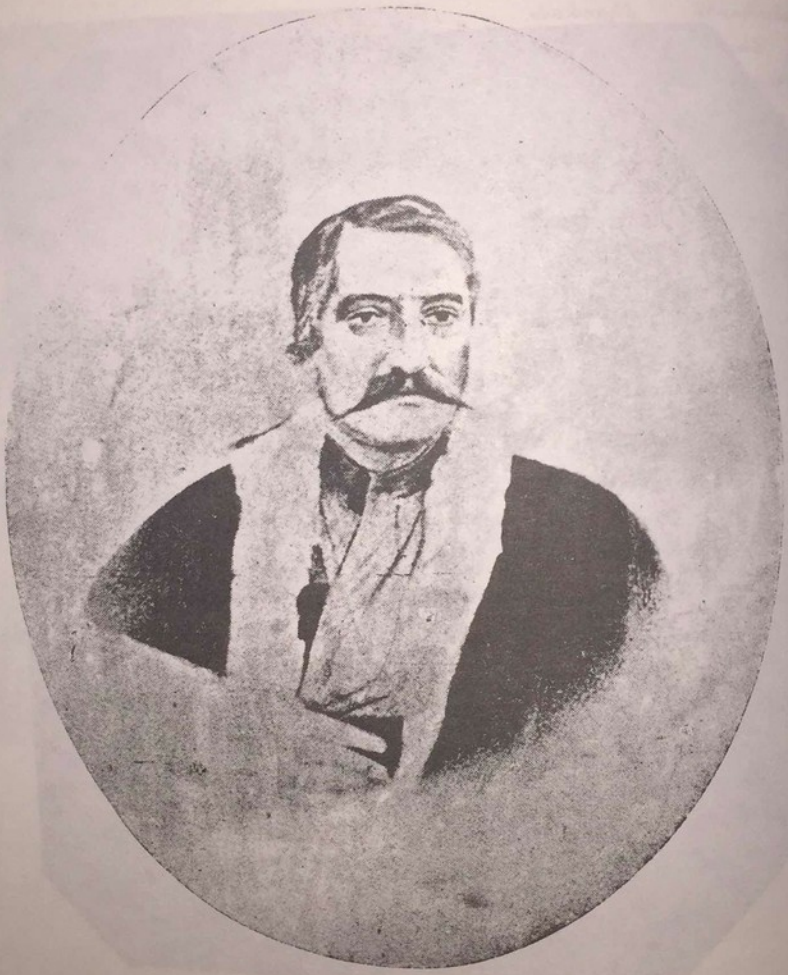
յոց մատուցած ծառայութիւններուն եւ գործունէութեանց մասին, ապա զայն ներկայացնելու՝ եւ րոպական մեծ պետութեանց, որպէսզի նկատի առնուին Ռումանահայ աղգաբնակչութեան իրաւունքները: Այդ շրջանին մեծ պետութիւնները իբր Եւրոպական Յանձնաժողով չուտով պիտի գումարուէին, Մոլտովայի և վալաքիոյ միացեալ իշխանապետութիւն մը կազմելու համար: Եաշի Հոգաբարձութիւնը իր ձեռնարկին յաջողութեամբ պսակուելու գոհունակութիւնը ունեցաւ: 1858 Օգոստոս 7/19–ին կամական կանոնագրութեան (Regulement Organic) 46–րդ յօդուածին համաձայն՝ «Քրիստոնեայ որեւէ դաւանանքի պատկանող մոլտովացիներ եւ վալահացիներ պիտի վայելեն քաղաքական իրաւունքներու հաւասարութիւն»:

Եաշի եկեղեցիին ներքնամասը

Յակոբ Պըյրգլըեան

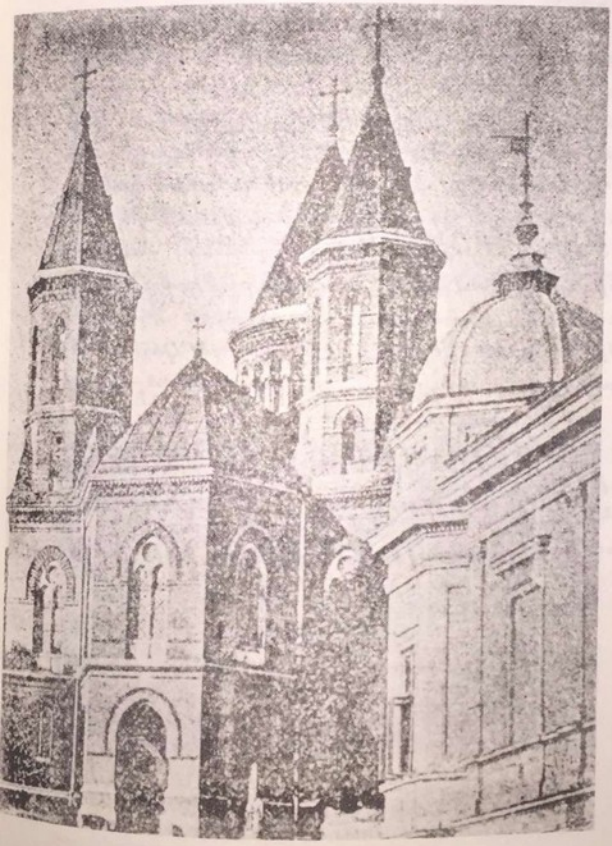

Մկրտիչ Պըլըգլըեան

Հաճի Պոկտան Պըյրգլըեան

ՉԵՌՆԸՈՒՑ

Զերնըուցի կաթոլիկ եկեղեցին

Մոլտովայի իշխանապետութեան հիւսիսային սահմաններուն վրայ դղրտրիկ գիւղաքաղաք մըն էր Չեռնըուց։ 15–րդ դարուն կողմնակի ճամբայ մը այստեղէն կ'երթար դէպի հայկական կամենից։ Պատերազմներու հետեւանքով քանիցս այրած ու քանդուած ու յետոյ վերաշինուած այս քաղաքը, անցեալ դարէն սկսեալ հիւսիսային Մոլտովայի և Պուքովինայի գեղեցիկ եւ եւրոպական հասկացողութեամբ բանուկ ոստան մը կը հանդիսանայ։

Հայեր հոս ունեցեր են երկու եկեղեցի, որոնք պատերազմներու ընթացքին այրած ու քարուքանդ եղած, այսօր անոնց հետքերն իսկ չկան։ Քաղաքին կեդրոնն է հայկական փողոցը, ինչ որ կը նշանակէ թէ անցեալին մեծ թիւով հայեր եղեր են Չեռնըուցի մէջ։

17–րդ դարուն հայ ազգաբնակչութեան մեծ մասը դաւանափոխ ե–

ղած՝ կաթոլիկ եկեղեցւոյ յարած են, որոնց մէջ կը դտնուէին մեծահարուստ վաճառականներ եւ հողատէրեր։

1864–ին Զեռնըուցի Հայութիւնը, Մայր Եկեղեցւոյ անդամներ ու հայ կաթոլիկներ իրենց մէջէն յանձնախումբ մը կ՚ընտրեն եկեղեցի մը կառուցանելու համար քաղաքին կեդրոնը՝ Հայկական Փողոցին վրայ։ Յանձնախումբը իր կոչին մէջ կը դրէր.– «Եկեղեցի չինելը չէ թէ միայն հարկաւորութիւնը կը ըսէ, այլ նոյն եկեղեցին մեզի համար պիտ՝ ըլլայ կրօնական, ազգային ու ընտանեկան զօդ մը. նոյնը պիտ՝ որ կազմէ նոր օդ մը ան խորհրդական շղթային՝ որն որ զմեզ բովանդակ երկրիս վրայ կը միացնէ. բոլոր մեր հայրենակից միացեալ ջանքովը հաստատուած ըլլալուն, նոյն եկեղեցին պիտ՝ որ ըլլայ նաեւ ազատասիրութեան եւ ազգայնութեան յաւիտենական յիշատակարան մը»։

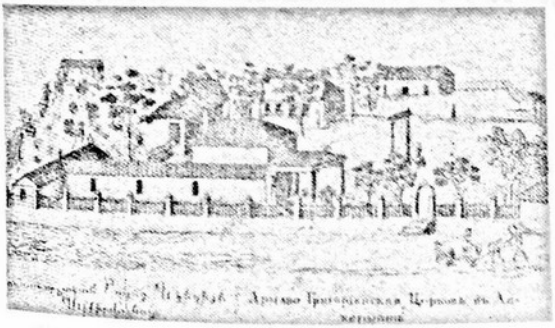
Այս կոչը որ գրուած էր հայերէն ու ֆրանսերէն լեզուներով, 26 Մայիս 1864–ին, յանուն Յանձնախումբին կը ստորագրեն Յակոբոս Բեդրովիչ Ասպետ՝ Նախագահ, Միքայէլ Վարդերէսովիչ, Լուդովիկոս Միքուլեան Ասպետ, Յակոբոս Սիմոնովիչ Ասպետ։ Եկեղեցիին չինութիւնը կ՚աւարտի 1875–ին։ Հայ հարուստներ, որոնց մէջ մեծ մասով Մայր Եկեղեցւոյ անդամներ, մասնակցած են նիւթապէս եկեղեցիին կառուցումին այն հասկացողութեամբ, թէ իրենք ալ պիտի օգտագործեն զայն Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ ծէսով։ Սակայն կառուցումը աւարտելէ վերջ չէ թոյլատրուած Հայաստանեայց Առաքելական ծէսով պատարագ մատուցանելու։ Այս պարագաներու տակ անոնք կը ստիպուին եաչէն կամ Սուչավայէն այցելու քահանայ հրաւիրել իրենց հոգեւոր կարիքներուն համար։

1879–ին կը հիմնուի զուտ կրօնական բնոյթ ունեցող «Հայ Կաթոլիկական արքեպիսկոպոսական Խաճակեան Դպրոց»ը։

Այժմ Զեռնըուցը սովետական իշխանութեան տակ է։

ՉԷԹԱԹԷԱ ԱԼՊԸ (ԱՔՔԵՐՄԱՆ)

Հայերը, չարունակելով իրենց գաղթը Արեւմուտք, Թուրքիոյ Աֆֆերման քաղաքը կ'ընեն իրենց առաջին հանգրուանը: Աքքերմանը նաւահանգիստ մըն է Նիւդրու (Նիսեստր) գետին բերանը, որ Ցոյներուն կողմէ կոչուած է Մոնքաստրօն (Monkastron), Թաթարներու (Ղփչակ) կողմէ՝ Աքքերման որ կը նշանակէ սպիտակ բերդ, Հռոմէացիներու կողմէ Ալպա Ցուլիա, Թուրանացիներու կողմէ Չէթաթէէա Ալպը (Սպիտակ Բերդ), իսկ Սլաւները կոչած են Պելկորոտ, որ նոյն նշանակութիւնը ունի: Թուրքերը զայն Աքքերման կոչեցին երբ գրաւեցին 1484–ի Օգոստոսի 5–ին Սուլթան Պայազիտ Բ–ի օրով[1] եւ տիրեցին անոր մինչեւ 1812, երբ ան անցաւ Ռուսիոյ վարչակարգին ներքեւ 16 Մայիս 1812–ին Պուքրէշի մէջ կայացած ռուսեւթուրք դաշինքին հետեւանքով:

Աֆֆերմանի հայոց եկեղեցին

Աքքերմանը Հարաւ–Մոլտովայի այն նաւահանգիստներէն էր, որուն միջոցաւ մինչեւ ԺԹ դարուն վերջին քառորդը Գերմանացի և Հայ վաճառականներ Պոնտոսի վրայով Արեւելք կ'երթային ասիական ափերուն վրայ գտնուող նաւահանգիստները, որոնցմէ էր եւ Տրապիզոնը, գնելու համար Հայերու կամ Ցոյներու կողմէ բերուած ապրանքները:

[1] *Istoria Romaniei in date*, Prof. C. C. Giurescu s. a. Bucuresti, 1971, p. 107.
N. Iorga, *Istoria Poporului Romanesc*, Vol. II, Bucuresti, 1922, p. 140.

Աքքերմանի մէջ Հայեր կ'ապրէին ԺԵ դարէն առաջ, որոնք իրենց գոյութիւնը կը պահէին վաճառականական կապեր հաստատելով Արեւմուտքի կեդրոններուն հետ: Հայկական եկեղեցիի մը գոյութիւնը ԺԴ-րդ դարէն առաջ, կը փաստուի նաեւ յայտնուած քանի մը մեռելաքարերէն: Guillebert de Lannoy Ֆրանսացի ղեսպանը իր յուշերուն մէջ կը յիշէ թէ 1421-ին Աքքերմանի մէջ կար հայկական համայնք մը իր եկեղեցիով[2]. իսկ Փրօֆ. Եորկա կը հաստատէ թէ մինչեւ 1484, երբ Թուրքերը գրաւեցին քաղաքը, Հայութեան թիւը հաւասար էր Սիրէթի, Հոթինի, Եաշի, Ռոմանի եւ Վասլույի Հայութեան՝ միատեղ առնուած[3]: Անցեալ դարուն Հայեր հոս ունեցեր են իրենց ազգային վարժարանը:

1461-ին Նիկողայոս անուն եպիսկոպոս մը Աքքերմանի մէջ ընդօրինակեր է ձայոց մը, որ պահուեցաւ Պուքրէշի Հայկական Մատենադարանին մէջ մինչեւ 1954, երբ ուրիշ ձեռագիրներու հետ միատեղ ղրկուեցաւ Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանը:

Աքքերմանի Հայութիւնը կը սկսի նօսրանալ 1475-էն յետոյ, երբ Թուրքերը կը գրաւեն Խրիմը: Հայերու մէկ մասը կ'ուղղուի դէպի Լվով (Լեհաստան), եւ ուրիշ մաս մըն ալ՝ հարաւային Մոլտովա:

Փրօֆ. Ն. Եորկա «Ռումէն Ժողովուրդի Պատմութեան» Ա. հատորին մէջ յիշելով հարաւ. Մոլտովայի նաւահանգիստները, կ'ըսէ թէ արեւելեան ապրանքները որոնք կը բերուէին միջնորդութեամբը Հայ, Ճոյն եւ Տալմացեան վաճառականներու, կը փոխանակուէին Քիլիա, յունական անունով Licostoma, ստորին Դանուբի կղզիի մը մէջ՝ վաճառականութեան համար նպաստաւոր դիրքով դիւղաքաղաք մը: Այս դիւղաքաղաքին մէջ իրենց դաժան ճակատագիրը կ'ողբային Բիւզանդիոնի երիտասարդ Ալեքսիս Գոմնէնը կամ Անդրոնիկ Աքքան՝ Պալէոլոկներու կողմէ հոս աքսորուած, ինչպէս նաեւ 13-րդ դարուն Կ. Պոլսոյ չնորհազուրկ պատրիարքները, որոնք ընդհանրապէս հոս կը տարագրուէին: Հ. Ղուկաս Վրդ. Ինճիճեան իր «Աչխարհագրութիւն Զորից Մասանց Աչխարհի» Զ. հատորին մէջ կ'ըսէ թէ «բնակիչք յաղագս Հայոց ունին եւ եկեղեցի», իսկ Հ. Մինաս Բժ.չկեան նոյնիսկ անունը կու տայ այդ եկեղեցիին, որ է Ս. Աստուածածին: Քիլիա 14 Յուլիս 1484-ին Թուրքերէ 8 օր պաշարուելէ ետք կ'իյնայ անոնց ձեռքը եւ կը դառնայ զինուորական նաւահանգիստ մը[4]:

---

[2] Guillebert de Lannoy, *Memoires*, Vol. III, 1863, p. 438.
Gr. Avakian, *Inscriptii Armenesti din Cetatea Alba*, Bucuresti, 1932.

[3] N. Iorga, *Armenii si Romanii, o paralela istorica*, Bucuresti, 1913, p. 64.

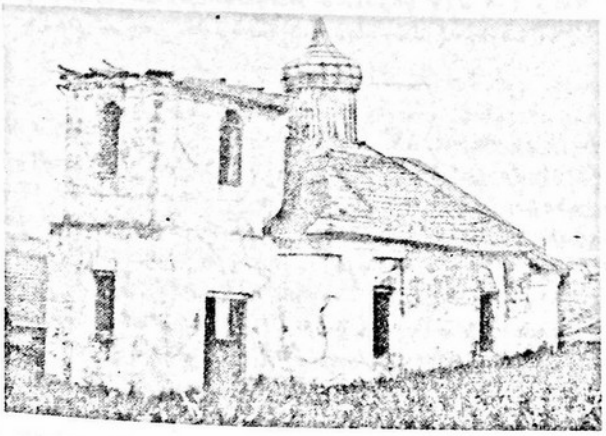
[4] N. Iorga, *Istoria Poporului Romanesc*, Vol. II, Bucuresti. 1922, p. 140.

Ջեռագիր Ցայսմաւուրք մը, գրուած Պահչէսերայ 1702–ին, նուիրուած էր Քիլիայի Ս. Աստուածածնին եկեղեցւոյն:

Դէպի կամենիցա տանող վաճառականական ուղիին վրայ կը գտնուէր Հոթինն բերդաքաղաքը, Նիստրու լայն գետի ալ ափին: 16–րդ դարուն այս քաղաքին եւ սահմանամերձ միւս բերդաքաղաքներուն մաքսային եկամուտները հարուստ էին չնորհիւ անկէ անցնող Հայ, Ցոյն կամ Հրեայ վաճառականներու: Հասկնալի է ուրեմն, թէ Հոթինն ծնունդ առած էր քաղաքային համայնք մը: Բաւական մեծ թիւով Հայեր ալ եղած են հոն եւ ունեցած իրենց աղօթատեղին՝ յանուն Ս. Աստուածածնի, կառուցուած 1480–ին: Դպիր Մինաս Թոխաթեցին իր «Ոդր»ին մէջ կը յիշէ 1551–ին Շթեֆան վոյեվոտայի կողմէ Հայկական քանդուած եկեղեցիներու շարքին եւ Հոթինի եկեղեցին: Իսկ Լուիճի Մարիա Փիթու մխիթարը կ'անդրադառնայ Հոթինի մէջ հայկական եկեղեցիին վերաշինման[5]:

---

[5] D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Bucuresti, 1872, p. 21.

Հոթինի հայոց եկեղեցիին աւերակները

ՔԻՇԻՆԸՈՒ

Մինչեւ 19–րդ դարուն սկիզբը Քիշինըու փոքր աւան մըն էր, որ հետզհետէ կը սկսի ծաղկիլ, երբ Ռուսիոյ ցար Ալեքսանդր Ա. զայն Պասարապիոյ չրջանի մայրաքաղաք կ'անուանէ: Այնոր կու տայ զանազան առանձնաշնորհումներ եւ հողեր կը բաշխէ հոն գտնուղ համայնքներուն, ներառեալ Հայ համայնքին, որ տարիներ պիտի զբաղեցնէր Ռումանահայ գաղութը, ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ ետք, երբ խօսինք Ռումանահայ թեմի կազմաւորման մասին:

Քրօֆ. Իոն Նիսթոր՝ նախկին նախարար, հեղինակը Պասարապիոյ պատմութեան, կը հաստատէ թէ Քիշինըու 17–րդ դարուն դոյութիւն ունէր որպէս փոքր աւան մը, ուր կը գտնուէին բաւական թիւով Հայեր[1]:

Հայկական եկեղեցի մը կառուցուած է Քիշինըուի մէջ 1804–ին յունուն Ս. Մարիամ Աստուածածնի: Այս եկեղեցւոյ գաւիթին մէջ ամփոփուած է մարմինը մեծահամբաւ Մանուկ պէյ Մրզայեանի, որ անցեալ դարու սկիզբնեբը, մինչեւ իր մահը, դիւանագիտական խոշոր դեր ունեցած է մեծ պետութեանց միջեւ՝ Ռուսաստան, Աւստրիա եւ Թուրքիա: Մանուկ պէյ եղած է միջնորդը 1812–ին՝ Պուքրէշի մէջ կնքուած Խաղաղութեան Դաշինքին՝ Ռուսաց եւ Թուրքաց միջեւ եւ նոյնիսկ մասնակցած անոր խմբագրութեան:

Մոլտովայի քաղաքներէն՝ Սիրէթ աչքի ընկնող կայան մըն էր վաճառականական ճամբուն վրայ (մակիսդրայի), որ կը տանէր Լվովէն դէպի Թաթարական նաւահանգիստները: Քրօֆ. Երկար կը հաստատէ թէ 17–րդ դարուն վերջերը Հայերը հոն ունէին քարաշէն եկեղեցի: Դպիր Մինաս Թոխաթեցի եւս իր «Ոդր»ին մէջ կը յիշէ Սիրէթի Հայոց եկեղեցին, որ հիմնէն քանդուեցաւ ի չարս միւս եկեղեցիներուն: 1868–ին հոն գտնուեցան չատ հին դերեզմանաքարեր, որոնք զետեղուած էին տեղւոյն կաթոլիկ դերեզմանատան ցանկապատին վրայ: 14–րդ դարու վախճանին հոն դոյութիւն ունեցեր է 700 Հայ ընտանիք: Ակռէ դար մը առաջ անոնց թիւը 10–ի իջած էր. ժամանակի ընթացքին անոնք ալ կ'անհետանան: 1507–ին Իչխան Պոկտան Գ–ի օրով, Սուչաւայի Սիմէոն Ե–

---

[1] Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, Cernauti, 1923, p. 147.

պիսկոպոսը ճաչոց մը ընդօրինակեր է ի պէտս Սիրէթի Հայ քահանաներուն։ Այս ճաչոցը այժմ կը գտնուի Վիեննայի Մխիթարեան Հայրերուն քով։

Ուրիչ քաղաք մը, որ աննշան, անտէր տեղ մը եղած էր ու չատ քիչ բան գրուած իր մասին, Պըրլատ քաղաքն է։ Ան իր կարեւորութիւնը կը ստանայ Հայերու հոն հաստատուելէն վերջ։ Փրօֆ. Ն. Եորկա իր «Ռումէն ժողովուրդի պատմութեան» Ա. հատորին մէջ կը դրէ թէ քաղաքը սկսած է զարգանալ 14–րդ դարուն՝ երբ Հայեր կը հաստատուին հոն եւ կը դառնայ վաճառականական կեդրոններէն մէկը[2]։ 15–րդ դարուն ան կ'ըլլայ Մակեդոնիոյ իրաւունքով քաղաք մը, որ ունէր իր քաղաքապետը (չոլթուզ) եւ 12 խորհրդականներ (բըրկար), որոնց դլուխը Հայ մըն էր[3]։ Հայերը հոս ունեցած են իրենց եկեղեցին, որ քանդուած է 1551–ին Շեհեֆան վոյեվոտայի հալածանքներուն ժամանակ։

Գոդնար դիւղաքաղաքը, եաչ մայրաքաղաքէն քիչ հեռու, ունեցած է անցեալին մէջ բաւական թիւով Հայեր իրենց եկեղեցիով, զոր կը յիշէ Գր. Կոյլով[4]։ Եկեղեցւոյ աւերակները մնացած են մինչեւ կոյլովի օրերը (դարուս ըսկիզբը), ինչպէս նաեւ քահանաներու բնակարաններն ու չտեմարանները։ Պէտք է նշել այս առթիւ թէ չրջանը ընտիր գինիի արտադրութեան տեղ է, եւ թէ ժամանակին Հայեր մշակած են այգեստանները, ուստի չտեմարանները անհրաժեշտ էին արտադրուած գինիներուն։

Երբեմնի հայաչատ քաղաքներէն մէկն էր նաեւ Վասլույը, որ ատեն մը եղած էր աթոռանիստ քաղաք Մոլտովայի իշխաններուն։ Կը գտնուէր վաճառականութեան ճանապարհին վրայ, որ կը տանէր դէպի «Թաթարական եւ Թրքական երկիրները», ըստ Փրօֆ. Ն. Եորկայի։ Վասլույի մէջ հայկական եկեղեցիի մը գոյութեան մասին մեր տեղեկութիւնները կը քաղենք Մինաս Թոխաթեցիի «Ողբ»էն։

Օրհէյի հայոց եկեղեցին

Իսմայիլ քաղաքը նոյնպէս յիշուած է որպէս համայնք մը, որ ունէր 300 տուն իր հայկական եկեղեցիով՝ կիսով թաղուած յանուն Ս. Մարիամ Աստուածածնի[5]։ Եկեղեցին գոյատեւած է իր քահանայով՝ Տ. Գրիգոր Յովհաննէս-

[2] N. Iorga, *Istoria Poporului Romanesc*, Vol. I, Bucuresti, 1922, p. 233.

[3] N. Iorga, *Ibid.*

[4] Gr. Goïlav, *Armenii intemeieitori de orase*, Bucuresti, 1909, p. 17.

[5] Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխորհի, «Եւրոպա», Հատոր Զ, Վենետիկ, 1804, էջ 122։

N. Iorga, *Studii si documente*, fasc. I, II, Bucuresti, 1913, p. 430.

ԹՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻՈՅ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ

Թրանսիլվանիոյ մասին այս գլուխը բանալով, մեր խօսքը պիտի կեդրոնացնենք այն գաղթականութեան՝ որ հոս հաստատուեցաւ 17–րդ դարու կէսին եւ նոյն դարու 70–ական թուականներուն, ու զանոց պիտի ընենք երբեմի այն գաղթականութիւնը որ ուղղակի կապ ունի 10–11 դարերուն Հունգարիա հաստատուած մեծ թիւով Հայութեան հետ՝ Աստրիկոնիա (Esrtergom) քաղաքի շրջանը, որ կոչուեցաւ Terra Armenorum (Հայկական Երկիր):

Թրանսիլվանիոյ Հայ գաղութը կազմաւորման եւ ծաղկման շրջանի մը մէջ մտած էր երբ 1654–ին տեղի կ'ունենար առաջին կամ «փոքր գաղթ»ը: Հայեր Մոլտովայէն կարպատեան լեռներու վրայով Թրանսիլվանիա անցան զանազան հալածանքներու հետեւանքով, որոնք տեղի ունեցած էին 1551–էն ըսկըսեալ քանի մը անգամ: Սակայն անոնք Թրանսիլվանիա երկար ժամանակ չմնացին. երբ խառնակութիւնները վերջ կը գտնէին ու կը հաստատուէր անդորրութիւնը, անոնք կը դառնային Մոլտովա՝ իրենց առաջուան տեղերը:

Երկրորդ անգամ ըլլալով Հայերը սկսան գաղթիլ, այսպէս ըսուած «մեծ գաղթ»ը 1672–ին: 3000 ընտանիքներէ աւելի Հայեր տեղաշարժ եղան Միննաս Զիլիֆթար եպիսկոպոսի դլխաւորութեամբ, որ առաջնորդն էր Սուչավայի Հայոց, հետը ունենալով աշխարհիկ կղերականներէն Տէր Եղիա, աւագերէց Մըմուրուլ, Տէր Աստուածատուր, Տէր Զաքարիա, Տէր Թէոդորոս եւ Տէր Յակոբ քահանաները, իրրեւ հետեւանք դաժան տուրքերու եւ դաժան ճնշումներու, որոնք գործադրուեցան կէորկէ Տուզա իշխանապետին կողմէ իր առաջին գահակալութեան օրերուն, երբ իրեն դէմ ժողովրդական դաւադրութիւն մը յայտնաբերուած էր՝ Հայերուն ալ մասնակցութեամբ: Տուզա իշխանապետը երբ երկրորդ անգամ գահ բարձրացաւ 1671–ին, աւելի սաստկացուց հալածանքները Հայոց դէմ եւ անոնք վերստին պանդուխտի ցուպը ձեռք առնելով ուղեւորուեցան դէպի Թրանսիլվանիա: Իշխան Ափաֆի Ա–ի արտօնութեամբ անոնք հաստատուեցան կէորկէն, Պաչպայով, որ յետոյ կոչուեցաւ Ենիխարեթուպոլիս՝ որուն այժմ Ռումէնները կ'ըսեն Տումպրովիէն, Ֆրեմոսասա, Պիսթրիցա եւ կառուցին կեդրոնական Հայաքաղաքը:

Մինաս Զիլիֆթար եպիսկոպոսի վրայ ճնշում դրուեցաւ որպէսզի ընդունի կաթոլիկութիւնը, որուն անպայման պիտի յաջորդէր հօտին դաւանա-

փոխութիւնը: Մինաս եպիսկոպոս ընդդիմացաւ առնէն մը, սակայն ի վերջոյ՝ 1686–ին տեղի տուաւ ընդունիլ կաթոլիկութիւնը: Երկու տարի յետոյ՝ 1688–ին վախճանեցաւ եւ իրեն յաջորդեց Օգսենտիոս Վըրդարեան (Վըրդըրեանքու) նախ որպէս Թրանսիլվանիոյ Հայոց առաքելական փոխանորդ եւ ապա եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Լեմպերկի Հայոց արքեպիսկոպոս Վարդան Ծունանեանի ձեռքով՝ 30 Յուլիս 1691–ին:

Կեռլա հայահաղաքին շինութիւնը.– Օգսենտիոս եպիսկոպոս, որ նախօրօք առժամեայ կերպով Պիսթրիցա հաստատուած էր խումբ մը դպիրներով, կը դիմէ Աւստրօ–Հունգարիոյ Լէոփոլտ Ա. արքային, արտօնութիւն առանալու յարմար տեղ մը հայաբնակ կառուցելու համար: Արտօնութիւնը կը տրուի եւ Վըրդարեան եպիսկոպոս կ'որոշէ Սամէչ գետի ափին՝ Մարթինուցցի բերդին մօտ, նախկին ռումանական կեռլա դիւղին տեղը կառուցանել հայաքաղաքը: Հողը կը գնուի պետութենէն 12,000 ֆիորինի, փոյթ չէ թէ դաւերջին՝ 1791–ին տեղը վերստին պիտի գնուէր Մարիա Թերեզա կայսրուհիի օրով վերջնապէս 100,000 ֆիորինի: 1700–ին քաղաքին հիմը կը դրուի եւ անոր շինութիւնը կը վերջանայ 1703–ին[1], որ պիտի կոչուէր, ակսեալ 1726–էն, Ռոմանացիներու կողմէ Կեռլա, գերմանացիներէն Արմէնշթատ, իսկ Հունգարացիներէն Արմէնուիւլիս: Այս վերջիններըը 1838–էն ասդին պիտի անուանէին զայն մերձակայ գետին հունգարական անունով:

Վըրդարեան եպիսկոպոս Կեռլա քաղաքի շինութեան համար Հռոմէն ւերել տուած էր իրեն ծանօթ ճարտարապետ Ալեքսայեանը:

Հայաքաղաք Կեռլան կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ կը զարգանայ, բարօր վիճակի կը յանգի շնորհիւ Հայ վաճառականներու առեւտրական յարաբերութեանց՝ Վիեննա, Լայփցիկ, Համպուրկ, Տրեզդեն, Տանցիկ, մինչեւ այն աստիճան որ կայսերական արքունիքին պահանջատէրը կը դառնայ:

Հայ հասարակութիւնը Կեռլա հայաքաղաքին մէջ ունեցած է երկու եկեղեցի. առաջինը՝ կառուցուած 1724–ին յանուն Ս. Աւետման, Շիմա Սողոմոնեան եղբայրներու ծախքով, որ ժամանակ մը ետք անբաւարար նկատուելով (շինուած էր 200 հոգիի տարողութեամբ) կ'որոշեն աւելի խոշոր եկեղեցի մը կանգնեցնել եւ 1748–ին հիմը կը դնեն մայր եկեղեցիին՝ յանուն Ս. Երրորդութեան, որ կ'աւարտի 1776–ին:

Սիմայեան եղբայրներու կառուցած եկեղեցին 1724–ին յանուն Ս. Աւետման, դրան ճակտին վրայ ունի լատիներէն եւ հայերէն հետեւեալ արձանագրութիւնները.–

---

[1] Ա. Բ. Կարինեան, Ակնարկներ Հայ պարբերական մամուլի պատմութեան, Հատոր Ա, Երեւան, 1956, էջ 54:

Salamon, et	*Սողոմոն, Աւաս-*
Bogdany Tho	*տուր, որդիք Ի՛Ճ.*
dor fratres ger	*Դ. տաէրի չինեց*
mani, uxores eorm	*ին եկեղեցիս*
Szrma et Iuliana	1724
erexerunt propriis	
sumpbus Hog di	
catum nunciata	
Mariae V. B. Templum	

Լատիներէն արձանագրութեան թարգմանութիւնը հետեւեալն է.—

«Սողոմոն եւ Աստուածատուր Թոտոր եղբարք հարազատք ու կողակիցք նոցա Սիմա եւ Ցուլիանէ չինեցին իւրեանց ծախիւք զայս յանուն Աստման Մարիամայ Ս. կոյսի Տաճարն»:

Մայր եկեղեցին՝ Ս. Երրորդութիւն, որուն չինութեան ծախքերուն մասնակցած էր Աստրօ-Հունգարիոյ Մարիա Թերեզա Թագուհին, ցայսօր կը նկատուի գլուխ-գործոց մը իր սպառոֆ ոճով եւ ներքին ու արտաքին զարդարանքներով՝ Իտալացի եւ Վիեննացի վարպետներու ձեռքերով: Եկեղեցին լատիներէն լեզուով ունի հետեւեալ արձանագրութիւնը.—

Veri Dei
Unius atque Trini
Patris Filii et Spiritus Sancti
Sacratum

այսինքն՝ «Ճշմարիտն Աստուծոյ երրեակ մխութեան՝ Հօր, Որդւոյ եւ Սրբոյ Հոգւոյն նուիրեալ»:

Տասներկու առաքեալներու քարէ արձաններ կը զարդարեն եկեղեցւոյ ճակտին սիւները: Եկեղեցիին մեծութիւնն է 58 մեթր երկարութիւն եւ 22·80 մեթր լայնութիւն եւ բարձրութիւնը՝ աշտարակով միասին՝ 51 մեթր:

Կեդրոնական հայաքաղաքին մէջ գոյութիւն ունին երկու մատուռներ՝ մէկը պերեզմանատան, իսկ միւսը՝ Ս. Գր. Լուսաւորիչ Որբանոցին մէջ: Այս մատուռին հիմը դրուած է 1885-ին եւ օծուած 1894-ին, ունի հետեւեալ յիշատակարանը.— «Ընդեցւ Մտռս ի Թւին հյց ՌՃԼէ ի քհաթե Լեւոնի ԺԳ. ի Թգրթե. փ. Ցվսի Ա.ի ի յշտկ անմոց Ժվրդտ. Ի. Լուգաչի: Ետ ի չինուԹի Հյքդբ Ռ. փլ. Ն. Գռգուլ Ռ. եկ. Երրուդ. Ո. Որբանոցս Ո. փլ: Գղքատ. էր Դ. Բլլէ[illegible]դար: Ժվրդտ. Տ. Ղ. Պարան. Հգբրցու Հ. Գր. Կովրիգ: Ճրատտ. Ցովհ. Գաղոնա»:

Անցեալ դարու սկիզբը կեդրոնական հայաքաղաքի քահանաներուն թիւը կը հասնէր մինչեւ տասներկուքի:

կեռլա հայաքաղաքը ըլլալով ազատ եւ առանձնաշնորհեալ քաղաք մը, կը կառավարուէր տեղական քաղաքային վարչութեամբ մը, բաղկացած նախագահէ մը եւ տասներկու խորհրդականներէ:

Քաղաքը ունէր իր դիչերապահները որոնք կը ծանուցէին դիչերուան յառաջացած ժամերը.— «Աղօթք արեցէք ըս Աստուած, խնդրեցէք ըղ Տիրամայր Ս. Աստուածածինը բարեխօս բըրնեցէք, զկրակը թաղեցէք, ըս ճիրախը անցուցէք զի սհաթը ... է»: Այս սովորութիւնը ժամանակի ընթացքին փոխուեցաւ ու 1850–ական թուականներուն ա՛լ բոլորովին դադրեցաւ: Յետոյ սկսան տեղ մըն ալ զանգակներով եւ սուլիչներով ազդարարել դիչերուան «սհաթ»ը:

Հայաքաղաքը ունեցած է բարեսիրական հաստատութիւններ. անկիւնոց մը կառուցուած է 1800–ին Մանուկ Գրըչունեանի կողմէ, որ իր գոյութիւնը պահեց մինչեւ 1950 թուականը՝ երբ պետականացաւ. որբանոցները՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ մանչերու համար, հիմնուած 1861–ին եւ ուրիշ որբանոց մըն ալ աղջիկներու համար, հիմնուած 1870–ին: Անոնց երկուքն ալ իրենց գոյութիւնը պահեցին մինչեւ 1950 երբ Ռումէնի պետութեան մատակարարութեան ներքեւ անցան:

1905–ին կեռլայի Հայ համայնքը կ'ունենայ թանգարան մը: Արժէքաւոր թանգարանային առարկաներ՝ առեւտրական կնիքներ, արհեստակցական ընկերութեանց կանոնադրեր, ձեռագիր մաղաղաթներ, Աւստրօ–Հունգար արքայական հրովարտակ, եւլն. կը պահպանէին զայն: 1927–ին Փրոֆ. Ն. Երեմեայի հրաւէրով Ռումանիա եկած էր յայտնի հայագէտ Փրոֆ. Ֆ. Մաքլեր, այցելեց եւ կեռլա հայաքաղաքի կրթական ու մարդասիրական հաստատութիւնները՝ ծերանոց, որբանոց, դպրոց ու թանգարան եւ հիացումով դիտեց թանգարանային իրերը, մանաւանդ Գարոլոս Զ կայսեր չնորհած հրովարտակը կը կեռլա հայաքաղաքի մասին, եւ մասնաւոր հատորով մը հրատարակեց իր ուղեւորութեան տպաւորութիւնները:

Վըրզարեան եպիս. 1683–1698 տարիներու Աւստրօ–Թուրք պատերազմին, 1696–ին Պիսթրիցա քաղաքը կը դտնուէր, երբ քաղաքը Թուրքերուն ձեռքը կ'անցնի, Վըրզարեան եպիս. դերի իյնալով զինք Պոլիս կը տանին: Ազատ կ'արձակուի երեք տարի յետոյ, Գարլովիցի դաշնագրին հետեւանքով՝ Յունուար 26, 1699–ին:

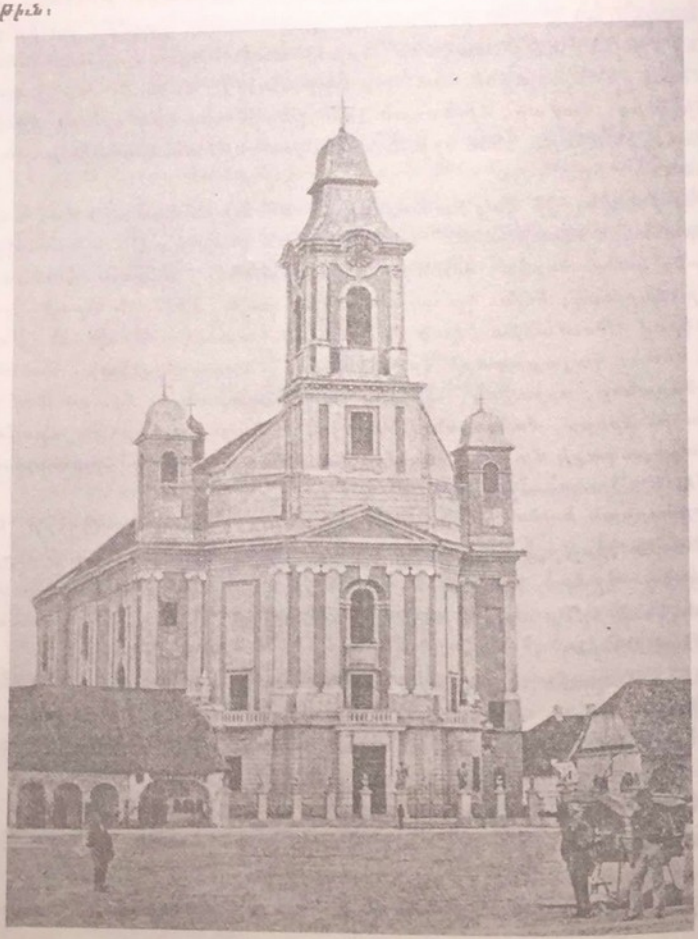
1715–ի Մարտին, դաղութին գործերովը Վըրզարեան եպս. Վիեննա կը մեկնի եւ անակնկալօրէն հոն կը վախճանի: Կ'ենթադրուի թէ Թունաւորուած էր Հունգարացիներու կողմէ քաղաքական նկատումներով: Վըրզարեան եպիսկոպոսի ժամանակակիցներէն եւ անոր բարեկամը՝ Ստ. Ռոչքա իր ժամանակագրութեան մէջ անոր մահուան առթիւ ի միջի այլոց, դրած է. «...ոչ առանց կասկածանօք Թունից ... ի Հունգարացւոց ի Վիեննա, ուր իբր զամն եւս յամեցեալ վասն ընդունելոյ զբրիլիլկս ի կայսերէն հաստատելոյ զազատութիւն նորաչէն քաղաքին Սամոչույվար (կեռլա) որ այժմ Հայաքաղաք կոչի»:

Հայաքաղաքին կառուցումէն երկու հարիւր տարի ետք, 1899–ին, ժողովուրդը ի նշան երախտապիտութեան քաղաքին կեդրոնը կը կանգնէ խոշոր արձանը հիմնադրին՝ Օգսենտ եպիսկոպոս Վըրժարեանի։

Կեռլա հայաքաղաքի չրջակայ գիւղերէն՝ Սաքալչֆալվայի մէջ ծնած է Հայր Գրիգորիս Վարդապետ Մանեան, Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան աբբահայրը[2]։

---

2. Գերապայծառ Հ. Գրիգորիս Վրդ. Մանեանի ընտրութեան առթիւ արուած հաղորդագրութիւն։

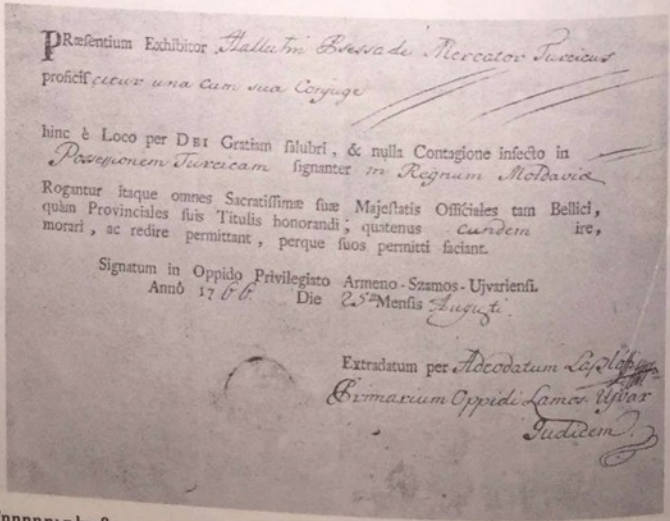
Կեռլա. Մայր եկեղեցի

Կեռլայի Սողոմոնեան հայ կաթոլիկ եկեղեցին

Թրանսիլվանիոյ կաթոլիկ հայոց Առաջնորդարանը Կեռլայի մէջ

Præſentium Exhibitor Gallustin Bressa de Mercator Turcicus proficiſcitur una cum ſua Conjuge

hinc è Loco per DEI Gratiam ſalubri, & nulla Contagione infecto in Poſſeſſionem Turcicam ſignanter in Regnum Moldavia

Rogantur itaque omnes Sacratiſſimæ ſuæ Majeſtatis Officiales tam Bellici, quàm Provinciales ſuis Titulis honorandi; quatenus eundem ire, morari, ac redire permittant, perque ſuos permitti faciant.

Signatum in Oppido Privilegiato Armeno-Szamos-Ujvarienſi.
Annô 1766 Die 25ta Menſis Auguſti.

Extradatum per Adeodatum Laſzlafi
Primarium Oppidi Lamos Ujvar
Judicem.

Ճամբորդութեան արտօնութիւն մը տրուած կեռլա ազատ հայաբնակի իշխանութեան կողմէ թուրք վաճառականի մը, 25 Օգոստոս 1766-ին

ՏՈՒՄՊՐՈՎԷՆ (ԵԼԻՍԱԲԵԹՈՒՊՈԼԻՍ)

Քաղաքին անունը.— Տումպրովէն (Եղիսաբեթուպոլիս) երկրորդ զուտ հայաբնակ քաղաքն է, որ չինեց Թրանսիլվանիոյ Հայ գաղթականութիւնը, Թըրնավա զետին մօտ:

Նախապէս Իպաչվալով կամ Պաչվալով կը կոչուէր, որ Հունգար լեզուով չուներու գիւղ կը նշանակէ: Կը փոխէ իր անունը 1733–ին, երբ Գարոլոս Ջ Հապզպուրգ արքան հրովարտակով մը, որ տրուած էր Նոյն տարուոյ Օգոստոս 11–ին, կ'արտօնէ որ քաղաքը յետ այսու կոչուի Թագուհիին անունով: Հրովարտակը ի մէջի այլոց կ'ըսէր.— «Բարեհաճութեամբ կը շնորհենք որ մեր Պաչպալովի արքունի դանձուն կալուածներուն Tarnave պատուին մէջ, ուր յիշեալ Հայ ընտանիքները իրենց բնակութիւնը հաստատեցին, հիմակուընէ սկսեալ քնքնիշխան կառավարութիւն ունեցող քաղաք մը ըլլայ որ լատիներէն Elisabethopolis, գերմաներէն՝ Elisabethstadt, իսկ հունգարերէն Erzsebetvaros անուանուի, եւ այս շնորհատուութեան հետեւութեամբ՝ վերոյիշեալ Պաչպալով զատուի արքունական երկրին ուրիշ մասերէն՝ իբրեւ առանձնաշնորհեալ քաղաք: Եւ եթէ մեր արքունի երկրին հպատակներէն որեւէ մէկը, որ հաստղի չէ եւ սակայն Հայոց շնորհեալ տեղւոյն վրայ կը բնակի եւ տուն ունի, այդ տեղէն ելլէ եւ մեր Պաչքալովի կալուածներուն մէկ ուրիշ մասին մէջ հաստատէ իր բնակութիւնը»:

Եղիսաբեթուպոլսոյ նախկին բնակիչները հաւանաբար Ռումանացիներ էին, որովհետեւ շատ մը տեղանուններ ռումաներէն են: Օրինակ՝ Locul paterilor, կը նշանակէ՝ հայրերու տեղ, Valea nucilor, ընկոյզներու ձոր, Merii boierilor, աղնուականներու (պոյէրներու) խնձորենիներ, Fantina paterilor, հայրերու ջրհոր, Groapa judelui, դատաւորին փոսը, Dealul dincolo de paraul mare, մեծ գետակի անդին դտնուած բլուրը, եւլն., որոնք յետոյ հունգարերէնի փոխուած էին:

1918 Դեկտեմբեր 1–ին երբ Թրանսիլվանիա միացաւ Ռումանիոյ, Եղիսաբեթուպոլսոյ անունը փոխուեցաւ Տումպրովէն, Dumbraveni: Քաղաքին կնիքին վրայ Թոյլատրուած էր գործածել Սրբուհի Եղիսաբեթի, Անգրեաս Բ Երուսաղեմացւոյ այրեին, եւ Հունգար Թագաւորին դատեր պատկերը, որմէ քաղաքը իր անուանակոչութիւնը ընդունած էր: Մարիա Թերեզայի 1758 Նոյեմբեր 30–ին շնորհած հրովարտակը կը տրամադրէ, որ յետ այսու քաղաքին

կնիքը կրէ Սրբուհի Եղիսաբեթի՝ Հունգարացի իշխանուհիին կենդանագիր պատկերը, լատիներէն հետեւեալ վերտառութեամբ՝ Sigilius Oppidi. Arme. Elisabeth – 1746, այսինքն՝ «Կնիք հայաքաղաք Եղիսաբեթուպոլսոյ, 1746»:

Եղիսաբեթուպոլիս նախընտրուած.– 1680–ին Հայոց պատուիրակութիւն մը կը ներկայանայ Թրանսիլվանիոյ իշխան Ափաֆի Ա–ին, որպէսզի արտօնութիւն տրուի Հայոց հաստատուելու Եղիսաբեթուպոլսոյ չրջանին մէջ: Նախընտրած էին այս չրջանը որովհետեւ հարուստ էր անտառներով, գետակի մօտ էր եւ ապագային վաճառականական լայն պատեհութիւններ ունէր: 19–րդ դարու սկիզբներուն Հայութեան թիւը 2300 հոգի էր կամ 450 տուն:

Եղիսաբեթուպոլիս ունէր երկու եկեղեցի. Ս. Երրորդութիւն՝ քարաչէն, կառուցուած 1723–ին: Մինչեւ այդ թուականը ունէին փայտաչէն փոքր եկեղեցի մը՝ կոթական ոճով: Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին ունի հետեւեալ յիշատակարանը.– «Շինեցաւ այս եկեղեցիս ամենայն հաւատացեալ լուսաւորչական ժողովրդոյ ի թուին հայոց ՌՃՀՒ Մայիս 22»: Կը յիշատակուի թէ բարեպաշտ տիկիններ եկեղեցւոյ չինութեան համար քար կրած էին:

Դար մը յետոյ՝ 1850–ին կը չինուի ուրիշ քարաչէն եկեղեցի մը կաթոլիկ համայնքին կողմէ, որ պիտի ըլլար մայր եկեղեցի, յանուն Թագուհւոյն՝ Ս. Եղիսաբեթ եկեղեցի:

Վենետիկի Մխիթարեան Հայրերուն կողմէ ալ 1796–ին կառուցուած է եկեղեցի մը, Ս. Պօղոս Պետրոս անունով:

Ուրիշ եկեղեցի մը եւս ունեցած են յանուն Ս. Յովհաննէս Մկրտչի, որ 1920–ին ծախուած է լուտերականներուն:

Եղիսաբեթուպոլսեցիք ունեցած են ազդային բարերար մը յանձին Գէորգ Գամեղլեերի կամ հայերէն՝ Ուղտեանի, որ իր բոլոր հարստութիւնը կը թողուր քաղաքին՝ «տղոց կրթութեան, անկարողներու, որբեւայրիներու, որբոյ եւ ազդին աղքատ աղջիկները կարդելու համար»:

Գամեղլեր կը վախճանի 5 Փետրուար 1838–ին՝ 74 տարեկան հասակին մէջ, եւ իր վախճանումէն երկու օր առաջ ըրած իր կտակով կը թողուր վերոյիշեալ բարեպաշտակ ձեռնարկներու համար 60,000 Ֆիորին արժողութեամբ (15,000 աւստրիական կարմիր ոսկի) վիճենայի կեդրոնը գտնուող իր խոշոր ապարանքը: Տան վարձքերը, մինչեւ 1872, կը մտնէին եղիսաբեթուպոլսոյ քաղաքին գանձարանը եւ կը դործածուէին յատկացուած նպատակներուն: Սակայն Ռափայէլեան վարժարանի ուսուցիչներուն թոշակները սկսան վճարուիլ նոյն եկամուտներէն եւ 1873–ին, քաղաքային ընդհ. ժողովի որոշումով, չինքը կը ծախուի 82,351 Ֆիորինի կամ աւելի քան 20,500 հնչուն ոսկիի: Գումարը կը դրուի դրամատուն եւ կը մատակարարուի «Գամեղլեեան Հիմնադրամ»ին կողմէ, հմամբ կանոնադրութեան մը բաղկացած 62 յօդուածներէ:

Բարեսիրական ուրիշ հիմնարկութիւն մը ծնունդ կ'առնէ 1861 Մայիս 1–ին, Մանուկ Էմանուէլ Սիմոն Գաբրէպովեան Եղիսաբեթուպոլսեցիի ըրած

կտակով, որ սկիտի կոչուէր Գալատէպովեան Հիմնարկութիւն, 20,000 ֆիորլին դրամագլուխով մը՝ որ առաւելաբար յատկացուեցաւ կրթական նպատակներու:

Ուրիշ բարերար մը՝ Աղեքսանդր Ռափայէլեան, Մատրաս ծնած ու անգլիական Ասպետ, 1827–ին Եդինաբեռնուպոլսոյ քաղաքային դանձատան կը նուիրէ 5000 ֆիորին, որուն տարեկան եկամուտը պիտի յատկացուէր աղջկանց դաստիարակութեան: Հոգաբարձութիւնը առ ի երախտագիտութիւն, աղջկանց դպրոցը՝ որ գոյութիւն ունէր 1730–էն ի վեր, կ'անուանէ Ռափայէլեան Հաստատութիւն:

1842–ին Աղ. Ռափայէլեան 15,000 ֆիորին եւս կը նուիրէ իր անուան աղջկանց վարժարան մը կառուցելու համար, որ պիտի գործէր մինչեւ 1 Սեպտեմբեր 1891, երբ աշակերտի չգոյութեան պատճառաւ կ'անցնի պետութեան:

Ֆրանսական.– Հունգարական անունով Զիք Սիկիվիզ, շուրջ 2000 հայերէ բաղկացած հայ կաթոլիկէ համայնք մը հաստատուած էր հոս 1675–ին եւ ունէր եկեղեցի մը յանուն Ս. Երրորդութեան, որ կառուցուած էր 1700–ին: Ժողովրդապետն էր Հ. Մկրտիչ Վրդ. Պոտուրեան 1930–1939 տարիներուն՝ մինչեւ իր մեկնիլը Հայաստան: Հ. Մկրտիչ Վրդ. Պոտուրեան Հայաստան մեկնելէն հազիւ երկու ամիս ետք՝ Դեկտեմբեր 8–ին կը վախճանի էջմիածնի մէջ եւ կը թաղուի Ս. Գայիանէ վանքին բակը՝ Րաֆֆիի հերոս Խենթին կողքին:

Կէորկէճ.– Զիւք, Սէն Միքլոշ.– Այս եւս Հայ կաթոլիկէ համայնք մըն է, որ հաստատուած էր 1672–ին եւ ատեն մը այդ չրջանին մէջ կ'ապրէին մօտաւորապէս 2500 հայեր: Ունեցած են երկսեռ երիտասարդաց միութիւն մը եւ ծերանոց մը: Եկեղեցին՝ յանուն Ս. Աստուածածնի, կառուցուած է 1733–ին, ինչպէս կ'երեւի դրան ճակտին վրայ գրուած հետեւեալ արձանագրութենէն.– «Ի Թւին ՌՃՁԲ չինեցաւ տաճարս այս դրամօք հասարակի ժողովրդեանս բէտ. Սիմիոնի Թոր. եւ Տ. Օհանի, եկեղեցականութեան Թորոսի Աղոնց եւ պիտուվութեան աղա Ղազարի Օհանեան եւ այլոց պատուելի արանց որոնց անուանքն պարեալք են ի կոնդակի եկեղեցւոյս. դիտ եւ կարդայ եւ մեզ ողորմիս առ, ամէն»:

«Թվականիս ՌՃՁԳ (1734) չինեցաւ եւ կառուցաւ զանգակատունս այս ընչիւք տուհմին Նիքօլի Լուսիկեան, որ են Մօճայ Նիքօլն, Աղա Յակոբն եւ Աղա Յովհաննէսն. սորա յատուկ դրամօք եղեւ չէնքս եւ յիշատակ անձին իւրոյ եւ Յովհաննէսն. սորա յատուկ դրամօք եղեւ չէնքս եւ յիշատակ անձին իւրոյ եւ իւրանոցն կենդանեաց եւ ննջեցելոց որոնց ողորմիս տացի»:

ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՓԱՐԵՐՈՒ ԵՒ ՄԱՀԱՐՁԱՆՆԵՐՈՒ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մօտ երկու տասնեակ տարիներ առաջ հնարաւորութիւն ունեցած էինք ուսումնասիրելու եւ արտագրելու Մոլտովայի Հայ համայնքներէն երեքին՝ Սուչավայի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ 9, Ս. Սիմէոն եկեղեցւոյ 6, Զամքա վանքին 3 եւ Ս. Աստուածածին Հաճկատար վանքին 1 գերեզմանաքարերը. այնուհետեւ Պոթոշանի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ 52 եւ Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ 24 գերեզմանաքարերը, եւ Ֆոքշանի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ 31 գերեզմանաքարերն ու մահարձանները, որոնց ամբողջական հրատարակութիւնը ուրիշ աշխատասիրութեան մը նիւթը պիտի ըլլայ: Նոյնքան կարեւոր էին Եաչի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ բակը զոնուող գերեզմանաքարերն ու մահարձանները, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով եւ ձգձգումներով մեզի անհնարին եղաւ զանոնք եւս արտագրել, բացի քանի մը չիրիմներէն, որոնք կարեւորագոյններն էին: Միւս համայնքներու գերեզմանաքարերը հնութեամբ եւ իրենց յիշատակութիւններով մեծ արժէք մը չէին ներկայացներ, ուստի պանդխտութեան անոնց արտագրումը: Կը մնայինք Պուքրէշի գերեզմանատան մէջ զանազաղ տասնեակ մը հին չիրիմներ, զետեղուած մատրան չուրջ, որոնք ապագային դիւրաւ կրնան հետազօտողի ուսումնասիրութեան առարկան դառնալ:

Ընդհանրապէս գերեզմանաքարերը ծաւալով այլազան են. ոմանք կարճ յիշատակութիւններով, հանգուցեալին անունն ու մահուան թուականը ցոյց տուող, ուրիշներ՝ չափածոյ դամասանական արձանագրութիւններով:

Գերեզմանաքարերու քանի մը հատը զարդարուած են կենդանի ծառով, կամ մեխակներով, որթատունկերով եւ խաղողով, դրուխը ունենալով միշտ խաչ մը: Կան չիրիմներ որոնք զարդարուած են երկդլխանի արծիւով: Բաւական չատ են այն տապանաքարերը որոնք կը կրեն հրէական էմանուէլ բառին սկզբնատառը, այսինքն է դրեթէ բոլորն ալ թուչնագիր, որ կը նշանակէ ընդմեզ Աստուած:

Պոթոշանի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ զանգակատան ջ կողմը կը զտնուի մարմարէ տապանաքար մը, որ թէեւ սեւցած՝ սակայն ընթեռնելի է. «Ծր Ճսի պաշտօնեայ լեալ, տր Աւետիս վերակոչեալ Պարխուտարեան մականուանեալ», թուական՝ 1814 Փետրուար 19, տապանաքարին վերի կողմը եւ

ճիշդ մէջտեղը քանդակուած է քահանայական դրակ մը, երկու կողմերը մէյ մէկ բուրվառներ, քիչ մը վարի երկու կողմերը սկիհ մը եւ խաչ մը, իսկ ասոնց մէջտեղը բաց աւետարան մը՝ «Ելի ի Հօրէ եկի յս· դրձ[illegible] Թղմ եւ երթամ առ Հայր»: Ցոքչանի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ դերեզմանատան մէջ քահանայի մը դամբարանը, որուն ճակատը՝ ծաղկեայ չրջանակի մը մէջ քանդակուած են սաղմոսարան մը, վակաս եւ փորուրարի մասեր. Թուականը անընթեռնելի է, չիրիմը՝ «Ադրեանոպօլսեցի Տ. Սահիսանին»ն է: Այս երկու դերեզմանաքարերը յատակօրէն կ՚ապացուցանեն անոնց ներքեւ հանդչող քահանաներուն հանդամանքը:

Նախ քան 17–րդ դար, չարք մը գերեզմանաքարերու յիշատակութիւնները եղած են անոնց չորս եզրերը, մէջտեղը ունենալով զանազան զարդարանքներ՝ սովորաբար բուսային: 17–րդ դարէն ետք արձանագրութիւնները եղած են քարին դաշտին մէջտեղը, իսկ զարդարանքները՝ եզերքները: Տապանաքարերը ընդհանրապէս ընտիր քարէ են, մարմարէ եւ աչխատութիւնը՝ արուեստի գործ: Մարմարէ այս քարերը կը բերուէին Պոլիսէն առանց որեւէ կըրութեան. ասոնք յետոյ կը դրուէին ըստ պահանջի: Առ հասարակ քարերը կ՚ունենային երկու կամ չորս փոսեր անկիւնները, ծաղկամանի մը նման, ուր անձրեւի ջուր կը լեցուէր թռչուններուն ծարաւը յագեցնելու համար:

Տապանաքարերու արձանագրութիւնները, քանի մը բացառութեամբ, դրաբար են, իսկ թուականները փորագրուած հայկական եւ արաբական թուանշաններով:

Շատ մը դերեզմանաքարեր գործածուած են եկեղեցիներու եւ վանքերու նորոգութեան առիթներով: Այսպէս, Սուչավայի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ զանգակատան դրան վրայ դրուած են 4 հին դերեզմանաքարեր, ուրիշ 4 հատ նոյն եկեղեցւոյ հիւսիսային եւ հարաւային պատերուն վրայ, 2 հատ Ս. Սիմէոն եկեղեցւոյ մկրտութեան աւազանին առջեւ: Պոթոշանի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ Աւազ Խորանի բեմին վրայ կը դնուին երկու հին տապանաքարեր, իսկ Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ աջակողմեան պահարանի սեղանին առջեւ եւ ձախակողմեան դրան վրայ՝ 4 դերեզմանաքարեր:

Անկասկած թէ եղած են աւելի հին ու շատ տապանաքարեր, որոնք ունեցած են իրենց առանձնայատուկ յիշատակութիւնները, սակայն ժամանակի հոլովումով անոնք փճացած, անհետացած են եւ կամ կը հանդչին անյայտ տեղերով եւ զարդարուած մամուռի կանանչ թաւիշով, իրենց մէջ պարփակելով նշխարներ, սէզերու ու խոտերու տակ, քօղարկուած ծառերու չուքերով եւ պատմութիւնը բազմադարեան անցեալի մը:

ՌՈՒՄԱՆԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԵԱՆ ԵՂԱԾ ԿՆԻՔՆԵՐ

Ռումանահայ գաղութի զանազան համայնքները հին ժամանակներէն սկսեալ պետական կամ քոյր համայնքերու հետ իրենց փոխ յարաբերութեանց եւ գործառնութեանց մէջ ստէպ կը դիմէին կնիքի գործածութեան, իրենց նամակները, թղթակցութիւնները ու պաշտօնաթուղթերը հաստատելու համար:

Կը կնքուէին դրքերու դարակներ, թղթածրարներու պահարաններ, եկեղեցական սրբանօթներ, եւ ամէն տեսակ համայնքային թանկարժէք իրեր, որպէսզի ղուշութեամբ պահուէին եւ օտար ձեռք չմօտենար անոնց:

Կնիքներու խորհրդանկարները (embleme) կը տարբերէին ժամանակի պահանջներուն համաձայն: Մեր ձեռքի տակ ունեցած, անցած դարու կէսերէն սկսած կնիքներու օրինակներէն ի յայտ կու գան կնիքներ՝ տարբեր խորհրդանշական կոչումներով եւ կերպարներով:

Պոթոշանի Սզդ. կառավարութիւնը 1847 եւ 1857 թուականներուն պատրաստած է ազգապետական նկարագիր ունեցող կնիքներ, մանաւանդ երկրորդին վրայ կայ Բագրատունեաց Հարստութեան կերպարին նմանող պատկեր մը որ կը ներկայացնէ վահան մը՝ որուն մէկ-երրորդ լայնութեան դաշտին մէջ կը գտնուին Քիսուսի պատկերը լաթի (դաստարակ) մը վրայ. մնացած մասը վերէն վար երկուքի բաժնելով, աջ բաժնին մէջ Նոյեան տապանը Արարատի գագաթին, իսկ ձախին՝ այն ալ հորիզոնական երկուքի բաժնուելով, վերը կ'երեւի վանք մը կամ եկեղեցի մը որ հարաղատորէն կը յիշեցնէ Էջմիածնի վանքը, իսկ վարը վարդապետական ասա մը ոլորուած երկու օձերով.

դուազանին գլուխը՝ թեւերը բաց արծիւ մը: Վահանին վերեւը՝ արքայական թագ մը գեղեցկօրէն աշխատուած, եզերքը ականակուռ քարերով: Վահանին երկու կողմերը՝ աջ ու ձախ, դոռոզաբար թառած երկու արծիւներ:

Ջուաձեւ այս կնիքը հայերէն եւ հին ռումաներէն (Kirilic) լեզուներով ունի հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Ազգային Կառավարութիւն Հայոց Պօքուշանու 1857:

Կնիքը ունի լայնութիւն 6·5 սմ., բարձրութիւն՝ 5 սմ.:

Ուրիշ կնիք մը որ պատկանած է հաւանաբար Պոթոշանի համայնքային կազմակերպութեան, կլորաձեւ է, 5 սմ. տրամագիծով, դաշտին վերեւը ճառագայթող աչք մը եռանկիւնի մէջ առնուած, կէս սմ. մեծութեամբ երկու կարգի վրայ ունէր րոլորաձեւ, հետեւեալ արձանագրութիւնը, «Հայք Պօքուշանու» եւ ռումէն լեզուով՝ դարձեալ (Kirilic) «Հոգաբարձութիւն Հայ Համայնիին»:

Պոթոշանի գոյգ եկեղեցիներու Հոգաբարձութիւնը ունէր ուրիշ ուշադրաւ կնիք մը, որ գործածութեան մէջ էր դարուս մինչեւ 40-ական թուականները:

Կնիքը երկու կտորէ էր, որուն մէկ կտորը կը պահուէր Հոգաբարձութեան առենապետին, իսկ միւս կտորը՝ դանձապահին մօտ, զերծ մնալու համար ամէն տեսակ խարդախութենէ կամ կասկածէ: Այս կնիքը կը պատկերացնէ Սուրբ Երրորդութիւն եկեղեցին: Կնիքին դաշտին խորը 3 անձեր բազմած են աթոռներու վրայ. շուրջը՝ հետեւեալ գրութիւնը.— «Կնիք երկու եկեղեցիներու՝ Սուրբ Երրորդութեան եւ Սբ. Ածի որ ի Փօքուշանու»:

Բարեսիրական նպատակներու համար 1850-ին գոյութիւն ունէր կազմակերպութիւն մը: Այս մասին կը վկայէ մեր ձեռքի տակ գտնուող կնիքի մը պատճէնին արձանագրութիւնը. «Հոգաբարձութիւն ի պաշտպան տնանկաց Փօքիշանու», Թուական՝ 1850, գնդաձեւ դաշտին վերի կամարի կէսին մէջ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը՝ «Մերկ էի եւ զգեցուցիր զիս»,

իսկ դաշտին կեդրոնը՝ պատկեր մը որ կը ներկայացնէ կրօնաւոր մը գլխուն շուրջ լուսապսակով։

Պոթոշանի գոյգ եկեղեցիներու ժողովրդապետութիւնը ունէր նաեւ ուրիշ երկու կնիքներ։ Մէկը հաւանաբար կառավարական կամ տեղական օտար իշխանութեանց հետ իրենց յարաբերութեան ատեն կը գործածուէր։ Գնդաձեւ շատ պարզ կնիք մըն էր, մէյնէն ռումէն լեզուով արձանագրութեամբ մը՝ «Ժողովրդապետութիւն Հայոց Եկեղեցեաց», մէջտեղը՝ «Պօթոշան»։

Իսկ երկրորդը՝ թերեւս քահանայի գործածութեան յատկացուած, զոր Եագուպեանու քահանայի թոռը կը նուիրէ Պոթոշանի Պետական Արխիւնեբուն։ Ան կը նմանի թիւ մէկ կնիքին, սա տարբերութեամբ որ վահանին երկու կողմերու արծիւները փոխանակուած էին գլուխնին ի վար երկու վիշապներով՝ դէմ առ դէմ եւ թուականը՝ 1847։

Պոթոշանի Աղջկանց Վարժարանը եւս ունէր իր կնիքը, որ գնդաձեւ էր, արձանագրութիւնը միայն ռումէն լեզուով. «Բարեգործական Միութիւն Հայկական–ռումանական աղջկանց վարժարան»։ Դաշտին մէջտեղը դերանդի մը, իսկ վարը՝ «Պոթոշան»։

Ուրիշ տեղ մը խօսեցանք Ռումանահայ Որբանոցի մասին, յիշելով Պոթոշանի մասնաճիւղը։ Այս եւս ունէր իր բոլորաձեւ կնիքը՝ հայ եւ ռումէն լեզուներով գրուած. «Ռումանահայ Որբանոցի Պօթոշանի Շրջ. Ցանճնաժողով», մէջտեղը թուականը՝ 1926։ Նախ քան այս կնիքը, ունէին ուրիշ կնիք մը հետեւեալ գրութեամբ. «Ազգային Եմտոական Ցանճնաժողով, Մասնաճիւղ Պօթուշանի 1922» եւ ռումաներէն լեզուով. «Հայ Որբերու Օգնութեան Կոմիտէ, Պօթուշանի Մասնաճիւղ 1922»։

Պոթոշանի համայնքին վերջին տարիներու կնիքը շատ պարզ է, նման Ռումանիոյ միւս բոլոր Հայ համայնքներու կնիքներուն՝ գնդաձեւ 4 սմ. տրամագիծով, շուրջը հետեւեալ գրութեամբ ռումէն լեզուով, որ թարգմանաբար է՝ «Պօթոշանու Հայ եկեղեցիներու Ժողովրդապետութիւն»։ Այսօր այ գործածութեան մէջ է այս կնիքը։

Ռոման քաղաքի Հայ համայնքին կնիքը յար եւ նման էր Պոթոշանու թիւ 1 կնիքին, միայն քաղաքին անունը փոխուած, փոխանակ Պոթոշանու՝ Ռոման գրուած։ Ուստի զանց կ'ընենք կրկնել անոր նկարագրութիւնը։

Գոնստանցայի եկեղեցական վարչութիւնը ունէր կնիք մը 3·50 տրամագիծով, որուն եզերքը հայերէն լեզուով գրուած էր «Հոգեւոր Հովուութիւն Հայոց, Գոնստանցա», իսկ դաշտին մէջը, ռումէն լեզուով՝ նոյնիմաստ։

Պախրուի եկեղեցւոյ կնիքը բոլորաձեւ էր եւ ունէր հետեւեալ վերտառութիւնը. «Եկեղեցի Հայոց Սրբոյ Հրեշտակապետի ի Պաքով»։ Դաշտին մէջ եկեղեցիի մը պատկերը երկու դմբէթներով, որոնց վրայ մէյ մէկ խաչ դրուած, հաւանաբար իրենց եկեղեցին խորհրդանշող։

Պազարճըգի համայնքին կնիքը՝ 3·50 սմ. տրամագիծով, ունէր ռումէն լեզուով արձանագրութիւն մը որ կը նշանակէր. «Պազարճըգի Հայ Համայնք» եւ երկրորդ դիմին վրայ հայերէն վերտառութիւնը՝ «Թաղ. Խորհ. Համայ պազարճըգ». դաշտին մէջտեղը դիրք մը վրան խաչ գծուած:

Կալացի համայնքին կնիքը՝ 4 սմ. տրամագիծով, բոլորաձեւ եզերքի վերի մասին Kirilic տառերով ռումաներէն գրուած՝ «Հոդաբարձութիւն Հայ եկեղեցւոյ», նոյնն ալ հայերէն վարի մասին մէջ, իսկ դաշտին կեդրոնը՝ Մարիամ Աստուածամայրը իր դիրկը ունենալով Քիսուս Մանուկը եւ գրուած՝ Galatz: Այս կնիքը այնպէս ինչպէս կը ներկայանայ, կ՝ենթադրենք որ գործածութեան մէջ էր անցեալ դարու երկրորդ կէսէն սկսեալ:

Պրայիլայի Հայ համայնքին կնիքը աւելի խոշոր էր. ունէր 6 սմ. տրամագիծ եւ եզերքը գրուած՝ 0·75 սմ. մեծութեամբ, հայերէն լեզուով՝ «Հոդաբարձութիւն Ազգ. Հայոց Ս. Եկեղեցւոյ Պրայիլայի», անմիջապէս ռումաներէն նոյնիմաստ արձանագրութիւն մը եւ յետոյ թուականը՝ 1875: Դաշտին մէջտեղը՝ կալացի համայնքին կնիքին պէս, Մարիամ Աստուածամայրը եւ դիրկը Մանուկ Քիսուսը:

Թուլչա եկեղեցւոյ հոդաբարձութեան կնիքը ևս խոշոր էր, 6 սմ. տրամագիծով, վերտառութիւնը հայերէն եւ ռումաներէն՝ «Հոդաբարձութիւն Ս. Լուս. Եկեղ. Հայոց Թուլչա». դաշտին մէջտեղը Մարիամ Աստուածամօր պատկերը Քիսուս Մանուկին հետ:

Պուքրէշի համայնքին կնիքը՝ 4·50 սմ. տրամագիծով, եզերքը ռումաներէն արձանագրութիւն մը, որ կը նշանակէ. «Հոդաբարձութիւն Եկեղեցւոյ, Պուքրէշ», իսկ դաշտին մէջտեղը՝ «Հայոց»:

Ժամանակ մը գործածուած էր ուրիշ կնիք մը 3·5 սմ. տրամագիծով, որուն ռումէն լեզուով գրութիւնը կը նշանակէր՝ «Հայ Համայնքի Հոդաբարձութիւն Պուքրէշ Իրաւական Անձ.», մէջտեղը Ռումանիոյ պետական կերպը: 1947–էն վերջ դուրս ձգուած էր այս կերպը, իսկ 1948–էն յետոյ բոլորովին դադրած էր գործածութենէ եւ երկրին միւս բոլոր համայնքներուն պէս պարզ կնիք մը միայն կը գործածուէր:

Ռումանահայ Թեմական Խորհ.–ի կնիքը ունէր 3·50 սմ. տրամագիծ, որուն վրայ կար ռումէն լեզուով արձանագրութիւն մը որ կը նշանակէր. «Ռումանիոյ Հայ–Լուսաւորչական Թեմ», իսկ դաշտին մէջտեղը՝ «Թեմական Խորհուրդ Պուքրէշ»: Թեմին Գործադիր Մարմինն ալ ունէր իր կնիքը հետեւեալ վերտառութեամբ. «Ռումանահայ Թեմական Գործադիր Մարմին – 1922 Պուքրէշ». դաշտին մէջտեղը նոյնիմաստ գրութիւն մը ռումէն լեզուով: 1948–էն ետքը Թեմական Խորհուրդը սկսաւ գործածել բոլորաձեւ կնիք մը, 2 սմ. տրամագիծով, որուն վերտառութիւնը ռումէն լեզուով կը նշանակէր՝ Ռ[ումէն] Ժ[ողովրդական] Ռ[եսպուպլիկայի] Հայ Լուսաւորչական Թեմ»: Հիմա որ պետութիւնը սոցիալական հանգամանք առաւ, Ռ–ի տառերը վերցուեցան և մնացին «Ռումանիոյ Հայ Լուսաւորչական Թեմ» բառերը:

Սուչավայի համայնքը իր եկեղեցիներուն համար ունէր զատ զատ կնիքներ։ Ս. Խաչ եկեղեցին ունէր իր կնիքը հետեւեալ վերտառութեամբ. «Կնիք Սուչեայի Հայոց Ժողովրդապետութ ի Սբ. Խաչ 1791». դաշտին մէջտեղը՝ Ցիսուսի մկրտութիւնը խորհրդանշող պատկեր մը։ Կնիքին մեծութիւնը 3·50 սմ. տրամագիծ՝ բոլորակաձեւ։ Աւելի վերջ, Ա. Համալխարհային Պատերազմէն յետոյ, 4 սմ. տրամագիծով, գործածութեան դրուած է ուրիշ կնիք մը, հուրջը դրուած է ռումէն եւ հայերէն լեզուներով՝ «Հոգաբարձութիւն Հայոց» եւ երկրորդ գծին վրայ քաղաքը՝ «Սուչավա», իսկ դաշտին մէջտեղը կչիռ եւ խաչ մը։

Անցեալ դարուն, Սուչավայի հոգաբարձութիւնը կը գործածէր ուրիշ կնիք մը, փոքր, 2·50 սմ. մեծութեամբ, որուն արձանագրութիւնն էր՝ «Կնիք Սուչավայի Հայ Աղգապետաց». իսկ դաշտին մէջտեղը տախտակ մը (panoplie) չորս հատասար մասի բաժնուած, որոնք կը ներկայացնեն՝ խաչ մը, երկգլխանի արծիւ մը թեւերը բաց, կչիռ մը եւ Արարատեան լեռը՝ նոյեան տապանով։

Հաճկատարի Վանքն ալ ունէր իր սեփական կնիքը, 3·50 սմ. տրամագիծով եւ հետեւեալ արձանագրութեամբ. «Սբ. Հաճկատար Աստծին 1512». դաշտին մէջտեղը թանկագին զգեստներով զարդի վրայ բազմած Մարիամ Աստուածամայրը, իր ձախ բազուկին մէջ ունենալով Ցիսուս Մանուկը եւ աջին՝ իշխանութեան գաւազանը. գլուխը՝ թագ, վրան փոքր խաչ մը եւ գլխուն վրայ՝ լուսապսակ, որ երկուքի կը բաժնէ թուականը՝ 15–12։

Թրանսիլվանիոյ մէջ, Տումպրըվէն (Եղիսաբեթուպոլիս) քաղաքին առաջին կնիքը գործածութեան մէջ դրուած էր 1746–ին. ձուաձեւ՝ բարձրութիւնը 5 սմ. եւ լայնութիւնը 4·3 սմ.։ Իր չուրջի արձանագրութիւնը՝ լատիներէն է՝ «Sigilium Oppidi Arme. Elisabeth, 1746» (Կնիք Եղիսաբեթուպոլիս Հայաքաղաքի). դաշտին մէջ Ս. Եղիսաբեթը յատկանշող պատկեր մը, ձախ ձեռքը իշխանութեան գաւազանը, գլխուն վրայ՝ թագ, ոտքերուն տակ՝ երկրագունտը։ Ս. Եղիսաբեթին դիմացը՝ մուրացկան մը ծունկի եկած մէկ ոտքով, աջ ձեռքը երկնցուցած է ողորմութեան համար, իսկ ձախ ձեռքը՝ ցուպը։

Եղիսաբեթուպոլսոյ քաղաքային վարչութիւնը իր կնիքը գործածելու համար որոշ դրամ մը կը գանձէր ի նպաստ քաղաքային գանձարանին։ Օրինակ՝ եթէ անձ մը դատարան կը կանչուէր երդումի կամ այլ գործով, կանչողը պէտք էր քաղաքային խորհուրդին գանձատան, վճարէր չիշտակ մը՝[1] որ 6 սանթիմ արժողութեամբ դրամ մըն էր եւ գանձումէն յետոյ միայն կոչնագրին վրայ կը դրոշմուէր կնիքը եւ կ'ուղարկուէր հակառակորդին՝ դատարան ներկայանալու։

---

[1] Շիշտակ = Sustag = Szustek. լհհական դրամ, գրոյցերի 1/6–ը։

Կեղրա հայաքաղաքին կնիքը ունէր 3·5 սմ. տրամագիծ՝ բոլորաձեւ էր եւ հունգար լեզուով ունէր հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Sz. Kiralyi Szamosujvar Varasa Petsetye 1838», այսինքն՝ «Կնիք կեղրա թագաւորական ապատ քաղաքի 1838»: Դաշտին կեդրոնը երկգլխանի արծիւ մը եւ անոր գլուխներուն մէջտեղը՝ խաչ մը: Արծիւը իր ջ ոտքի մագիլներով կը բռնէ թուր մը, իսկ ձախով՝ երկրագունտը:

Սիպիու քաղաքին մօտ գտնուող Թըլմաչ քաղաքի Հայերը 14–րդ դարու կէսերուն ունէին իրենց եպիսկոպոսը՝ Մարտինի անունով, որ ունէր իր կնիքը՝ «Martini Episcopus Armenorum de Talmatch» (Մարթինի Թըլմաչի Հայոց Եպիսկոպոս): Այսօր այդ կնիքը կը պահուի Պուտապէշտի (Հունգարիա) պետական թանգարանին մէջ[2]:

Բացի պաշտօնական մարմիններէ, ընկերութիւններն ալ ունէին իրենց կնիքները:

1920–ական թուականներուն կազմուած էր յանձնախումբ մը էջմիածնի վանքին նորոգութեան դրամ հաւաքելու նպատակով. բոլորաձեւ կնիք մը՝ 3 50 սմ. տրամագիծով՝ արձանագրութիւնը ռումէն լեզուով, կեդրոնը՝ խաչոր տառերով «Էջմիածին»:

1927–ին նոր հիմնուած Ռումանահայ կեդր. Մատենադարանը ունէր ձուաձեւ կնիք մը՝ 6 սմ. երկայնութեամբ եւ 2·7 սմ. բարձրութեամբ, որուն արձանագրութիւնը ռումէն լեզուով հետեւեալն էր. «Biblioteca centrala Armeana Bucuresti», իսկ հայերէն վերտառութիւնը՝ «Ռումանահայ կեդր. Մատենադարան, Պուքրէշ, 1927»:

Հայ Մշակոյթի Տունը՝ Բուխարէսթ եւ Վիքթորիա Տուտեան Հիմնարկութիւնը, ունէր 3 հատ կնիք. մէկը Տան վարչութեան գործածութեան համար, Երկրորդը՝ դանձապահին տրամադրութեան տակ եւ երրորդը Մատենադարանի վարչութեան ձեռքը. առաջինը ունէր 3 սմ. տրամագիծ եւ ռումէն լեզուով արձանագրութիւն մը. «Casa Culturala Armeana Bucuresti», եւ դաշտին մէջտեղը տարին՝ «1944». երկրորդը ունէր՝ «Casa Culturala Armeana, Fundatia H. Si V. Dudian», իսկ դաշտին կեդրոնը՝ «Casieria», այսինքն գանձատուն, իսկ երրորդը նոյն ձեւով, միայն կեդրոնը գրուած էր «Biblioteca», այսինքն՝ Մատենադարան:

Ռումանահայ Միութիւնը, Ունիոն, ունէր բոլորաձեւ կնիք մը, արձանագրութիւնը ռումաներէն՝ «Uniunea Armenilor Din Romania, Bucuresti», որուն դաշտին մէջ կան երեք բառերու սկզբնատառերը միացած:

---

[2] B. P. Hajdeu, *Magnum etymologicum Romaniae*, fasc. II, Bucuresti, 1887, p. 1555.

Gr. Goilav, *Armenii intemeietori de orase*, Bucuresti, 1909, p. 9.

Ռումանահայ Գթութեան Խաչի Շրջանային վարչութեան կնիքը՝ 4 սմ. տրամագիծով, եզերքը դրուած հայերէն լեզուով՝ «Ռումանահայ Գթութեան Խաչ, Շրջանային Վարչութիւն». դաշտին մէջտեղը՝ երկու ճիւղերու միջեւ ճառագայթող արեւ, որուն ներքեւ՝ 1921 թուականը, իսկ վրան՝ «Ռ. Հ. Գ. Խ.» եւ անոր վրան՝ խաչ մը:

Նոյն մեծութեամբ, ռումաներէն դրուած՝ «Asociatia Armeana de Binefacere «Crucea de Caritate» Filiala Bucuresti», եւ հայերէն՝ «Ռումանահայ Գթութեան Խաչ, Պուքրէշի Մ–ճիւղի». դաշտին մէջը՝ նոյն պատկերը:

Գթութեան Խաչի մասնաճիւղերէն՝ Գոնստանցայի Մասնաճիւղին կնիքը ունէր 3·5 սմ. տրամագիծ, վրան հայերէն արձանագրութիւն մը՝ «Ռ.Հայ Գթութեան Խաչ, Գոնստանցայի Մասնաճիւղ». դաշտին մէջտեղը խաչ մը:

Պազարճըղի Մասնաճիւղին կնիքն ալ յար եւ նման էր Գթութեան Խաչի Գոնստանցայի Մասնաճիւղին՝ միայն տեղանունը փոխուած:

Ձեռքի տակ ունինք Ռումանահայ Որբանոցի Պուքրէշի Ցանճնաժողովի կնիքին մէկ օրինակը, որուն մեծութիւնն էր 4 սմ. տրամագիծ, կլորաձեւ. եզերքը ռումաներէն հետեւեալ արձանագրութիւնը՝ «Comitetul Regional al Orfelinatului Armean din Romania, Bucuresti», որուն ներքեւը հայերէն վերտառութիւնը՝ «Ռումանահայ Որբանոցի Պուքրէշի Ցանճնաժողով», իսկ դաշտին մէջը թուականը՝ 1923:

Որբանոցի Պոթոշանի Մասնաճիւղը 1922–ին ունէր կլոր կնիք մը 4 սմ. տրամագիծով. եզերքը ռումէն լեզուով հետեւեալ գրութեամբ. «Comitetul Pentru Ajutorarea Orfanilor Armeni, Filiala Botosani», իսկ հայերէն արձանագրութիւնը՝ «Ազգային Ելմտական Ցանճնաժողով, Մասնաճիւղ Պօթուշանի, 1922»: Շրջանային Ցանճնաժողովը կ'ունենայ իր կնիքը՝ 4·5 սմ. տրամագիծով, ռումաներէն հետեւեալ վերտառութեամբ. «Comitetul Regional al Orfelinatului Armean din Romania, Botosani», իսկ հայերէն՝ «Ռումա. Որբանոցի Պօթոշանի Շրջ. Ցանճ.», դաշտին մէջտեղը թուականը՝ 1923:

Հայ Մարմնակրթական Ընդհ. Միութիւնը (Հ.Մ.Ը.Մ.), ունէր իր կնիքը՝ 3·7 սմ. տրամագիծով. շուրջը գրուած էր ռումէն լեզուով «Uniunea Armeana de Cultura Fizica, Bucuresti», իսկ դաշտին մէջը, եռատերեւի մը կեդրոնը տախտակ մը (Panoplie), վրան գրուած հայերէն՝ «Հ.Մ.Ը.Մ.» եւ թուականը՝ 1918:

Պուքրէշի մէջ երբեմնի Դպրոցի Օժանդակ Միութիւնը՝ «Սէր առուց Ցիսուս», ունէր իր կնիքը, որուն տրամագիծն էր 3 սմ., շուրջը՝ Միութեան անունը գրուած, իսկ դաշտին մէջը՝ վարդ մը, 7 տերեւներով եւ աջին ալ՝ մանուկ մը:

1924–ին գոյութիւն ունէր Հայ Օրիորդաց Ընկերութիւն մը, որ ունէր իր սեփական կնիքը 4 սմ. տրամագիծով, որուն եզերքը ռումէն լեզուով գրուած էր ընկերութեան անունը եւ հայերէն «Հայ Օրիորդաց Միութիւն, Պուքրէշ», իսկ դաշտին մէջտեղը խարիսխ մը եւ թուականը՝ 1924:

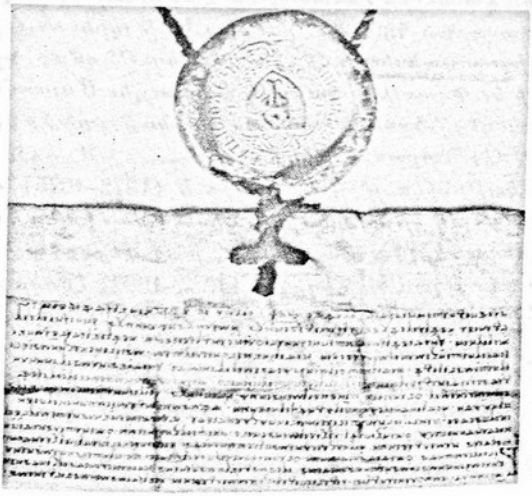
Հայաստանի Հանրապետութիւնը ունեցած է Պուքրէշի մէջ իր հիւպատոսարանը, որ գործածած է երկու կնիք. մէկը փոքր՝ 3·5 սմ. տրամագիծով, ֆրանսերէն գրուած՝ «Republique Armenienne, Consulat General a Bucarest», իսկ միւսը աւելի խոշոր, 4·5 սմ. տրամագիծով, դարձեալ ֆրանսերէն նոյն արձանագրութիւնը եւ դաշտին մէջը Հայաստանի Հանրապետութեան կերպը:

Պուքրէշի Ազգ. Վարժարանի տնօրէնութիւնը ունէր իր կնիքը, 4 սմ. մեծութեամբ, որուն եզերքը գրուած էր ռումէն լեզուով՝ «Directiunea Scoalei Armene, Bucuresti» եւ հայերէն՝ «Տնօրէնութիւն Ազգ. Վարժարանի»:

1948–ին երբ փոքրամասնութեանց վարժարանները կը պետականանան, ազգային վարժարանը իր կնիքը կը փոխէ. միեւնոյն մեծութեամբ, 4 սմ. տրամագիծով, նախ հայերէն լեզուով հետեւեալ գրութիւնը՝ «Դաստիարակչական հիմնարկութիւնը հայերէնով Պուքրէշի տարրական երկսեռ վարժարան», եւ յետոյ նոյնը ռումէն լեզուով: Դաշտին մէջը ռումէն պետական կերպը:

Աւելի վերջ՝ երբ վարժարանը կ'ունենայ եօթնամեայ դասարաններ, կնիքը կը պատշաճեցնեն նոր պայմաններուն:

Գր. եւ Էքաթերինա Տէշլիու Բուժարանը, որ կը գործէր Պուքրէշի եկեղեցական վարչութեան խնամակալութեան ու հովանաւորութեան տակ, ունէր իր ուրոյն կնիքը՝ 3·5 սմ. տրամագիծով եւ ռումէն լեզուով հետեւեալ գրութիւնը. «Epitropia Bisericii si Comunitatii Armene» եւ դաշտին մէջտեղը՝ «Comitetul Dispensarului Gr. si E. Desliu», այսինքն՝ «Հոգաբարձութիւն Հայ եկեղեցւոյ եւ համայնքին», եւ մէջտեղը՝ «Գր. եւ Ե. Տէշլիու Դարմանատան Յանձնախումբ»:

Աղեքսանդր Բարի Իշխանապետին կողմէ տրուած հրովարտակը (Յուլիս 30, 1401)

ՌՈՒՄԱՆԱՀԱՅ ԹԵՄԸ

Ռումանիոյ մէջ Հայ հոգեւորականներու ներկայութիւնը շատ հին է. Հայ քահանան միշտ եղած է իր հօտին հետ եւ բաժնած անոր ճակատագիրը: Եթէ գաղթականութեան սկզբնական շրջանին մասին շատ բան չենք գիտեր վաւերաթուղթերու պակասութեան պատճառաւ, սակայն անմիջապէս յաջորդող ադարներուն համար ունինք որոշ տուեալներ եւ յուշարձաններ, որոնք լուռ վկաներ կը հանդիսանան անոնց պատմութեան: Գրած ենք թրլմաչի Հայ կաթողիկէ ժողովրդապետութեան լատինատառ կնիքին մասին՝ «Sigillium Paro_hiae Armenorum de Talmachi»[1], որ այժմ կը գտնուի Պուտաբէշտի Պետական Թանգարանը: Գրեցինք Հայ համայնքներու եկեղեցիներու կառուցման թուականներուն մասին եւս կարելիութեան սահմաններուն մէջ: Պարզ է որ այս եկեղեցիները պիտի ունենային իրենց հոգեւոր սպասաւորները: Սկզբնական շրջանին Մոլտովայի Հայ եկեղեցիները (կը յիշենք Մոլտովան՝ որովհետեւ այս երկրամասին մէջ է որ Հայութիւնը աւելի մեծ թիւ կը կազմէր, իսկ եկեղեցիներն ալ աւելի շատ էին քան Ռումանիոյ միւս մասերուն մէջ), առանձին թեմ չէին կազմած եւ կը գտնուէին Լեհաստանի Հայ առաջնորդութեան իրաւասութեան տակ՝ հաստատուած 1365–ին Մեսրոպ կաթողիկոսի (1359–1372) կողմէ ձեռնադրուած Գրիգոր Եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ, որ կը հովուէր ոչ միայն Լեհաստանի եւ Փոտոլիոյ Հայութիւնը, այլեւ Մոլտովայի եւ Պուքովինայի հայկական եկեղեցիներուն առաջնորդ նշանակուած էր, Լեհաստանի թագաւոր Մեծն Գազիմիրի արտօնութեամբ:

Յաջորդ կաթողիկոսը՝ Կոստանդին Ե (1372–1375) նոյնը պիտի տնօրինէր վերահաստատելով նոյն Գրիգոր Եպիսկոպոսը իբրեւ Լվովի առաջնորդ՝ որ իր իրաւասութեան ներքեւ պիտի ունենար եւ Մոլտովայի Հայութիւնը:

1384–ին Թէոդորոս կաթողիկոս (1384–1392) Լվովի առաջնորդ կը նշանակէր Յովհաննէս անունով եպիսկոպոս մը, իսկ Մոլտովայի իշխան Պետ-

---

[1] B. P. Hajdeu, *Magnum etymologicum Romaniae*, fasc. II. Bucuresti, 1887, p. 1555.

Gr. Goilav, *Armenii intemeietori de orase*, Bucuresti, 1909, p. 9.

րոս Մուշատ կ'արտօնէր, որ իր երկրին Հայութիւնն ալ հպատակէր այս եպիս-
կոպոսին[2]:

Ժամանակի ընթացքին Հայութեան թիւը կը բազմանայ եւ եկեղեցի-
ներն ալ կը չատնան: Լվովի առաջնորդները չեն մոռնար իրենց տիտղոսին վրայ
աւելցնելու Մոլտովայի առաջնորդութիւնը, իսկ Սուչաւան, այս հայաշատ
քաղաքը, կը դառնար տեսակ մը երկրորդ աթոռանիստ քաղաք Լվովի եպիսկո-
պոսներուն:

Մոլտովայի իշխան Աղեքսանդր Բարին, երկիրը ծաղկեցնելու նպա-
տակաւ 1418-ին Լեհաստանէն կ'ընդունի 3000 Հայ ընտանիքներ[3]. Հայ բնակ-
չութիւնը սիրաշահելու համար իշխանական հրովարտակով մը՝ Յուլիս 30,
1401-ին կը հաստատէր Մոլտովայի, որ է նաեւ համայն Ռումանիոյ մէջ, ա-
ռաջին Հայ եպիսկոպոսութիւնը՝ առաջնորդութեամբ Յովհաննէս եպիսկո-
պոսին[4]:

Հրովարտակին պարունակութիւնը հետեւեալն էր.

«Աստուծոյ ողորմութեամբ մենք՝ Աղեքսանդր Վոյէվոտ
Մոլտովայի, եղբօրս հետ՝ իշխան Պակտան, մեր այս գրութեամբ կը
յայտարարենք բոլոր բարի պոյարներուն ու որոնք պիտի տեսնեն
այս գրութիւնը ու լսեն անոր մասին, թէ Յովհաննէս Հայ եպիսկո-
պոսը Մոլտովա եկաւ և ներկայացաւ մեզի Պոլսոյ Տիեզերական Պատ-
րիարք Անտոնի՝ յանձնարարագիրներով: Մենք տակաւին չենք ճանչ-
ցար Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքը: Ան մեզի երդում ըրաւ որ պի-
տի ընդունի եւ հաստատէ եկեղեցական ամբողջ կարգը: Ուստի, մենք
Յովհաննէս Հայ եպիսկոպոսին տուինք հայկական եկեղեցիներուն ու
անոնց fահանաներուն հովուապետութիւնը: Մեր համայն երկրին մէջ
ան ի զօրու պիտի ըլլայ իշխելու Հայոց վրայ եպիսկոպոսական իր ի-
րաւունքով:

Իրեն իրաւունք տուինք իր Աթոռը հաստատելու Սուչավայի
մեր բերդին մէջ: Այն Հայը որ զինք պիտի պատուէ՝ մեզ պատուած

---

[2] Gr. Goilav, *Bisericile Armene de prin tarile Romane*, Bucuresti, 1912, p. 5.

[3] R. Keindl, *Geschichte der Bukowina*, Gotha, 1907.
B. P. Hajdeu, *Ibid.*, p. 1697.
G. Pray, *Dissertationes historico-criticae*, Vindobonnae, 1775, Cap. XI, p. 175.
A. D. Xenopol, *Istoria Romanilor*, Vol. V. Iasi, 1889, p. 251.
N. Iorga, *Studii si documente*, I. II, Bucuresti, 1913, p. 430.

[4] A. D. Xenopol, *Idid.*, p. 392.

պիտի ըլլայ, մեր երկրին Մոլտովայի մէջ· ով որ զինք մտիկ չընէ՝ զայն պիտի պատժեմ անոր միջոցաւ: Այս է մեր վերոյիշեալ Աղեքսանդր Վոյեվոտի ու իմ եղբօր իշխան Պոկտանի եւ Մոլտովայի բոլոր մեծ ու փոքր պոյարներուն համոզումը:

Գրուեցաւ ի Սուչաւա, մեր կնիքին ներքեւ յամին 6909 (Արարչագործութեան) եւ Փրկչի 1401, Յուլիս 30–ին, Պրաքէյի ձեռով»:

Յակոբ Բ Կաթողիկոս (1404–1411) *Յունիս 26, 1410 թուակիր կոնդակով կը նշանակէ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս մը Լվովի առաջնորդ, որուն պիտի հնազանդէին նաեւ Սուչավայի, Սիրէթի, Աքքերմանի եւ Պուղտանաց երկրի համայնքները: Կ'ենթադրուի թէ վերեւ յիշուած Յովհաննէս եպիսկոպոսն էր որ կը վերահաստատուէր Յակոբ Բ Կաթողիկոսի օրով ալ:*

Ժամանակագրական կարգով՝ 1415–ին Զամբա Վանքին մէջ կը յիշուի Աւետիք անունով եպիսկոպոս մը, որ Հռոմէական թուղթի մը մէջ ինքզինք կ'անուանէ Առաջնորդ Լվովի եւ Սուչավայի:

1457–ին Արիստակէս Կաթողիկոս (1448–1470) *եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ Ներսէսուր անուն մէկը Լվովի Հայոց վրայ եւ անոր իրաւասութեան տակ կը դնէ Սիրէթի, Սուչավայի, Աքքերմանի եւ Պոթոշանի եկեղեցիները:*

Ներսէսուր եպիսկոպոս կը վախճանի 1502–ին: 1490–ին իրեն կը յաջորդէ Ստեփաննոս Եպիսկոպոս մը:

Սուչավայի եպիսկոպոսական աթոռը 1506–էն սկսեալ կ'ունենայ իր ուրոյն առաջնորդը՝ «եպիսկոպոս այսմ նահանգի», Սիմէոն Եպիսկոպոսը: Այս թուականէն է որ Սուչավայի եպիսկոպոսութիւնը պիտի ըլլար անկախ աթոռ մը, որ պիտի տեւէր ամբողջ դար մը: 1551–ին, այն չարաբախտ տարին՝ որուն մեր յաջորդական էջերուն մէջ պիտի անդրադառնանք, Սուչավայի աթոռին վրայ կը գտնենք Յովհաննէս անունով եպիսկոպոս մը:

Ուրիշ երկու Յովհաննէս եպիսկոպոսներու կը հանդիպինք նախ՝ 1569–ին (կամ 1568–ին) որպէս «Պուղտանաց Հայոց Եպիսկոպոս մականուանեալ Պուղտանոյն», իսկ յետոյ, Յովհաննէս Կաֆայեցի Եպիսկոպոս՝ 1593–ին:

Յաջորդ դարու սկիզբին, 1607–ին, Հայոց առաջնորդութիւնը կը տեղափոխուի Սուչավայէն նաեւ քաղաքը: Ընդհանրապէս մեր առաջնորդութիւնները կամ եպիսկոպոսարանները բնակութիւն կը հաստատէին հոն՝ ուր երկրին մայրաքաղաքը կ'ըլլար: Ուսմէն իշխանապետները հաղարամեակ նկատումներով պատմութեան ընթացքին տեղափոխած են իրենց աթոռը: 16–րդ դարու 60–ական թուականներուն նաեւ քաղաքը նշանակուած էր մայրաքաղաք, ուստի մեր հոգեւորականութեան գլուխն ալ, աւելի մօտ ըլլալու համար պետական չինովնիկներու, պարտ էր հաստատել իր աթոռը այդ քաղաքին մէջ, մանաւանդ որ հոն՝ հին եւ մեծ թիւով Հայութիւն մը կար: Այդ թուականին (1607) հոն կար Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս մը, Սուչավայէն եկած:

1624–ին երբ եպիսկոպոսական աթոռը կը վերադառնայ Սուչավա, կը հանդիպինք Ջամքայի «Ս. Օգսէն վանքի վանահայր եւ Վալահիոյ Հայոց եպիսկոպոս» Ղազար Բաբերդցիի, ըստ Աւետարանի մը յիշատակարանին:

1641–ին Պուղտանաց երկրի եպիսկոպոսն է Անդրէաս անունով մէկը:

Պանտինի անունով Իտալացի միսիոնար մը, Մոլտովայի իշխան Վասիլէ Լուփուի օրով (այն որ կառոյց Հայ ճարտարապետական ոճով զմայլելի եկեղեցին՝ Սրբոց Երից Հայրապետաց, որուն մասին պիտի անդրադառնանք երբ մեր խօսքը ըսենք Հայ ճարտարապետութեան պղտեցութեան մասին) 1646–ին երբ կու գայ կայսց քաղաքը հովուական այցելութեան, կը հանդիպի Հայ եպիսկոպոսի մը, հաւանաբար Մինաս Սեչովցի եպիսկոպոսին:

Որպէս Պուղտանաց երկրի Հայոց առաջնորդ 1651–ին, կը յիշուի Աստուն Սերքոյենց անուն եպիսկոպոս մը, որուն կը յաջորդէ Յովհաննէս Քրբիմատենց, որ կոչուած էր նաեւ Քերիմովիչ, որ իր հօտին հետ անհաչտ ըլլալով կը քաշուի Երուսաղէմ, անկէ ալ Հռոմ երթալով կաթոլիկ կը դառնայ ու կը ղրկուի Լվով որպէս Հայ կաթոլիկ եկեղեցւոյ փոխանորդ:

Մոլտովայի նախաւերջին եպիսկոպոսը որ կը յիշուի 1669–ին Սահակ անունով եպիսկոպոս մըն էր, իսկ վերջինը կ'ըլլայ Մինաս Զիլիֆթար՝ որ նշանակուած էր 1671–ին:

Մինաս Զիլիֆթար եպիսկոպոսի օրով է որ զանգուածային Հայ գաղթականութիւն մը կ'անցնի դէպի Թրանսիլվանիա (Արտէալ): Այն եպիսկոպոսն է ասիկա, որ յետոյ դաւանափոխ կ'ըլլայ եւ կը դառնայ կաթոլիկ: Իր մասին արդէն անդրադարձանք Թրանսիլվանիոյ Հայ գաղութի մասին խօսած ատենները:

Լեհաստանի կաթոլիկ կղերէն չարք մը եպիսկոպոսներ կոչուած են «Պուղտանայ Առաջնորդ» կամ «Պուղտանաց երկրի Առաջնորդ» տիտղոսներով. սոնք լոկ անուանական էին, որովհետեւ Մոլտովայի ողջ Հայութիւնը ոչ մէկ չրջանին ենթարկուած է կաթոլիկ կղերին եւ դաւանած կաթոլիկութիւնը, այլ աւանդապահ՝ հաստատուն կերպով կառչած է իր պապենական հաւատքին՝ Հայաստանեայց եկեղեցւոյն: Հռոմի խնամակալութեան ենթարկուած կաթոլիկ կղերէն եւ Լվովի կղերականներէն այս կարգի «Առաջնորդ»ներ էին՝ Նշանաւոր Նիկոլ Թորոսովիչ եւ Աստուածատուր Ներսէսեան եպիսկոպոսները:

19–րդ դարու Ռումէն պատմաբան Եվտոքսիէ Հուրմուզաքի՝ իր արժէքաւոր աշխատասիրութեան մէջ՝ «Colectii de Documente» («Վաւերաթուղթերու Հաւաքածոյ») կը յիշէ դիւանագիտական տեղեկագիր մը ուղղուած Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան, 1712–ին, ուր կ'ակնարկէ թէ «Լվովի Հայ արքեպիսկոպոսը առաջնորդն էր Լեհաստանի, Լիտվանիայի Հայոց ու եպիսկոպոսը Մոլտովայի Հայ ազգաբնակչութեան: Եաշի Հայ եկեղեցին կը շարունակէ մնալ հերետիկոս»:

18–րդ դարուն, Մոլտովայի Հայութիւնը չունեցաւ իր սեփական եպիսկոպոսը, բացի 1745–ին յիշատակուած Իգնատիոս Արարատեան Եպիսկո-

պոսէ մը որ կը պաշտօնավարէր Թուման իշխանապետութեան մէջ, Իոն Մաւրոգորտաղ Վոյեվոտայի երեք տարուան իշխանապետութեան կարճ շրջանի ընթացքին:

1775, Մայիս 7–ի Պոլսոյ մէջ կայացած Թուրքիոյ եւ Աւստրիոյ հաշտութեամբ, Թուրքիա Պուքովինայի շրջանը կը զիջէր Հապսպուրկեան կառավարութեան: Տաս տարի յետոյ, 1785–ին, Հայերը կը դիմեն Մարի–Անթուանէթ Թադուհիին եղբօր՝ Լէոփոլտ Բ Աւստրիոյ արքային, խնդրելով որ վերըստին հաստատուի Հայոց առաջնորդութիւնը: Սակայն կը մերժուին:

1765–ին երբ Սիմոն Կաթողիկոս կը դրէր իր «Ջամբռ»ը, կը թուէ այն թեմերը որոնք Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան ներքեւ կը դտնուէին, եւ կը յիշէ նաեւ Ղրիմի թեմը, մէջն ըլլալով Պասարապիան, Վալահիան, Մոլտովլան եւ Պուլկարիան:

Կը յաջորդէ «այցելու» կամ «նուիրակ» կղերականներու շրջանը: 1774–ին կը յիշատակուի Թորոս Եպիսկոպոս՝ առաջնորդ Ղրիմի, որ կը վախճանի եաչ քաղաքին մէջ: 1790–ին Յովսէփ Արք. Արղութեան Մոլտովա կուդայ իբր այցելու առաջնորդ Պասարապիոյ եւ Մոլտովայի: Աղնուական դերդասուհիի չառաւիղ՝ Յովսէփ Արք. Արղութեան ինքզինք կը նկատէր Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի սերունդէն: 26 տարեկանին եպիսկոպոս ձեռնադրուած 1773–ին, կարդուած էր առաջնորդ Պասարապիոյ: Իր նախաձեռնութեամբ հիմնուեցան Նոր Նախիջեւան եւ Գրիգորիոպոլ քաղաքները: Մոլտովա ժամանումէն տասը տարի վերջ, 1800–ին Յովսէփ Արք. Արղութեան կ'ընտրուի Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, թոքատապէ կը հիւանդանայ եւ Ս. Էջմիածին չհասած, Մարտ 9,1801–ին կը վախճանի Թիֆլիսի մէջ՝ «իր բաղձանաց եւ ձգտմանց եւ փառաց յրանալու վայրկեանին, առանց կարենալու անոր յաղուրդը ղգալ, եւ յիակատար ստացութիւնը վայելել», ինչպէս կը գրէր Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեան, «Ազգապատում»ին մէջ[5]:

Ուրիշ այցելու բարձրաստիճան կղերական մը կ'այցելէր Մոլտովան 1796–ին. Ներսէս Աշտարակեցին էր, այն համբաւաւոր չինարար կղերականը՝ «որուն կեանքն ու արժանիքը» բաւական տեղ գրաւեցին մեր պատմութեան մէջ, հիմնադիրը Թիֆլիսի Ներսէսեան Վարժարանին, եւ հակառակ չատ աւելի տարիքոտ ըլլալուն քան Արղութեան Սրբազանը, աւելի յախտաւոր եղաւ. ընտրուեցաւ Կաթողիկոս եւ երեք տարի յետոյ միայն հասաւ Էջմիածին եւ օծուեցաւ: Դեռ իր եպիսկոպոսութեան շրջանին սիրուած ու յարգուած կղերական մըն էր, որուն համար ժողովուրդը զինքը անուանեց «Պաշտպան Հայրենեաց»: 1857–ի Փետրուար 13–ի առտուն կանուխ գրիչը ձեռքին մէջ հոգին աւանդած է:

---

5 Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեան, Ազգապատում, Բ Հատոր, Գ Գիրք, Գէյրութ, 1960, էջ 3275:

1813–ին կը հաստատուի Նախիջեւանի եւ Պասարապիոյ առաջնորդութիւնը՝ իր աթոռն ունենալով Բիւինըու քաղաքին մէջ: Հոգեւոր պետ կարգուեցաւ Գրիգոր Եպս. Զաքարեան Աքքերմանէն, որ Մոլտովայի առաջնորդ նշանակուած էր 1808–ին: Այս նոր թեմին իրաւասութեան տակ կը մտնէ նաեւ Մոլտովայի Հայութիւնը[6]: Այդ թուականին՝ ցար Աղեքսանդր Ա–ի ժամանակ, Բիւինըու աւանը կ'ընդարձակուի և կը դառնայ Պասարապիոյ չորրորդ մայրաքաղաքը: Շինարարութեանց մասնախումբ մը, որ կազմուած էր այս առթիւ, կը պատրաստէ անոր անդրանիկ յատակագիծը: Ժողովուրդին եւ եկեղեցիներուն կը բաշխուին հողի չերտեր, որպէսզի զարկ տրուի շինարարութիւններուն եւ առ ի քաջալերութիւն՝ կը չնորհուի երկար տարիներու տրաքեծութեան ապահովութիւնը: Միւս եկեղեցիներու կարգին, Հայերուն ալ կը տրուին երկու թաղամասեր՝ թեմական պէտքերուն համար:

Յաջորդ տարին՝ 1814–ին, Ռուս Նախարարաց Խորհուրդին հրամանով, որ կը հաստատուի ցարին կողմէ Օգոստոս 25–ին, Առաջնորդ Գրիգոր Արքեպիսկոպոսին թոշակը կ'որոշուի 6000 լէյ տարեկան՝ ահագին գումար մը: Թեմական տան սպասարկութեան համար տուրքէ ղերծ կը կացուցուի 50 հոգի, եւ եպիսկոպոսարանի մը կառուցման համար կը յատկացուի 4000 լէյ: Գրիգոր Արքեպիսկոպոսի Իսմայիլ քաղաքին մէջ ունեցած տունը, զոր ան ստացած էր Ամիրալ Զիչէակոֆէն որպէս հատուցում այն չէնքին որ կը զոնուէր Պրայիլա քաղաքին մէջ եւ որ նուէրն էր Մոլտովայի բանակի հրամանատարներէն Իշխան Բագրատիոնի եւ Կոմս Գամենսքիի, այժմ վերստին կը հաստատուէր իբրեւ Գրիգոր Արքեպիսկոպոսի ստացուածք: Իրեն կը տրուէին նաեւ Թուրքերէն մնացած երեք այգի: Այս բոլոր նուիրատուութիւնները զոյս կ'ընէին Առաջնորդին՝ որ տրուէին որպէս Հայ հոգեւոր պետին եւ կը մնային բացարձակ սեփականութիւնը թեմակալ եպիսկոպոսներուն:

Վերը յիշուած այգիները մշակելի վիճակին հասցուցած էր Գրիգոր Արքազանը եւ հողին վրայ ալ բարձրացուցած խոշոր չէնք մը իր եւ ապագայ առաջնորդներու բնակութեան համար, ծախսելով բացի ստացած 4000 լէյէն եւ 40,000 լէյ իր անհատական քսակէն:

1827–ին արքայական արտօնութեամբ Գրիգոր Արքեպիսկոպոս իր առողջութիւնը վերահաստատելու մտածումով հանքային ջուրի համար կը մեկնի դէպի Հունգարիա, սակայն ճամբան հիւանդանալով կը վախճանի 23 Յունիսին 1827–ին եւ իր մարմինը կ'ամփոփուի Սուչավայի Ս. Հաճկատար վանքին մէջ:

30 Ապրիլ 1825–ին Գրիգոր Արքեպիսկոպոս որպէս հեռատես մարդ, բրած էր իր կտակը եւ նշանակած կտակակատար մարմին մը:

---

6 Վ. Ա. Մէքայէլեան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմութիւն 1801–1917, 2րդ Տիրք, Երեւան, 1970:

Պասարապիոյ կառավարիչ Կոմս Փալէն, 23 Սեպտեմբեր 1827–ին կը հրահանգէ ցուցակագրել առաջնորդին թողօնը, որ կը կատարուի Հոկտեմբեր 10 1827–ին, որմէ յետոյ յանձնամանի համար կը յանձնուի Հաշուեքննիչ Առաեանին՝ «մինչեւ որ կացութիւնը յստականայ եւ հայկական եկեղեցւոյ մատակարարութեան մարմինը հաստատուի Պասարապիոյ մէջ»:

Մատակարարման մարմինի մը նշանակումը կը ճղճղուի ու կ'ուշանայ, իսկ թաղականութիւնը կը զրկուի այն եկամուտներէն որոնք կը տրծածէին թեմին պէտքերուն համար: Ուստի ցարին խնդրանք կը ներկայացնեն, «որպէսզի Հայ առաջնորդարանի տունը վերածէ հայկական դպրոցի ու անկեանոցի», այդպէսով դործածելու համար թեմական ստացուածքներուն եկամուտները: Պատասխանատու մարմինի բացակայութեան սակայն, խնդրագիրը կը մերժուի եւ մինչեւ անոր լուծումը արդէն կարդուած էր նոր առաջնորդը՝ յանձին Ներսէս Արք. Աշտարակեցիի:

ԴԱՏ ՄԸ ՈՐ ԻՐ ԱՐԴԱՐ ԼՈՒԾՈՒՄԸ ԿԸ ԳՏՆԷՐ 29 ՏԱՐԻ ԵՏՔ

Միւս կողմէն՝ Գրիգոր Արքեպիսկոպոսի կտակակատարները անոր ստացուածքները պետական Հաշուեքննիչ Առեանին յանձնելու պարագաները (Թերեւս աւելի ճիշդ է ըսել՝ ստացուածքին դրաւումը) ապօրինի նկատելով, կը դիմեն դատարան, պահանջելով որ իրենց յանձնուի մատակարարումը կտակին մէջ նախատեսուած ստացուածքներուն, յարդելու համար կտակարարին վերջին կամքը:

Դատը կը սկսի 1827–ի վերջերուն եւ դատական բոլոր աստեաններէն անցնելով կը հասնի մինչեւ վերին մարմինը՝ Վճռաբեկ Ատեան: Խնդրին լուծման համար հարկ էր յատնաբերել այս ստացուածքներուն առնչութեամբ վաւերաթուղթեր, փաստաթուղթեր եւ կառավարական հրահանգներ, որպէսզի կարենային արձակել վճիռը թէ որո՛ւն պիտի պատկանէին անոնք:

Հարկ եղաւ 29 տարի, որպէսզի Վճռաբեկ Ատեանը իր որոշումը տար, 6 Փետրուար 1856–ին, ի նպաստ Հայոց Առաջնորդարանին:

1828–ին, Եփրեմ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը կը կարգէ Ներսէս Արքեպս. Աշտարակեցին Պասարապիոյ եւ Նոր Նախիջեւանի Թեմի առաջնորդ, թեմ՝ որ իրեն ծանօթ էր 1796–ի հովուական այցելութենէն: Նիքոլա Ա ցարին բարձր հրամանաւ Առաջնորդարանին պատկանող եւ գրաւուած բոլոր ստացուածքները կը վերադարձուին, ինչպէս նաեւ հողերուն, չէնքերուն եւ արիներուն բարդուած եկամուտները՝ անոնց գրաւուած օրէն մինչեւ վերադարձի թուականը:

1830–էն սկսեալ Նոր Նախիջեւանի եւ Պասարապիոյ թեմը կ'անջատի մնացեալ երկիրներէն (Մոլտովա, Վալահիա եւ Պուքովինա) կազմելու հա-

ժոր ինքնուրոյն նոր թեմ մը, որ սակայն իր մնայուն հոգեւոր պետը պիտի չունենար մինչեւ յաջորդ դարուն՝ Առաջին Աշխարհամարտէն վերջ: Մինչ այդ հոգեւորականներ, վարդապետ կամ եպիսկոպոս, այցելուի հանգամանքով, ղրկուած Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքարանին կողմէ, պիտի յանձնաձէին նոր թեմին հոգեւոր կարիքները:

Մեր ձեռքին տակ ունեցած սուլթանական ֆէրմանի մը պատճէնէն, ղրուած 1189 թուականին (1811), ի յայտ կու գայ թէ սուլթանը կը յանձնարարէր «Մոլտովայի եւ Վալահիոյ իշխաններուն՝ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանին կողմէ եկող Կարապետ վանականին աջակցութիւն տալ, որպէսզի ան կարենար Պատրիարքարանին բաժինը եղող տուրքերը հաւաքել բոլոր այն հայերէն եւ անոնց քահանաներէն՝ որոնք կը գտնուին Վալահիոյ եւ Մոլտովայի շրջաններուն մէջ, նոյն վճարումները կը կատարէին Ռումէլիի եւ Անատոլուի կողմերը գտնուող Հայերը, որպէսզի Պատրիարքարանն ալ բարձր Դրան հազնային իր պարտականութիւնները կատարէր: Կարապետ վանականը արգուհալ (խնդրանք) մատուցած է սուլթանական Տիվանին (մեծ խորհուրդին) որ կընքուած էր Պատրիարքարանին կնիքով եւ ստորագրութեամբ:

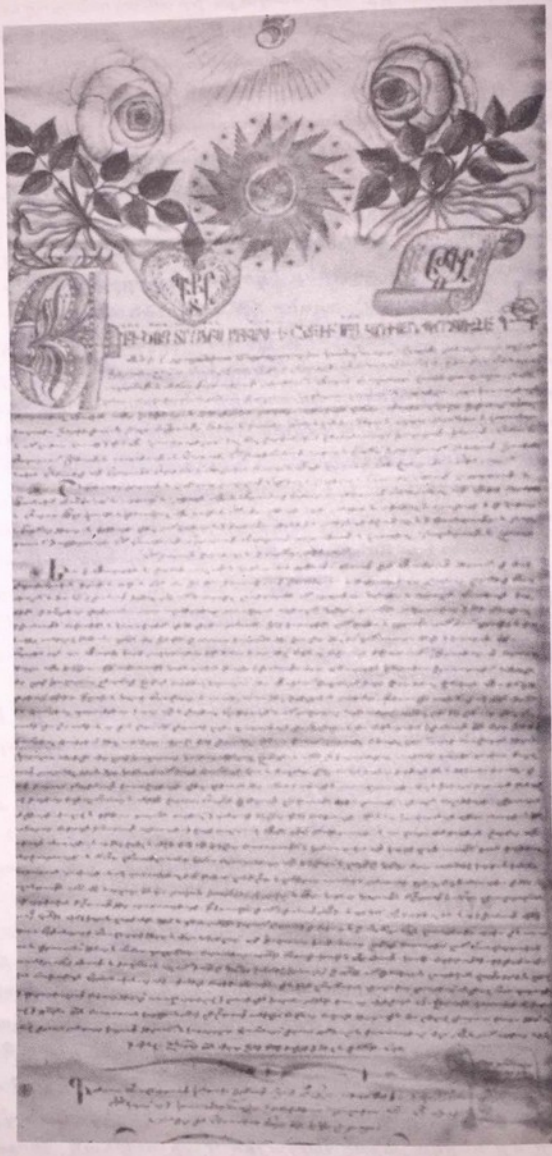
«Դուք, վերոյիշեալ իշխանապետներ Վալահիոյ եւ Մոլտովայի», կ'ըսուի ֆէրմանին մէջ, «նոյնութեամբ յարդեցէք մեր հրահանգը եւ ոչ մէկ ընդդիմութիւն ցոյց տուէք յանձնարարեալ վանականին: Ուր որ երթայ, եւ ուր որ ալ ուզէ մտնել արգելք մի հանդիսանաք, այլ թեթեւցուցէք իր գործը»:

Այսպէս ուրեմն, Պոլսոյ Պատրիարքարանին Աթոռն էր հոգեւոր վերին մարմինը այն երկիրներու Հայ աղգաբնակչութեան, որոնք կը գտնուէին Թուրքիոյ տիրապետութեան տակ եւ հարկատու էին անոր:

Իրապէս Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքութիւնն ալ իր իրաւասութեան ներքեւ կը նկատէր Մոլտովայի եւ Վալահիոյ Հայ գաղութները, կը հետաքրքրուէր այդ համայնքներով եւ ժամանակ առ ժամանակ, 10–20 տարին անդամ մը կը ղրկէր հոն այցելու հոգեւորականներ՝ ի հոգեկան մխիթարութիւն Հայ ժողովուրդին, եւ, ինչպէս կ'եզրակացուի վերեւ յիշուած սուլթանական ֆէրմանէն՝ հաւաքելու Հայ հաւատացեալին լուման, ի նպաստ Պատրիարքարանին:

«Արարատ»ի (պաշտօնաթերթ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան, Էջմիածին) Ապրիլ 1901–ի համարին մէջ կը տեղեկագրուի թէ «Պոլսոյ Կրօնական ժողովը նկատողութեան առաւ Ռումանիոյ հոգեւոր հովութեան խնդիրը, որ երկար ատենէ ի վեր վարչութեան ուշադրութեան առարկայ եղած է, եւ յետ խորհրդակցութեան որոշեց յանձնարարել Երուսաղէմի Պատր. Փոխանորդ Երէցեան Գէորգ Սրբազանին որ մէկ–երկու ամսուայ արձակուրդով Ռումանիա այցելէ եւ բոլոր քաղաքներու Հայոց եկեղեցական վիճակը քննելէ վերջ տեղեկագիր մը ներկայացնէ Ազգային Վարչութեան, Ռումանիոյ մէջ առանձինն Առաջնորդութիւն մը հաստատելու համար»:

Տ. Գէորգ Սրբազան այն կղերականն էր, որ 1901 Օգոստոսին Կիլիկ-

1839-ին Կ. Պոլսոյ ծակոր Պատրիարբին տուած կոնդակը, Տ. Խաչատուր Վարդապետը նշանակելու որպէս Վալաբիոյ Հայոց Առաջնորդ

իոյ Պատրիարքական ժողովին կաթողիկոս կ'ընտրուի: Մեր թէեւ ակիզբը դոհ այս ընտրութենէն, սակայն վերջը, Դեկտ. 13, 1901-ին կը ներկայացնէ իր հրաժարականը:

Բայց այս մտահոգութիւնը առաջինը չէր: Բացի այդ եւ վարդապետներէ, եպիսկոպոսներէ եւ նուիրակներէ՝ որոնք այս կողմերը չրջած էին 17-րդ եւ 18-րդ դարերուն, 19-րդ դարու առաջին կէսին Պատրիարքարանը կը փորձէ Առաջնորդութիւն մը հաստատել ու 1839-ին կը ղրկէ Մշեցատուր Ծ. Վարդապետը, նշանակելով զայն Առաջնորդ Հայոց Մոլտովայի եւ Վալահիոյ, որուն, չորս տարի յետոյ, կը յաջորդէ Գէորգ Արքեպիսկոպոս մը՝ վախճանած Պուքրէշի մէջ:

Մոլտովայի Հայ համայնքները իրենց գործերը կը վարէին եօթ 1840-ի կանոնադրին ոգիով. Սուչաւա, որ կը դանուէր Աւստրիական կառավարութեան ներքեւ, իր կանոնադիրը ունէր. ատկից՝ Վալահիոյ մէջ, Պուքրէշ պետական հակակշռի տակ էր եւ անոր հրահանգներով ընթացք կ'առնէին գործերը. Գոնստանցա, Պազարճըդ, Սիլիստրէ կը դեկավարուէին 1865-ի ազգային սահմանադրութեան ուղիով, Պասարապիոյ համայնքը՝ Ռուսահայ ծխական կանոնագրով՝ Պոլոժենիայով, իսկ ուրիշ քանի մը համայնքներ ալ՝ Փթէշթ, Կալաց, Պրայիլա, Թըրկուլ-Օղնա, Թուլչա եւ Պապատաղ՝ առանց ոեւէ ուղեղիծ ունենալու, իրենց դիտցած ու դատած ձեւով կը դեկավարուէին:

Այս վիճակին մէջ կրկին ու կրկին փորձեր կ'ըլլային Առաջնորդութիւն մը հաստատելու: 1879-ին Տօրէն Արքեպս. Գալֆայեան-Նարպէյ, իրեն հետ ունենալով Պետրոս Ծ. Վրդ. Ներկապարեանը, Ռումանահայ եկեղեցիներուն այցելութեան կու գայ: Մոլտովայի Հայութեան երեւելի դէմքերուն Տօրէն Արքեպս. Նարպէյ ծանօթ էր որպէս հակահաստատեանականներէն մէկը՝ որ Մաղաքիա Վրդ. Օրմանեանի առաջնորդութեամբ վերադարձած էր Հայաստանեայց Եկեղեցի եւ մաս կազմած Էրմիածնի Հայրիկի հետ Պերլին մեկնող Հայ պատուիրակութեան՝ 1878-ին:

Տօրէն Արքեպիսկոպոս հանդիսաւոր պատարագ մը մատուցած էր 18 Նոյեմբեր 1879-ին Պուքրէշի Հայոց եկեղեցիին մէջ, որուն ներկայ եղած էին վեհափառը՝ Գարօլ Ա. եւ թագուհին՝ ծանօթ գրագէտ Գարմէն-Սիլվա, որուն նախապէս Նարպէյ ճօնած էր իր ոտանաւորները:

Թերեւս հետաքրքրական ըլլար այս առթիւ տալ եկեղեցիին եւ հանդիսաւոր պատարագին նկարագրութիւնը ականատեսի մը կողմէ, գրի առնուած ճիշդ դար մը առաջ:

Հայկական եկեղեցին այն ժամանակ քաղաքին եզերքը կ'իյնար եւ նման միջնադարեան վանքի մը, չրջապատուած էր քարէ բարձր ցանկապատով: Մուտքը՝ կանաչ խոշոր դուռ մը, որ կը տանէր ժամին բակը: Բակը սալայատակուած չէր եւ մինչեւ այդ թուականներուն կը գործածուէր որպէս գերեզմանատուն, ինչպէս սովորութիւն էր ամէն տեղ, եւ հարուստ էր գերեզմանա-

քարերով: Եկեղեցիին դիմաց կը գտնուէր դպրոցին չէնքը, այժմու մատենադարանը: Բակը խոշոր էր եւ կը տարածուէր մինչեւ ուրիշ չէնք մը՝ նոյնպէս եկեղեցիին սեփականութիւնը, ուր կը գտնուէր «Արարատեան» աղջկանց վարժարանը: Այս մասին պիտի անդրադառնանք դպրոցներու եւ կրթական հաստատութիւններու գլուխին տակ: Մուտքին ձախ կողմը, ցանկապատին տակ, կը գտնուէր ցած չէնք մը քանի մը փոքր սենեակներով, որոնք կը ծառայէին ժամկոչին եւ պատարագիչ քահանային որպէս հանդստարան եւ ննջարան: Մուտքին աջ կողմը՝ ուրիշ կարգ մը խուցեր, չատ հին ու կիսափուլ, ուր կը բնակէր Կարապետ Վարդապետը՝ անապատականի տեսքով:

Եկեղեցին՝ բարձր ու մէկ մեթր հաստութեամբ պատերով, բարձր պատուհաններով եւ իր երկու դմբէթներով, ճարտարապետական որոշ ոճ մը չէր ներկայացներ:

Թէեւ երկու չարաթ առաջ միայն ծանուցուած էր Վեհապետին եւ իր չքախումբին այցելութիւնը, սակայն, յայողեցան պատշաճ կարգադրութիւններ ընել եւ կազմել ընդունելութեան ծրագիրը: Գեղեցիկ ու արուեստի ոճով փորագրուած մասնաւոր երկու բազկաթոռներ պատրաստուեցան, որոնք մինչեւ այսօր գոյութիւն ունին. մէկը Վեհապետին համար, վրան Ռուսմէն արքունիքին նշանաբանով՝ *Nihil Sine Deo* (Ոչինչ Առանց Աստուծոյ), եւ միւսն ալ Տորէն Նարսէյ Արքեպիսկոպոսին համար, փորագրուած ու քանդակուած եպիսկոպոսական խոյրով, վակասով ու առաջնորդական օձագլուխ գաւազանով: Արքայական բազկաթոռը գետեղուած էր դասին աջ կողմը: Հայ ընտանիքներ տրամադրած էին իրենց թանկարժէք գորգերն ու բազկաթոռները՝ Լուտովիկոս 16–րդի ոճով: Գորգերը փռուած էին եկեղեցւոյ դուռէն մինչեւ բակին մուտքը: Վեհապետին գալուստը կ'ողջունէ զինուորական փողերախումբը, որմէ ետք Տորէն Սրբազան՝ ձեռքին մէկ խաչը, երկու վարդապետներով, քահանաներով եւ Հայ ժողովուրդին երեւելիներով կը յառաջանայ դէպի Վեհապետը, որ կը համբուրէ խաչն ու Սրբազանին աջը ու յետոյ կ'առաջնորդուի իր տեղը: Վեհապետը ամբողջ Ս. Պատարագի ընթացքին ոտքի կը կանգնի:

Եկեղեցին ծայրէ ի ծայր լեցուն էր Հայ ու Ռուսմէն ազնուականներով: Վեհապետը ուշադրութեամբ կը հետեւէր պատարագին: Պատարագիչ Սրբազանը իր աւուր պատշաճի քարոզը ֆրանսերէնով կը խօսի ու արարողութեան վերջաւորութեան Գարօլ Ա. Թագաւոր ֆրանսերէնով չնորհակալութիւն կը յայտնէ՝ «*Je vous remercie, Monseigneur, de tout mon coeur*»:

Վեհապետին մեկնումի պահուն կրկին կը թնդայ զինուորական փողերախումբը, մինչ արքան ձեռք կու տար Եկեղեցւոյ Տորհուրդի անդամներուն, քահանայից դասուն եւ համայնքին երեւելիներուն[7]:

---

7 Պայքար օրաթերթ, Պոսթըն, 1973 Փետրուար 24:

Պրախուսուած Խորէն Արքեպս. Նարպէյի անձէն եւ անոր թողած հըբապոյրէն, Պուքրէշի Թաղական Խորհուրդն է որ կը կատարէր առաջին ձեռնարկը Առաջնորդութիւն մը հաստատելու, ու այս նպատակաւ 16 Նոյեմբեր 1879–ին խորհրդակցութիւն մը տեղի կ'ունենայ որուն կը մասնակցին հոմանքին աչքառու անդամներն ալ եւ միաձայնութեամբ կ'ընդունուին Խորէն Նարպէյի առաջարկները, այսինքն՝ հաստատել Առաջնորդութիւն մը որուն Թոռը ըլլայ երկրին մայրաքաղաքին՝ Պուքրէշի մէջ եւ կառուցուի հայկական դպրոց մը միջնակարգի մակարդակով: Այս նպատակին համար Թաղական Խորհուրդը իր տարեկան ամավարկին մէջ կը նախատեսէր ութը հազար լէյ դպրոցին չինութեան համար, եւ Առաջնորդարանի հաստատման ու պահպանութեան համար հանդանակուած երեք հազար լէյի մասնաւոր դումարը կը դնէր Խորէն Սրբազանի տրամադրութեան տակ, պայմանաւ որ յանձնառու ըլլար ընդունիլ Առաջնորդի պաշտօնը[8]:

Խորէն Արքեպիսկոպոս հաւաստիք տուած էր ժողովին, թէ վերոյիշեալ նպատակներու դործադրութեան համար Պուկվարահայերն ալ օժանդակելու յանձնառու եղած էին:

Այս նպատակով, Ռումանահայ եկեղեցիներու վարչութիւններուն ներկայացուցիչները ունեցան երկու խորհրդակցական ժողովներ. առաջինը 1880 Փետրուարին Ֆոքշան քաղաքին մէջ, իսկ երկրորդը Մարտ 14–ին, Ռոման քաղաքին մէջ: Ներկայ եղած էին Ֆոքշանի, Պուքրէշի, Ռոմանի, Կալացի, Պաքըուի եւ Թըրկուլ–Օղնայի ներկայացուցիչները: Պոթոշանի Հայոց զոյգ եկեղեցիներու վարչութիւնը ներկայացուցիչ չէր դրկած, սակայն տրուած որոշումները կ'ընդունէր: Պրայիլա համայնքին ներկայացուցիչը բացակայ էր առանց պատճառաբանութեան, ինչպէս նաեւ Փիթէշթիի հոգաբարձութեան ներկայացուցիչը, որոնք այլապէս փոքր համայնքներ էին: Սուչաւան կը դտնուէր Աւստրօ–Հունգարիոյ տիրապետութեան տակ, իսկ անդին կը մրնար Եաչ համայնքի թաղական խորհուրդը, որ բացայայտ կերպով հակառակ ըլլալով եպիսկոպոսարանի մը հաստատման, չէր դրկած իր ներկայացուցիչը[9]:

Վերոյիշեալ երկու նիստերուն մէջ միաձայնութեամբ կ'ընդունուին երկու հարցերը. ա. Առաջնորդարանի մը հաստատումը, քուէարկելով 12 հազար լէյի վարկ մը իբր Առաջնորդի տարեկան ռոճիկ, պայմանաւ որ Խորէն Նարպէյ ընդունէր առաջնորդութիւնը, եւ բ. երկրորդական վարժարանի մը կառուցումը Պուքրէշի մէջ:

Եաչի համայնքը, Յունուար 13 եւ 24, 1880–ին, դումարուած ժողովներուն մէջ միաձայնութեամբ կը հակառակի Ռումանահայ թեմի մը հաստատ–

---

8 Պուքրէշի եկեղեցական Խորհուրդի արխիւ:

9 Անդ:

ման մտադրութեան: 1841–ին հաստատուած, Եաչի համայնքին կանոնագրութեամբ, Եաչի հոգաբարձութիւնը կեդրոնական Հոգաբարձութիւն ճանչցուած էր Մոլտովայի իշխանապետութեան ներքեւ գտնուող բոլոր Հայ եկեղեցիներուն, տեսակ մը թեմ, եւ ընտրութեան ժամանակ գաւառէն (Եաչը մայրաքաղաքն էր Մոլտովայի) 2–ական պատգամաւորներ կու դային քուէարկելու:

Այս որոշումը Եաչի Թաղականութիւնը կը հաղորդէ Պոլսոյ Պատրիարքարանին 12 Մարտ 1880 թուակիր դրութիւնով, որ պատմական նշանակութիւն ունի եւ առ այդ հոս կու տանք ամբողջութեամբ.—

«Մորէն Եպիսկոպոսի այցելութեամբ կը վտանգուի այն բարօր վիճակը, որ ունին Ռումանահայերը՝ ապրելով ազատ երկրի մը հովանիին ներքեւ. հարկադրուած ենք ձեզի դիմել որպէս մէկու մը որուն ձեռքը կը դնուի ուժը սկիզբէն կասեցնելու համար չարիքը:

«Պատրիարքական ձեր թուղթին մէջ, որ կարդացուեցաւ եկեղեցիներու սեղաններէն, եւ պաշտօնական հաղորդադրութենէն զոր հարկադրուեցաք հրատարակել «Մասիս» թերթի թիւ 2466 եւ 2/14 Նոյեմբեր 1879 թուակիրին մէջ, դիտէինք որ Մորէն Եպիսկոպոսի այս երկիրը այցելութեան միակ նպատակն է մեր ժողովուրդին բերելու ձեր պատրիարքական օրհնութիւնը եւ տալու հոգեւոր մխիթարութիւն, ըստ աւանդական սովորութեան: Ատով հանդերձ, կը տեսնենք թէ Ձերդ Ամենապատուութեան պատուիրակը իր քարոզչութիւններով կը ձգտի փոխել քաղաքական մեր վիճակը երկրի մը հանդէպ՝ որ մեզի ընծայած է իր վեհանձն ատպնջականութիւնը, ինչպէս նաեւ փոփոխութեան ենթարկել մեր յարաբերութիւնները Ս. Աթոռոյդ հետ, որոնք հաստատուած են Սեպտեմբեր 18, 1840–ի կանոնագրով, վաւերացուած երջանկայիշատակ Ցակոբ Արքեպիսկոպոսի թիւ 340 պատրիարքական թուղթով:

«Ինչ որ ալ ըլլան հետագային Նորին Սրբազնութեան ձգտումները, այժմ ան կը փորձէ ի մի հաւաքել կարգ մը մարդիկ Պուքրէշի մէջ՝ հաստատելու համար եպիսկոպոսարան մը, որմէ կախում ունենան Ռումանիոյ բոլոր եկեղեցիները եւ դպրոցները, եւ կ'առաջարկէ հիմնել երկրորդական դպրոց մը: Այս նպատակով Ն. Սրբազնութիւնը բոլոր հայահոծ քաղաքները կ'այցելէ, կը հաւաքէ հանրաքուէներ և ստորագրութիւններ իր ծրագրին հաւանութեան համար, ի գործ դնելով զանազան միջոցներ ըստ պարագաներու, համաձայն ժողովուրդին տրամադրութիւններուն:

Այսպէս, տեղ մը կը դրդէ համայնքէն քանի մը հոգիներ որ պահանջեն իրեն ձեռնադրել որպէս եպիսկոպոս, ուրիշ տեղ մըն ալ ինքը կ'ընտրէ այդ առաջարկը, իսկ հոն ուր կը հանդիպի դժուարութեանց, ինչպէս Եաչի մէջ՝ ուր ժողովուրդը աւելի գիտակից է իր իրաւունքներուն եւ չահերուն, կը յայտարարէ թէ Ձերդ Ամենապատուութենէն յանձնարարութիւն ունի եւ իբր փաստ ցոյց կու տայ Պատրիարքարանի կողմէ դրութիւն մը, որ տարբեր է եկեղեցիներու մէջ կարգացուածէն: Ան կը մերժէ անոր պատճէնը տալ, ինչպէս մերժած է մեր Հոգաբարձութեան առենապետին խնդրանքը:

«Այս խորհրդաւոր վրդ. Թեան պարունակութենէն կը հետեւի թէ Ռումանահայերը դանդաղած ըլլան իրենց վիճակէն եւ անոր բարելաւման համար դուրսէն օգնութիւն ուզած, եւ, ասոր լաւագոյն դարմանը նկատած են Առաջնորդարանի մը հաստատումը եւ Առաջնորդը՝ Ձորէն Եպիսկոպոս Նար Պէյ:

«Մենք վստահ ենք թէ այս գործնեակերպերը չունին եւ չեն ալ կրնար ունենալ ձեր հաւանութիւնը. ձեր արդարադատ զգացումները մեզի քաջ ծանօթ են:

Նախ պէտք է ըսել թէ որքան ալ վատ ըլլայ մեր վիճակը, տեղական հաստատութիւնները կամ իշխանութիւնները միջոցներ կու տան մեզի մենք մեզմով դարմանելու զայն, առանց դուրսէն օգնութիւն սպասելու: Մեզի համար անհասկնալի է թէ ինչպէ՞ս մէկը կրնայ այդպիսի քայլ մը առնել, որովհետեւ մեզի տրուած հաղորդագրութեան մէջ ցոյց չի տրուիր ոչ անուն եւ ոչ ալ տեղը, ուրկէ կրնար եկած ըլլալ դանգատը: Իսկ եթէ հակառակ մեր գիտութեան, անխոհեմներ դիմած են այդ ձեւին, Ռումանահայերու միաձայն ըլլացումը կը պարսաւէ եւ արդարացիօրէն կը մերժէ անոնց հետ համակարծիք ըլլալ:

«Ռումանահայոց վիճակը չատ յաւէ է, ուրիշ տեղերու իրենց ազգակիցներուն նախանձը չարժելու աստիճան, չնորհիւ այն ազատական ոգիին որ տուն ներքեւ զարգացան այս երկրի մեր հաստատութիւնները: Ռումէն ժողովուրդը ոչ միայն խորթ աչքով չի դիտեր, այլ կ'ընձեռէ հարկ եղած պաշտպանութիւնն ու յարգանքը, պայմանով որ կրօնի տարբերութիւնը կամ տարբեր ծագումը մեկուսացած զանազան շահերու ներշնչումով, պետութեան մէջ պետութիւն չգոյացնեն:

«Կատարեալ իրաւունքով եւ մեր ծէսով կը կատարենք մեր հնագոյն եկեղեցւոյ աւանդութիւնները առանց օրեւէ մէկէ նեղուելու: Մեր զաւրոցներուն մէջ մեր երախաները կը սորվին մեր մայրենի լեզուն, մեր պատմութիւնը եւ մեր ծնողներուն կրօնը, աւելին՝ մեր զաւրոցներուն եւ եկեղեցիներուն ստացուածքները ազատօրէն կը մատակարարուին՝ առանց արտաքին միջամտութեան:

«Ինչ կը վերաբերի քաղաքական ու քաղաքացիական իրաւունքներուն, ոչ մէկ խտրութիւն տեղացի ժողովուրդին հետ. իսկ պետական բարձր պաշտօնները մատչելի են ե՛ւ Հայ դաւանութիւն ունեցողներուն:

«Ռումանիոյ մէջ Առաջնորդութիւն մը հաստատելը աղետալի պիտի ըլլայ Հայ զաղութին համար եւ Պատրիարքարանի արխիւը լեցուն է այն թուղթերով ու վաստաթուղթերով, որոնք կ'ապացուցանեն մեր ծնողաց պայքարը, արդիւնելու համար եպիսկոպոսարանի մը հաստատումը:

«Երջանկայիշատակ Բակոբ Արքեպիսկոպոսի կանոնադրութիւնը մեզի համար միակ ու իսկական այն սահմանադրութիւնն է, որ կը կարգադրէ անմիջնորդ յարաբերութիւնը՝ Պոլսոյ Պատրիարքարանին հետ:

«Այս կանոնագրով բոլոր այն ինչ որ պիտի իյնար Առաջնորդի մը պարտականութեան սահմանին մէջ՝ եկեղեցի, դպրոց, աղքային ստացուածք, բոլորն ալ կը մատակարարուին աշխարհիկ մարմինի մը կողմանէ, ընտրուած մեր համայնքներէն: Զունինք ուրիշ պայմանագրութիւն բայց միայն այն կանոնագիրը որ հաստատուած է իշխանապետ Միքայէլ Սիւրըզայի արքայական հրովարտակով՝ որ կը կրէ թիւ 163, եւ 8 Նոյ. 1841 թուականը:

«Այս Առաջնորդութիւնը ենթակա՞յ պիտի ըլլայ Պոլսոյ Պատրիարքութեան թէ բոլորովին անկախ:

«Ռումէն կառավարութիւնը հաշտ աչքով պիտի չնայէր եթէ ան ըլլար օտար ազդեցութեան տակ: Լաւագոյն ու յարմար ձեւն է այժմու ձեւը, այսինքն ինչ կը վերաբերի մեր նիւթական չահերուն ներքնապէս ըլլալ ազատ ու անկախ, իսկ հոգեւոր պիտոյից՝ ուղղակի Պատրիարքարանին հնազանդ. կառավարութեան չի հետաքրքրեր թէ ի՛նչ ձեւով կը կատարուի եկեղեցիներուն մէջ մեր պաշտամունքը եւ չուզեր ալ դիտնալ թէ այս առնչութեամբ որո՛ւն հետ կը խորհրդակցինք:

«Այն պատճառաբանութիւնը թէ մեր լեզուն անհետանալու վտանգի տակ կը գտնուի, լոկ չքմեղանք մըն է, որովհետեւ եպիսկոպոսարանը պիտի չկրնայ աւելին ընել: Եթէ դպրոցները տեղ տեղ կարօտ են բարեբարուման, անոնք նիւթական միջոցի պակասի արդիւնքն է, որուն եպիսկոպոսարանը բանով մըն ալ պիտի չկրնայ օժանդակել:

«Հաստատելով Առաջնորդարան մը, մեծ ծախքերու դուռ պիտի բացուի՝ որոնք պիտի ծանրանան եկեղեցիներու ստացուածքներուն եւ կամ այն անհատներուն որոնք կը սահեն մեր աղքային հաստատութիւնները:

«Բոլոր այս նկատումները Ձեզի համայնքը կը տանին այն եզրակացութեան թէ պէտք է մերժել Տէրէն Նարպէյ Սրբազանի առաջարկը: Երկու յաջորդական նիստերուն մէջ՝ 13 եւ 14 Յունուար 1880, մեծամասնութեամբ առնուեցաւ այս որոշումը եւ Ձերդ Սրբութիւնդ այս դրով կը հաղորդէ Ձերդ Ամենապատուութեան ի տեղեկութիւն:

«Հիմնուելով մեր կանոնագրին այն տրամադրութեան վրայ, որ մեզ կը պարտաւորէ ձեզի խմացնելու նուիրակի մը անպատշաճ գործունէութիւնը գաղութէս ներս, համարձակեցանք Ձերդ Ամենապատուութեան յղել ներկայ գրութիւնը այն համոզումով որ պիտի հաճիք յիշեցնել Ն. Սրբազնութեան պարտն ու պատշաճը՝ որ է տալ Ձեր օրհնութիւնը մեր հաւատացեալ ժողովուրդին եւ ընծայել ըստ աւանդութեան, հոգեւոր մխիթարութիւն»[10]:

Այս երկպատակութեան հետեւանքով Առաջնորդարանի մը հաստատումը կը վիժի: Միւս համայնքներն ալ չեն համարձակիր Առաջնորդութիւն

10 Բնագիրը ռումաներէն՝ Գուբերչի եկեղեցական Վարչութեան արխիւին մէջ:

հիմնելով ծախքերու պատասխանատուութեան տակ մտնել, ու խնդիրը կը յետաձգուի։

Ասոր վերստին կը յայտնուէ այցելու վարդապետներու կամ եպիսկոպոսներու ուրիշ շրջան մը։ Եղիշէ Ծ. Վրդ. Դուրեան (ապա Պատրիարք) եկած է Ռումանիա, իր քարոզներուն մէջ զգաստութեան հրաւիրելու ժողովուրդը եւ վերջ տալու դրդումներուն։ Գէորգ Ծ. Վրդ. Երէցեան՝ երուսաղէմի միաբաններէն, ինչպէս վերը յիշեցինք, Պոլսոյ Կրօնական Ժողովին կողմէ ղրկուած էր քննութիւն կատարելու առաջնորդարան մը կամ առանձինն հովութիւն մը հաստատելու համար[11]։

Տ. Գէորգ Ծ. Վրդ. Երէցեան ծնած էր Ռումանիոյ Իմայիլ քաղաքը 1852–ին։ 1892–ին Մրմեան Հայրիկէ կաթողիկոս ընտրութեան առթիւ Ռումանահայոց 2 պատգամաւորներէն մէկն էր, միւսը՝ Սողոմոն Թրանքու՝ որուն զաւակը Գրիգոր Թրանքու–Եաչ քանիցս նախարար պիտի ըլլար եւ Հայ համայնքին չատ մը ձեռնարկներուն նեցուկ։

Գէորգ Աբեղայ Իւթիւճեան հրաւիրուած էր Գոնստանցա որպէս հոգեւոր հովիւ։ Անոր չանքերով համայնքը պիտի օժտուէր 2300 մեթր տարածութեամբ ծովեզերեայ հողով մը, ընծայուած պետութեան կողմէ։ Կը տանայ վարդապետի աստիճան եւ Պոլսոյ Պատրիարքարանի հրամանաւ կ'անցնի Ֆոքչան քաղաքը, ծառայելու իբր ուսուցիչ տեղւոյն հայկական վարժարանին մէջ։ 1882–ին Նորէն Նարպէյ Սրբազանէն Ծայրագունութեան աստիճան և զաւազան կրելու իշխանութիւն կը ստանայ։ 1895–ին կը նշանակուի Առաջնորդ Եգիպտոսի Հայոց, 1898–ին կը ձեռնադրուի Եպիսկոպոս եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մրմեան Հայրիկէն կը կարգուի Առաջնորդ եւ այցելու հովիւ համայն Հայոց գաղթականաց Եւրոպիոյ։

Մրմեան Հայրիկ 24 Հոկտեմբեր 1898–ին, Սուչավայի Ազգային Հոգաբարձութեան հաղորդելով Գէորգ Սրբազանի նոր պաշտօնը, պիտի գրէր.–

«Որպէսզի դիւրութիւն ընծայուի վիեննայում բացուելիք հայկական մատուռին, քանի որ Աւստրիոյ կառավարութիւնը պաշտօնական մարմին Հայոց կողմից միայն Սուչավայի Հոգաբարձութիւնը կը ճանաչէ, պարտք կը դնենք ձեզ վրայ աշակցիլ Վիեննայի ազգայնոց նոցա մատուռի բացման հրամանը դիւրացնելու մէջ»[12]։

Գէորգ Եպս. Իւթիւճեան Մարսէյլէն Դեկտ. 23/4 Յունուար 1899–ին գրեց Սուչավայի Հայոց Հոգաբարձութեան յայտնելով իր այցելութեան մասին, «խնդրելով որ բարեհաճիք հարկ եղած հրահանգն տալ առ որ անկ է, որպէսզի մեզ համար մի սենեակ պատրաստուի տեղւոյդ Ս. եկեղեցւոյ

---

11 Արարատ ամսագիր, էջմիածին, 1901 Ապրիլ, էջ 225։

12 Բնագիրը մեր հաւաքածոյին մէջ։

չըլափակին մէջ եւ թախանձանօք կրկին պիտի խնդրեմ որ մեզի համար երբեք ձանձրութիւն չպատճառի Թէ՛ Պատ. Հոգաբարձութեանդ եւ Թէ՛ սիրելի ժողովուրդին»[13]:

1914–ին Պոլսոյ Պատրիարքարանը Ռումանիա կ'ուղարկէ Գնէլ Եպս. Գալէմքեարեանը՝ վերստին փորձեր կատարելու Առաջնորդարանի մը հաստատումին համար: Ծնած Պոլիս 1876–ին՝ Գնէլ Եպիսկոպոս Արմաշի առաջին հոնձքերէն էր. երիտասարդ հասակին Մշոյ Առաքնորդ եղած է եւ 1908–ին Սամսոն կը պաշտօնավարէ: Կը յուսացուէր Թէ Ռումանահայութեան հաւատնութիւնը պիտի կարենար կեդրոնացնել իր անձին վրայ, սակայն այնպէս չեղաւ, Մոլտովայի քանի մը եկեղեցական հոգաբարձութիւնները՝ դլխաւորութեամբ Եաչի համայնքին հոգաբարձութեան, դարձեալ պիտի ընդդիմանային եւ այս անգամ եւս ձախողեցնէին բոլոր փորձերը Առաջնորդութիւն մը հաստատելու: Գնէլ Եպիսկոպոս դառնացած կը վերադառնայ Պոլիս եւ կը տեսնենք որ ընդունած է Սեբաստիոյ Առաջնորդութիւնը:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէն յետոյ, Գէորգ Ե Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը կ'որոշէ Պասարապիոյ Թեմին միացումը Ռումանիոյ Թեմին հետ: Բաղաքականօրէն արդէն Պասարապիան Ռումանիոյ պետութեան մաս կը կազմէր: Առաջնորդ կը կարդուի զարդացած կղերական մը՝ յանձին Յուսիկ Ծ. Վրդ. Զօհրապեանի: Ծնած Նոր Նախիջեւանի Մեծ Սալա գիւղը 1871–ին, Յուսիկ Վարդապետ ուսած էր իր ծննդավայրի հայկական դպրոցը եւ յետոյ Էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանը: Այդ շրջանին, Մակար Կաթողիկոսի օրով, ընտրելագոյն ուսուցիչներու հոյլ մը կար. աստուածաբան Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեան, հայկաբան Կ. Կոստանեանց, պատմաբան Ստ. Պալասանեան եւ ուրիշներ: Կ'աւարտէ Ճեմարանի ամբողջական ընթացքը, վարդապետ կը ձեռնադրուի 1894–ին: Ընտրութեամբ՝ Գերմանիա կը ղրկուի, Գարեգին Յովսէփեան (ապա Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ), Եղնիկ, Կոմիտաս Սողոմոնեան, Գէորգ Զէօրէքճեան (Գէորգ Ձ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս) վարդապետներուն հետ: Կը հետեւի աստուածաբանութեան, փիլիսոփայութեան և պատմութեան Պերլինի, Հալլէի եւ Լայբցիկի համալսարանները, ի միջի այլոց իբր ուսուցչապետ կ'ունենայ աշխարհահռչակ պատմաբան Թ. Մոմզէնը: Չորս տարի յետոյ կը վերադառնայ Էջմիածին եւ կը նշանակուի անդամ Ս. Սինոդի, Ճեմարանի ուսուցիչ՝ Հայ եւ ընդհանուր Եկեղեցւոյ պատմութեան եւ դիւանապետ՝ Մրմիեան Հայրիկի եւ ապա Իզմիրլեան Կաթողիկոսի: 1910–էն մինչեւ 1917, 7 տարի չարունակ պաշտօնավարած է Մոսկուայի Լազարեան Ճեմարանը իբր կրօնի ուսուցիչ եւ զուղընթաց այս պաշտօնին, նշանակուած է առաջնորդ Մոսկուայի եւ Փեթրոկրատի Թեմին: Այդ տարիներուն Մոսկուայի

---

13 Բնագիրը մեր հաւաքածոյին մէջ:

մէջ կը հետեւի իրաւարանութեան, եւ քննութիւնները յաջողութեամբ անցնելով առաջին կարգի վկայական կը ստանայ:

Ռուսական յեղափոխութեան սկիզբին, 1917–ին, վերջ կը դնէ իր ա-ռաջնորդութիւնը Մոսկուայի մէջ: 1918–ին կը վերադառնայ իր ծննդավայրը Նախիջեւան, ուրկէ յաջորդ տարի կ'անցնի Էջմիածին: 30 Դեկտեմբեր 1920–ին Պոլսոյ վրայով Էջմիածինէն Պուքրէշ կու գայ որպէս լիազօր կառավարիչ եւ առաջնորդ, կազմակերպելու թեմը եւ մատակարարելու ազգային կայուածնե-րը: 1924–ին կ'օծուի եպիսկոպոս: 1401 թուականէն ասդին, Ցուհաննէս Եպիս-կոպոսէն ետք, Ցուսիկ Զօհրապեան առաջին Առաջնորդը կը հանդիսանար պաշտօնապէս ճանչցուած պետութենէն՝ արքայական հրովարտակով:

Ցուսիկ Վարդապետի նշանակումը կաթողիկոսին կողմէ որպէս Ա-ռաջնորդ, 1921 Սեպտեմբերին, կը հաղորդուի Ռումանիոյ Ներքին Գործոց Նա-խարարութեան, իսկ ժողովուրդին՝ հովուական թուղթով մը: 19 Մայիս 1922–ին, Հայ պատուիրակութեան մը կողմէ, որուն գլուխն էր Ցուսիկ Վարդա-պետ, Ռումանիոյ Վեհապետ Ֆերտինանտ Ա–ի կը ներկայացուի Գէորգ Ե Ամե-նայն Հայոց Կաթողիկոսի 8 Փետր. 1922 թուակիր եւ համար 104 հոնդակը, որ իր կարեւորութեան համար ամբողջութեամբ կը զետեղենք հոս.–

Գէորգ ծառայ. . .

Նորին Արքայական Մեծութեան Քրիստոսասպասակ Մեծ Թա-գաւորին Ռումանիոյ Ֆերտինանտ Առաջնոյ

Մատուցանեմ ի հնազարեան սրբազայրէս Հայաստան աշ-խարհի յԱրարատեան Աթոռոյս ողջոյն խորին մեծարա-նացս, հայցելով ի վերայ Ձեր եւ համայն թագաւորութեան զօրհնու-թիւն եւ զպաշտպանութիւն աստուածային:

Տէր Արքայ,

Ուսեալ անդստին յերկնաւոր վարդապետէն եւ ի փրկչէն մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ տալ զկայսերն կայսեր եւ զԱստուծոյն Աս-տուծոյ, որպէս եւ աղօթս առնել վասն ամենեցուն, մանաւանդ վա-սըն թագաւորաց, պարտիս մեզ համարիմ հանապազ աղօթել վասն խաղաղութեան աշխարհի եւ վասն բարեպաշտ թագաւորաց հրիստո-նէից, որոց ի խնամս եւ ի պահպանութիւն յանձն եղեալ կան ազգք ժողովուրդք անխտիր:

Եւ ես, որ ընտրութեամբ համօրէն Հայ ժողովրդեան գտա-նելոց ընդ հովանաւորութեամբ այլ եւ այլ պետութեանց եւ թագաւո-րութեանց արեւելեայց եւ արեւմտեայց, կոչեցեալ կամ յայս կոչումն պատասխանատու առաջի Աստուծոյ եւ եկեղեցւոյ իմոյ եւ Հայ ժողո-վրդեան, պարտաւոր զիս զգամ հոգալ զքրիստոնէական եւ զքաղոյա-կան կենցաղոյ հօտին իմոյ, ուր ուրեք եւ գտանիցին նոքա:

Եւ ֆանգի ըստ վերին նախախնամութեան մասն մի ի հոգեւոր որդւոց իմոց Հայ ժողովրդեան գտանի ընդ հովանաւորութեամբ Արքայական Մեծութեան Ձերոց, մանաւանդ յետ միացման Բեսարաբիոյ ընդ թագաւորութեան Ռումանիոյ, առաջին հոգ իմ եղեւ եւ ըստ հոգեւորին միացուցանել զԱռաջնորդութիւն Բեսարաբիոյ՝ ընդ առաջնորդութեան Հայոց Ռումանիոյ, որոշելով յայն պաշտօն առաջնորդի զՅուսիկ Ծ. Վարդապետն Զոհրաբեան:

Եւ այժմ բղթովս այսու, խորին յարգանօք յանձն առնեմ ի խնամս Ձեր, Տէր Արքայ, զՀայ հպատակս Ձեր հաւատացեալսըն եկեղեցւոյ իմոյ եւ զնոր Առաջնորդն նոցա՝ խնդրելով տարածել զԱրքայական հովանին Ձեր ի վերայ նոցա:

Աղօթեմ առ Աստուած վասն երկարութեան թանկագին կենաց Մեծի Թագաւորիդ եւ բարեպաշտ թագուհւոյ եւ ժառանգի արքայական գահոյիցդ եւ անսասան պահպանութեան թագաւորութեան Ռումանիոյ:

Ողջ լերուք, Տէր Արքայ, բարեբաստիկ կենօք, ի յամայր ամս: Ամէն:

Գէորգ Ծայրագոյն Պատրիարք եւ Կաթուղիկոս

Ամենայն Հայոց

յ8 Փետրուարի 1922 ամի եւ ըստ
Տոմարի Հայոց ՌՅՀԱ ի Հայրապետութեան մերում Ժ. ամի յԱրարատեան
Մ. Աթոռ Ս. Էջմիածնի ի Վաղարշապատ
թ. 104

Ռումէն Դաւանութեանց Նախարարութիւնը արդէն թիւ 40723 եւ 28 Յուլիս 1921 թուակիրով կը հաստատէր Տ. Յուսիկ Վրդ. Զօհրապեանը իբրեւ հոգեւոր պետ Ռումանիոյ մէջ՝ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ:

Այս հիման վրայ Յուսիկ Վարդապետ 1921–ի աշնան եւ 1922–ի գարնան հոգեւոր շրջապտոյտի կ'ելլէ Ռումանիոյ բոլոր համայնքները: Անհրաժեշտութիւնը կը զգացուի կանոնադրութեան մը, բոլոր համայնքները միակերպ կառավարելու համար: Արդէն տեսանք թէ ասոնց մէկ մասը կը կառավարուէր Պոլսոյ Պատրիարքարանի սահմանադրութեան ոգիով, ուրիշ մաս մը Պասարապիոյ՝ 1829–ի Պոլժէնիայի հիման վրայ, Եաշի եւ Պոթոշանի համայնքները՝ 1840–ի ներքին կանոնագիրով, իսկ միւս համայնքներն այ առանց կանոնագրութեան:

Անտարակոյս այս ձեւով չէր կրնար շարունակուիլ եւ նորահաս Ա-

ռաջնորդը՝ ազգին երեւելիները եւ Պուքրէշի Հոգաբարձութեան անդամները խորհրդակցական ժողովի մը կը հրաւիրէ 13 Մայիս 1922–ին, կը նշանակուի 7 հոգինոց յանձնախումբ մը որպէսզի թեմական ընդհ. ժողով դումարուի՝ ուղեցոյց ունենալով 1917–ի կաթողիկոսական առաջամեայ կանոնադրութիւնը ի մասին թեմական ժողովներու, ըստ տեղւոյն յարմարութեան:

Միակ հոգաբարձութիւն՝ որ մերժեց ընդհանուր ժողովի մը հարկադրութիւնը եաչի հոգաբարձութիւնը եղաւ, որ 25 Օգոստոս 1922 չրջաբերական գրութիւնով կը յայտնէր թէ 1840–ի կանոնագրէն զատ ուրիշ կանոնադիր պիտի չճանչնայ եւ զայն պիտի չյարգէ «յաւիտեանս յաւիտենից»:

Ռումանահայ թեմի անդրանիկ պատգամաւորական ընդհանուր ժողովը տեղի կ'ունենայ 10–16 Սեպտեմբեր 1922–ին Պուքրէշի մէջ, 7 յաջորդական նիստերով, ի ներկայութեան 37 պատգամաւորներու, որոնք կը ներկայացնէին 14 համայնքներ. կը բացակայէին եաչի, Պոթոշանի, Սուչաւայի, Ռոմանի եւ Թըրկուլ–Օգնայի համայնքներուն ներկայացուցիչները:

Օրակարգի վրայ կը գտնուէին հինգ կարեւոր հարցեր — կանոնագրի ուրուագծի պատրաստութիւն, հոգաբարձութեանց ներքին կանոնագիր, դպրոցական ծրագիր–վանոնագիր, եւլն.:

Պատգ. ժողովը իր 6–րդ նիստին մէջ կ'ընտրէր գործադիր մարմին մը, նախագահութեամբ Յուսիկ Վարդապետի, որուն անդամներն էին Արմենակ Մանիսալեան, Գէորգ Հաճի Արթին, Գրիգոր Զալհուշեան, դատախազ կարապետ Կոյինա, փաստաբան Մ. Մուրատոֆ, Յակոբ Պարակեան, Պարոյր Լեւոնեան, Վ. Մեստուճեան եւ Սիմոն Քէհէյեան:

Ռումանահայ թեմի կանոնագրին օրինագիծը կը ղրկուի Դաւանութեանց Նախարարութեան ի վաւերացում, սակայն ակնկալուած կաւերացումը չհատարուեցաւ: Ռումէն կառավարութիւնը կ'ընդունէր Դաւանութեանց Օրէնքը որ հիմը պիտի կազմէր օտար դաւանութեանց պատկանող համայնքներու կանոնագրութեան:

Եաչի եկեղեցւոյ հոգաբարձութիւնը անտեսելով թեմին պատգամաւորական ժողովին որոշումները, 3 տարիէ ի վեր անդադար կը փորձէր ձախողեցնել բոլոր այն ձեռնարկները որոնք կ'ընթային գաղութին եկեղեցիներուն բարեկարգման համար: Իր փորձերով նոյնիսկ կը մերժէր ճանչնալ Ամենայն Հայոց Հայրապետին իրաւասութիւնը Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ հաստատեալներուն հոգեւոր գործերուն վրայ, կը փորձէր կասկածի տակ ձգել նորընտիր Առաջնորդին հանգամանքը, թեմին պատգամաւորական ժողովին օրինաւորութիւնը եւ գործադիր մարմնին գոյութեան իրաւունքը: Կ'ուրանար անհրաժեշտութիւնը Ռումանահայ թեմի մը եւ միշտ կը փորձէր խուսափիլ վերին մարմնի մը հակակշիռէն: Անշուշտ այս բոլոր փորձերը ոչ մէկ արձագանգ գտան միւս թաղականութեանց մօտ եւ չտուին իրենցմէ սպասուած արդիւնքը: Եաչի Հոգաբարձութիւնը ի վերջոյ պիտի չուշանար ընդունիլ թեմին գործա-

դիր մարմնին բոլոր հրահանգներն ու տրամադրութիւնները եւ հնազանդիլ ա-նոր ցուցմունքներուն ու հակակշիռին:

Որպէս ուրոյն Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցի Ռումանիոյ մէջ, Հայ համայնքի ճանաչումը տեղի պիտի ունենար, բայց բաւական ուշ:

Մոլտովայի եւ Վալահիոյ երկու իշխանապետութեանց միաւորութե-նէն վերջ՝ 1866–ին, Ռումանիոյ ունեցած Սահմանադրութեան (Մայր Օրինաց) համաձայն, երկրին մէջ գոյութիւն ունեցող դաւանութիւնները ազատ էին-բենց յարմար դասած ձեւով կազմակերպուելու, կարգաւորելու եւ մատակա-բարելու իրենց եկեղեցական գործերը: Օրթոտոքս, կաթոլիկ, Հրեայ կամ Թուրք դաւանութիւնները: Հետագային ունեցան իրենց կանոնադիրները, վա-ւերացուած պետութենէն, որոնց հիման վրայ անոնք թրաւունք ունէին պետու-թենէն նպաստ առանալու եւ նոյնիսկ Մորհրդարանին մէջ իրենց ներկայացու-ցիչը ունենալու: Հայ համայնքը սակայն, դրկուեցաւ այս առանձնաշնորհու-մէն, իր թուին փոքրութեան պատճառաւ: Դաւանութեանց առնչութեամբ կար-մուեցան օրէնքներ 1872–ին, 1893–ին, 1902–ին, 1923–ին, սակայն Հայ դաղու-թը միշտ կ'անտեսուէր, անոր մասին ոչ մէկ ակնարկութիւն կ'ըլլար, հակա-ռակ եղած դիմումներուն:

Այս ճանաչումը պիտի ըլլար Ապրիլ 22, 1928–ի Դաւանութեանց Օ-րէնքին մէջ 21–րդ յօդուածին նախատեսութեամբ, միւս դաւանութեանց կար-գին՝ Հայ Լուսաւորչական դաւանանքը յիշատակուած ըլլալով որպէս պատ-մական դաւանանք: Սակայն այս եւս լրիւ չէր, պէտք էր կանոնադիր մը՝ որ հաստատէր Հայ Համայնքին իրաւական գոյութիւնը: Երեք տարի յետոյ, երբ Փրօֆ. Նիքոլաէ Եորկա վարչապետ նշանակուեցաւ, թեմական գործադիր մար-մինը անդամ մը եւս թարմացուց իր դիմումը եւ չնորհիւ անոր համակրական դգացումներուն հանդէպ Հայ ժողովուրդին, պատրաստուեցաւ օրինագիծը եւ 28 Մայիս 1931–ին յղուեցաւ Օրէնսդրական Մորհուրդին (Conseil Legislatif): Յունիս 2, 1931–ի նիստին մէջ Օրէնսդիր Մորհուրդը յետ քննութեան, նպաս-տաւոր տեղեկագրով մը օրինագիծը դրկեց Մորհրդարան՝ Դաւանութեանց Նա-խարարին, որ նոյնինքն Փրօֆ. Եորկան էր, պատճառաբանեալ տեղեկագրով մը (Expose de motif):

Մորհրդարանի պատկան յանձնաժողովի քննութենէն անցնելէ վերջ՝ որ եղաւ Յուլիս 10–ի նիստին, Մորհրդարանը իր Յուլիս 13–ի որոշումով միա-ձայնութեամբ վաւերացուց օրինագիծը, ներկայ եղող 146 քուէարկողներէն: Մերակոյան այ դէմ քուէարկեց 14 Յուլիսի նիստին մէջ, 2–ի դէմ 82 ձայնով:

Արքայական հրովարտակով՝ 31 Յուլիս 1931–ին կը հաստատուի վե-րոյիշեալ օրէնքը Հայ համայնքի մասին, եւ լոյս կը տեսնէ պետութեան պաշ-տօնական Թերթին Օգոստոս 3, 1931 թիւ 177–ին մէջ:

Օրինագիծը հետեւեալն էր.–

Յօդ. 1.– Ռումանիոյ Հայ Լուսաւորչական Թեմը կը յայտարար-

ւի հաստատուած, կեդրոն ունենալով Պուքրէշը, եւ Թեմը իր մէջ կը պարունակէ Հայ Լուսաւորչական դաւանանքին բոլոր հաւատացեալները:

Յօդ. 2.– Ռումանիոյ Հայ Լուսաւորչական Թեմին պետը պիտի կրէ Յռումանիոյ Հայ Լուսաւորչական Թեմի Առաջնորդ» տիտղոսը:

Յօդ. 3.– Ռումանիոյ Հայ Լուսաւորչական Թեմը կը գտնուի էջմիածնի դաւանական եւ կանոնական իրաւասութեան տակ, բայց պիտի կանոնագրէ, ղեկավարէ եւ մատակարարէ իր բոլոր կրօնական, մշակութային, հրիտակային եւ հոգաբարձական հարցերը ինքնավար կերպով, համաձայն Ապրիլ 22, 1928–ի Դաւանութեանց ընդհ. ռէժիմի օրէնքին, որ վաւերացուած է պատկանեալ իշխանութեան կողմէ:

Յօդ. 4.– Ձանց առնելով 1928, Ապրիլ 22–ի Դաւանութեանց ընդհ. ռէժիմի օրէնքին 31–րդ եւ 32–րդ յօդուածները, 21 Յուլիս 1929–ի բարեփոխութիւններով, Պետութիւնը պարտաւոր չէ նպաստ տալու Հայ Լուսաւորչական դաւանանքին պատկանող եկեղեցիներուն:

Հանրային Կրթութեան եւ Դաւանանքի Նախարար
Ն. Եորկա

Հետեւեալը պատճառաբանեալ տեղեկագիրն է Փրոֆ. Ն. Եորգայի՝ Վարչապետ եւ Կրթութեան Նախարար.–

«Հայերը Մոլտովայի հողամասին ամենէն հին բնակիչներն են: Անոնք եկած են Ղրիմի կաֆա թաթարական չրջաններէն եւ հաստատուած Ռումէն պետութեան հիմնարկութենէն իսկ առաջ Սիրէթ եւ Սուչաւա, անկէ տարածուելով մէկ կողմէ դէպի Պոթոշան եւ Եաշ, միւս կողմէ Ռոման, իսկ Ֆոքշան ապա Ռըմնիք Վըլչէի վերջ՝ 17–րդ դարուն՝ երբ հիմնուեցաւ այս քաղաքը: Ամէնուրեք անոնք չինեցին մեծ եկեղեցիներ ռումանականներուն ոճով, որոնք են Սուչաւայի (Ջամքա, Համկատար), Եաշի, Պոթոշանի երկու եկեղեցիները, Ռոմանի՝ ուր ԺԴ դարէն Աւետարան մը կայ պահուած:

«Իրենց կրօնական կազմակերպութիւնը՝ իրաւասութեանը տակ հոգեւոր պետերու՝ որոնց անունները մասամբ ծանօթ են 1500–էն ասդին, առանց պաշտօնական հանգամանք կրելու, կը գտնուէր վարդապետներու հեղինակութեան ներքեւ. Սուչաւայի մէջ քաղաքը ունէր Հայ քաղաքապետ մը:

«Պասարապիա անցած Հայերը 1837–ին կրցան ձեռք ձգել իրենց եկեղեցին ճանաչումը՝ եպիսկոպոսի մը կամ արքեպիսկոպոսի մը իրաւասութեան տակ: Ֆիչինըուի հայկական կաթուածամասը (Օկրատա Ամէնեասքա) ապացոյցն է այդ գաղութի կարեւորութեան:

«Ռումանիոյ Հայերուն կարեւոր թիւը, մանաւանդ այն գաղթականութենէն յետոյ զոր ստիպուեցան առանց անոնի եւ աշխարհի քաղաքակրթութեան արատ մը հանդիսացող տառապանքները, անհրաժեշտ դարձուցին հաս-

տատել եւ ճանաչում տալ միակ արքեպիսկոպոսութեան մը՝ 35 եկեղեցիներուն վրայ, որոնք 1921–էն ի վեր ենթակայ են Պուքրէշ հաստատուած եւ ապրին կը-

«Դաւանութեանց Օրէնքին համապատասխան պայմաններուն մէջ (յօդ. 28) պատրաստուեցաւ ներկայ օրինագիծը Հայ Լուսաւորչական Արքեպիսկոպոսական եկեղեցիի մը համար, որ առ այժմ պետութենէն նիւթական աջակցութիւն չի պահանջեր:

Վարչապետ եւ Կրթական ու Դաւանութեանց Նախարար
Ն. Եորգա»

Երեսփոխանական Ժողովի Կրթական եւ Դաւանութեանց Յանձնաժողովի նպաստաւոր տեղեկագրին վրայ, օրէնքը կը քուէարկուի, ինչպէս վերը յայտնեցինք:

Այս օրէնքին հիման վրայ թեմական կանոնագրութիւնը պատշաճեցաւ պետական պահանջներուն եւ Հայ Եկեղեցիի ոգիին, ու ենթարկուելով Դաւանութեանց Նախարարութեան վաւերացումին, յղուեցաւ Օրէնսդիր Մարմնոյ հուրդին որ 10 Հոկտեմբեր 1931–ի նիստին մէջ ան եւս վաւերացուց:

Նախարարական Խորհուրդը 19 Նոյեմբեր 1931–ի նիստին մէջ կը վաւերացնէ Ռումանահայ Թեմական կանոնագրութիւնը, եւ վերջապէս 25 Նոյեմբեր 931–ին կը վաւերացուի արքայական հրովարտակով, իսկ 7 Դեկտեմբեր 1931–ին ալ կը հրատարակուի պետութեան պաշտօնաթերթին 286 թիւին մէջ:

ՅՈՒՍԻԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՃԱՆԱՉՈՒՄԸ ՈՐՊԷՍ ԱՌԱՋՆՈՐԴ

Յուսիկ Վարդապետ, Դաւանութեանց Նախարարութեան 1921 Յուլիս 28–ի թիւ 40723 պաշտօնագրով, ճանաչում ստացաւ իբր «Հոգեւոր պետ Ռումանիոյ Թեմին՝ վարելու համար Ռումանիոյ Հայ եկեղեցւոյ բոլոր գործերը մինչեւ Թեմին կացութեան վերջնական ճշդումը»:

Վերեւ յիշեցինք որ թիւ 104 եւ 8 Փետրուար 1922 թուակիր կոնդակով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե Յուսիկ Վարդապետը անուանեց լիազօր Առաջնորդ եւ հաղորդուեցաւ Ռումանիոյ Վեհապետին: Թեմին օրինաւոր ճանաչումէն յետոյ, Առաջնորդը դիմեց Դաւանութեանց Նախարարութեան, ստանալու համար արքայական վաւերացում: Դաւանութեանց Նախարարութեան զեկուցումին վրայ, Նախարարական Խորհուրդը 10 Սեպտեմբեր 1931–ին տեղի ունեցած նիստին մէջ 1197 թիւ որոշմանադիրով հաստատեց Յուսիկ՝ այժմ Արքեպիսկոպոս, Զօհրապեանի անուանումը իբր Առաջնորդ Ռումանիոյ Լուսաւորչական Թեմին, մխիթարական ինդրելով արքայական վաւերացումը, որ տրուեցաւ 27 Հոկտեմբեր 1931 թուակիր եւ 3504 հրամանագրով եւ հրատարակուեցաւ պաշտօնաթերթի 5 Նոյեմբերի 259 թիւին մէջ: Այս

վաւերացումը հաղորդուեցաւ Ցուսիկ Սրբազանին 31 Հոկտեմբեր 1931–ին թիւ 175789 պաշտօնագրով եւ այդ հման վրայ Ցուսիկ Արքեպիսկոպոս 25 Նոյեմբեր 1931–ին իր հաւատարմութեան երդումը ըրաւ Վեհափառին առջեւ եւ ի ներկայութեան գահաժառանգ իշխանին եւ վարչապետին:

Չինուած այս բոլոր իրաւունքներով, Ցուսիկ Սրբ. Զօհրապեան ապրելի քանի երկու տասնեակ տարիներ հոլուելէ վերջ, 1942 Հոկտեմբերին կը վախճանի, եւ մարմինը կ'ամփոփուի Ճասլուրօֆ Մելիք գերեզմանատան մէջ կառուցած մատրան ներքնայարկը. մարմարէ յուշաքար մը՝ որուն վրայ քանդակուած են եպիսկոպոսական խոյր, գաւազան, վակաս եւ զոյգ արտախուրակներ, ունի հետեւեալ արձանագրութիւնը.— «Աստ հանգչի Ցուսիկ Արքեպիսկ. Զօհրապեան, Առաջնորդ Թեմին Հայոց Ռումանիոյ, Նոր Նախիջեւան 1871 – Պուքրէշ 1942»:

Ցուսիկ Արքեպիսկոպոս ունեցաւ բեղուն եւ բարուրք գործունէութիւն մը, փոյթ չէ թէ կարճ ատենի մը համար, եղաւ փոթորկալից, երբ ամբոստեցաւ թեմականի երկինքը:

Ցուսիկ Արքեպիսկոպոս ունեցաւ նաեւ գրական վաստակ: Զանազան թերթերու մէջ յօդուածներ գրեց Հայ ժողովուրդի եւ Եկեղեցիի պատմութեան մասին, եւ Ռումէն լեզուով հրատարակեց առանձին հատորով, Հայ Եկեղեցիի պատմութիւնն ու վարդապետութիւնը:

Ցուսիկ Արքեպիսկոպոսի վախճանումէն մինչեւ նոր առաջնորդի մը ընտրութիւնը, Թեմական Խորհուրդը կը հրաւիրէ Առաջնորդի փոխանորդութեան՝ Պուքրէշի Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցիի քանիրուն երէց, Տէր Մամբրէ Քհնյ. Պիպէռեանը, որ հաչպամանօրէն կը վարէ Թեմին գործերը չուրջ տարի մը, մինչեւ նոր առաջնորդին՝ Տ. Վազգէն Վրդ. Պալճեանի ընտրութիւնը: Իր գործունէութեան ամբողջ չրջանին Տ. Մամբրէ Քհնյ. Պիպէռեան ունեցաւ օգտակար ծառայութիւն, առանց զգացնել տալու բարձրատիճան կղերականի մը պակասը: Տ. Մամբրէ Քհնյ. Պիպէռեան, նախկին բժշկական ուսանող, որ մեծ եղեռնի չրջանին թողած էր իր ուսումը եւ իր բժշկական ծանօթութիւնները իսպաս կը դնէր կամաւորական չարժման: 1915–1916 տարիներուն զինք կը գըտնենք էչմիածնի մէջ, որպէս օդնական բժիշկ հոն գտնուող կամաւորական բանակին: Բժշկապետ Տքթ. Մ. Ցովսէփեանի, Նիւ Եորք մահացած, ամուսինը Տիկ. Մաքրուհի Ցովսէփեանի, եւ մայրը ծանօթ բժշկապետ Ե. Մ. Ցովսէփեանի:

ԼԵՒՈՆ-ԿԱՐԱՊԵՏ ՊԱԼՃԵԱՆ՝ ՀՈՐԵԻՒԱԿԱՆՆ ԱՒ ԱՒԱՆՁՆՈՐԴԱԿԱՆ ՓՈԽԱՆԱԼՈՒԹԻՒՆ

Մօտ տարիէ մը ի վեր առաջնորդական աթոռը թափուր էր, սակայն Թեմական Խորհուրդը իր ատենապետով՝ Արտաշէս Գասարճեան, այն համոզման յանգած էր թէ բացի հոգեւոր պատրաստութեամբ մտաւորական մը ըլլալէ, Առաջնորդը հարկ էր որ սիրայօժար ըլլար եւ երկրի լեզուին: Կանուխէն կարող հոգեւորականներ, նոյնիսկ ի կենդանութեան Ցուսիկ Սրբազանի, որոնք փափաք յայտնած էին ծառայելու Առաջնորդարանին մէջ, սակայն ոուսմէն լեզուին տեղեակ չէին եւ յարմար չնկատուեցան: Ռուսմէն լեզուի տիրապետող բարձրաստիճան կղերականի մը կարիքը այնքան ստիպողական էր որ գաղութին երեւելի անձնաւորութիւններէն Գէորգ Հաճի Արթին, ազգասէր ու առատաձեռն անձնաւորութիւն մը, պաշտօնապէս յանձն կ'առնէր հոգալու քանի մը ուսանողներու հոգեւոր ճեմարանի բոլոր ծախքերը մինչեւ անոնց լրիւ ընթացքի աւարտումը, եթէ յանձնառու ըլլային անոնք, իրենց ուսումը աւարտելէ վերջ, ծառայելու Ռումանահայ թեմէն ներս:

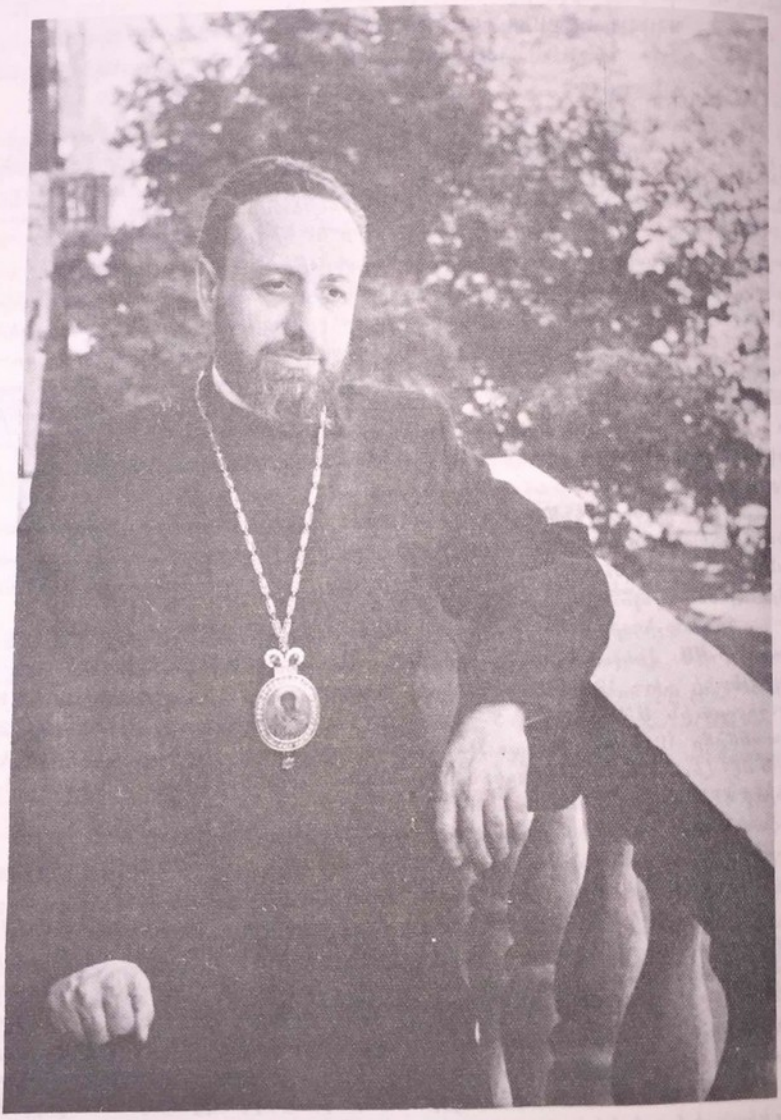
Այդ ժամանակներուն «աչք ամենեցուն ի նա հայէին»: Լեւոն-Կարապետ Պալճեանն էր ան որ կը լրացնէր բոլոր այս պայմանները: Համալսարանական բարձր կրթութեամբ, երիտասարդ, լուրջ, իր պատրաստակամութիւնը կը յայտնէր ծառայելու Հայ Եկեղեցւոյն ու Հայ ազգին:

Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմի ամենաթորբոք ատենին, Պուքրէշի ՍՍ. Հրեչտակապետք եկեղեցւոյ աւագերէց Տ. Իգնատիոս Ա. Քհնյ. Քիլիմլեանի հետ 1943 Սեպտեմբերին, ամենադժնդակ պայմաններու մէջ, կ'ուղեւորուին Ադէնք, ուր Տ. Կարապետ Եպս. Մազլումեանի ձեռամբ 30 Սեպտեմբեր 1943-ին, Տուրդութ-Ֆիքսի թաղի Հայոց Ս. Կարապետ եկեղեցիին մէջ Լեւոն-Կարապետ Պալճեան կը ձեռնադրուի վարդապետ, վերանուանուելով Տէր Վազգէն: Կնքահայրութիւնը ստանձնած էր Թեմական Խորհուրդի անդամ եւ յայտնի ճարտարարուեստի մարդ Ռուբէն Իսրայէլեան:

Ձեռնադրութենէն երեք օր առաջ՝ 27 Սեպտեմբեր 1943-ին, Լեւոն-Կարապետ Պալճեան սուրտուկին էր իր Ուխտագիրը.

«Կ'ուխտեմ հաւատարիմ մնալ Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ բոլոր օրէնքներուն եւ Հայրապետական կանոններուն, հպատակիլ վերին իշխանութեան բոլոր հրահանգներուն, հաւատարիմ մնալ Ս. Էջմիածնի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին ու Հոգեւոր Գերագոյն Խորհուրդի բոլոր հրահանգներուն, ու աշխատիլ իմովսանն Հայ Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ պայծառութեանը եւ արարողութիւններու ու ծէսերու անխախտ պահպանութեանը:

«Կ'ուխտեմ նաեւ, իմ բոլոր ուժերովս նուիրուիլ Հայ համայնքի եւ Հայ կեանքի կարիքներուն ու ժողովուրդի չահերու պաշտպանութեանը»:

Տ. ՎԱԶԳԷՆ ԵՊՍ. ՊԱԼՃԵԱՆ
Առաջնորդ Ռումանահայոց

Պուքրէշ կը վերադառնայ նորաօծ Տ. Վազգէն Վարդապետ եւ իր քառանօրեայ առանձնութեան չրջանը կ'անցընէ այն վանքին մէջ, ուր չուրջ 450 տարի առաջ հիմնուած էր առաջին Հայ Առաջնորդութիւնը Ռումանիոյ մէջ՝ Սուչավայի Ս. Հաճկատար վանքը:

Ռումանահայ Թեմի 28 Նոյեմբեր 1943-ին գումարուած պատգամաւորական ժողովը միաձայնութեամբ Վազգէն Վարդապետ Պալճեանը կ'ընտրէ Առաջնորդական Փոխանորդ, իսկ Յուլիս 1948-ին կայացած պատգամաւորական ժողովն ալ կ'ընտրէ Առաջնորդ: Շուրջ 10 ամիսներ, Սեպտեմբեր 1946-Յունիս 1947, որպէս այցելու Եպիսկոպոս Ռումանիա եկած էր Տ. Սուրէն Եպս. Թորոսեան՝ Առաջնորդ Պաքուի Թեմին:

Վազգէն Վարդապետ ծայրագունութեան աստիճանը կը ստանայ Մայիս 1948-ին եւ Ռումանահայ Թեմ. Խորհուրդի կրկնակի խնդրանքներուն վրայ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի 8 Յուլիս 1951-ին:

1954-ին, Էջմիածնայ մէջ կայացած Եպիսկոպոսական ժողովին մէջ, Վազգէն Եպիսկոպոս կ'ընտրուի Գևրագոյն Հոգեւոր Խորհուրդի անդամ: Յաջորդ տարին Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդը Վազգէն Եպիսկոպոսը կը կարգէ նաեւ Առաջնորդ Պուլկարահայ Թեմին՝ վերջինին դիմումնագրին վրայ:

1955 Սեպտեմբեր 30-ին Ագգային Եկեղեցական ժողովը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրեց Վազգէն Եպս. Պալճեանը, Առաջնորդը Ռումանահայ եւ Պուլկարահայ զոյգ Թեմերուն: Կաթողիկոսական օծումը կատարուեցաւ Կիրակի, 2 Հոկտեմբեր 1955-ին:

Վազգէն Վարդապետ երբ ընտրուեցաւ Ռումանահայ Թեմի Առաջնորդական Փոխանորդ, երկիրը քաղաքական արգահատելի վիճակ մը կը ներկայացնէր: Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի առաջին օրերէն իսկ Ռումէն պետութիւնը հարկադրուած էր զիջելու Պուլկարիոյ՝ Տոպրուճայի երկու բարեբեր նահանգները, ուր կը գտնուէին հայաշատ ու բեղուն ազգային կեանք ունեցող երկու քաղաքներ՝ Պազարճըգ (այժմ Թոլպուհին) եւ Սիլիստրէ: Արեւմտեան սահմանը՝ Թրանսիլվանիան, ուր ճիշդ է, քիչ էին Հայ Լուսաւորչականներ, սակայն, Կաթոլիկ Հայեր կային բաւական թիւով, գերմանական ճնշումին տակ, անցաւ Հունգարիոյ տիրապետութեան ներքեւ: Հիւսիսային Պուքովինայէն՝ Չէրնուցը եւ Պասարապիան, ուր կային 8-9 համայնքներ իրենց հինաւուրց եկեղեցիներով, գրաւուեցան Սովետական Միութենէն: Ի՞նչ կը մնար այսպէս անդամահատուած Ռումանիայէն: Լաց ու կոծ: Վրայ հասաւ նաեւ Մոլոտովի սովը:

Հակառակ այս եղերական վիճակին, Վազգէն Առաջնորդը ձեռնարկեց Թեմին վերանորոգչական աշխատանքներուն, բարձրացուց Հայ Եկեղեցւոյ հեղինակութիւնը յաչս օտարաց, սերտ ու համերաշխ պահեց Առաջնորդական աթոռին կապերը Ռումէն պետութեան հետ, որ սկսաւ պատիւ ու մեծարանք բերել Հայ ազգին հոգեւոր պետին, զարգացուց Ռումէն Օրթոտոքս Եկեղեցւոյ հետ փոխ յարաբերութիւնները եւ մշակեց չատ սիրալիր բարեկամական կապեր անոր Հովուապետին՝ Թուտոփինան Պատրիարքին եւ փոխանորդներուն՝ Անթիմ եւ Թէօքդիստ Սրբազաններուն հետ, որոնք միչտ բարեացակամ

գտնուեցան հանդէպ Հայ ժողովուրդին եւ Հայ եկեղեցիին։ Այցելեց եւ ընդունեց օտար դաւանութեանց ներկայացուցիչները, նոյնիսկ Հրեայ եւ Թուրք։

Հետեւելով իր նկարագրին բնորոշ գիծը կազմող՝ խաղաղասիրութեան, ժողովուրդներու միջեւ բարեկամութեան ու կրօնական համագործակցութեան ի նպաստ արտայայտուեցաւ միշտ։ Վազգէն Առաջնորդը ունեցաւ նաեւ գրական բեղուն գործունէութիւն ու հանրանուէր աշխատանք։ Եղաւ խմբագիրը «Հերկ» հանդէսին, որ լոյս տեսաւ չուրջ երեք տարի։ Մեկնաբանեց առանձին գրքոյկով մը Հայց. Եկեղեցւոյ Պատարագի խորհուրդը՝ «Մեր Պատարագը» անունին տակ. խոր իմացումով ուսումնասիրեց Մրիմեան Հայրիկը իբրեւ դաստիարակ։ Մայր Հայրենիք եւ Ս. Էջմիածին կատարած իր բազմաթիւ այցելութիւններէն ազդուած՝ հրապուրիչ կերպով ու գեղեցկօրէն նկարագրեց Մայր Հայրենիքը եւ Էջմիածինը, խտացնելով զանոնք հատորի մը մէջ՝ «Հայրենի արեւին տակ», հրատարակուած 1954-ին։ Ալ չենք գրեր ամէն կիրակի եկեղեցւոյ բեմէն անոր խօսած հայրենաշունչ ու խորիմաստ քարոզներու եւ Մշակոյթի Տան մէջ, տասնեակ տարիներով կատարած դասախօսութիւններու մասին։

ՏԻՐԱՄԱՑՐ ՍԻՐԱՆՈՑՇ ՊԱԼՃԵԱՆ

Բնիկ Ռոտոսթոյի տիրամայր Սիրանոյշ Պալճեան, սկիզբէն նուիրուած էր դաստիարակչական ասպարէզին. տարիներ չարունակ իր ծննդավայր Ռոտոսթոյի մէջ լծուած էր փոքրիկներու նկարագիրներուն կազմաւորումի աշխատանքին։ 1907-ին Պուքրէշ (Ռումանիա) կու գայ եւ կ'ամուսնանայ պարկեշտ հայրենակիցի մը՝ Աբրահամ Պալճեանին հետ, եւ կը բախտաւորուի մանչ զաւակով մը – ապագայ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Առաջինը։ Տիրամայր Սիրանոյշ Պալճեան համեստ նկարագրի տէր, ձեռներէց ու ու աշխատասէր կին մըն էր եւ գլխաւոր նեցուկը՝ նախ տան եւ ապա իր որդւոյն, որուն դաստիարակութեան եւ նկարագրին կազմաւորումին համար ոչինչ խնայած էր։ Սիրանոյշ Պալճեան եղած էր իր որդւոյն խիստ քննադատը, ուղղելու անոր քայլերը դէպի մարդկային ըմբռնումի ազնուագոյն զգացումներուն՝ սէր հանդէպ մարդկութեան, չխնայելու ոչ մէկ ճիգ իր նմանը հասկրնալու։ Ամենայն Հայոց Հայրապետը իր մօր՝ Տիրամայր Սիրանոյշ Պալճեանին կը պարտի իր կրօնա-բարոյական կրթութիւնն ու բարեպաշտութիւնը։ Մօրը կը պարտի հանրութեան եւ Հայութեան օգտին անսակարկ գոհուելու եւ անձնուիրաբար ծառայելու զգացումը։

Տիրամայր Սիրանոյշ Պալճեան 91 տարեկան հասակին վախճանեցաւ Էջմիածնի մէջ 7 Հոկտեմբեր 1974-ին։

Վազգէն Առաջնորդ իր գործունէութեան ընթացքին յաջողած էր ըմբռնել ժամանակին հրամայականը (այս մասին, հակառակ իր կարեւորութեան, քիչ խօսուած ու գրուած է), երբ Ռումէն պետութիւնը ժողովրդական

ՏԻՐԱՄԱՑՐ ՍԻՐԱՆՈՑՇ ՊԱԼՃԵԱՆ

բնոյթ ստացաւ միապետական ռեժիմէ մը վերջ։ 1948–ի Սահմանադրութիւնը կ'ապահովէր խղճի ազատութիւն բոլոր քաղաքացիներուն անլսիր եւ կրօնական դաւանանքի կիրառութիւն։ Ազատ դաւանութիւն մը կազմելու եւ գոյատեւելու համար պէտք էր ճանաչում ունենալ Ազգային Մեծ Ժողովի Նախագահութենէն հրամանագրով մը, եւ այս ճանաչումը պայմանաւորուած էր կանոնագրով մը, զոր պարտ էր ներկայացնել առ ի վաւերացում։ Վազգէն Առաջնորդ սահմանաժամը յարգելու համար տիտանեան աշխատանք տարաւ 1928–ի կանոնագիրը յարմարցնելու ու պատշաճեցնելու արդի պահանջին (որ տարիներու ընթացքին յայտնաբերած էր իր պակասութիւնները), պահելով հանդերձ անոր ոգին՝ զոր կը նկատէր sine qua non, թէ Առաջնորդարանը կը մնար Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հոգեւոր ու կանոնական հեղինակութեան ներքեւ։

Եւ իսկապէս չատ կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ Հայ Լուսաւորչական թեմի օրկանական եւ վարչական կանոնագիրը վաւերացուեցաւ թիւ 593 եւ 1 Յունիս 1949–ին Ազգային Մեծ Ժողովի Նախագահութենէն։

Եթէ մինչեւ նոր կանոնագրին գործադրութիւը բոլոր դաւանութեանց օրէնքները մասնաւոր յօդուածով մը կը նախատեսէին թէ Հայ համայնքը պիտի չատանար պետութենէ նպաստ, 1949–ի օրէնքով այնուհետեւ թեմը իրաւունք ունեցաւ նպաստ ստանալու։

Վազգէն Առաջնորդ կը յաջողի ապահովել 1949–էն սկսեալ թեմին բոլոր կղերականներուն (Առաջնորդ, քահանայ կամ սարկաւագ) եւ վարչական պաշտօնեաներուն թոշակներուն կանոնաւոր վճարումը պետական գանձէն։ Այս դրութիւնը չեմ կարծեր որեւէ ուրիշ երկրի մը մէջ իրագործուած ըլլայ։ Բաց աստի, պետական քսակէն տարեկան որոշ գումար մը կը տրուէր որպէս յատկացում պարբերաբար ծագած պահանջներու։ 1949–ին Դաւանութեանց Նախարարն էր Փրօֆ. Սթանլու Սթոյիան, որ բարեացակամ վերաբերում ունեցաւ հանդէպ մեր թեմին։ Ակադեմական Փրօֆ. Գոնստանդինեսքու–Եաչ, որ երկար ժամանակ Դաւանութեանց Նախարար էր եւ անոր օրով է որ Վազգէն Առաջնորդ ընտրուեցաւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, ան եւս մեծ բարեացակամութիւն ցոյց տուաւ մեր թեմին եւ միշտ իր բարձր օժանդակութիւնը ընծայեց թեմին կարօտութեանց։

1955 Սեպտեմբերին Վազգէն Եպիսկոպոսի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրութեամբ, Ռումանահայ թեմի առաջնորդական աթոռը կրկին թափուր մնաց։ Սակայն Թեմական Խորհուրդը իր երկու փոխ նախագահներով –Վահան Դանիէլեան եւ Տօքթ. Գր. Բամպուքճեան– եւ վարչական խորհրդատուով իրենց լաւագոյնը ըրին որպէսզի առաջնորդի մը բացակայութիւնը ըստ կարելւոյն քիչ զգացուի։ Պահեցին կապերը միւս դաւանութեանց հետ, ի մասնաւորի Ռումէն Օրթոտոքս Եկեղեցւոյ եւ անոր Հովուապետին, ու Պատրիարքական Փոխանորդերուն հետ։ Աւելին՝ 16 Մայիս 1956–ին փառաշուք ընդունելութիւն մը եղաւ Ռումէն Եկեղեցւոյ Հովուապետ՝ Ամենաժուստինեան Պատրիարքին, որ պատմական դէպք մըն էր։ Առաջին անգամ ըլլալով Ռումէն Պատրիարք մը կ'այցելէր Հայ Եկեղեցի։ Ժուստինեան Պատրիարքին կ'ընկերանային իր զոյգ փոխանորդները՝ Անթիմ եւ Թէօգդիստ Մըր–

բազաններըը, երկոտասնեակ մը քահանայ հայրեր, որոնց մէջ էին Աստուածաբանական Համալսարանի Րէքտորը, համալսարանի փրոֆէսորներ, խորհրդականներ եւ իր քարտուղարը՝ Տիր. Ն. Գազաքեան: Հայոց եկեղեցին գրեթէ Պուքրէշի կեդրոնը կը գտնուի, բանուկ պողոտայի մը վրայ, եւ կարգապահութեան համար տօնական օրերու զգեստներով եկած էր ոստիկանական ջոկատ մը. ժամանակին հաղորդուած ըլլալով չարժապատկերի ընկերութեան, խումբ մը մասնագէտներ եկած էին ժապաւէնի վրայ առնելու այս բացառիկ դէպքը, որ քանի ժամ յետոյ, հեռատեսիլէն եւ սինեմաներէն պիտի ցուցադրուէր վերջին լուրերու կարգին:

Մովաձաւալ բազմութիւն մը՝ եկեղեցիէն ներս մասնաւոր հրաւէրով, դուրսը՝ մայթերու, տանիքներու ու ծառերու վրայ բարձրացած կը հայցէր Պատրիարքին օրհնութիւնը: Երբ Պատրիարքին ինքնաշարժը կը մօտենայ թաղին, եկեղեցւոյ զոյգ զանգակները կը զօղանջեն աւետելու այցը Պատրիարքին, իր չքախումբով: Կը դիմաւորուի Ռումանահայ հոգեւորականութենէն՝ աւագերէց Ի. Քիլիմլեանի, Տ. Մամբրէ Պիպէռեանի եւ Տ. Մանուկ Եաղճեանի կողմէ, որոնք կը ներկայացնեն խաչն ու Աւետարանը: Հակիրճ արարողութենէ մը ետք, ուր աւուր պատշաճի խօսքեր կ'ըլլան Թեմ. Խորհուրդի եւ Պատրիարք Հօր կողմէ, Հովուապետը կը բարեհաճի այցելել Հայ Մշակոյթի Տունը ուր կը դիտէ մանրանկարչական ձեռագիրներ եւ հայկական արուեստի ընտիր կտորներ: Այս առթիւ մասնաւոր ոսկեմատեան մը բացուած էր յաւերժացնելու այս աննախընթաց այցելութիւնը:

Էջմիածնի Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդը, ընդառաջելով Ռումանահայ Թեմ. Խորհուրդի խնդրանքին, 1957 Ապրիլին, Զատկի տօներուն առթիւ, կը ղրկէ վարդապետ մը ի հոգեւոր մխիթարութիւն հաւատացեալներուն: Ամիս մը մնալէ վերջ, վարդապետը կ'անցնի Պուլկարիա՝ այցելելու Հայ համայնքները:

1958-ին Ռումանահայ Թեմ կ'այցելէ Տիրայր Վրդ. Մարտիկեան, որ յետոյ պիտի նշանակուէր Առաջնորդ: Ան եւս կը մնայ ամիս մը ու յետոյ կ'ուղեւորուի Պուլկարիա՝ ծանօթանալու հայաչատ քաղաքներու Հայ համայնքներուն:

Բացառիկ պատուով կ'ընդունուի Ցունուար 1959-ին Տ. Կոմիտաս Եպս. Տէր Ստեփանեան՝ Առաջնորդ Վրաստանի Հայոց: Սրբազանը կը հասնի Պուքրէշ Ս. Մնունդի նախօրեակին եւ ընդունելութիւնը կ'ըլլայ փառահեղ: Դաւանութեանց Նախարար Տօքթ. Տ. Տոկարու նախարարութեան ինքնաշարժներէն մին կը տրամադրէ Սրբազանին այցելելու Հայ համայնքները եւ ռումանական կարգ մը վանքերը, ի միջի այլոց Արճէշի նշանաւոր վանքը, Սինայայի համբաւաւոր վանքն ու արքայական խիստ հետաքրքիր պալատը: Ամէն տեղ ընդունելութիւնը կատարեալ էր. Պատրիարքարանը նախապէս հրահանգած էր վանահայրերուն որ տնօրինեն պարտն ու պատշաճը:

Կոմիտաս Եպիսկոպոս կը կատարէ քահանայական ձեռնադրութիւն եւ կ'ընծայէ սարկաւագի աստիճաններ:

Պուլկարահայ Թեմ. Խորհուրդի խնդրանքով Մարտ 1959-ին Կոմիտաս

Եպիսկոպոս կ'ուղեւորուի դէպի Սոֆիա: Իրեն ընկերացան Ռումանահայ Թեմ. Խորհուրդի փոխ ատենապետ Վ. Դանիէլեան եւ վարչական խորհրդատու Ցովհ. Գալփաճեան, Պուկարիա կը մնայ ամիս մը, այցելելով Պուլկարահայ գրեթէ բոլոր համայնքները:

Վերադառնալով Ռումանիա, Հայ հաւատացեալները կ'ուզեն որ կոմիտաս Եպիսկոպոս մնայ Ռումանիա որպէս Առաջնորդ, եւ Թեմ. Խորհուրդը իր լրիւ կազմին ստորագրութեամբը կը խնդրէ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին հաւանութիւնը: 1959 Մայիսին տեղի կ'ունենար Ռումանահայ Թեմի Պատգամաւորական ժողովը եւ առիթ էր Առաջնորդի ընտրութիւն կատարելու, սակայն Էջմիածինը իր հաւանութիւնը չհաղորդեց: Սրբազանը նախագահեց Պատգ. Ժողովին եւ քանի մը օր յետոյ, չորս ամիսէն աւելի Ռումանիա մնալէ վերջ վերադարձաւ իր պաշտօնատեղին, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հեռագրին տրամադրութեանց ի հետեւանք:

ՏԻՐԱՑՐ ՎՐԴ. ՄԱՐՏԻԿԵԱՆԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒՄԸ ԻԲՐԵՒ ՀՈԳԵՒՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՌՈՒՄԱՆԱՀԱՅ ԹԵՄԻՆ

Լրիւ տարի մը վերջ, 10 Ցունիս 1960–ին Պուբրէշ կը ժամանէ Տ. Տիրայր Վրդ. Մարտիկեան, որ Կաթողիկոս Վազգէն Առաջինի կողմէ 10 Մայիս 1960 թուակիր եւ 173 թիւ կոնդակաւ նշանակուած էր Առաջնորդ Ռումանահայ Թեմին: Հետեւեալն է կոնդակին բովանդակութիւնը.

Ռումանահայ Պատուարժան Թեմական Խորհուրդին, Քահանայից Դասուն, Եկեղեցական Խորհուրդներուն եւ Համայն Հաւատացեալ Ժողովուրդին Մերոյ Ողջոյն Հայրական եւ Օրհնութիւն Հայրապետական

Մեծ ուրախութեամբ եւ անխառն սիրով գրի կ'առնենք սոյն կոնդակը աւետիս տալու համար ձեզ, որ Տիրոջ ողորմութեամբ եւ համայն ձեր կրկնակի դիմումներուն, ձեզ կ'ուղարկենք Մայր Աթոռիս պատուական միաբաններէն Հոգեշնորհ Տ. Տիրայր Վարդապետ Մարտիկեանը իբրեւ հոգեւոր առաջնորդ ձեր Տիրախնամ թեմին:

Իրօ՛, հոգեպէս ուրախ ենք եւ մխիթարուած երբեմնի Մեր առաջնորդական աթոռը, որ թափուր մնացած ահա հինգ տարիներէ ի վեր, պիտի գրաւէ երիտասարդ արժանաւոր վարդապետ մը, օժտուած բազում շնորհներով, հաւատով ու եռանդով լի եւ նուիրուած մեր Ս. Եկեղեցիին ու մեր ազգին:

Պատուէր կու տանք Մեր սիրեցեալ Տիրայր Հայր Սուրբին եւ ձեզ բոլորիդ, հարազատներ Մեր, որ ձեռ ձեռքի տուած սիրով միաբան աշխատիք վասն հոգեւոր շինութեան Ռումանահայ հոգեւոր կեանքին եւ վասն պայծառութեան ձեր եկեղեցիներուն եւ ազանդութիւններուն, հաւատարիմ Ռումէն

բարեխնամ երկրի օրէնքներուն եւ կառավարութեան: «Զի դուք էք փառք մեր եւ խնդութիւն» (Թես· Բ 20):

Ի սրտէ կը մաղթենք ձեզ բոլորիդ Աստուածային օգնականութիւն ձեր եկեղեցաշէն ու ազգանուէր գործոց ճանապարհին, այլ նաեւ բոլորիդ անխտիր արեւշատութիւն, բարօրութիւն եւ խաղաղութիւն:

Թող Տէրը իր հովանին տարածէ ձեր վրայ, առատապէս բաշխէ իւր կենարար շնորհները այժմ եւ յաւիտեան:

Ողջ լերուք եւ զօրացեալ ի Հոգին Սուրբ եւ յաւէտ օրհնեալ ի Տեառնէ եւ ի Մէնջ, ամէն:

ՎԱԶԳԷՆ Ա
Ծայրագոյն Պատրիարք եւ Կաթողիկոս
Ամենայն Հայոց

Տուաւ կոնդակս ի 10-ն Մայիսի
1960 Փրկչական ամի,
եւ ի տումարիս Հայոց ՌՆԹ,
ի վանս Սրբոյ Էջմիածնի:
Հմր· 173

Նոյն տարւոյն Հոկտեմբեր 2-ին կայացած թեմին Պատգ· ժողովը, ընդառաջելով կաթողիկոսական կոնդակին, կ'ընտրէ Տ· Տիրայր Վարդապետ Մարտիկեանը Առաջնորդ թեմին Հայոց Ռումանիոյ: Ընտրութիւնը կը հաղորդուի Դաւանութեանց Նախարարութեան առ ի վաւերացում եւ Տիրայր Վարդապետ կը կատարէ երդումը: Տիրայր Վրդ· Մարտիկեան Եպիսկոպոս կ'օծուի 1964 Նոյեմբեր 29-ին, Արարատեան Թեմի Առաջնորդական Փոխանորդ Տ· Վահան Վրդ· Տէրեանի հետ:

Ներքի պարտք կը սեպենք հոս անդրադառնալու Ռումէն Դաւանութեանց վերջին շրջանի Նախարարին (քանի մը անգամներ տիտղոսները փոխած են, բայց խորքին մէջ այդ պաշտօնը նոյնը ըլլալով մենք պիտի պահենք նախարարութիւն տիտղոսը՝ սրբագործուած տարիներէ ի վեր) Տօքթ· Տումիթրու Տոկարուի մշտական բարեացակամ վերաբերումը մեր Թեմին ու եկեղեցիներուն հանդէպ: Անշուշտ ասիկա մեծ մասամբ կը պարտինք Վազգէն Կաթողիկոսի հմայքին ու լաւ յարաբերութեանց զոր կը մշակէր Դաւանութեանց Նախարարութեան ղեկավար անձնաւորութեանց հետ: Տօքթ· Տոկարու բարեացակամօրէն կարգադրած է հարցեր եւ բաւարարութիւն տուած է Թեմին բարոյական ու նիւթական կարիքներուն՝ լայն նիւթական օժանդակութիւն ընծայելով Թեմին կղերականներուն եւ պաշտօնեաներուն թոշակները անյապաղ վճարել տալով, Թեմին վարչական ծախքերուն ամբողջական յատկացում ընելով,

պատմական վայրերու՝ եկեղեցիի, վանքի, ինչպէս նաեւ անոնց յարակից չէնքերուն նորոգութեանց համար հարկ եղած ամավարկը ընծայելով։ Տօքթ. Տ. Տոկարուի բարոյական օժանդակութիւնը չատ թանկագին էր Հայ Թեմին համար։ Եղաւ ժամանակ մը երբ ուզեցին գրաւել Տուտեան Մշակոյթի Տունը, Տոկարուի միջամտութեան դիմուեցաւ եւ արդիւնքը դրական եղաւ Թեմին համար։ Ուզեցին Տան մարմարէ փլաքը, ինչպէս նաեւ Ազգ. Վարժարանի Միսաքեան-Քեսիմ մարմարէ արձանագրութիւնը վար առնել, դարձեալ չնորհիւ Տոկարուի միջամտութեան անոնք պահուեցան։ Անա Մելիք չէնքին (նախկին ծերանոցին) հսկայ պարտէզին մէջ ուզեցին նոր չէնքեր բարձրացնել, կասեցուցին միայն ու միայն Տոկարուի միջնորդութեամբ։ Գաւառին մէջ ալ նոյնօրինակ պարագաներուն Տօքթ. Տոկարու անձանձրոյթ օգնեց Թեմականի գործերուն։ 1959–1960 տարիներուն Թեմական Խորհուրդը մտադրած ըլլալով հրատարակել պաշտօնաթերթ մը, հարկ եղած արտօնութիւնը ձեռք ձգելու համար միջամտած էր ուր որ անկ էր, եւ աւելին՝ նախատեսած էր նոյնիսկ վարկ մը որ կրնար տարեկան ծախքերը հոգալ, իսկ տպարանի գործերուն համար բարեխօսած էր Ռումֆէն Պատրիարքութեան։ Այս առնչութեամբ ըսենք, թէ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա ալ ընդառաջելով Թեմ. Խորհուրդի խնդրանքին՝ 300 քլկ. հայկական գեղեցիկ տառեր ուղարկեց, եւ որ կը զուգադիպէր նշանակուած նոր Առաջնորդի ժամանումին։ Թեմ. Խորհուրդը յարմար դատեց ձեռնարկին իրագործումը Առաջնորդին յանձնել։ Այս խնդիրը վերարծարծուեցաւ Առաջնորդին ժամանումէն յետոյ հերթական քանի մը նիստերու մէջ, բայց Առաջնորդը համախորհուրդ չգտնուեցաւ, եւ իբրեւ հետեւանք անոր բացասական դիրքին՝ ձեռնարկը չգործադրուեցաւ ու վիժեցաւ։

Այսօր Ռումանահայ Թեմը ողբալի վիճակ մը կը ներկայացնէ։ Եկեղեցիներու չախչախիչ մասը փակ է կղերականներու պակասով. երբեմնի 36 քահանաներէն անոնց թիւը երեք է՝ երիտասարդ ու ծեր։ Ազգային-մշակութային-մարզական ոչ մէկ տեսակ կազմակերպութիւն գոյութիւն ունի։ Գաղութին անկումը իրապէս 1960-էն է որ կը սկսի։ Ճիշդ է, Բ. Համաշխարհային Պատերազմի վախճանին ունեւոր դասակարգէն չուրջ 500 ընտանիք յաղոցած էին 1945–1948 տարիներուն մեկնիլ Ռումանիայէն օտար վայրեր, իսկ ներգաղթի զոյգ կարաւաններով ալ 3500 հոգի հաստատուեցան Հայաստան, սակայն մնացած էին մինչեւ 1960 թուականները դեռ բաւական թիւով Հայեր։ Այս թուականէն վերջ է որ անոնք հեռացան այս գեղեցիկ բայց դժբախտ երկրէն, խառնուելու համար Միացեալ Նահանգներու, Գանատայի, Հարաւ. Ամերիկայի եւ Աւստրալիոյ ժխորին, անշուշտ իրենց ճամբուն վրայ ցիրուցան ընելով մասմը իրենց բեկորներէն՝ Եւրոպա, Լիբանան եւ ուրիշ տեղեր։

Պուքրէշի չուրջ 1500 հոգիները, եւ Գոնստանցայի չուրջ 800 հոգիները կը ներկայացնեն այսօրուան Ռումանահայութիւնը։ Գաւառներու Հայութեան թիւը որ ժամանակին կը հասնէր 30 հազար ընտանիքի, այսօր անկասկած 50 կամ 100 ընտանիքէն աւելի կարելի չէ հաշուել։

1950-էն ի վեր լոյս կը տեսնէ «Նոր Կեանք» չաբաթաթերթը։ Անոր պարունակութիւնը սկիզբի չրջանին գնահատուած էր, տեղական ու արտասահ-

մանի Հայուքենէն եւ Մայր Հայրենիքէն տուած լուրերուն համար, որոնցմէ կ'օգտուէին նոյնիսկ արտասահմանի թերթեր: Այսօր այդ տեղեկութիւնները շատ համառօտ են: Տեղական լուրերն են որ թերթին էջերը կը լեցնեն:

ՌՈՒՄԱՆԻՈՑ ԿԱԹՈԼԻԿ ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑ

Օգսենտ Եպիսկոպոս Վըրգարեանի մահով՝ 1715-ին, Թրանսիլվանիոյ կաթոլիկ Հայոց Առաջնորդութեան աթոռը թափուր մնաց: Յաճախ եպիսկոպոսի մը նշանակման համար փորձեր եղած են եւ դիմուած է «Կրօնի եւ Համակրթութեան պաշտօնէին» որպէսզի իրենց վերստին չնորհուի Հայ եպիսկոպոսութիւնը՝ «հիմանը վրայ նորին կայսերական եւ առաքելական վեհափառութեան կողմէ վերականգնուած սահմնադրութեան, որ կ'ապահովէ հունգարական տէրութեան մէջ եղած ամէն կրօնի եւ եկեղեցական կազմակերպութեան իրաւունքները»· սակայն բոլոր փորձերը ապարդիւն մնացին:

1930-ին Ռումէն պետութիւնը Վատիկանի հետ համաձայնութիւն մը կը գոյացնէ, ըստ որում, կը նախատեսուի Հայ կաթոլիկ ծէսի համար եւս «հոգեւոր պետ»ի աթոռ մը կեդրոնական քաղաքին մէջ, անմիջականօրէն ենթակայ Ս. Աթոռոյ:

Պուլկարիոյ Ֆիլիպէ քաղաքին մէջ գտնուող Հայ կաթոլիկ վարժարանին տեսուչը՝ Հայր Սահակ Կոգեան, Վիեննայի Միաբանութենէն, 17 Հոկտեմբեր 1930-ին կը նշանակուի Առաքելական Առաջնորդ: Հայր Սահակ Կոգեան ծնած էր 26 Փետրուար 1895-ին: Կը վկայուի Վիեննայի պետական համալսարանէն իբրեւ Աստուածաբանութեան Տօքթոր: 1921-ին կը ձեռնադրուի վարդապետ Մխիթարեան Միաբանութեան: 1927-ին կը մեկնի Պուլկարիա եւ յաջորդ տարին՝ 1928-ին կը հիմնէ Փլովտիվի մէջ Մխիթարեան վարժարան մը, զոր կը վարէ մինչեւ 1930, երբ կը կարգուի Ռումանահայ Կաթոլիկ Հայոց Առաքելական Կառավարիչ: 1939-ին կը հրաժարի ու կը մեկնի Պոսթոն: 1950-ին կ'օծուի եպիսկոպոս եւ կը դառնայ Կարտինալ Աղաճանեանի պատրիարքական փոխանորդը: Կը վախճանի Հռոմ 1 Ապրիլ 1963-ին: Գիտէր 12 լեզու: Հռետոր էր բառին բուն իմաստով: Հրատարակած է բանասիրական-պատմական շատ մը գործեր: Հ. Ս. Կոգեան ժամանեց Պուքրէշ Ցունուար 8, 1931-ին եւ նոյն ամսոյն 14-ին հաւատարմութեան երդումը ըրաւ: Շրջաբերական գրութիւնով մը Հ. Ս. Կոգեան ծանոյց Ռումանիոյ Հայ Կաթոլիկ Թեմին վերահաստատումը աւելի քան 200 տարի յետոյ, որուն ենթակայ պիտի ըլլային յետ այնու Կեռլայի, Տումպրըվէնի, Ֆրումոասայի, Կէորկէնի, Ջերնըուցի եւ Պուքրէշի ժո-

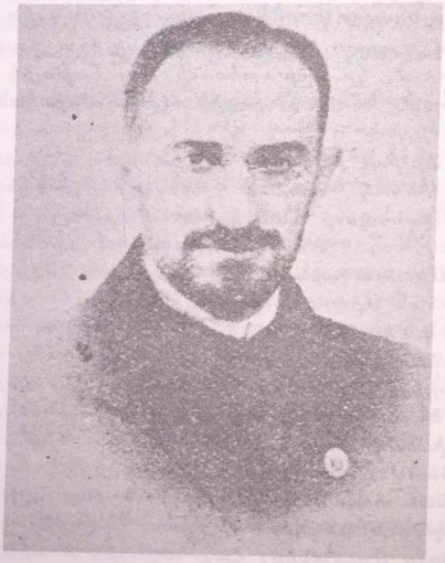
դովրդապետութիւնները, այսինքն Ռումանիոյ այն քաղաքներուն կաթոլիկ Հայերը, որոնք քիչ թէ շատ թիւ մը կը ներկայացնէին:

Որպէս Հայ կաթոլիկ թեմին առաջնորդ՝ Սահակ Եպս. Կոգեան կը պաշտօնավարէ մինչեւ 1939, երբ Հռոմայ Ս. Աթոռին իր հրաժարականը ներկայ ցուց՝ ստանձնելու համար նախ Լիբանանի եւ յետոյ Պոսթոնի Հայոց կաթոլիկ ծէսին Առաջնորդութիւնը:

Հայր Ս. Կոգեան լաւ պատրաստուած, սիրուած ու յարգուած կղերական մըն էր, մանաւանդ Պուքրէշի Հայութենէն, որ շատ անգամներ առիթը ունեցած էր լսելու առաջնորդին պերճախօս յորդորները, ընդհանրապէս Հայ մշակոյթի ու պատմութեան մասին:

Հ. Ս. Կոգեանին յաջորդեց Հ. Ցովհ. Զօլթան Լէնկէլեան (Լէնկէլ), կեռլայի կաթոլիկներուն երիտասարդ ժողովրդապետը: Ծնած էր Թրանսիլվանիա, Փետրուար 16, 1908–ին եւ Հ. Կոգեանի մեկնումէն անմիջապէս վերջ, 1939–ին կը հաստատուի Հայ կաթոլիկ Առաքելական Առաջնորդ: Ան կը վախճանի 55 տարեկանին, 1963–ին:

Հ. Ցովհ. Զօլթան Լէնկէլեանի մահով, Առաջնորդութեան Աթոռը դարձեալ թափուր կը մնայ՝ անգամ մըն ալ չդրաւուելու հաւանականութեամբ, իսկ Ռումանիոյ կաթոլիկ Հայ ժողովրդապետութիւնները վերատին կ'ենթարկուին օտար եպիսկոպոսութեան, այս անգամ Ալպա–Իուլիայի կաթոլիկ եպիսկոպոսութեան:

Հ. Սահակ Կոգեան

Ձախէն՝ Տոքթ. Մարտիրոս Քափաքաճ, ժողովրդապետ Կեռլայի կաթոլիկ հայոց.
Կեդրոնը՝ Հ. Սահակ Կոգեան, Առաջնորդ հայ կաթողիկէ թեմին Ռումանիոյ
Հ. Արսէն Ճնտոյեան, Կեռլայի կաթոլիկ հայոց հոգեւորական դասէն

ԱՆՑԵԱԼԻՆ ԻՆՉՊԷ՞Ս Կ'ԸՆԴՈՒՆՈՒԷԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՆՈՒԻՐԱԿՆԵՐ ՄՈԼՏՈՎԱՑԻ ՄԷՋ

Մեր ձեռքին տակ ունինք 1860 Յուլիս 15 թուակիր տեղեկագրութեան մը պատճէնը զոր «Ներսէս վրդ. որդի Արիստակէս Արքեպիսկոպոսի» յղած էր «առ Վեհափառ սրբազնագոյն կաթողիկոսի ամենայն հայոց երիցս երանեան եպիսկոպոսապետի, ծայրագոյն տիեզերական պատրիարքի, Աստուածաբեալ քահանայապետի Արարատեան Մայր Գահոյի», ուր կը նկարագրէ իր այցելութիւնը Մոլտովայի Սուչավա քաղաքը: Հոս աւելորդ չենք նկատեր տալ անոր էական մասերը.

«...Հայաբնակ Սուչավա քաղաք ի հինգ հարիւր ամաց հետէ ծաղկեալ ածպաշտուած. ի հարազատ որդւոցն փառակորոյս Արարատայ ելելոց յԱնի մայրաքաղաքէն Հայաստանի՝ զսեփական կնիք հայութեան այս է Ածպաշտուած. կատարեալ եւ ջերմ հարազատուած. առ մայրն մեր Սբ. Էջմիածին եւ առ հայրդ ամ. հայոց դրօշմեալ ունի անջնջելի յանուն բարձրագոյն Սրբազնութեանդ արտասուք թորեն յաչաց ամենեցուն՝ ազգասէրք ամէնեքին առ հասարակ զերծեալք իբրեւ ճնճղուկս յամպարիշտ ձեռաց արբանեկացն Հռովմայ՝ պահեն զհայութ. եւ զուղղափառ սբ. հաւատ մեր եւ քանզի Պուքովինայի քաղաք հայաբնակ սեպհական թեմ է սրբոյ Էջմիածնի՝ խնդրեն զվեհափառ սրբազնութդ. չթողուլ զնոսին անմխիթար, երբեմն առաքելով նուիրակս քարոզիչս Բանին կենաց...»:

Եւ շարունակելով. «...իսկ մեծարանս զոր եցոյց մեծափառ կայսրութ. Աւստրիոյ յանուն բարձրագոյն սրբազնութդ. ծառայի Զեր, չկարեմ բացատրել աստանօր, քանզի զսահմանօք Սուչավայի քաղաքապետն հանդերձ դատաւորօք եւ զօրականօք դիմաւորեցին համազգեստք եւ ի սբ. պատարագին վաթսուներկու թնդանօթս արձակեցին ի պատիւ մեծի քահանայապետիդ ամ. հայոց, եւ նուաստս չարաղրեալ աւուրք յառաջ ի լեզու գաղղիացւոց աղօթս իմն վսն. քաջողջիկ կենդանութեան օգոստափառ կայսեր Աւստրիոյ ի կողմանէ բարձր սրբազնութ. առաջի սբ. պատարագին ի ծունգս ընթերցայ որում որոտմունք հրազինոց պատասխանէին. այսպիսի հանդիսին եւ ի յեաչ ի մայրաքաղաք Մոլտովայ եւ ի Պօթիչան փոքրիկ Հայաստանն Մօլտավիոյ, մատուցի զՍբ. խորհուրդն եւ զօրհնութ. քահանայապետական յորժամ ընթեռնուի եւ բացատրէի թնդանօթք որոտային եւ եկեղեցիքն մեր ամենուրեք լի էին զօրապետօք զինուորօք ամ.»:

Սուչավա քաղաքը այդ թուականին ունէր երկու հարիւր տուն Հայ եւ վերեւ յիշուած աղօթատեղիները՝ երկու եկեղեցի եւ երկու վանք: Տեղեկագիրը ղրկողը՝ Տ. Ներսէս Վարդապետ, իր այցելութեան չրջանին կը հիմնէ երիտասարդներէ եւ ծերերէ բաղկացած ընկերութիւն մը, «Ընկերութիւն Սուրբ Էջմիածնի» անունով, խնդրելով կաթողիկոսէն օրհնել այս ընկերութիւնը եւ քաղաքի Հայութիւնը յատուկ կոնդակով: Դժբախտաբար այս ընկերութեան գոյատեւման եւ գործունէութեան մասին չկրցանք որեւէ տեղեկութիւն քաղել:

ՏՐԱԶԵՐԾՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՇՆՈՐՀՈՒՄՆԵՐ ՄՈԼՏՈՎԱՑԻ ՀԱՑ ՓԱՀԱՆԱՆԵՐՈՒՆ

Շատ քիչ են քահանաներու վճարած տուրքերու մասին եղած տեղեկութիւնները, որովհետեւ այս խնդրով չեն զբաղած, նոյնիսկ դաղութին անցեալով հանգամանօրէն հետաքրքրուողները: Սակայն մենք պիտի արծարծենք այս հարցը, մեր ձեռքին տակ ունեցած քանի մը իշխանական հրովարտակներու եւ Ռումէն քահանաներու հետ առնչութիւն ունեցող գրութիւններուն հետեւութեամբ:

17–րդ եւ 18–րդ դարերուն Ռումանիան կազմող Մոլտովայի եւ Վալահիոյ իշխանապետութիւնները միասին ունէին աւելի քան 8 հազար քահանաներ, եւ 7–8 միլիոն ժողովուրդ: Այդ դարերու վաւերաթուղթերէն կ'եզրակացնենք թէ այդ 8 հազար քահանաներէն մաս մը տուրքէ զերծ էր, եւ ուրիշ մաս մըն ալ պարտաւոր էր վճարել պետական տուրք՝ ժողովուրդին հետ հաւասար չափով:

Հարկազերծ քահանաներուն (Ռումէն կամ Հայ) մեծագոյն մասը կը գտնուէր Եաշ եւ Սուչավա քաղաքներուն մէջ: Տրազերծումի առանձնաշնորհումներ առաջին անգամ ընծայած է Մոլտովայի իշխան Պետրոս Կաղը, 18 Փետրուար 1585–ին, որ կը վերաբերէր միայն Ռումէն կղերականներուն (քահանայ կամ սարկաւագ): Մենք մեր ձեռքին տակ ունինք 18 Դեկտեմբեր 1710–ի իշխանական հրովարտակ մը, ստորագրուած Տիմիթրիէ Գանթէմիր Վոյեվոտայէն: Անոր բովանդակութեան մասին խօսելէ առաջ ըսենք թէ աւելի կանուխ տրուած տրազերծումի հրովարտակի մը մասին տեղեկութիւն չունինք: Սակայն գիտենք թէ 17–րդ դարու սկիզբին Սուչավայի մէջ մեծ թիւով քահանաներ ունէինք, ինչպէս կը յայտնուի ձեռագիր ցայսմաւուրքի մը յիշատակարանէն՝ գրուած 1629–1630 տարիներուն, Տէր Ղազար Վարդապետի առաջնորդութեան շրջանին Օլահաց Սուչավայի մէջ, ուր կը յիշուի թէ միայն Սուչավայի մէջ կային 10 քահանաներ ի բաց առեալ Տէր Ղազար Վարդապետէն, որ կը կոչուէր Բաբերդցի, «ի հռչակաւոր Աստուածաբնակ մենաստանէն Ս. Օգոստոս»[1]:

Տիմիթրիէ Գանթէմիր Վոյեվոտայէն տրուած հրովարտակը՝ յամին արարչագործութեան 7219 եւ Փրկչի 1710 թուականին, ունի հետեւեալ բովանդակութիւնը.–

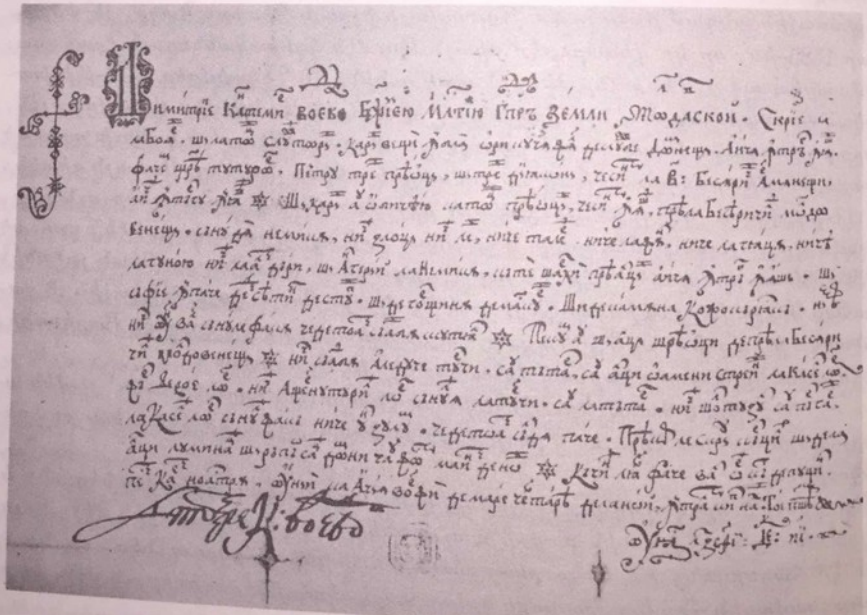
«Մեր գրութիւնը կ'ուղղենք պոյերներուն (ազնուական դեկավարներուն) եւ բոլոր անոնց որոնք ունին բարձր պաշտօններ հոս՝ Եաշ քաղաքին մէջ: Բոլորին կը հաղորդենք թէ երեք քահանաներ եւ երեք սարկաւագներ, որոնք կը պաշտօնավարեն հոս Եաշ քաղաքի երկու հայկական եկեղեցիներուն մէջ, եւ ո–

---

[1] Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, *Կամենից*, 1896, էջ 177 եւ 181:

րոնք ըստ օրինի տուրք կը վճարէին Մոլտովական եկեղեցիներու քահանանե-
րուն նման, յետ այսու ոչինչ տան, ոչ գլօթ, ոչ լէյ, ոչ թալեր· տուրք չվճարեն
ոչ խոտի, ոչ սաղի, ոչ աղբի, եւ չկատարեն բունի ծառայութիւն (անկարիա):
Ազատ ըլլան մեղուաբուծութեան տասանորդէն, անասուններու պատսպարման
տուրքէն (լեհերէն Goshtina) եւայլն: Ուրեմն Հայ քահանաները զերծ պիտի
մնան ամէն կարգի տուրքերէ, ինչպէս ազատ կացուցուած են Մոլտովայի միւս
եկեղեցիներուն քահանաները: Տուրք, Թաթար եւ ոեւէ օտարական Թող չմտնէ
Հայ քահանաներուն տուները առանց անոնց հաւանութեան, Թող բունի չառ-
նուին անոնց անկողիններն ու այլ սպասները՝ Տուրքերուն եւ Թաթարներուն
տալու համար: Թող ոչ ոք, ոչ չոլթուզը, ոչ բըրկարը զուլում չպատճառեն: Թող
Հայ քահանաները այս բաներէն ազատ մնան ինչպէս գրուած է նախորդ լու-
սափայլ ու հանգուցեալ իշխաններու տրուած հրահանգներուն մէջ· որովհե-
տեւ եթէ մէկը փորձէ ամէնափոքր վայ մը պատճառել, անտեսելով մեր իշխա-
նութեան գիրը, այնպիսիները պիտի պատժուին մեր կողմէ: Այլ կերպ կա-
րելի չէ:

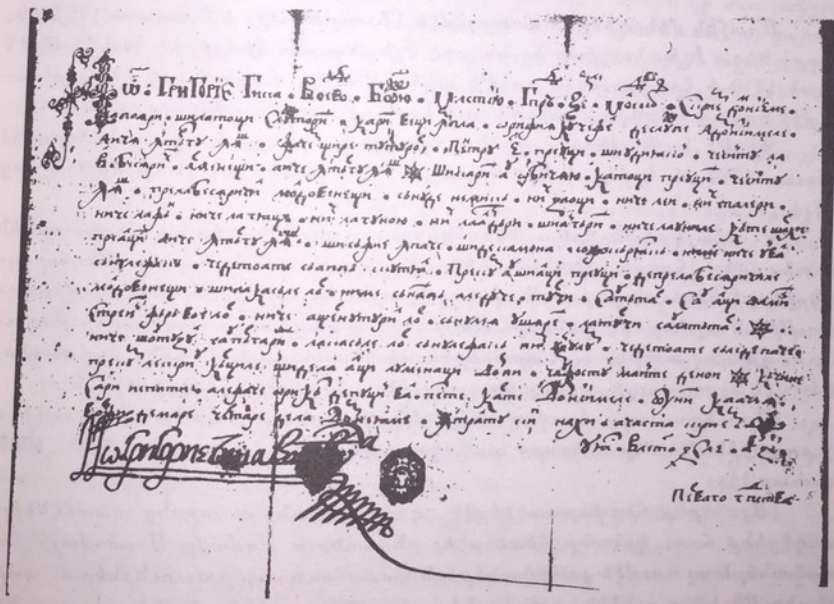
Ստորագրած՝ Ես Տիմիթրիէ Գանթէմիր Վոյեվոտ
Եաշ, Արարչագործութեան թվ. 7219
Փրկչի Թուական 1710, Դեկտ. 18»

Տիմիթրիէ Գանթէմիր Վոյեվոտայի հրովարտակը (1710)

Եթէ Եաշի ու Սուչավայի քահանաներուն միայն տուրքերու ազատ կացուցման մենաշնորհ տրուած էր, ըսել է թէ միւս քաղաքներու քահանաները որոնք տրագերծումի գիր չունէին ձեռքերնին, պիտի վճարէին իրենց վրայ դրուած տուրքերը եւ կատարէին բոլոր ծառայութիւնները: Միւս կողմէ, եթէ Եաշի եւ Սուչավայի քահանաները կը դիմէին գերծումի գիր ձեռք ձգելու համար, ըսել է թէ անհրաժեշտ էր զայն ի ձեռին ունենալ ազատ մնալու համար իրենց ծանր տուրքերէն: Մանաւանդ իրողութիւն է, որ երկար ատենէ ի վեր քահանաները պարտաւոր էին ամէն տեսակ տուրք վճարելու, բոլոր ծառայութիւն կատարելու, նախատինքի ենթարկուելու մինչեւ այն աստիճան որ իրենց արգահատելի վիճակէն զզուած, շատեր կը հրաժարէին քահանայութենէն եւ կը փախչէին արտասահման, եկեղեցիները ձգելով առանց քահանայի, «մարդիկ կը մահանան առանց հաղորդուելու եւ խոստովանանք ըլլալու», կ'ըսէ ոուսէն քրոնիկագիրը[1]: Ի հարկէ հայ քահանան չէր լքեր իր պաշտօնը եւ արտասահման փախչեր, սակայն ըրինք այս մէջբերումը ցոյց տալու համար վիճակին դառնութիւնը:

Տրագերծումի իշխանապետական հրահանգներ ժամանակ առ ժամանակ կը նորոգուէին որովհետեւ իշխանապետները գահին վրայ երկար կեանք չէին ունենար. յաճախ կը փոխուէին եւ նոր իշխանապետը ընդհանրապէս յետս կը կոչէր իր նախորդին տուած հրահանգը, եւ ամէն մէկ առանձնաշնորհում նորոգուելու համար վճարում պէտք էր կատարել:

[2] *Biserica Ortodoxa Romana. No. 3-4, 1971. Gr. Ghica Voevod, hrisovul din 15 Aprile 1673.*

Առաջին մենաշնորհի ստացումէն 17 տարի ետք, 4 Օգոստոս 1727-ին, Կրիկորէ Կիգա Իչխանապետը կը նորոգէ Իչխանապետ Տիմիթրիէ Գանթեմիրէն տրուած 1710-ի հրովարտակը գրեթէ նոյնութեամբ, Եաչի 2 հայ եկեղեցիներուն մէջ ծառայող հինգ քահանաներուն եւ սարկաւագի մը վերաբերմամբ:

Գրեթէ նոյնութեամբ կը նորոգուին այս զոյգ հրովարտակները 14 Յունուար 1787-ին Կրիկորէ Ալ· Կիգա Բ· Իչխանապետէն, ուր ի միջի այլոց կ'ըսէ.-

«...Հայկական երկու եկեղեցիներուն քահանաները ի ձեռին ունին հրամանագրեր (հրովարտակներ) երջանկայիշատակ հանգուցեալ մեր հօրեղբօր Կրիկորէ Կիգա Վոյեվոտ Ա.-ի կողմէ տրուած, դիմեցին մեզի որ մեր իշխանութիւնն ալ նորոգէ զանոնք: Մենք անոնց խնդրանքը աննկատ չի թողուցինք եւ գթալով տուինք այս տրազերծումի հրամանագիրը՝ հինգ քահանաներու եւ մէկ սարկաւագի, որոնք կը գտնուին այն երկու եկեղեցիներուն մէջ...

Գրուեցաւ այս հրովարտակը մեր իչխանապետութեան աթոռանիստ եաչ քաղաքին մէջ մեր երկրորդ գահակալութեան երրորդ տարին՝ 7295 (1787) Յունուար 14»:

Այս երեք հրովարտակներէն, զորս տեսանք եւ որոնց պատճէնները գետեղեցինք հոս, կրնանք հետեւցնել ընդհանուր առմամբ Մոլտովայի հայ քահանաներն ալ ռումէն քահանաներուն համահաւասար իրաւունքներ ու պարտականութիւններ ունէին, առանց նկատի առնելու անոնց կրօնն ու օտար ծագումը:

ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ռումանահայը միշտ գնահատած է այն իրողութիւնը թէ եկեղեցիին կողքին դպրոցն է այն ազդակը, որ նոր սերունդին մէջ պիտի զարգացնէ ու վառ պահէ ազգասիրական գաղափարը· ուստի, ո՛ւր որ ալ գացած է եւ որքան ալ փոքր եղած է իր թիւը, փորձած է, ինքզինքին ապահով տեղ մը գտնելէ վերջ, հաստատել իր կրթական վառարանը՝ ամուր բերդը ազգապահպանման:

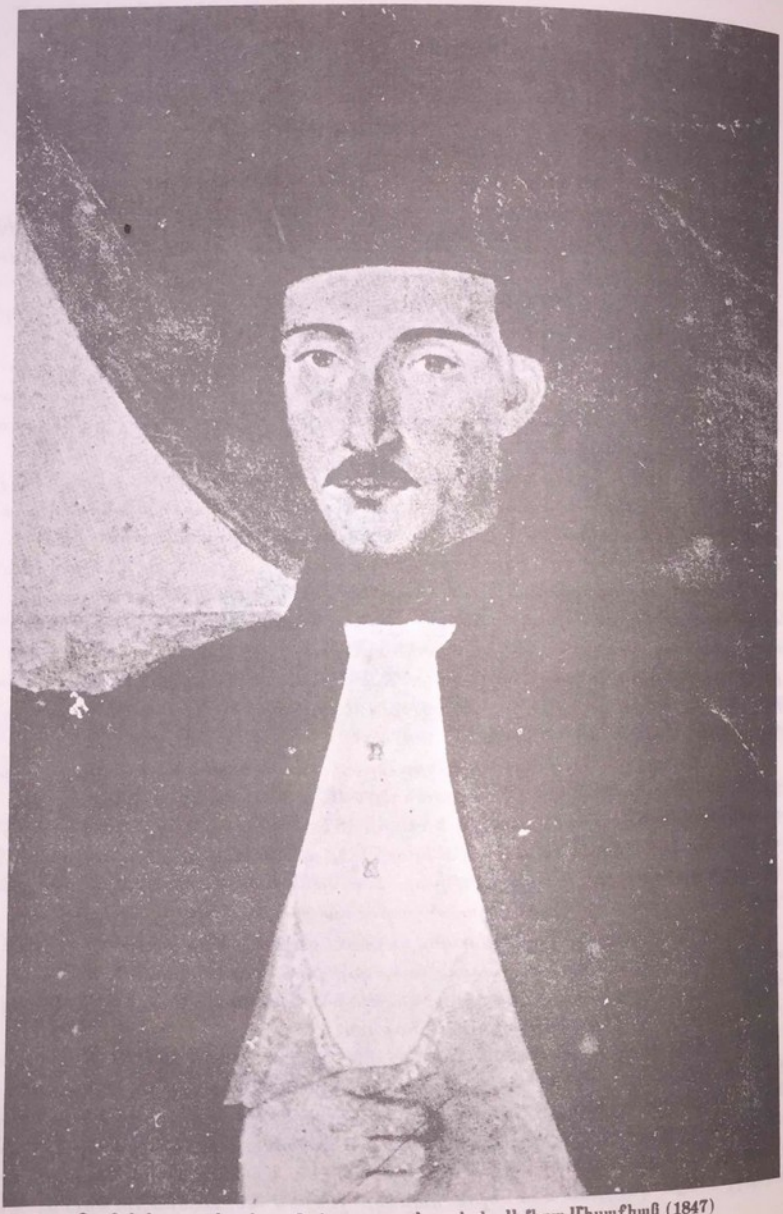
Տուեալներ չունինք թէ հայ կրթարանի մը սկզբնաւորութիւնը երբ եւ ուր եղած է, եւ ինչ ձեւով զարգացած, սակայն ստորեւ երբ անդրադառնանք համայնքներու ուսումնարաններուն, կը կարծենք թէ մասամբ մը բաւարարութիւն գտնեն այդ հարցումները:

Պուքրէշի հայոց դպրոցը կառուցուած է եկեղեցւոյ բակին մէջ Մայիս 13/25 1817–ին, մեծաւ մասամբ Մանուկ Պէյ Մրզայեանի դրամական ջակցութեամբ· հաւանաբար այս դպրոցը անբաւարար գտնուած էր որ, 1847–ին կը կանգնեն ուրիշ չէնք մը՝ եկեղեցիին ճիշդ դիմացը, որուն կը մասնակցի մեծ գումարով մը Վարդերես Ամիրա Միսաքեան, եւ այս պատճառաւ ալ դպրոցը իր անունով կոչուեցաւ Միսաքեան Վարժարան: Արծաթեայ դրուագի (plaque) մը վրայ, զոր երեւան ելաւ կեդր· մատենադարանին հիմնարկէքի ատեն, մէկ եբեսը կար դպրոցին պատկերը, իսկ միւս երեսն ալ հետեւեալ արձանագրութիւնը· «Հիմնեալ դպրոցս յայցելութեան Ակնցի ազնիւ Միսաք Ամիրայի որդի Վարդերես Ամիրային: Ի Պուքրէշ, 1847»:

Պուքրէշի հայկական դպրոցը, ըստ աւանդութեան, եկեղեցւոյ վարչութեան հոգածութեան տակ կը գտնուէր: Մեր ձեռքի տակ ունինք եկեղեցւոյ ու դպրոցի մատակարարման կանոնագրին 1873–ի մէկ օրինակը: Այն ատեն համայնքը կը կոչուէր Հայկական Ընկերութիւն, կանոնագիրը՝ Հայկական Ընկերութեան կանոնագիր, իսկ վարչութիւնը՝ խնամակալութիւն (curateur), 7 հոգիներէ բաղկացած՝ որոնցմէ մէկը լիազօրուած էր դպրոցական խնդիրներով զբաղելու:

Խնամակալութեան անուանակոչումը փոխուած կը տեսնենք 1877 Սեպտեմբեր 26–ի Պուքրէշի քաղաքապետարանի խորհուրդի նիստին մէջ տրուած որոշումով, եւ կը կոչուի Հոգաբարձութիւն, համանուն Պուքրէշի բոլոր դաւանութեանց եկեղեցական խորհուրդներուն:

Հոգաբարձութեան կողքին կային զանազան ընկերութիւններ որոնք կ'օժանդակէին դպրոցին, թեթեւցնելու համար անոր ծախքերը· նախ «Սէր անուն Ճիսուսի», յետոյ «Հայաստան» ընկերութիւնը, որուն պիտի յաջորդէր «Արարատ» ընկերութիւնը· 1907–ին պիտի հիմնուէր «Ուսումնասիրաց» մշակութային ընկերութիւնը, իսկ 1912–ին ծնունդ կ'առնէր Ուսումնական Խորհուրդը: Այս վերջինս տեսնելով դպրոցի չէնքին անբաւարարութիւնը, կ'աշ-

Գուբրէշի ազգ· վարժարանը կառուցող Վարդերես Ամիրա Միսաբեան (1847)

խատի միջոցներ գտնել նոր դպրոցի չէնք մը շինելու: Ծրագիրը որ պիտի իրականանար տասնեակ մը տարիներ յետոյ՝ 1923-ին, երբ հոգաբարձութիւնը՝ նախագահութեամբ Ռումանահայ գաղութի պատկառելի դէմքերէն մէկուն, Դերենիկ Դանիէլեանի, կ'որոշէ Հոգաբարձութեան 14 Մայիս 1923-ի նիստին մէջ այս դպրոցին կառուցումը: Աշխատանքները պիտի տեւէին լման 5 տարի, մինչեւ Յուլիս 1928, ճարտարապետ Միքայէլ Կոյլավի եւ կառուցող- գործավար Գր. Զէրքէզի, որ 1911-1915 տարիներուն կառուցած էր Պուքրէշի հայոց եկեղեցին: 1925-ին կը հիմնուի Հայ Տիկնանց Միութիւն մը օժանդակելու դպրոցին եւ որբանոցին:

Ազգային վարժարանի աշակերտութեան թիւն էր, ըստ 17 Դեկտ. 1864 թուակիր հաղորդումի մը ղրկուած Հանրային Կրթութեան Նախարարութեան՝ 68 հոգի, բաժնուած 4 դասարաններու՝ Ա. 32 աշակերտ, Բ. 14, Գ. 12 եւ Դ. 10: Հինգ տարի յետոյ՝ 1869-ին անոնց թիւը կը նուազի 50-ի՝ բաժնուած 3 դասարաններու՝ Ա. 38, Բ. 8 եւ Գ. 4: 1872-ին երկու դասարան միայն կար. Ա. 8 աշակերտ եւ Բ. 25 աշակերտ. 1880-ին դարձեալ նոյն թիւ աշակերտները՝ 33 հոգի, բաժնուած 4 դասարաններու, այսպէս՝ Ա. 18 իսկ մնացեալները ամէն մէկ դասարան 5-ական աշակերտ:

Առաւօտները՝ տէրունական աղօթքէն յետոյ կ'ըլլար «Մաղթանք»ը.-

«Խնդրեսցուք մաքուր մտօք եւ աներկմիտ յուսով, յաստուածային անբաւ ողորմութենէ եւ մաղթանօք սրբոյ եկեղեցւոյ եւ մեր ժողովոյս, ընդհանուր աշխարհիս խաղաղութիւն եւ անդորրութիւն:

Ջրիստոսամէջ սրբոյ Մայր Աթոռոյն մերոյ եւ ամենայն վանօրէից եւ սրբոց եկեղեցեաց հաստատութիւն եւ վայելչութիւն:

Եւ նորին սրբոյ Էջմիածնի աստուածակոչ հայրապետին եւ մեծ գահակալին Թադէոսի առաքելոյ, զիջումն հոգւոյն սրբոյ առատածաւալ չնորհօք հաստատել մշտնջենաւոր հովուութեան համօրէն ազգիս եւ ի պարծանս ամենայն Հայաստանեայց:

Եւ Կոստանդնուպոլսոյ տիեզերական պատրիարքին աստուածեղէն իմաստութեամբ եւ անդորր կենօք յաթոռն իւր հաստատութեան:

Եւ մերոյս վիճակի առաջնորդի, սրբոյ եկեղեցւոյս եւ դպրատանս պայծառութեան մեծահոգ չանացողի Տեառն Գէորգայ Արհիեպիսկոպոսի արծարծել զեռանդն ազգասիրութեան սրտին եւ անդորր կենօք մշտնջենաւորել ի հաստատութիւն յաթոռն իւր:

Եւ քաղաքիս արքայապատիւ թագակիր մեծ իշխան Կէորկի Տիմիտրի Պիպէսկոյ Վոյվոտին խաղաղական կենօք ի գահն հաստատութեան:

Եւ ի տէր հանգուցեալ դպրատանս երախտաւոր արքայապսակ մեծ իշխան Մանուկ Պէյի հոգւոյն արքայութիւն եւ մեղացն թողութիւն:

Եւ եւս յատկապէս դպրատանս մեծ խնամակալ եւ առատապարգեւ սատարութեամբ մշտնջենաւորող հիմնադրի կայսերապսակ եւ հայրախնամ վեհ կեներալ աղա Խաչիկ Լազարեան երախտաւորի հօրն մերում եւ ազնուածին զաւակաց եւ համօրէն ընտանեացն անտրտում յարազուարճ խաղաղական կենացըն առաւելութիւն:

Եւ քաղաքիս Պուքրէշու ազգիս վայելչութիւն եկեղեցւոյս եւ դպրատանս պայծառութիւն, անձանձիր ջանացող եւ աշխատող էփիթրոփ (հոգաբարձու) եւ ամենայն իշխան աղայից կենացն առատութիւն եւ գործառնութեանցն յաջողութիւն:

Այլ եւ ամենայն ժողովրդականաց քաղաքիս որք տրովք իւրեանց ջանան յառաջդիմութեան դպրոցիս ամենայն գործոց յաջողութիւն:

Այլ եւ անձանձիր միամտութեամբ սրտի աշխատող հոգեչնորհ վարժապետաց մերոց զերկարութիւն կենաց:

Եւ եւս ամենայն հիւանդաց եւ ախտաժէտից կատարեալ բժշկութիւն:

Այլ եւ ամենայն ճանապարհորդաց ի ծովու եւ ի ցամաքի խաղաղութեամբ եւ խնդութեամբ հասանել յիւրաքանչիւր տեղիս:

Եւ եւս այգեաց եւ անդաստանաց առատ պտղաբերութիւն, օդոյ քաղցրութիւն, եւ ըստ ժամանակին անձրեւոց չահեկանութիւն, տանց եւ բնակութեանց չինութիւն, աղքատաց ընչաւէտութիւն եւ մխիթարութիւն:

Եւ ամենայն ժողովրդականաց սէր, միաբանութիւն եւ ամենայն բարեգործութեանց ջերմեռանդութիւն:

Եւ մեզ ժողովեալ մանկանցս հրեշտակական պաշտպանութիւն եւ աստուածային ամենազօր հովանաւորութեամբ չնորհք եւ պարկեշտութիւն եւ ի սատանայական որոգայթից ազատութիւն, եւ ի գիտութիւնս ուսման յառաջդիմութիւն եւ զգաստութիւն»:

1847-ին Պուքրէշի մէջ աղջկանց վարժարան մը կը հիմնուի, «Արարատ» ընկերութեան նախաձեռնութեամբ:

1912, Ապրիլ 1-ին Մանկասէր Տիկնանց Միութիւն մը կը ստեղծուի, որ անմիջապէս գործի անցնելով կը բանայ Հայկական Մանկապարտէզը, ուր կը յաճախեն 4-7 տարեկան 70 փոքրիկներ: Նոյն տարին էր որ (1912) Պուքրէշի ազգային վարժարանի տնօրէնի պաշտօնին կոչուած էր գրագէտ Վրդանէս Փափազեանը, այն ենթադրութեամբ թէ կարելի պիտի ըլլար դպրոցը երկրորդական վարժարանի մը վերածել, ինչ որ չիրականացաւ: 1913-ի գարնան, վարժարանը կը փակուի եւ Վ. Փափազեան կ'անցնի Նոր Նախիջեւան[1]: Ա. Համաշխարհային Պատերազմի նախօրեակին աշակերտութեան թիւն էր 93:

1922-ին կը կազմակերպուի Ռումանահայ թեմը եւ անոր Խորհուրդին կից կը ստեղծուի Կրթական մարմին մը, որ կը մշակէ ուսումնական ծրագիր մը պարտաւորիչ գաղութին բոլոր համայնքներու դպրոցներուն, ուր նախատեսուած էր բացի հայոց լեզուի, հայոց պատմութեան, հայոց աշխարհագրութեան ու կրօնքի դասերէն նաեւ ուրիշ նիւթեր, ըստ ռումէն պետական վարժարաններու յատուկ ծրագրին. Կրթական մարմինին այս ծրագիրը կիրարկուեցաւ բոլոր հայկական վարժարաններուն մէջ մինչեւ 15 Օգոստոս 1948:

Վիճակագրութեան մը համեմատ, 1920-ին Պուքրէշի ազգ. վարժարանի աշակերտութեան ամենափոքր թիւը եղած է 91, իսկ 1932-ին բարձրագոյն թիւը՝ 405 աշակերտ:

---

[1] Սիմոն Սիմոնեան, *Արեւելահայ Գրականութիւն*, տպ. Սեւ ան, Պէյրութ, 1965, էջ 432:

Բ. Համաշխարհային Պատերազմէն յետոյ ներգաղթի պատճառով աշակերտութեան թիւը իջաւ 140-ի: Տնօրէնները եղած են հետեւեալները.– 1925-1927 տարիներուն՝ Տոքթ. Արտաչէս Տիրացեան, որուն կը յաջորդէ Գէորգ Զաքարեան՝ նախկին կրթ. Նախարար Հայաստանի Հանրապետութեան տարիներուն. երգահան Օննիկ Պէրպէրեան 2 տարի տնօրէն ըլլալէ յետոյ, 1937-1944 տարիներուն տնօրէնն էր Ցովհաննէս Տէվէճեան, գրական անունով Արմէն Սեւան:

Ա. Համաշխարհային Պատերազմէն վերջ, անհատական 2 դպրոցներ կը հիմնուին. մէկը մանկապարտէզ 1919-1922 տարիներուն, Օր. Քրիսթինէ՝ յետոյ Տիկ. Պըյրգեանի կողմէ, իսկ երկրորդը նախակրթարան՝ որ մինչեւ 100 աշակերտ ունէր, Փարիզ Գալայճեանի կողմէ՝ 1923 տարիներուն: Հոս դասաւանդեցին, ի միջի այլոց, Հ. Մկրտիչ Պոտուրեան եւ Վարդան Գէորգեան: 1928-ին Երեւան գեղարուեստական Միութիւնը, 40 աշակերտի տարողութեամբ մանկապարտէզ մը բացաւ Պուքրէշի հայաշատ թաղերէն՝ Վափորուլ Ասան փողոցին վրայ, սակայն մանկապարտէզը այլազան պատճառներով չկրցաւ շարունակել իր գոյութիւնը:

18 Մայիս 1939-ին հիմնաքարը կը դրուի ուրիշ հայկական դպրոցի մը, եւյարկանի գեղեցիկ չէնքի մը, որ դժբախտաբար կարելի չեղաւ օգտագործել որպէս դպրոց, զուգադիպելով Բ. Համաշխարհային Պատերազմի օրերուն: Ամբողջ պատերազմի տեւողութեան չէնքը գործածուեցաւ որպէս զինուորական հիւանդանոց:

Պատերազմի վախճանին, աշակերտութեան թիւը կը նուազի տարուէ տարի. պետական նպաստով կը հաստատուի հայկական վարժարանին մէջ գիշերօթիկի բաժին մը 50 մահճակալներով, Պուքրէշի հեռաւոր թաղամասեր բնակող աշակերտներու համար, եւ քանի մը հատ ալ Գոնստանցայէն եկած՝ բայց հազիւ երկու տարեշրջան բոլորեց եւ հայկական բոլոր դպրոցները, երկրին փոքրամասնութեանց միւս դպրոցներու շարքին պետականացան. գիշերօթիկը տարի մը եւս իր գոյութիւնը պահեց ու յետոյ, աշակերտներու պակասով փակուեցաւ:

Զոյգ Մանկապարտէզներ.– Պուքրէշի հայ համայնքը մինչեւ 1947 ունէր մանկապարտէզ մը՝ նախակրթարանի կից, եկեղեցւոյ բակին դպրոցի դասարաններէն մին գրաւելով: Իսկ ուրիշ մանկապարտէզ մըն ալ բացուած էր հայաշատ թաղամասի մը մէջ, վարձքով: 1933-ի վիճակագրութենէ մը կը տեսնենք թէ եկեղեցւոյ բակին մէջ եղող մանկապարտէզը ունէր 26 փոքրիկներ եւ թաղամասի մէջ եղող (Օպօր կոչուած թաղամաս) մանկապարտէզը ունէր 21 փոքրիկներ՝ մանչ ու աղջիկ: Պատերազմի բերումով այս երկրորդ մանկապարտէզը կը դադրի գործելէ: 1947-էն վերջ մանկապարտէզը վերստին իր դռները կը բանայ ու անընդհատ իր գոյութիւնը կը պահէ մինչեւ 1962 դըպրոցական տարեշրջանը՝ թիւ 2 Հայկական Մանկապարտէզ կոչումին տակ: Մինչեւ 1960 անոր տնօրէնուհին եղած էր երկարամեայ վաստակաւոր մանկապարտիզպանուհի Օր. Սաթենիկ Գանթարճեան, որ հանգստեան կոչուելով իրեն կը յաջորդէ Տիկ. Զապէլ Սրապիոնեան: 1962-էն յետոյ սակայն, հայ աշակերտի պակասը պատճառ կ'ըլլայ որ դասաւանդութիւն եւ նախադպրոցական

զբաղում, հայերէնի փոխարէն, կատարուին ռումանական լեզուով։

Ինչ կը վերաբերի ազգային վարժարանի կից թիւ 1 կոչուած մանկապարտէզին, ան հիմնուելէն ի վեր մշտատեւ չարունակեց ջամբել աշակերտներուն բազմակողմանի դաստիարակութիւն ֆիզիքական, բարոյական, մտային եւ գեղագիտական կրթութիւն իրենց տարիքի առանձնայատկութիւններուն համաձայն։ Այս մանկապարտէզի վերջին 16 տարիներուն, 1945–1962, տնօրէնուհին եղած է Տիկ· Արշալոյս Գալփագեան, որ խղճմտօրէն աշխատած է նորաբողբոջ երախաներուն, սերունդ առ սերունդ, ներշնչել ազգային ոգին եւ ազգային աւանդութեանց պահպանման գգացումը, զօրացնել անոնց տոհմային զգացումը, հայ լեզուի ուսուցումը, տալով փոքրիկներուն գիտելիքներ իրենց հասկնալի ձեւով, ազգային մշակոյթի, մայր հայրենիքի անցեալին եւ այժմու վիճակին մասին։

1948 Օգոստոս 3–ին կը հրատարակուի Ռումէն Ժողովը· Հանրապետութեան կրթական նոր օրէնսդրութիւնը։ Երկրին ազգային փոքրամասնութեանց բոլոր դպրոցները՝ գերմանական, հունգարական, հայկական, հրէական եւ պուլկարական վարժարանները այս նոր օրէնքով կը պետականացուին պետութեան անմիջական հակակշռին տակ կ'առնուին։ Հայկական վարժարաններու համար այդ շրջանին պետականացման պարագան նպաստաւոր կ'ըլլայ անով որ տնօրէնին, ուսուցչական մարմնին եւ պաշտօնէութեան ամսաթոշակները պետական սնտուկէն կը վճարուին, ինչպէս նաեւ ուրիշ նիւթական օժանդակութիւններ ու յատկացումներ դպրոցներու՝ նորոգութեանց, մաքրութեանց մատակարարման եւ այլ ծախքերու համար։ Անմիջապէս աւելցնենք թէ պետական ծրագրի ընթացքին կամ անմիջապէս յետոյ գաղութին ունեւոր դասակարգը հեռացած էր երկրէն, իսկ մնացող ազգայիններու տնտեսական վիճակը զգալիօրէն տկարացած ըլլալով, շատ մեծ զոհողութեամբ դպրոցներու հոգաբարձութիւնները կրնային ծախքերը հոգալ, ուստի, պետականացումը, գոնէ տնտեսական ուղղանկիւնէն դիտուած, փրկարար դեր կը կատարէր։ Դպրոցական

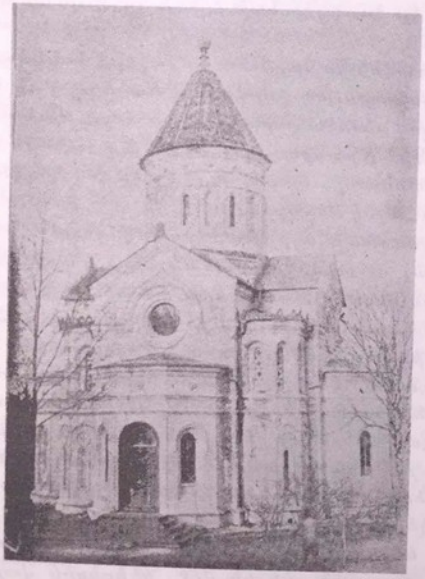
Պուէրէշի թիւ 1 մանկապարտէզի աշակերտութիւնը 1958–ին։ Աջին՝ տնօրէնուհի Տիկ· Լոյս Գալփագեան· ձախին՝ օգնականը Օր· Տիգրանուհի Մարտիրոսեան

դաստիարակութիւնը, համեմատած անցեալի ուսումնական ծրագրին, ոչինչ կը կորանցնէր իր որակէն, իսկ հայրենական, բարոյական եւ գեղարուեստական նիւթերը կը վայելէին նոյն հոգածութիւնը:

[illegible] առարկել կրօնական դաստիարակութեան պակասի մասին, սակայն լռելեայն, մեր ակռ[illegible] նոյնպէս ալ դարմանը գտած էին: Օրն ի բուն եկեղեցիի բակը կը շրջագայէին, սարկաւագ, [illegible] պիսկոպոս, եւ անընդհատ աշակերտներուն հետ կը խօսէին եւ կը սիրաշահէին անոնց սիրտերը:

Դպրոցական դասագիրքերը, բաւարար թիւով, կը ստացուէին Հայաստանէն եւ ամէն տարի ձրի կը բաշխուէին աշակերտներուն:

Հայկական վարժարանները այս ձեւով չարունակեցին կանգուն մնալ, Պուքրէշի մէջ՝ միջնակարգ 7–ամեայ դպրոցը, երկու մանկապարտէզներով, մինչեւ 1962 եւ Գոնսթանցայի մէջ՝ նախակրթարանով մը մինչեւ 1960, երբ հայ աշակերտներ չունենալով, դասաւանդութիւնները եղան ռումէն լեզուով:

Պուքրէշի նախկին հայկական վարժարանը

Եթէ պետականացումը տեղի չունենար, վստահաբար շատ աւելի կանուխէն ըլլար դպրոցներու վախճանը, ինչ փոյթ թէ գործածուած գիրքերուն որոշ էջերուն մէջ, համայնավար քարոզչութիւն սպրդած էր: Հայ աշակերտը փոխանակ հայերէն, անտարակոյս պիտի կարդար այդ քարոզչութիւնները ուրիշ լեզուով: Ազգային տեսակէտէ չէր շահը այն եղաւ որ մեր աշակերտները դաստիարակուեցան մայրենի լեզուով, հայեցի ոգիով, եւ ստացան արդի աշխարհիկարիքներուն եւ պահանջներուն համապատասխան ընդհանուր կրթութիւն:

Ռումանահայ կրթական հաստատութիւնները իրենց ամբողջ տեւողութեան ընթացքին, ազգապահպանման եւ հասարակաց զարգացման համար մեր ուսուցիչներու թափած սրտեռանդն ճիգերը արդիւնաւորուեցան, եւ անկասկած աւելի պատուով կատարեցին իրենց վստահուած մանուկներուն հոգիին խորը հայու գիտակցութիւնը դրոշմելու աշխատանքը:

ԳՈՆՍՏԱՆՑԱ

Հայ համայնքին այժմու աղօթատեղին է որ անցեալ դարու վերջին տարիներուն՝ 1898–ին կառուցուած էր որպէս դպրոց: Երկյարկանի չէնք մըն էր եկեղեցիին բակը եւ կը ծառայէր նախ 4 նախակրթարանի եւ յետոյ հնգամեայ դասընթացքներուն:

Ջարմանալիօրէն այս հարուստ համայնքը մանկապարտէզ չէ ունեցած, հակառակ քանիցս կատարուած փորձերու: Սարքուած են հանդէսներ եւ երեկոյթներ վեր հանելով մանկապարտէզի կարեւորութիւնը. նոյնիսկ հայազգի նախկին նախարար Գր. Թրանքու–Եաչ 24 Մայիս 1928–ին դասախօսութիւն մը կատարած է այս իմաստով, որուն ներկայ էր Տ. Չաւէն Արք. Եղիայեան, նախկին Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէն յետոյ, Գոնստանցայի հայութիւնն ալ կը չատնայ ու աշակերտութեան թիւը կ'աճի: Գոնստանցայի ազգ. վարժարանը 1930–ին ունէր 168 աշակերտ բաժնուած 5 դասարաններու, 1933–ին 174 աշակերտ 4 դասարաններով: Այս թիւերու չուրջ կ'ընթանայ դպրոցին գործունէութիւնը մինչեւ Բ Համաշխարհային Պատերազմի վախճանը:

Դպրոցը ունեցած է զարգացած ու ձեռնհաս ուսուցիչներ եւ տնօրէններ, որոնց չարքին Թադէոս Պետրոսեան, Ա. Շարաֆեան, Գ. Սարայտարեան, Յովհաննէս Ղարիպեան՝ որ յետոյ քահանայ ձեռնադրուեցաւ Պրայիլայի հայ եկեղեցիին վրայ, Մինաս Թէօլէլեան, Ա. Տէր Անդրէասեան եւ ուրիշներ:

1946–էն յետոյ Գոնստանցայի հայութեան կարեւոր մէկ մասը կը ներգաղթէ ու աշակերտութեան թիւն ալ կը նուազի: 1941–ին պատահած հըրդեհին պատճառով եկեղեցին մինչեւ հիմը կ'այրի, կրօնական պաշտամունքը կը կատարուի վարժարանին չէնքին մէջ, եկեղեցիի վարչութիւնը քաղաքին

կեդրոնը՝ հայաշատ թաղի մը մէջ կը վարձէ չէնք մը դպրոցի համար: Այն չրջանին վարժարանի տնօրէնն էր յայտնի գրագէտ Գր. Նշանեան, ծանօթ Մոնագն անունով:

1948-ի դպրոցներու պետականացման օրէնքին իբր հետեւանք, Գոնստանցայի դպրոցն ալ պետութեան հակակչռին ներքեւ կ'անցնի. սակայն աշակերտութեան թիւը տարուէ տարի կը նուազէր ու հարկադրաբար հայերէն դասաւանդութիւնները կը դադրին եւ վարժարանը կը դառնայ թաղին հանրային դպրոցներէն մէկը, բոլոր երախաներու համար:

ՊԱԶԱՐՃԸԳ (Այժմու Թոլպուհին)

Պազարճըգի համայնքը ունէր իր դպրոցը 1870-ական թուականներուն: Անիկա փոքրիկ սենեակ մըն էր եկեղեցիի կողքին, տէր Թոդիկեան սիստէմով, աշակերտ-աշակերտուհիները գետինը ծալապատիկ նստած, մէջտեղը՝ պատուելի Ալեքսան գաւազանը ի ձեռին օրն ի բուն պիտի հեգէին Այբ-Բեն-Գիմը: Պիտի հեգէին նաեւ անուններ, եփրեմ՝ եչ-փիւր-եփ, երէեչ-մեն-րեմ = եփրեմ...

Վարժարանը սակայն, այս ձեւով երկար կեանք չունենար: 1877-ի Ռուս-Թուրք պատերազմին եկեղեցին ու դպրոցը կ'այրին, ժողովուրդն ալ կը ցրուի չրջակայ քաղաքները, մասնաւորաբար Վառնա: Պատերազմի վախճանին ժողովուրդը վերստին կը վերադառնայ ու կը մտահոգուի իր եկեղեցիով ու դպրոցով: 1894-ին կը տեսնենք որ եկեղեցին արդէն նորոգուած ու վերստին օծուած է: Դպրոցի մը կառուցումը տեղի ունեցաւ տարի մը յետոյ: Անոնք յաջողեցան եկեղեցիին դիմացը գնել ընդարձակ հող մը որուն վրայ կանգնեցին վարժարանը նախակրթարանի չորս դասարաններով ու մանկապարտէզի յարմար սրահով մը: Դասարաններէն մէկուն պատը չարժուն էր եւ հեշտութեամբ կը վերածուէր հանդիսասրահի, երբ կը տօնուէին ազգային-եկեղեցական տօները՝ Ս. Վարդանանց, Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ, կամ ամավերջի եւ դպրոցական տարեչրջանի փակման հանդէսները:

Բացման արարողութիւնը, որ տեղի ունեցած էր 1896-ին, մասնակցած էր նաեւ Է.ծմիածնի միաբանութենէն՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խրիմեան Հայրիկի նուիրակը՝ Տ. Մկրտիչ Վրդ. Տէրունեան, Պոլսոյ Խասգիւղի լաւ քարոզիչներէն[1], որ Պուլկարիա եկած էր մասնաւոր առաքելութեամբ, քանի մը տարի առաջ ալ 1889-ին, Պոլսոյ Պատրիարքութեան կողմէ եկած էր -Պուլկարիա ու ապա անցած Ռումանիա- Տ. Եղիշէ Վրդ. Դուրեան:

---

[1] Ցակոբ Վարժապետեան, *Ծիշ տակարան հարիւրամեայ յոբելեանի Խասգիւղի Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ 1831-1931*, Կ. Պոլիս, 1931, տպ. Ց. Մ. Սէթեան, էջ 32:

Երկու վարդապետներն ալ, Տէրունեան եւ Դուրեան իրենց քարոզներուն մէջ ժողովուրդին զգացնել կուտային թէ սխալ ըմբռնում էր յեղափոխական գործունէութիւնը որ աւելի գրգռումի տեղի կու տար եւ կը վնասէր հայութեան: Տ. Մկրտիչ Վրդ. Տէրունեան Պազարճըգ ըրած իր հովուական այցելութենէն վերադարձին ի Վառնա, իջեւանած էր եկեղեցիի կողքին թաղականութեան փայտաշէն չէնքին վերի յարկը, որ նոյն գիշեր հրոյ ճարակ կը դառնայ[2]: Ժողովուրդը ի զուր կը բացականչէր ու կը խնդրէր որ վարդապետը դուրս նետուի սենեակէն: Քիչ յետոյ անոր մարմինը կը գըտնուէր գլխատուած: Սոսկում պատճառող այդ պատահարին ներքին ծալքերը ցարդ գաղտնիք մնացած են:

Մկրտիչ Վրդ. Տէրունեան

Դժբախտ վարդապետին մարմինը կ'ամփոփուի Վառնայի հայոց Ս. Սարգիս եկեղեցիի աջակողմեան պատին տակ: Մարմարեայ գերեզմանաքարի արձանագրութիւնը հետեւեալն է.–

Աստ հանգչի աճիւնք ոսկերաց Տ. Մկրտիչ Տէրունեանի, բարեշնորհ վարդապետի այցելու հովուի Պուլկարիոյ. ծնեալ ի Կ. Պոլիս 1868 հրկիզեալ ի Վառնա 1896: Ցիշատակ արդարոյս օրհնութեամբ եղիցի:

---

[2] Նօթեր Վառնայի հայ գաղութին մասին. Ս. Փաչաճեան (Հայ. Եկեղեցի, Մարտ 1971):

1896–1897 դպրոցական տարեշրջանի համար կը յիշուին որպէս մանկավարժուհի-դաստիարակ Օր. Պէաթրիս Ջալկըճեան եւ Օր. Նեվրիկ Տաճատեան, յաջորդ տարին՝ Ագապի Պեզազեան: 1901–ին որպէս ուսուցիչ պաշտօնավարած էր ողբացեալ նահատակ-գրող Երուխան (Երուանդ Սրմաքէչխանլեան) ու աւելի վերջ բանաստեղծ Արամ Ջարըգ (Վտարանդի) որ 1922–էն 1929 քարտուղարը եղած էր Հայաստանի Հանրապետութեան Պուքրէշի հիւպատոսարանին:

Ռումանական տիրապետութեան շրջանին համայնքը կը բազմանայ եւ դպրոցի աշակերտութեան թիւը տարուէ տարի կ'աճի: Եղած է ժամանակ մը երբ այս աշակերտութեան թիւը հարիւրը անցած է. 1930–ին 104 աշակերտ կար:

Դասարանները անբաւարար դառնալով, գոնէ Մանկապարտէզը անջատելու մտադրութեամբ, 1927–ին Թաղական Խորհուրդը կը ձեռնարկէ եկեղեցիի շրջաբակին մէջ Մանկապարտէզի համար ուրիշ շէնքի մը կառուցման, խոչոր, քանի մը սրահներով, որ արդիական բոլոր պահանջներուն բաւարարութիւն կրնար տալ: Ներքին պատերը չարժուն ըլլալով եւ օժտուած մշտական բեմով մը, սրահը կը գործածուէր ամէն տեսակ հանդիսութեանց համար:

1940–ին Պազարճըգը Պուլկարական վարչակարգի ներքեւ անցնելով, հայութեան մէկ մասը Ռումանիա կ'անցնի ու աւելի վերջ ալ ուրիշ մաս մը Հայրենիք ներգաղթելով անոր թիւը կը նուազի: 1954–ին Պազարճըգ այցելութեան մը առթիւ ցաւով տեսանք թէ աշակերտութեան թիւը 17–ի իջած էր՝ բաժնուած 4 դասարաններու եւ հազիւ 6 տարի յետոյ մեր վիճակը չատ աւելի մեծ եղաւ երբ հաստատեցինք, թէ հայկական վարժարան ա'լ գոյութիւն չունէր, իսկ դպրոցի շէնքը (նախակրթարանը) արդէն պետութեան ծախուած, քանդուած ու տեղը բնակութեան համար ուրիշ շէնքեր էին կառուցուած:

Պազարճըգի հայկական վարժարանը 64 տարուան կեանք ունեցաւ:

Պազարճըգի Ազգ. *Մամիկոնեան* Վրժ.ի սանուհիները 1899–ին, Ուսուցչուհի Երանուհի Զարդարեանի հետ

Սիլիստրէի հայ համայնքը ունէր իր ազգային վարժարանը 1860-էն ի վեր «Ս. Լուսաւորիչեան» անունին տակ, որ հինցած չէնք մը ըլլալով ու անբաւարար, եկեղեցիին բակին աջ կողմը կը կանգնեն նոր դպրոց մը որուն հանդիսաւոր բացումը կը կատարուի 16 Հոկտեմբեր 1927-ին:

1930-ին վարժարանը ունէր 68 աշակերտ, բաժնուած 4 դասարաններու եւ մանկապարտէզ մը· իսկ 1933-ին աշակերտներուն թիւն էր 61:

Ներկայիս ուսումնարանը փակ է աշակերտներու չգոյութեան պատճառաւ:

Պապատաղ, այս փոքրիկ համայնքն ալ նախանձախնդիր եղած է ազգային վարժարան մը ունենալու, եւ անցեալ դարու 90-ական թուականներուն բացած է իր դպրոցը սեփական չէնքի մը մէջ, նախակրթարանի 4 դասարաններով եւ մանկապարտէզով, սակայն երկար կեանք չէ ունեցած. 1896-ին վարժարանը կը փակուի աշակերտի պակասով:

Կալաց հինէն դպրոց չէ ունեցած, հազիւ 1925-ին տեղւոյն Թաղական Խորհուրդին ջանքերով եւ օժանդակութեամբը Տիկնանց Միութեան կը հաստատուի վարժարանը: 1930-ին աշակերտութեան թիւն էր 47, իսկ 1933-ին՝ 50: Շրջան մը ոգեւորուած՝ յոյսեր տածած են դպրոցը վերածել եօթնամեայի, սակայն ոչ միայն չեն իրականացուցած իրենց փափաքը, այլ եւ չեն կրցած նախակրթարանն իսկ երկար ժամանակ պահել: Հոն եւս պատերազմի տարիներուն աշակերտի պակասով դպրոցը գոցուած է, եւ ա՛լ չեն կրցած զայն վերաբանալ:

Պագըուի ուսումնարանը, հիմնուած էր Ս. Հրեշտակապետք եկեղեցիի բակին մէջ 1858-էն անմիջապէս վերջ, երբ եկեղեցիին չինութիւնը վերջանալով, ժողովուրդը յոյս կը սնուցէր ազգային վարժարան ունենալ. 10 տարի միայն բաց կը մնայ ու ենթարկուելով միւս համայնքներու ճակատագրին, ան եւս կը գոցուի, դարձեալ աշակերտի պակասով:

Ճիւրճըու, որ Պուքրէշէն հազիւ 30 մղոն հեռու է՝ Դանուբի եզերքը գտնուող, ուր շուրջ 40 ընտանիք հայեր կը գտնուէին, ազգային որեւէ կազմակերպութիւն գոյութիւն չէ ունեցած, ոչ ալ հայկական եկեղեցի: Սակայն, խումբ մը հայ տիկիններ կը հիմնեն Տիկնանց Միութիւն մը, որուն կ'արձանագրուին գրեթէ բոլոր տիկիններըՙ շուրջ 30 հոգի, եւ կը բանան մանկապարտէզ մըՙ 1926 Սեպտեմբերին: Կ'արձանագրուին 40 երախաներ, սակայն երկու տարի յետոյ, 1928-ին դպրոցը կը գոցուի, այս անգամ ոչ թէ աշակերտի պակասով, այլ պիւտճէի շուրջ անհամաձայնութեան պատճառաւ: Տընտեսական տագնապի պատճառաւ ժողովուրդին մէկ մասը չի մասնակցիր մանկապարտէզի ծախքերուն եւ ստիպուած կը գոցեն դպրոցը:

Չէրնըուց· Պուքովինա շրջանի երբեմնի մայրաքաղաք՝ Չէրնըուցի մէջ հայկական դարուց հիմնած են հայ կաթոլիկները: Ուսումնարանը եղած է ազգային տղոց համար: Կառուցուած 1879-ին Գասպարովիչ կաթոլիկ եպիսկոպոսի ջանքերով՝ անունը դրած են «Հայ կաթոլիկական Արքեպիսկոպոսական Իսահակեան Դպրոց», եւ ունէր զուտ կրօնական դաստիարակութիւն: Կը պահէր իր գոյութիւնը մինչեւ անցեալ դարու վերջերը:

Նաշ· 1840-ական թուականէն սկսեալ Եաշի հայ համայնքը, ինչպէս տեսանք, ունեցաւ իր կանոնագրութիւնը· երկու տարի յետոյ, 1842-ին, Մոլտովայի Իշխանապետութեան Հանրային Կրթութեան Հոգաբարձութիւնը, Յուլիսի 2-ին, գործադրութեան կը դնէր 20 յօդուածներէ բաղկացած Յաւելուածով մը հայկական դպրոցին վերաբերեալ հրահանգները, որոնք կը վերաբերէին դասաւանդութեանց, մատակարարումի, տնտեսական ու ֆինանսական խնդիրներու, պիւճէի կազմութեան, եւլն.: Դասագիրքերը պիտի ըլլային անոնք որոնք կը գործածուէին հանրային դպրոցներու մէջ, իսկ հայ լեզուի եւ աստուածաբանական ուսմունքներուն ու վարդապետութեանց համար, անհրաժեշտ էր արտօնութիւն ստանալ Հայաստանի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութենէն:

Հանրային կրթութեան հոգաբարձութիւնը, ի պատասխան հայկական դպրոցներու տնօրէնութեան կողմէ ներկայացուած խնդրանքին, թիւ 138 եւ 27 Մարտ 1842 թուակիր հրահանգով կ'արտօնէր հայկական դպրոցներու աշակերտութեանց ունենալ ուրոյն համազգեստ՝ զանազանուելու համար ուրիշ դպրոցներու աշակերտներէն: Համազգեստն էր՝ պարեգօտը (tunique), տարատը եւ գլխարկը գոց կապոյտ կտաւէ, իսկ օձիքը եւ երիզները բալի -կերասիբաց գոյն:

Եաշի հայ համայնքի հոգաբարձութիւնը խնդրանք մատուցած էր Մոլտովայի Իշխանութեան Հանրային Կրթութեան Հոգաբարձութեան որպէսզի հայկական դպրոցներն ալ իշխանութեան հսկողութեան տակ առնուին: Միհայիլ Կրիկորէ Սթուրզա իշխանապետը հաճած էր ընթացք տալ եւ թիւ 163 եւ 8 Նոյեմբեր 1841 թուակիր հրովարտակով կը վաւերացնէր հայոց խնդրանքը, հաղորդուած հայ համայնքին Հոգաբարձութեան 15 Դեկտեմբեր 1841 թուակիր եւ 300 թիւ գրութիւնով:

Եաշի ազգային վարժարանը, որ կը կոչուէր «Հայկազեան Վարժարան», հիմնուած էր 19-րդ դարու սկիզբներուն (1803)[1], եւ տեւեց մինչեւ 1887 թուականը:

Սուչաւա· Այս հայաշատ կեդրոնն էր ուր հայ գիրն ու մշակոյթը, եկեղեցին ու հայկական աւանդութիւնները, վաճառականութիւնն ու արհեստները զարգացան, անհամեմատ, շատ աւելի կանուխէն քան Ռումանիոյ միւս հայկական համայնքները, հարկադրելով հայու ձեռներէցութիւնը միւս

---

[1] *Fr. Macler: Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine, Paris, 1927, p. 59.*

КОЛЕКЦІА

ДОКУМЕНТЕЛОР

АТИНГЪТОАРЕ

de

КОМУНІТАТЕА АРМЕАНЪ

în

Принципатул Молдовеі.

de ла 1841---1852.

Іашіі

Института Албінеі

1853.

ազգաբնակչութեանց վրայ:

Դարերէ ի վեր հայրենազուրկ ու գաղթական Սուչավայի հայութիւնը գիտէր թէ իր լեզուն տեւականացնելու, պահելու ու պահպանելու միակ ազդակը դպրոցն էր, ուստի, կը կանգնէ, եկեղեցիներու եւ վանքերու չուրջ, դպրոցներ: Գիտենք թէ Արիստակէս Վրդ., Մխիթարեան Միաբանութենէն, 1819-ին երբ Վիեննայէն Պոլիս կ'երթար անցնելով Սուչավայէն, հոն կը գըտնէր երկու վարժապետներ որոնք ուսում կը ջամբէին, որ «կը սահմանուէր միայն հայերէն գրել-կարդալուն մէջ»:

Ս. Խաչ եկեղեցւոյ բակին մէջ մինչեւ այսօր ալ գոյութիւն ունի չէնքը որ կառուցուած էր դպրոցի համար՝ 1824-ին[1], յանուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի, նախ երկու դասարաններով եւ յետոյ բարձրացած 4 դասարանի, ուր կ'ուսանէին ոչ միայն գրել կարդալ, այլ եւ նախակրթարանի յատուկ բոլոր դասաւանդութիւններէն զատ եւ գերմաներէն լեզու եւ «վաճառականութեան վերաբերեալ տոմարի դասեր», ինչպէս կ'երեւի լուսատիպ օրինակներէն: Կրթարան մը գոյութիւն ունեցեր է եւ Ջամքա վանքին մէջ, սակայն մենք չունինք վաւերաթուղթեր կամ տուեալներ անոր մասին:

Մեր պրպտումներուն ատեն յաջողեցանք վիճակագրական նախադրեալներ գտնել Սուչավայի աշակերտութեան մասին, եւ կազմեցինք անոնց հիման վրայ հետեւեալ տախտակը.-

1839-ին՝ 5-էն 11 տարու աշակերտներուն թիւն էր 71.

1842-ին 4-էն 9 տարեկան աշակերտ՝ 65.

1845-ին՝ 65 աշակերտ.

1846-1847-ին՝ միայն երկրորդ չրջան 33 աշակերտ.

1853-54-ին՝ 1 դասարան 27 աշակերտ.

1854-1855-ին 2 դասարան՝ 10 առաւել 9 = 29 աշակերտ

1873-ին՝ 2րդ դասարան 11 աշակերտ:

Սուչավայի հայութիւնը ունեցեր է նաեւ աղջկանց վարժարան մը որ ցարդ ոչ մէկ տեղ յիշուած է: Ունինք պայմանագրութեան օրինակ մը որով կը հաստատուի վարժուհիին պարտաւորութիւնները «որպէսզի գիտնայ թէ ինչպէս պիտի չարժի, ի՞նչ կանոններ ունի»: Այս պայմանագրութիւնը կնքուած էր 18 Սեպտեմբեր 1851-ին, դպրոցներու «կարգավար» Աստուածատուր Ղ. Ջունդեանի կողմէ, որպէս ներկայացուցիչը Հոգաբարձութեան մէկ կողմէ եւ «Պատուելի վարպետուհիին» -վարժուհի- միւս կողմէ: Բաղկացած 14 կէտերէ, պայմանագրութիւնը կը սահմանէր վարժուհիին պարտաւորութիւնները դպրոցէն ներս, դասերու աւանդման պահերը, աշակերտներու եւ աշակերտուհիներու վարմունքին մասին՝ վարժուհին պատասխանատու ըլլալով «աղջիկ-տղայոց» վարքին համար տունը, ճամբան, եկեղեցին: Դասաւանդութեանց պահուն վարժուհին բան չէր կրնար փոխել «ինչ գրուած է նէ զայն ու ինչպէս գրուած է նէ այնպէս պէտք է սորվեցնելու»:

Աւելորդ չենք սեպեր յիշատակել թէ, 9-րդ կէտով «Որ. Վարպետու-

---

[1] *Vlad Banateanu, Armenii in istoria, Buc. 1938, p. 30.*

հին չի մոքէ (մտածէ) որ աս իրեն պաշտօնը միայն ստակ վաստկելու ճամբայ է, աղջիկ-տղաքը ինչպէս կ'ուզեն ըլլան բաւական է որ ինք ստակ առնու, հապա պի նայի որ հոգաբարձուն գինքը դնելով ինչ դիտաւորութիւն ունի նէ անոր ծառայէ, այսինքն զաղջիկ-տղաքը թէ սորվութիւնքի եւ թէ բուրդարիայի (ռումֆն բառ որ կը նշանակէ վարք) մէջ աղէկ առաջնորդէ, իրենց լման հոգեւոր մայր ըլլա··· «բայց աս ալ գիտնայ որ ամէն տղոց եւ աւելիքը աղջիկտղոց կրթութիւնը ծեծով չի յաջողիր, անոր համար ծեծը աղջիկ-տղոց մօտէ բոլորովին վերցուցած է···»:

Իսկ պատիժներու մասին խօսելով, կը տեսնենք «յանդիմանել ամէնուն առջեւը, տեղէն դուրս հանել, չոգցնել, մէյմէկ անգամ ժամ մը աւելի վարժարան բռնել, տունը իմացնել որ ծնողքը տունը կամ քունը կտրելով պատժեն»:

Սուչավայի դպրոցը տեւած է մինչեւ 20-րդ դարու առաջին տասնամեակը:

Ստորեւ կու տանք պայմանագրութեան լուսատիպ օրինակը:

Հայերէ 1500 թուին սկիզբ է հանի ը ՝ի գիւղերն
սարդէն ՅԷՈՀ հիմարութեայ էրած էն. ոչխէն էսալ
ուղտեռս հիմարութեայ էմ, և աշխ ու ՝ի՞ էսուտխ
ուրանար, Հայոց էրկիրը Հայկէն անուանիր Հայասդան անուանիր
ես հինգ աշխ գիրեմ ը հայ էմ, պիտի է ասիմ ը հա
տրեռ աշխ անուանով ու էսուտ գործերով շարտամի, էրբո
էս հարեր ար ը ին գիտնվին դէմ պատե ու գովսի ուզեն.
ասոր համար էսալ էսոր պատճառ ին ը տարի ը իմ հայո
րինդով և իմ վարուձքով դիր և սրտուն էրնամ.

Սուչաւա 25 դեկտ 855.

Յակոբ Տպտասարեան.

تحریر ۱۶ ماہ‌مہر ۱۴۵۱

[illegible]

[illegible]

۱) هیچ کارمندی نباید تا ده سال پس از ترک خدمت، با شرکت‌های طرف معامله با [illegible] وارد هیچ نوع همکاری، مشاوره یا استخدام شود. این ممنوعیت شامل [illegible] نیز می‌شود.

۲) کارمندان موظف‌اند هرگونه پیشنهاد شغلی یا همکاری را که در مدت خدمت یا در سال پس از آن از سوی اشخاص مرتبط با پرونده‌های تحت رسیدگی‌شان مطرح می‌شود، حداکثر ظرف سه روز کاری به [illegible] گزارش کنند.

۳) [illegible] — [illegible] — [illegible] — [illegible]

۴) [illegible] [illegible] [illegible]

Պոթոշան· 18-րդ դարու վերջերը հոս գոյութիւն ունեցեր է մանչերու վարժարան մը, որուն չէնքը հինցած ու անբաւարար ըլլալով 1839-ին հիմը կը դնեն նոր ու գեղեցիկ դպրոցաչէնքի մը, որ կ'աւարտի 1840-ին, Պոթոշանի հայ ազգայնոց հանգանակութեամբ գոյացած գումարով: Սակայն այս գումարը անբաւարար կ'ըլլայ եւ Գրիգոր Մեդաքսեան անուն բարերար մը, որ հոգաբարձու է եղեր, կը լրացնէ դպրոցին կառուցումը, տրամադրելով պէտք եղած գումարը, մօտաւորապէս ընդհանուր ծախքին կէսը: 1841-ին դպրոցին դռները կը բացուին չուրջ 150 աշակերտներով, իսկ 2 տարի ետք՝ 1843-ին դպրոցը կ'ունենայ միայն 2 դասարան 56 աշակերտներով: 8 Ցունուար 1843-ին հայնքին ընդհանուր ժողովին մէջ կը ձեռնարկեն նոր հանգանակութեան մը, որուն արդիւնքը չատ նպաստաւոր կ'ըլլայ, 1001 աւստրիական հնչուն ոսկի, որ տեսակ մը անձեռնմխելի կ'ըլլայ ու 50 տարի վերջ կը հասնի չատ խոշոր գումարի մը՝ 100,000 ֆրանքի: Գալով աշակերտներուն թիւին, 1855-ին դպրոցը ունէր 71 աշակերտ, 1856-ին 136 աշակերտ, 1857-ին 82 աշակերտ, իսկ 1858-ին նուազագոյնը՝ 41 աշակերտ, առանց կարենալ բացատրելու չարժառիթը աշակերտութեան թիւի ելեւէջին:

Աղջկանց ազգային վարժարանը կը հիմնուի 1858-ին եւ մինչեւ 1865 թուականը կը գործէ հսկողութեանը տակ այրի տիկնոջ մը: Այդ թուականէն յետոյ կ'անցնի «Բարեգործական» անուն ընկերութեան մը մատակարարութեան ներքեւ եւ այն ատեն է որ բարերար Խաչերես Կոյլավեան 500 ոսկիի կը գնէ վարժարանին չէնքը եւ զայն կը նուիրէ Պոթոշանի հայութեան:

Մանչերու դպրոցը ատեն մը եղեր է միակ դպրոցը քաղաքին, ուր յաճախեր են նաեւ ռումէն, հրեայ եւ ուրիշ օտար տղաներ: Ռումէն կրթարանները միայն եկեղեցիներու կից էին եւ ուսումը կ'ըլլար միայն յունարէն լեզուով· այդ պատճառաւ չատերը նախընտրած էին հայկական դպրոցը յաճախել: Դպրոցը իր գոյութիւնը կը պահէ մինչեւ 1890:

Աղջկանց վարժարանի դաստիարակչուհին՝ Տիկ· Մարիամ Ս· ծարութեան, տօնի մը առթիւ, որ կը զուգադիպէր Բարեգործական Ընկերութեան ատենապետ ծարութիւն Խաչերես Կոյլավեանի –որդին բարերար Խաչերես Կոյլավեանի– անուան տօնախմբութեան, դպրոցի աշակերտուհիներու ի նշան երախտագիտութեան երգել կու տայ ձօն մը, որուն օրինակը կու տանք ստորեւ, ժամանակի բարքերուն ծանօթանալու միտումով: Աղջկանց վարժարանը կը փակուի 1896-ին, երբ կը կազմալուծուի Բարեգործական Ընկերութիւնը:

Ֆօֆշան· Այս քաղաքին մէջ եւս հայ համայնքը անցեալ դարուն ունեցեր է երկու վարժարան-նախակրթարաններ, երկուքն ալ կառուցուած Ս· Աստուածածին եկեղեցիի բակին մէջ, մէկը մանչերու, իսկ միւսը աղջիկներու համար: Նախ քան այդ չէնքին կառուցումը, հայերը ունեցած են 1847-ին դպրոց մը:

Աղջիկներու վարժարանը կը կոչուէր Ս· Հռիփսիմեանց՝ հիմնուած 1860-ին, իսկ մանչերունը՝ Ս· Ղեւոնդեանց, հիմնուած աղջկանց վարժարանէն առաջ: Երկու վարժարաններու այժմու չէնքերը կառուցուած են 1886-ին, քարաչէն, որոնք հիմա ալ գոյութիւն ունին:

կարճ ժամանակի մը համար մանչերու վարժարանը կ'ունենայ բարեւոք վիճակ մը, մանաւանդ 90-ական թուականներուն՝ երբ վարժարանի ուսուցիչը եղած էր Մանուէլ Միրախորեան: Թուականէս ճիշդ դար մը առաջ աշակերտներուն թիւը եղած էր 60 հոգի:

11 Փետրուար 1880-ին Ռումանիոյ հայկական եկեղեցիներու հոգաբարձութեանց ներկայացուցիչները ժողովի մը հրաւիրուած էին Ֆոքշանի մէջ, զբաղուելու համար երկրորդական (լիսէի) վարժարան մը հիմնելու հարցով: Սակայն 25,000 ֆրանքի տարեկան ծախք մը նախատեսուելով եւ եկամուտի մնայուն աղբիւրներ գոյութիւն չունենալով, ձեռնարկը չի յաջողիր:

1927-ին ազգային վարժարանը վերաբանալու համար փորձեր կ'ըլլան, 20 աշակերտներ կ'արձանագրուին, բայց այս եւս ձախողութեան կը մատնուի, եւ դպրոցը չի կրնար շարունակել իր գործունէութիւնը:

Ռոման· 1840-ի կանոնագրով Մոլտովայի հայկական վարժարանները մեծ առաւելութիւններ ստացած էին· պետութիւնը կը նպաստէր հայկական դպրոցներուն, նախակրթարանի շրջանաւարտները ուղղակի կ'ընդունուէին երկրորդական ուսմանց վարժարանները, առանց մուտքի քննութեանց: Ռոմանի ազգային վարժարանը կը թուէր լաւագոյն ուսումնարաններէն մէկը ըլլալ:

Երկյարկանի գեղեցիկ շէնք մըն էր Ռոմանի հայկական վարժարանը, կառուցուած 1883-ին, որուն հանդիսաւոր բացումը կատարուած էր Սեպտ· 30, 1884-ին, Բարերար Թէոդորոս Սողոմոնեանի կողմէ, այն որ 1864-ին հայկական եկեղեցիին արմատական նորոգութեանց ծախքերը հոգացած էր, ուրիշ բարերար՝ Տօնիկ Սիմէոնի հետ միասեղ: Այս շէնքին կառուցումէն առաջ հայերը 1841-ին ալ դպրոց մը ունեցած են:

Դպրոցի ճակտին վրայ զետեղուած արձանագրութենէն կը կարդանք հետեւեալը·

«Թէոդորոս Սողոմոնեան կառոյց ի հիմանց զայս վարժարան հայոց, արդեամբ եւ ծախիւք իւրովք, ջանիւք եւ աշխատասիրութեամբ որդւոյ իւրոյ Նիկողայոս Թ. Սողոմոնեանի, յաւուրս Կարոլոս Ա· Վեհափառ Արքային Ռումանիոյ: Հիմնադրութիւն վարժարանիս ի 1883 Մայիս 16 եւ բացումն նորին կրօնական հանդիսիւ ի 1884 Սեպտեմբեր 30, Ռոման»:

Բարերարը միաժամանակ նուիրած էր 50,000 ֆրանքի խոշոր գումարը, որուն եկամուտով կը հոգացուէր վարժարանին ծախքերը: Շրջան մը այս դպրոցին տեսուչը եղած էր Մանուէլ Միրախորեան:

Ռոմանի հայկական դպրոցը հազիւ 10-12 տարի կեանք ունեցած է: Ներկայիս այդ գեղեցիկ շէնքը կը գործածուի որպէս ռումանական երկրորդական վարժարան:

Կեռլա հայաքաղաքին մէջ առաջին կրթական հաստատութիւնը կը հիմնուի 1818-ին՝ Զաքարիա Կապրուէեանի ջանքերով: Ան վարեց իր հիմնած կրթարանը մինչեւ 1858-1859 դպրոցական տարեշրջանը, եւ ապա հանգստեան կոչուեցաւ: Իր երկարամեայ ուսուցչական գործունէութեան համար վարձատրուեցաւ պետութեան կողմէ Ոսկէ Արժանեաց Խաչով: Զաքարիա Կապրուէ-

եան կը վախճանի 1870–ին:

1848–ին կը հիմնուի երկրորդական վարժարան մը, սակայն քաղաքական դէպքերու պատճառաւ (հոն ալ մուտք գործած էր յեղափոխութիւնը), դպրոցը չի կրնար գործել մինչեւ 1860: Այդ թուականին կը բացուի եւ կը տեւէ մինչեւ 1894· այդ շրջանին վարժարանը գործեց որպէս դաւանական ուսումնարան:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէն վերջ, երբ Թրանսիլվանիան անցաւ Ռումանական վարչակարգին տակ, հայկական նախակրթարանը բացուեցաւ 40 աշակերտներով եւ գործեց մինչեւ 1940, երբ Կեռլան վերստին անցաւ Հունգարական տիրապետութեան ներքեւ: 1945–ին Թրանսիլվանիան կրկին Ռումանական վարչակարգին տակ կ'անցնի, սակայն Կեռլայի հայկական վարժարանը գոյութիւն չունենար:

1928–ին, Կեռլայի հայ երիտասարդութիւնը կը բանայ ընթերցարան-գրադարան մը «Դանիէլ Վարուժան» անունով, որ սակայն երկար կեանք չունեցաւ:

Կեռլայի հայ դպրոցին շէնքը

Տումպրըվէնի (Եղիսաբէթուպոլիս) մէջ 1730-ին գոյութիւն ունէր աղջկանց ուսումնարան մը, որ առժամեայ կերպով կը գործէր Աստուածածատուր Սրնգովիչեանի տանը մէջ, Մխիթարեան Անտոնեան հայրերու հսկողութեան ներքեւ: Հայերէն ուսումը տեւեց մինչեւ 1811 իսկ յետոյ ուսումը եղաւ հունգարերէն եւ լատիներէն: Մանչերու դպրոցը հաւանաբար չատ աւելի հին ըլլալու էր քան աղջկանց վարժարանը, որուն բուն թուականը չկըրցանք հաստատել: 1820-ին 2 հայկական դպրոցներ գոյութիւն ունեցած են, մէկը Մխիթարեան կրօնաւորներու վանքին մէջ, ուր կ'ուսուցուէր հայերէն լեզու, իսկ միւսը՝ հանրային դպրոցը ուր կը դասաւանդուէին նաեւ հունգարերէն եւ լատիներէն լեզուներ:

Հայր Գր. Վրդ. Կովրիկեան «Հայ արձանք կամ յիշատակարաններ հին եւ նոր եղիսաբեթուպոլսոյ հայաքաղաքէն» հատորին մէջ կ'արտագրէ Միքայէլ Վրդ. Զամչեանի մէկ ճառը, (թերթէ մը առնուած) եղիսաբեթուպոլսոյ մէջ հայ տղոց դպրոց հաստատելու մասին, 18-րդ դարու վերջերը: Մենք եւս քաղուածաբար կ'արտագրենք այդ ճառէն, տեղեկանալու ժամանակի ըմբռնումին մասին հայ դպրոցի մը հիմնելու կենսական գործին կապակցութեամբ·

«...Ամրութիւն եւ հաստատութիւն այս քաղաքի՝ է ունել դպրատուն կատարեալ երկուց լեզուաց՝ լատինականին եւ հայկականին, կամ ասացից Աքատէմիա, յորում մարգեսցին մանկունք՝ բարի կրթութեամբ ըստ հոգւոյ եւ ըստ մարմնոյ՝ յամենայն մակացութիւնս եւ յազատական արուեստս՝ ի լեզու լատինական եւ հայկական: Եւ ընդ հակառակն այսորիկ՝ վնաս եւ վտանգ հաստատութեան քաղաքիս է՝ չունել զայսպիսի դպրատուն յինքեան եւ տարաբնակ ցրուել զմանկունս յայլեւայլ քաղաքս: Իսկ թէ զինչ օգուտ է միոյն՝ եւ զի՞նչ վնաս ի միւսոյն յառաջ գայցէ, յայտնապէս կարէք տեսանել...:

...Զի՞նչ կարծէք, ով արդեօք գիտիցէ, թէ կայցէ աստ քաղաք Հայոց, քաղաք անուանեալ Եղիսաբեթ կամ Պաչպալով: Ցաչխարհին օսմանցւոց, մարաց, պարսից, արաբացւոց... յորս չրջեցայ, ոչ ոք գիտէ ինչ զայսմանէ ...: Այլ եթէ բացցի աստ դպրոց... հռչակեսցի անուն սորա, ոչ իրրեւ հասարակ քաղաքի... այլ իրրեւ այնպիսի քաղաքի՝ յորում հիմնի ազնուականութիւն... աւանդի իմաստութիւն... ծագէ լոյս բանաւորական կենաց... պայծառանայ հայկազնեայց վայելչութիւն...: Այնուհետեւ բովանդակ ազգ մեր հայի ի սա իրրեւ ի մայր, սմա ցանկայ, զսա փափաքի... ի սմա յօժարի բնակիլ: Որչափ տուն կայ հայոց ձանձրացեալք ի բռնութենէ այլոց ազգաց...:

Եթէ ի քաղաքի աստ կանգնեսցի դպրատուն, կամ...Աքատէմիա, ամենայնի սոցա փոխադարձ բարին յայղողեսցի: Փոխանակ մոռացութեան հայկական լեզուագիտութեան քայ հայկաբանութիւն եւ հայկական իրաց անվթար տեղեկութիւն...: փոխանակ ցրտութեան առ ազգն՝ առ նոյն ջերմութիւն, զի զիւրեանց մօր՝ զհայոցն ասեմ զկաթն յինքեանս ձգելով եւ ի նմին անանելով ի նոյն ջերանին եւ զնոյն ինքեանց բարի համարին:

---

[1] Հ. Գր. Վրդ. Գովրիկե ե. Հայ արձ նք կամ յիշատակարաններ Հին եւ Նոր Եղիսաբեթուպոլսոյ Հայաքաղաքի, Վիէննա, 1904, էջ 492:

Եթէ տէր էք հասարակութեանդ, արժան է տէրանցդ ցուցանել զտէրութիւն ձեր ի գործադրութիւն այսր: Կառավար էք քաղաքիս, արժան է կառավարչացդ յայտնի առնել զկառավարութիւն ձեր յայնպիսի ծանր իրողութեան: Ղեկավար էք այսր նաւու, արժան է ձեզ ուղեւորել յայն՝ որ նաւահանգիստն է սորա: Սիւնք էք հաստատութեան վայելուչ չինուածոյս, սովաւ միայն կարող էք անկործան պահել զսա»:

Մինչեւ 1760 թուականը, տղաքն ու աղջիկները միասին կ'ուսանէին, այդ թուականէն վերջ է որ անոնք կը զատուին:

Աղեքսանդր Ռափայէլեան Ղարամեան, Մատրաս (Հնդկաստան) ծնած, անգլիական Ասպետ, 1827-ին 2000 ֆիորին կը նուիրէ Եղիսաբեթուպոլսոյ հասարակութեան չէնք մը գնելու աղջիկներու դաստիարակութեան համար, եւ քաղաքային խորհուրդը Ապրիլ 23, 1827-ին, այս նոր դպրոցը կ'անուանէ Ռափայէլեան Հիմնարկութիւն:

1842-ին Աղեքսանդր Ռափայէլեան 15,000 ֆիորին եւս կը նուիրէ Ռափայէլեան վարժարանին, որ նոյն տարւոյ Նոյեմբեր 29-ին Աւստրիոյ արքայ Ֆերտինանտ Ա. կը վաւերացնէ զայն: Դպրոցը կը բացուի 1843-ին, բայց 1848-ի յեղափոխութեան օրերուն կը ստիպուի փակել իր դռները մինչեւ 1851՝ երբ կը վերաբացուի: Այս վարժարանը կրնային յաճախել որեւէ ազգէ ու կրօնէ եղող օտար աշակերտներ: Անոր գոյութիւնը տեւեց մինչեւ 1891-1892 դպրոցական տարեշրջանը, յետոյ կ'անցնի պետութեան: Մինչեւ 1865 դպրոցը ունէր երկու կարգ, յետոյ կ'ունենայ 4 կարգ, եւ 1879-էն վերջ դասաւանդութիւնները կ'ըլլային 6 դասարաններու մէջ:

1853-ին քաղաքային խորհուրդը փափաքելով դպրոցին վերակազմութիւնը, եւ որովհետեւ Ռափայէլեան նուիրատուութեան եկամուտը անբաւարար էր հոգալու բոլոր ծախքերը, կ'որոշուի Գէորգ Գամէլլերեան կտակէն ալ օգտուիլ:

Վարժարանը կոչուեցաւ Elisabethopolitana Schola Latina Raphaelina, *այսինքն՝ Եղիսաբեթուպոլսոյ Ռափայէլեան Լատին Դպրոց: Մինչեւ 1887-1888 տարեշրջանը 41 աշակերտէ աւելի չէ ունեցեր, իսկ յետոյ, անոնց թիւը բարձրացեր է -երեք տարուան ընթացքին- 66-ի, բայց անչուշտ մեծածախս այս վարժարանը չէր կրնար չարունակուիլ, մանաւանդ որ վերջին տարիներուն Գամէլլերեան Հիմնարկութիւնն ալ կը դադրեցնէ իր յատկացումը:*

Կը մտածեն դպրոցը պետութեան յանձնել: Առաջին դիմումը կ'ըլլայ 1885-ին եւ, ինչպէս ըսինք, 1891-1892 դպրոցական տարեշրջանին դպրոցը կը մտնէ պետութեան հսկողութեան տակ: Անչուշտ շատ մը ընդդիմադիր տարրեր կը բողոքեն, սակայն անոնց այս բողոքը նկատի չառնուիր: Ռափայէլեան Հիմնարկութեան գումարները ղրուեցան հայ կաթոլիկներու վերին իշխանութեան տրամադրութեան ներքեւ, գործածուելու համար համանուն աղջկանց լատին վարժարանի ծախքերուն:

Եղիսաբեթուպոլսոյ հասարակութիւնը 11 Սեպտեմբեր 1891–ին համաձայնագրութիւն մը կնքած էր պետութեան հետ քաղաքին մէջ լաւագոյն հանրային դպրոց մը հաստատելու: Այս նպատակին համար Եղիսաբեթուպոլսոյ հասարակութիւնը կը մասնակցէր 210,000 ֆիորին մեծագումարով մը, եւ պետութիւնն ալ յանձն կ'առնէր զայն օժտելու լաւագոյն ուսուցիչներով: Կարճ ժամանակի մը մէջ վարժարանը համբաւաւոր կը դառնայ, հեռու տեղերէն նոյնիսկ գիշերօթիկ աշակերտներ կու գան դաստիարակութեան համար, բայց ափսոս, վիճակագրութիւնը ցոյց կու տայ թէ 268 աշակերտներէն հազիւ 26–ը հայեր էին, առանց հատ մը հայ ուսուցիչ ունենալու:

1930–ին երբ արդէն Եղիսաբեթուպոլիս Ռումանական տիրապետութեան տակ կը գտնուէր, հայ ժողովուրդը կը դիմէ պետութեան խնդրելով որ հայկական լեզուն ալ ներմուծուի ուսման ծրագրին մէջ, ըստ 1891–ի համաձայնագրին. Ռումէն կառավարութիւնը բարեացակամ էր, սակայն պէտք էր աշակերտներ ալ ներկայանային: Հայկական դասընթացքներուն համար ոչ ոք արձանագրուեցաւ...:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՌՈՒՄԱՆԱՀԱՅ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ (ՈՒՆԻՈՆ)

Առաջին Համաշխարհայինի պատերազմէն անմիջապէս ետք՝ 1919-ին հիմնուեցաւ Ռումանահայ Միութիւնը, արտօնուած Ներքին Գործոց Նախարարութեան թիւ 2124 եւ 25 Յունուար 1919 թուակիր հրամանագրով։

Ռումանահայ Միութիւնը ծնունդ առաւ այնպիսի չրջանի մը երբ հայ գաղութը չունէր վերին իշխանութիւն մը որ ներկայացնէր հայ ազգաբնակչութիւնը յաչս պետութեան եւ անոր զանազան մարմիններուն։ Հոգեւոր պետ կամ բարձրաստիճան կղերական մը չկար· ի պահանջել հարկին թաղականութեան առենապետը կամ ուրիշ մէկ անդամը, քահանայի մը ընկերակցութեամբ, կը դիմէր կառավարական գրասենեակներ խնդրարկուի հանգամանքով համայնքին ցաւերուն դարման փնտռելու, մանաւանդ երբ պատերազմի հետեւանքով չատ մը նորեկ հայեր ապաստանած էին Ռումանիա, եւ 1922-ին մեծ թիւով ուրիշներ ալ կու գան Թուրքիայէն, առանց ինքնութեան թուղթի կամ անձագրի մը, որոնց հիման վրայ միայն կարելի պիտի ըլլար ստանալ Ռումանիա հաստատուելու (առժամաբար կամ մնայուն) եւ աշխատելու իրաւունքը։ Ասոնց դրութիւնը կարգադրելու համար հարկ էր ազգաբնակչութեան կեդրոնական մարմնի մը յանձնարարութիւնը։

Այս պայմաններու տակ կարիքը կը զգացուի զօրաւոր եւ ազդու կազմակերպութեան մը, որ իր մէջ ունենայ նշանաւոր եւ կարող մարդիկ, քաջածանօթ պետական բարձր չրջանակներու։

Ռումանահայ Միութիւնը, որ ծանօթ էր ժողովրդին լայն չրջանակներուն մէջ իր կրճատուած ձեւով՝ «Ունիոն» անունով, կազմուեցաւ ազգային ընկերութեանց եւ մարմիններու բոլոր ներկայացուցիչներէն, թաղական խորհուրդներու առենապետներէն, իսկ յետոյ երբ Թեմական Խորհուրդը կազմուեցաւ,անոր երկու ներկայացուցիչներէն, բարեսիրական եւ մշակութային կազմակերպութիւններէն եւլն.։

Ռումանահայ Միութեան նպատակն էր բարոյական կապ հաստատել հայ ազգաբնակչութեան եւ կառավարութեան միջեւ, դիւրացնելու օտարհպատակ հայերու կամ Նանսէնեան անձագիր ունեցողներու բնակութիւնը Ռումանիոյ մէջ, երաշխաւորելով անոնց բարի վարքն ու բարոյականութիւնը։

Ռումանահայ Միութեան նպատակն էր նաեւ նպաստել որբերու պաշտպանման գործին, օգնել հայկական եկեղեցիներուն եւ դպրոցներուն, աղքատ

ու աննեցուկ մարդերու, ինչպէս նաեւ մշակութային հաստատութիւններուն:

Ռումանահայ Միութիւնը իսկապէս ազգանուէր ու հանրանուէր ծառայութիւն մատոյց գաղութին, նեցուկ եղաւ Նանսէնեան անձագիր ունեցող տասնեակ հազարաւոր ազգայիններու, եւ չնորհիւ իր ունեցած բարոյական մեծ վարկին, զոր կը վայելէր կառավարութեան քով, կրցաւ անոնց աշխատանքի, այսպէս կոչուած, տեսր ապահովել· առանց անոր անկարելի էր ձեռնարկել անձնական գործի, կամ աշխատիլ որպէս պաշտօնեայ:

Ռումանահայ Միութեան իրենց ընծայած ծառայութեանց մէջ յատկանշական են տասը տարիէ աւելի պատուոյ նախագահութիւնը՝ հայապգի նախարար Գրիգոր Թրանքու-Եաշի, նախագահութիւնը Արմենակ Մանիսալեանի 1924-1927 տարիներուն, նախագահութիւնը՝ Դերենիկ Դանիէլեանի 1928-1934 տարիներուն, նախագահութիւնը՝ 1935-1937 տարիներուն Արիս Ֆէսճեանի մինչեւ իր մահը, եւ վերջին տարիներուն նախագահութիւնը՝ Լեւոն Զօհրապի, Լեւոն Շահպիգեանի եւ Արտաշէս Գասարճեանի:

Հոս տեղին է անդրադառնալ այն որոշումին զոր Ռումանահայ Միութեան կեդր· Վարչութիւնը առաւ 7 Հոկտ· 1929-ին կայացած իր նիստին մէջ, Հայաստանի Հանրապետութեան Հիւպատոսարանի հետ գործակցութեան վերաբերմամբ:

1918-ին երբ ծնունդ առաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը, ունեցաւ իր Հիւպատոսարանը Պուքրէշի մէջ եւս: Այս հիւպատոսարանը իր գոյութիւնը պահեց Հայաստանի խորհրդայնացումէն ալ ետք, անուշտ վերջին տարիներուն մնալով լոկ անուանական: Հիւպատոսի պաշտօնը կը վարէր Ցարութիւն Խնդիրեան՝ ծանօթ գրող Համաս Քեաթիպ ծածկանունով, եւ քարտուղարը՝ գրող Արամ Զարդ (Վասպուրական):

7 Հոկտեմբեր 1929-ին Ռումանահայ Միութեան առած որոշումով Հիւպատոսարանը լուծարքի կ'ենթարկուէր հետեւեալ նկատումներով·-

«Ռումանահայ գաղութին մէջ ստեղծուած պայմանները անհնար կը դարձնեն հիւպատոսարանին ինքնապահ գոյութիւնը» եւ «Միութիւնը չի կըրնար, հիւպատոսարանի պահպանութիւնը ապահովելու համար, նիւթական սեղմումի ենթարկելտեղւոյն հայերը, երբ մանաւանդ այդ սեղմումին ենթակայ պիտի ըլլայ առաւելապէս չքաւոր տարրը, միւսներր արդէն ապահոված ըլլալով իրենց բնակութեան պայմանները այս երկրին մէջ»:

Ուստի, Ռումանահայ Միութեան կեդր· Վարչութիւնը կ'որոշէ·-

«Ստանձնել հիւպատոսարանի վիճակուած աշխատանքներու կատարումը Միութեան գրասենեակին միջոցաւ, բովանդակ Ռումանիոյ համար»: Բան մը որ արդէն գործնականին մէջ տարիներէ ի վեր, իր գոյութեան առաջին օրերէն իսկ, կը կատարէր Ռումանահայ Միութիւնը: Հիւպատոսարանը արդէն ծունիս 1928-ին թերթերու տուած ծանուցումով մը կը յայտարարէր գրասենեակներուն փակուիլը: Իր գոյութիւնը արդէն տարիներէ ի վեր ապօրինի էր, ճանչցուած չըլլալով կառավարութենէն:

Ռումանահայ Միութիւնը իր գրասենեակներուն դռները փակեց 1948-

ին: Անոր դերը իւրացուց Հայաստանեան ծակատ յառաջդիմական կազմակերպութիւնը, որ հայ ազգաբնակչութեան եւ կառավարութեան միջեւ շարունակեց պահել գոյութիւն ունեցող բարոյական կապերը:

UNIUNEA ARMENILOR
DIN ROMANIA

Autorizată prin adresa No. 3124 S din 25 Ian. 1919 de Onor. Ministerul de Interne

București, ... 192
Bulevardul Carol, 27

Որոշում

Հանձնաժ. նիստին մասին կ. հ. հ. Միաց ազգաժողովի ընդհ. վարչութեան նստի

ազգայ. ձեռնարկ. կից. վարչութեան 7 Հոկտ. 1929 թ. հրաւիրի ներկայ

Հանձնախմբ. նիստ. ձեռնարկ. կից. վարչութեան, հետեւ. օրակարգով՝ 1. Կարդալ եւ հաստատել նախորդ նիստերուն արձանագրութիւնը, 2. Ընդունիլ կից. ն. Ժամկոչեան ֆանտազիի՝ բերելու համար ձեռնարկին կ. հ. հ. պարտքերէն հետաձգման խնդրագիրը, եւ 3. Տարբեր, եղան հետեւեալ որոշումները՝

1. որ ձեռնարկը ներկայիս կազմակերպել իրեն եւ իր հետաձգման մասին տրուելիք,

2. որ հանձնաժողովը դիմումը ներկայացնէ ներկայիս ընդհանուր ժողովին, եւ պահանջէ հետաձգում մը տարիէ առնուազն,

3. որ ձեռնարկը չի նշանակէ հետաձգման պահանջը ներկայացնելու համար ներկայիս ընդհանուր ժողովին, եւ որ ներկայացուցիչները ներկայանան ժողովին, եւ ներկայացնեն իրենց տեսակէտները, եւ որ ներկայացուցիչները ներկայանան ժողովին, եւ ներկայացնեն իրենց տեսակէտները, եւ որ ներկայացուցիչները ներկայանան ժողովին, եւ ներկայացնեն իրենց տեսակէտները,

4. որ արձանագրութիւնը ներկայացուի հետաձգման ժողովին, եւ որ ներկայացուցիչները ներկայանան ժողովին, եւ ներկայացնեն իրենց տեսակէտները,

Հանձնաժ. նիստ. ձեռնարկ. կից. վարչութեան հ'ոգոյ

1. Ներկայիս հետաձգման դիմումները ներկայացնելու համար ձեռնարկ. կից. վարչութեան, եւ ներկայացնել հետաձգման համար,

2. Ընդունիլ ներկայացուցիչները հետեւեալ ներկայացուցիչները՝ ն. Ժամկոչեան ֆանտազիի, եւ ներկայացնել հետաձգման համար,

3. Եթէ հետաձգման դիմումները ներկայացուցիչները ներկայանան ժողովին, եւ ներկայացնեն իրենց տեսակէտները, եւ որ ներկայացուցիչները ներկայանան ժողովին, եւ ներկայացնեն իրենց տեսակէտները,

4. Ներկայացուցիչները հետեւեալ ներկայացուցիչները՝ ն. Ժամկոչեան ֆանտազիի, եւ ներկայացնել հետաձգման համար,

«ՀԱՑԱՍՏԱՆԵԱՆ ՃԱԿԱՏ»
Հայրենասիրական Մշակութային Կազմակերպութիւն

Բ. Համաշխարհային Պատերազմի առաջին տարիներուն, Ռումանիա Հիթլերական Գերմանիոյ կողքին կը կռուէր Խորհրդային Միութեան դէմ։ Գերմանիան յաղթուելով՝ Խորհրդային Միութեան զինուորները 1944–ի երկրորդ վեցամսեակին գրաւեցին բոլոր Ռումանիան. ինկած անոր ծիրին մէջ, Ռումանիան դարձաւ երկիր մը սովետական ազդեցութեան տակ եւ առաւ ժողովրդային հանրապետութեան բնոյթ։

Ռումանահայ գաղութը եւս պիտի պատշաճեցնէր իր ապրելակերպը նորահաստատ պետական կարգին եւ ապահովէր լաւագոյն յարաբերութիւններ, առանց գրգռելու անոնց ասպնջական ոգին ու թոյլտուութեան գգացումները։

Սկզբնական դժնդակ ու անորոշ օրերու չրջանին, ի յայտ եկաւ «Հայրենասէր» անուան տակ անկազմակերպ ու անիշխանական քանի մը հոգիներէ բաղկացած «Հայրենասիրական միութիւն» մը, որ ունեցաւ անվայել ու աւերիչ գործունէութիւն մը։ Ունեցաւ նոյնիսկ իր չաթաթաներթը՝ սպառնալիքով ձեռք ձգած տպարանի մը կարգ ու սարքով եւ յատկանշական տիտղոսով մը՝ «Նոր Ուղի», որ հազիւ 2–3 թիւ լոյս տեսաւ։ «Հայրենասիրական» այս խմբակը կարճ ժամանակաշրջանէ մը յետոյ լուծութեան դատապարտուեցաւ եւ անոր քանի մը անդամները, որոնք համայնավար կուսակցութեան անդամներ էին՝ վտարուեցան։

Այդ օրերուն էր որ, այլապէս անխուսաբեղի նման պարագաներուն, տեղի ունեցան չատ մը սարսռազդեցիկ ցաւալի դէպքեր հայ համայնքին մէջ, մատնութիւններ՝ որոնք յանգեցան չուրջ 25 մտաւորականներու (ուսուցիչ, գրող, արուեստագէտ) եւ ճարտարարուեստականներու. Սիպիր աքսորման, որոնցմէ ոմանք հոն վախճանեցան, ուրիշներ վերադարձան տկարացած ֆիզիքապէս, եւ կարճ ժամանակի մը մէջ վախճանեցան եւ ուրիշներ ալ, բարեբախտաբար կրցան տոկալ ու ապրիլ։

Գաղութին հայրենասիրական գիտակցութիւնը վառ պահելու համար եւ յաչս կառավարութեան վստահելի կազմակերպութիւն մը ունենալու մտածումով ցունուար 25, 1945–ին ծնունդ առաւ «Հայաստանեան Ճակատ» հայրենասիրական մշակութային կազմակերպութիւնը։

«Հայաստանեան Ճակատ»–ը իր մէջ պարփակեց գրեթէ բոլոր ռումանահայ գաղութի երկսեռ հասարակութիւնը, ստիպողաբար կամ կամովին, մէկ ճակատ կազմելու նպատակով եւ ունեցաւ տիրական դիրք։ Լուծուեցան բոլոր հայկական ուրիշ կազմակերպութիւններ որոնք մինչեւ այն ատեն գոյութիւն ունէին, ի բաց առեալ եկեղեցական կազմակերպութենէն ուրիշ ոչ մէկ ընկերութիւն գոյութեան իրաւունք կ'ունենար։ Հայաստանեան ճակատը հայ հասարակութեան վերին իշխանութիւնն էր եւ նոյնիսկ եկեղեցին ուղղակի կամ անուղղակի անոր ազդեցութեան ներքեւ կը գտնուէր։

Հայաստանեան Ճակատը իր գոյութիւնը պահեց լման 5 տարի, մինչեւ 1950, երբ վերածուեցաւ Հայ Ազգաբնակչութեան Տեմոկրատ Կոմիտէի:

Իր հինգ տարուան գոյութեան ընթացքին, Հայաստանեան Ճակատը ունեցաւ իր կեդրոնական կոմիտէն, որուն նախագահն էր Վահան Դանիէլեան, եւ հայաշատ քաղաքներու մէջ մասնաճիւղեր: Ունեցաւ նաեւ իր օրկանը՝ «Հայաստանեան Ճակատ» անունով, կազմակերպեց գաղափարական դասախոսութիւններ Տուտեան Մշակութային Տան մէջ: Մէկ խօսքով ան վարեց այն չրջանին գաղութին բոլոր գործերը:

1948–ին Հ. Բ. Ը. Միութեան կեդր. վարչ. ժողովէն ստացած դեղորայքը, հագուստեղէնները, կօշիկներն ու փոշի կաթի նուէրները բաշխեց ժողովուրդին:

1950–էն վերջ Հայաստանեան Ճակատի ժառանգորդը՝ Հայ Ազգաբնակչութեան Տեմոկրատ Կոմիտէն, աչքառու գործունէութիւն մը ցոյց չտուաւ: Անոր օրով է որ Ստեփան Շահումեան Մշակութային Տունը մարմին առաւ, հովանաւորութեամբ Մայիս 1 Ռայոնի ժողովրդական խորհուրդին, որ ունեցաւ իր կոմիտասի անուան երգչախումբը եւ թատերական խմբակ մըն ալ, ու հանդէս եկաւ զանազան ելոյթներով, մասնաւորաբար Նոյեմբեր 29–ի տօնակատարութեամբ:

Ստ. Շահումեան Մշակութային Տունը իր գոյութիւնը պահեց մինչեւ 1963, երբ կլանուեցաւ Մայիս 1 Ռայոնի Մշակութային բաժնէն:

Ստ. Շահումեան Մշակութային Տան գործունէութիւնը գնահատելի էր անով որ ատեն–ատեն, կը լսուէր ու կը տեսնուէր բեմէն հայ երգն ու պարը, որ կը նպաստէր ժողովուրդին հայրենասիրական գիտակցութիւնը վառ պահելու ճիգին, մանաւանդ նորաբողբոջ դեռատի սերունդին մէջ:

Այսօր՝ այդքանն ալ չկայ:

Հ. Բ. Ը. ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ

Հ. Բ. Ը. Միութեան նպատակն ու ազգօգուտ գործունէութիւնը վաղուց ծանօթ էր ռումանահայ գաղութի բոլոր համայնքներուն, թէեւ ռումանահայ թերթերը քիչ բան գրած են Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան գործունէութեան մասին: Ակնարկ մը նետելով Միութեան Ռումանիոյ մէջ ունեցած գործունէութեան վրայ պիտի հաստատենք թէ՝ 1912–1913 տարիներուն Պուքրէշի մասնաճիւղը ունէր 100–է աւելի անդամներ, Գոնստանցա նոյնպէս ունէր մեծ թիւով արձանագրուած անդամներ, իսկ Ֆօքշանի (իր մէջ պարփակելով Օտօպէշտի, Պագըուի եւ Ռըմնիքի մօտակայ քաղաքներու հայութիւնը), Սիլիստրէի, Պազարճիքի եւ Պալչըգի հայութիւնը ունէին Հ. Բ. Ը. Միութեան մասնաճիւղերը եւ համեմատաբար իրենց ժողովուրդին քանակին՝ ունէին պատկառելի թիւով անդամներ: Օրինակ՝ Պալչըգի հայութիւնը որ ունէր չուրջ 20 տուն, առանց բացառութեան բոլորը անդամագրուած էին Հ. Բ. Ը. Միութեան եւ Մայիս 11, 1912–ին սարքած էին ներկայացում մը, որուն ամբողջական եկամուտը յատկացուցած էին ի նպաստ Միութեան որբախնամ գործին:

1916–ին կը հիմնուին Ռոման եւ Եաշ քաղաքներու մէջ Հ. Բ. Ընդհանուր Միութեան մասնաճիւղեր եւ կը վերակենդանանան գոյութիւն ունեցող մասնաճիւղեր՝ Պագըուի, Պըրլատի, Թէգուչի, Կալացի եւ Պըրայիլայի մէջ: Այլ խօսքով, հին Ռումանիոյ բոլոր քաղաքներուն մէջ գրեթէ, գոյութիւն ունէին Հ. Բ. Ը. Միութեան մասնաճիւղեր: Սիլիստրայի մէջ հիմնուեցաւ նոյն տարին Ուսանողական Օժանդակ մարմին մը, չնորհիւ Հայկ Փապուճեանի ջանքերուն: Ուրիշ առիթով (խօսելով կամաւորական շարժման մասին), յիշեցնենք թէ Հ. Բ. Ը. Միութիւնը, ձեռամբ Ց. Զամպաքճեանի, ատենապետը Միութեան Գոնստանցայի մասնաժողովին, օժանդակած էր 5000 լէյով:

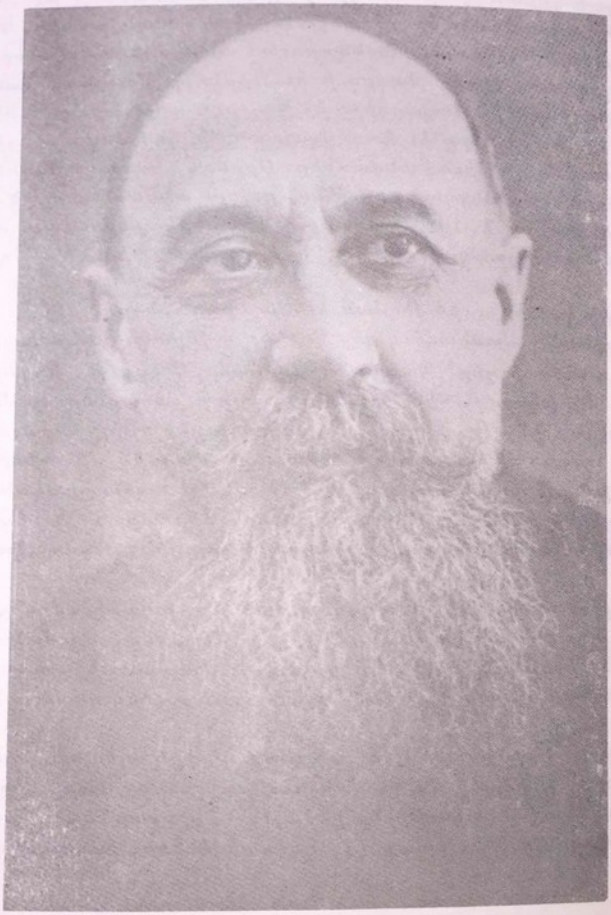
Որդեգրուած էր գեղեցիկ սովորութիւն մը, ըստ որում անդամներուն անուանակոչութեան տօնին առիթով, Հ. Բ. Ը. Միութեան ռումանահայ մասնաճիւղերու մէջ կ'ըլլային նուէրներ ի նպաստ Հայաստանի տարագրեալներուն, որբերուն ու աղէտեալներուն, եւ կը հաւաքուէին զանազան հանդերձեղէններ:

Ներգաղթի նախօրեակին, այդ ճգնաժամային օրերուն, ամէն անգամ որ պայմանները թոյլ տուին, Հ. Բ. Ը. Միութեան կեդր. վարչ. ժողովը փութաց իր թանկագին օժանդակութիւնը ընծայել «Հայաստանեան Ճակատ»ին եւ անոր ներգաղթի կոմիտէին, առաքելով զգեստեղէններ, խտացած փոչի կաթ՝

---

[1] Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան, 1887–1963, Բ. հատոր. Խմբագիր՝ Արսէն Կիտուր. տպ. Շիրակ, Պէյրութ, 1963:

կաթնկեր մանուկներու, դեղեր՝ հիւանդներու եւ տարէցներու, մասնաւորապէս սթրէփթոմիսին, փէնիսիլին եւ փաս՝ հազուագիւտ այդ շրջանին, որոնք իսկապէս հրաշք գործեցին եւ անճկութեան մատնուած ու տառապող հիւանդները ստոյգ մահէ փրկեցին: Բաւական քանակութեամբ փոշի կաթ եւ ճկան իւղ ղրկուեցաւ ազգային վարժարաններու աշակերտութեան: Դեղերը բաշխուեցան Քրիսթէա եւ Էքաթէրինա Տեչլիու բուժարանի խնամակալ Տիկնանց Վարչութեան կողմէ, Սեպտեմբեր 1949–ին:

Նիկոլա Ծորկա

Հ. Բ. Ը. Միութիւնը փութաց իր նիւթական օգնութիւնը ընծայել նաեւ ռումանահայ հոգեւորականութեան։ Ռումանահայ թեմի Առաջնորդ Վազգէն Ծ. Վրդ.-ի (այժմ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց) խնդրանքին վրայ, Հ. Բ. Ը. Միութիւնը 1949 Փետրուարին ուղարկեց 14 քահանաներուն եւ պաշտօնեաներուն կապայի համար բրդեղէն կերպաս, որոնք երախտագիտութեամբ ընդունուեցան բոլորին կողմէ։

1925 Յունուար 25-ին հանրածանօթ հայագէտ Փրոֆ. Նիքոլաէ Եորկա երբ Փարիզ կը գտնուէր, Սորպոնի մէջ իր հերթական դասախօսութեանց համար, Հ. Բ. Ը. Միութեան կեդր. Վարչութիւնը թէյասեղան մը սարքեց ի պատիւ յարգելի հայագէտին, ուր ներկայ կ'ըլլան, բացի Միութեան կեդր. Վարչութեան անդամներէն եւ հայ գաղութի երեւելիներէն, Ռումանական դեսպանը՝ դեսպանատան բարձր պաշտօնեաներով եւ ռումանական թերթերու խմբագիրներ։

Գաբրիէլ Նորատունկեանի բացակայութեան, Գր. Սինապեան կը ծանօթացնէ յարգելի գիտնականը եւ փոքր նուէր մը կը յանձնէ անոր։ Նուէրն էր Mercure de France-ի հին թիւերէն մին, ուր կը խօսուէր Մոհամէտ Ա.-ի դեսպան Սահտ Մեհմէտ Պէյի մասին եւ կը յիշուէր դեսպանին երեք հայ տրակո-

Փրոֆ. Ն. Եորկա Փարիզի Հ. Բ. Ը. Միութեան կեդրոնին մէջ, 1929

մանները (պաշտօնական թարգմանները), որոնց մէջն էր Ռոմաքա՝ ուրկէ կը
սերէր Անտրէ Շէնիէ մեծ բանաստեղծը, մօրը կողմանէ, Ելիզապէթ Ռոմաքա:
Մինչ այդ կը կարծուէր թէ Ռոմաքա ընտանիքը յոյն ծագում ունէր: Շէնիէ ծը-
նած էր Կ. Պոլիս եւ Ֆրանսական Ցեղափոխութեան շրջանին գլխատուած:
Mercure de France այն առեն կառավարութեան պաշտօնաթերթն էր: Այ" առ-
թիւ աւելցնենք թէ Էլիզապէթ Ռոմաքայի քոյրը մեծ մայրիկն էր պետական
մարդ եւ Ֆրանսացի պատմաբան Ատոլֆ Թիէրի: Ուստի, Հայերը Ֆրանսայի
տուած կ'ըլլան մեծ բանաստեղծ մը եւ մեծ պետական մարդ մը:

Այս հիւրասիրութեան Արշակ Զօպանեան եւս կը խօսի ու իր հիացումը
կը յայտնէ Փրոֆ. Եորկայի Սորպոնի մէջ կատարած դասախօսութեանց եւ
թարգմանը կ'ըլլայ հայ ժողովուրդի երախտագիտութեան՝ հանդէպ ռումէն
ժողովուրդին, հայ գաղթականներուն ասպնջականութիւն տուած ըլլալուն հա-
մար:

Փրոֆ. Եորկա չնորհակալութիւն կը յայտնէ նուէրին համար որ իրեն
անծանօթ էր, հակառակ որ Սաիտ Մոհամէտի մասին գրութիւն մը ունէր:
Mercure de France–ի մէջ հրատարակուածը ոչ մէկ տարակոյս կը թողուր Ռո-
մաքայի հայ ըլլալուն մասին, որ պիտի յաւելնար իր աշխատասիրութեանց:
Այս առթիւ փրոֆեսորը գնահատական խօսքեր ըրաւ Ա. Զօպանեանի Roserie
d'Armenie–ի մասին, նշելով թէ France Nouvelle–ի մէջ եւս արտայայտուած էր
անոր մասին: Եորկան կը շարունակէ իր մանկութենէն յուշեր պատմել իր ծը-
նողավայր Պոթոշան քաղաքի երեւելի հայերէն՝ Կոյլավեան եւ Պըյրպլեան
ընտանիքներու մասին, հայկական եկեղեցիներու ու հայկական փողոցներու
եւ իր խաղի ընկերներուն մասին, եւ մանաւանդ հայ տանտիկիններու՝ որոնք
վերջին թել մը փոչին առնելու համար չէին վարանիր անկողիններու տակ
մտնել...: Ջերմիկ մթնոլորտ մը ստեղծուած էր Փրոֆ. Եորկայի չուրջ, որուն
խօսքերը մաքնիսացուցած էին ներկաները:

Քանի մը օր յետոյ, խոշորագոյն տպաքանակով ռումէն ժողովրդա-
կան թերթի՝ Տիմիճեացի խմբագիրը այս հիւրասիրութեան նկարագրութիւնը
կ'ընէր հետեւեալ կերպով.–

«Կ'ենթադրէինք որ Փարիզի հայերը, ինչպէս միւս կարեւոր գաղութ-
ներու մէջ ունենալու էին իրենց հաւաքատեղին: Սակայն չէինք գիտեր թէ ու-
նէին այսպիսի տեսնուելու արժանի չէնք մը: Զայն տեսայ քանի մը օր առաջ
երբ Հայկական Բարեգործական Միութենէն հրաւէր մը ստացայ այցելելու ի-
րենց կեդրոնատեղին:

Զեմ գիտեր թէ ինչ տարողութեամբ բարեգործութիւն կը կատարէ այդ
միութիւնը, բայց տեսայ թէ ան հայկական ուսումնասիրութեանց կեդրոն մըն
է: Ամբողջ յարկ մը գրաւուած է սրահներով լեցուն գիրքերով: Ինծի ըսին թէ
չէնքը եւ գրադարանի մէկ մասը նուիրատուութիւնն է հարուստ հայու մը՝
Նուպար Փաշայի, նախկին վարչապետ Եգիպտոսի»:

Հ. Բ. Ը. Միութեան արծաթեայ յոբելեանին առիթով, 26 Յուլիս
1931–ին, Զաւէն Արք. Եղիայեան, նախկին Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ, որ
այդ շրջանին Ռումանիա կը գտնուէր, Պուքրէշի մէջ հանդիսաւոր պատարագ
մատոյց, խօսելով Հ. Բ. Ը. Միութեան գործունէութեան մասին:

ԿՈՄԻՏԱՍ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Պուքրէշի հայ համայնքը՝ երաժշտասէր քանի մը անձնաւորութեանց նախաձեռնութեամբ, որուն գլուխը կը գտնուէին Ց. Ճ. Սիրունի, Գ. Ճերահեան եւ Գ. Ղազարեան, ունեցաւ իր երաժշտական միութիւնը «Կոմիտաս»ի անունով:

Հիմը դրուեցաւ 10 Դեկտեմբեր 1926–ին: Երգչախումբին անդրանիկ ղեկավարը եղաւ Գեղամ Ճերահեան:

Միութեան նպատակն էր «Հայ երիտասարդութեան տալ ընդհանուր երաժշտական կրթութիւն, հանրութեան մէջ հետաքրքրութիւն արթնցնել երաժշտութեան հանդէպ եւ մասնաւորապէս ծանօթացնել ու սիրցնել հայ երաժշտութիւնը»: Եւ իրագործելու համար իր նպատակը՝ «պիտի կազմակերպէ երգչախումբ եւ նուագախումբ, սարքէ դասախօսութիւններ, համերգներ, երաժշտական ունկնդրութիւններ, պտոյտներ, պիտի կատարէ հրատարակութիւններ»:

Իսկապէս «Կոմիտաս»ը սարքեց համերգներ որոնք Պուքրէշի ձայնասփիւռէն յաճախ լսուեցան: Իր գոյութեան տասնամեակին առթիւ տուած համերգին, որ ռումէն ռատիօն ալ ձայնասփռեց՝ Հ. Եղիա Փէչիկեան, Ընդհ. Աբբահայր Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան, ի միջի այլոց պիտի գրէր.– «երէկ իրիկուն կարօտի յուզումով ունկնդրեցինք յարգելի Միութեանդ տասնամեակին առթիւ Պուքրէշէն տրուած համերգը: Կրնաք երեւակայել մեր ուրախութիւնը ի տես ազգային մշակութային նման ձեռնարկներու, որոնց համար կը յայտնենք մեր խորին գնահատութիւնն ու քաջալերանքը»:

Առաջին համերգը տեղի ունեցած է 1 Մայիս 1927–ին ի ներկայութեան հայազգի նախարար Գրիգոր Թրանգու–Եաշի:

Տասնամեակի մը ընթացքին երգչախումբը, որուն անդամներուն թիւը 100–ի բարձրացած էր, ունեցաւ չուրջ 50 ելոյթներ ու համերգներ, մեծաւ մասամբ ղեկավարութեամբ Պր. Կարապետ Ցարութիւնեանի, որ անցած էր երգչախումբին գլուխը 1935 թուականին:

Կոմիտաս Միութիւնը իր գոյութիւնը պահեց այն ձեւով որ մարմին առած էր, մինչեւ 1945 թուականը, երբ հիմնուեցաւ «Հայաստանեան Ճակատ» կազմակերպութիւնը, եւ անցաւ անոր գեղարուեստական բաժնին ներքեւ, պահելով հանդերձ «Կոմիտաս»ի անունը մինչեւ 1950: «Հայաստանեան Ճակատ» կազմակերպութիւնը վերածուեցաւ, ինչպէս վերը յիշեցինք, Հայ Տեմոկրատ Կոմիտէի եւ Պուքրէշի Մայիս 1 Ռայոնը ծնունդ տուաւ «Ստեփան Շահումեան» Մշակոյթի Տան՝ հայ համայնքին համար, եւ Կոմիտաս երգչախումբը վերակազմուեցաւ անոր հովանաւորութեան տակ, խմբավարութիւնը պահելով միշտ Կարապետ Ցարութիւնեանը, մինչեւ 1959 թուականը:

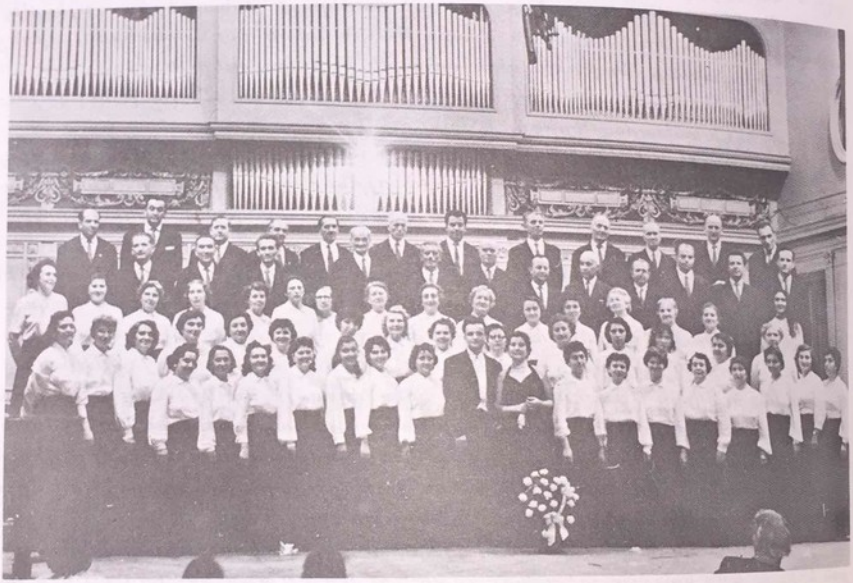
1960–էն սկսեալ Կոմիտաս երգչախումբի ղեկավարութիւնը վստահուեցաւ երիտասարդ երաժշտագէտ–խմբավար Պր. Արա Մանաշին, որ փայլուն յաջողութեամբ աւարտած էր Պուքրէշի Գոնսէրվաթորիան: Նոյն տարին իսկ տը-

ւաւ իր խոշորագոյն համերգը 3 Յուլիս 1960–ին, մասնակցութեամբ հայ եւ ռուսէն արուեստագէտներու։

Կոմիտաս երգչախումբը համարձակութիւնը ունեցաւ մասնակցելու մրցանքի մը որ տեղի ունեցաւ Պուքրէշի երգեցիկ խումբերու միջեւ 1962 Դեկտեմբերին, եւ յաջողեցաւ խլել 2–րդ մրցանակը, իսկ 8 ամիս յետոյ, ա– նանց մեծ յուզումի, ան չահեցաւ առաջնութիւնը Մայիս 1 Ռայոնի շատ մը երգչախումբերէն։

Բայց Կոմիտաս երգչախումբին եւ անոր խմբավար Արա Մանաչին գլուխ գործոցը պիտի ըլլար Արմէն Տիգրանեանի հանրածանօթ «Անուշ» օփե– րային համերգ–ներկայացումը, որ տեղի ունեցաւ գեղարուեստական բարձր մակարդակով ու չատ մեծ յաջողութեամբ՝ 7 Յունիս 1962–ին, Պուքրէշի խո– շորագոյն սրահներէն՝ Աթէնէումի սրահին մէջ։ Պէտք է գիտնալ որ այս սրահը հազուագէպօրէն կը տրամադրուի արտասահմանէն եկած ծանօթ խումբերուն կամ արուեստագէտներուն միայն, ու բացառաբար տրամադրուեցաւ նաեւ կո– միտաս երգչախումբին։

Համերգ–ներկայացումին իրենց թանկագին աջակցութիւնը բերած էին ռումանահայ լաւագոյն գեղարուեստագէտ եռեակը՝ վաստակաւոր դերասանու– հի Տիկ. Արաքս Սվաճեան–Գարագաշեան՝ Անուշի դերով, վաստակաւոր դե– րասան Կարպիս Զօպեան՝ Սարոյի դերով եւ վաստակաւոր դերասան եւ պետա– կան մրցանակի դափնեկիր Դաւիթ Յովհաննէսեան՝ Մոսիի դերով։

Կոմիտաս Երգչախումբը 1961–ին։ Խմբավար՝ Արա Մանաշ

Այս առթիւ Պուքրէշի Երաժշտական Ժողովրդական Համալսարանի տնօրէն եւ երաժշտական խիստ քննադատ Փրոֆ. Վիորէլ Քօմմա, որ 1971-ին քարտուղար ընտրուեցաւ Եւրոպայի Երաժշտական Քննադատներու Միութեան, ի միջի այլոց գրեց.-

« Նուէ օփերայի ներկայ ցուցմը եղաւ ճշմարիտ յաղթանակ մը, եւ իրաղարձութիւն մը, որ կ'արձանագրուի ներկայ երաժշտական տարեշրջանի ելոյթներու չարքին պատուաւոր աստիճանի մը վրայ: Արմէն Տիգրանեանի բարձրարժէք այս ստեղծագործութեան մէջ քնարերգութիւնն ու բանաստեղծութիւնը ներդաշնակօրէն կ'ընդելուզուին հայ ժողովուրդի բնածին յատկանշական փաթոսին հետ, իրողութիւն մը, որ գրաւիչ է ունկնդիրներուն համար: Մեղեդիական ճոխութեան կողքին, որ այս օփերայի գլխաւոր յատկութիւնն է, կ'աւելնան նաեւ համայիչ բոյրով զարդարուեստային դարձուածքներ եւ նրբաճաշակ ու հաճելի փոլքլոր, որուն հնչիւնները երբեմն այնքան նման են մեր Տոյնաներու մեղեդիներուն: Այդ երաժշտութիւնը այնքան ժողովրդականացած է զանգուածներու մօտ, որ անոր շատ մը երգերը մտած են այսօրեան մարդոց ամենօրեայ կեանքին մէջ:

Այնքան քաղցր, հաւասարակշռ ու եւ միաձայն երգուեցաւ Անուշը, որ կը խոստովանիմ, թէ զայն ունկնդրած ատեն, չունեցայ ինքնագործ գեղարուեստական խումբի մը առջեւ գտնուած ըլլալու տպաւորութիւնը:

Զենք կրնար փակել մեր այս քրոնիկը առանց ընդգծելու վճռական նպաստը, զոր բերաւ ղեկավար Արա Մանաչ, հանդիսանալով գեղարուեստական այս ելոյթին ոգեշնչողը: Փարթիթուրայի տիրապետման իր ինքնավստահութիւնը, շարժուձեւերու ճկունութիւնը, անոր մշտնջենական հոգածութիւնը հանդէպ ներկայացման ընդհանուր գծին, պիտի ըսենք նոյնիսկ Անուշ օփերային արդիական ոճով մը ներկայացնելու անոր ինքնատիպ ըմբռնումը, պատիւ կը բերեն երիտասարդ խմբավար Արա Մանաչին, որ այս երգահանդէսով ինքզինք կը հարկադրէ որպէս ապագայ մեծ կարելիութիւններ ունեցող մեր իրապէս տաղանդաւոր երաժշտագէտներէն մէկը:

Բայց կարելի չէ ըստ բաւականին ընդգծել լայնածաւալ աշխատութեան մը բարձր մակարդակով յաղթահարելու յաջողութիւնը: Աֆէնէւի սրահը ծայրէ ի ծայր լեցուած հասարակութեան խանդավառ ու երկարատեւ ծափահարութիւնները ամենաանկեղծ հատուցումն են այն ճիգերուն, զորս ի գործ դրած է մեր մայրաքաղաքի այս գեղեցիկ ժրաջան երգչախումբը»[1]:

Աստեղագիտութեան Միջազգային Միութեան Նախագահ, Հայաստանի Գիտ. Ակադեմիայի Նախագահ՝ մեծանուն գիտնական Վիքթոր Համբարձումեան, որ այն ժամանակ Պուքրէշ կը գտնուէր իբրեւ հիւր Ռումէն Ակադեմիային, եւ որ ներկայ էր Անուշ օփերայի այս համերգին, իր հիացումն ու շնորհաւորութիւնները յայտնեց խմբավար Արա Մանաչին, մենակատարներուն եւ երգչախումբի անդամներուն, իրենց ունեցած յաջողութեան համար:

Ափսոս սակայն, որ այս համերգը պիտի ըլլար «Կոմիտաս» երգչա-

---

[1] «Նոր Կեանք», Յունիս 16, 1962:

խումբին «կարապի երգ»ը:

Քիչ ժամանակ յետոյ «Շահումեան» Մշակոյթի Տունը կը լուծուի ու անով «Կոմիտաս» երգչախումբն ալ, որ շուրջ 40 տարիներ յաջողած էր հետաքրքրութիւն ստեղծել հայ եւ ռումէն շրջանակներու մէջ, հանդէպ հայ երգին ու երաժշտութեան:

ԱՂՔԱՏԱԽՆԱՄ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

3 Հոկտեմբեր 1920–ին խումբ մը ազգայիններ հաւաքուելով Պուքրէշի հայաշատ թաղերէն մէկուն՝ Մօշիլոր կոչուած պողոտային վրայ գտնուող Զատիկին խանութը՝ որ սեփականութիւնն էր շատ ազնիւ ու ազգասէր հայուն՝ Տրդատ Զատիկ Մուրատեանի, հիմը կը դնեն Աղքատախնամ Միութեան մը:

Աղքատախնամը, առաջին օրէն Ռումանահայ Ազգ. Միութեան տրամադրութեան ներքեւ դրուեցաւ, նպատակ ունենալով Պուքրէշ բնակող օգնութեան կարօտ հայրենակիցներուն նիւթապէս օժանդակել, միանուագ կամ պարբերաբար, նպաստել բարոյապէս անոնց՝ որոնք ի վիճակի են աշխատելու եւ սակայն անգործ կը մնան, այդպիսիներուն գործ հայթայթել ու մանաւանդ հիւանդներուն դեղօրայք ճարել եւ դիւրութիւններ ստեղծել զանոնք փոխադրելու հիւանդանոց:

Աղքատախնամը ունեցաւ իր վարչութիւնը, որուն առենապետը սկիզբէն մինչեւ 1947 անընդհատ եղաւ Տրդատ Զատիկ Մուրատեան, իսկ այդ թուականին ընտրուեցաւ ցկեանս Պատուոյ Առենապետ:

Բ. Համաշխարհային Պատերազմի նախագնաց տարիներուն Աղքատախնամը կ'անցնի Պուքրէշի Թաղական Խորհուրդի հովանաւորութեան տակ եւ իսկապէս իր անունը արդարացնող գթական հանրանուէր գործունէութիւն մը կ'ունենայ: Մանաւանդ առենապետը՝ վերջին ծայր գթասիրտ, օգնութեան կը հասնի բոլոր թշուառներուն, ո՛չ միայն Միութեան գանձանակէն, այլ յաճախ իր քսակէն դրամական յատկացումներ ընելով:

Հակառակ որ Աղքատախնամին գրասենեակը Թաղական Խորհուրդի գրասենեակի հասցէն կը կրէր, սակայն կարօտեալները միշտ ալ կը ներկայանային Զատիկին խանութը. հոն էր որ անոնք չէին մերժուեր ու իրենց ցաւերը մասամբ մը կ'ամոքուէր: Գթասիրտութեան տիպարն էր Տրդատ Զատիկ Աղան:

Թերեւս հոս աւելորդ չըլլայ ըսել թէ Զատիկի խանութը գրեթէ այն էր՝ ինչ որ էին մտաւորականներու համար փարիզեան կամ Պուքրէշի սրճարան-ճաշարանները: Զատիկին խանութը ժամադրավայրն էր՝ ուր խորհրդակցութիւններ կ'ըլլային գաղութին բոլոր ազգային–հանրային ձեռնարկներուն մասին:

Խանութին ետեւը սրահ մը ունէր զոր Զատիկը տրամադրած էր այս նպատակին: Անոր բովէն անցած են մեր գրագէտներն ու արուեստագէտները, անձնուէր ազգայիններն ու համայնական գործիչները...: Հ. Մ. Պոտուրեան ստէպ հոս էր որոշած իր ապագայ թերթերու հրատարակումը...:

Զատիկին խանութը այն կեդրոնն էր ուր ազգային ամէն ձեռնարկ կ'ստանար իր մկրտութիւնը:

ՌՈՒՄԱՆԱՀԱՑ ՈՐԲԱՆՈՑԸ

Պուքրէշի ազգային տուրքերու յանձնաժողովի կանոնագրին քուէարկութեան առթիւ տեսանք թէ արդէն 1921-ին որբախնամ կազմակերպութիւն մը գոյութիւն ունէր ռումանահայ գաղութէն ներս: 2 Յունուար 1922-ին կը հիմնուի Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի կից Որբերու Օգնութեան Միութեան Պուքրէշի Մասնաճիւղը հանգուցեալ Արմենակ Մանիսալեանի նախագահութեամբ, ի ներկայութեան Պատրիարքարանի պատուիրակներուն՝ որոնք էին Գնել Եպս. Գալէմքեարեան եւ Սարգիս Սրենց (Գըլըճեան) որ աքսորի օրերուն իր մականունը փոխեր էր Սրենցի եւ այնպէս ալ մնացած[1]:

Գալէմքեարեան Եպիսկոպոս երբ Ռումանիա եկաւ, ընդունուեցաւ ռումէն քաղաքական դէմքերէն, զանազան կուսակցութեանց պետերէն՝ ինչպէս Գոնստ. Արճէթոյանու եւ հայազգի նախարար Գրիգոր Թրանքու-Եաշ, որոնք խոստացած էին իրենց աջակցութիւնը: Մանիսալեան եղբայրներու միջոցաւ, Գոթաէն ազատ ձգուելով, Մանիսալեան Տան նաւերով Պոլիս ղրկուեցան արմտիք, հարիւրաւոր ոչխարներ եւ եղջիւրաւոր անասուններ[2]:

Դեկտեմբեր 1, 1922-ին[3], *Ռումանահայ գաղութին կողմէ որոշուեցաւ ընդունիլ 200 հայ որբեր:*

Յաջորդ տարին՝ 1923-ին, հիմնուեցաւ Ռումանահայ Որբանոցը դարձեալ նախագահութեամբ Արմենակ Մանիսալեանի եւ ունեցաւ քսան մասնաճիւղեր Ռումանիոյ հայաշատ քաղաքներուն մէջ: 200 երկսեռ որբ-որբուհիներու տարողութեամբ որբանոցի չէնքը հաստատուեցաւ Մոլտովայի Ռոման քաղաքի մօտ Սբրունկա գիւղաքաղաքին մէջ ուր պիտի պատսպարուէին եւ խնամք ու դաստիարակութիւն ստանային ծնողազուրկ այս դժբախտները:

Ազգապահպանման եւ մարդասիրական զոյգ զգացումներ կը մղէին ռումանահայութիւնը, գոնէ մասամբ մը թեթեւցնելու ազգային հաստատութիւններու վրայ դրուած հսկայ բեռը:

198 որբեր ապաստարան գտան Սբրունկայի՝ բնութեամբ գեղազարդ գիւղաքաղաքին մէջ: Որբանոցի վարչութիւնը ունէր իր բժիշկները, որոնք առողջապահական ամէն խնամք ու միջոցներ գործադրեցին անյետացնելու այն բոլոր ախտերը որոնք թշուառութենէ առաջ կու գային, եւ վարչութիւնը ոչինչ խնայեց ապահովելու համար անոնց սնունդն ու բնական զարգացման

---

[1] Պուքրէշի Հայ Եկեղեցւոյ Արխիւ:

[2] Անդ:

[3] Ռումանահայ Որբանոց, Կեդր. Վարչութեան տեղեկագիր եւ համարատուութիւն 1924-25 տարւոյ, Պուքրէշ, 1925, էջ 3:

յառաջընթացքը:

Ինչ կը վերաբերի որբերու դաստիարակութեան ու մտայինզարգացման գործին, որբանոցը ունեցաւ տարրական երեք դասարաններով նախակըրթարան մը ուր կը գործադրուէր ռումանահայ դպրոցներու համարպատրաստուած թեմական Խորհուրդի ուսումնական ծրագիրը՝ որ վաւերացուած էր Ռումէն կրթական Նախարարութենէն:

Կը դասաւանդուէին հայերէնով՝ հայ լեզուն, թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, կրօն, իրագիտութիւն, պատմութիւն, գրավարժութիւն, բարոյագիտութիւն եւ գծագրութիւն: Ռումաներէնով կը դասաւանդուէր ռումէն լեզուն, պատմութիւնն ու երգ: Ասոնք նախատեսուած էին Ա եւ Բ դասարաններու համար:

Գ դասարանին մէջ կ'ուսանէին նաեւ չաբաթը 3 ժամ Ֆրանսերէն. չաբաթը երկու անգամ ալ կը կատարուէին մարմնամարզական վարժութիւններ:

Որբանոցին տղաքը կ'աշխատէին դաշտին եւ բանջարանոցին մէջ, իրատուութեան դասերուն՝ իրենց իւրացուցածը կիրարկելու համար գործնականին մէջ: Ասիկա Որբանոցին համար ալ կարեւոր նպաստ մը կ'ըլլար, զեղչելով աշխատավարձը, որ պէտք էր տրուէր գործաւորներու, եւ միեւնոյն ժամանակ իրենց մէջ կ'արթնցնէր սէրը հանդէպ գիւղատնտեսութեան:

Որբանոցի կեդր. վարչութիւնը իր մտազբաղումներուն գլխաւոր առարկան ըրած էր որբերուն ապագան: Անոնք երբ կը թեւակոխէին 15–16 տարեկան հասակը եւ կ'աւարտէին վարժարանին դասընթացքները, կը գետեղուէին զանազան անձերու քով՝ յանձնարարուած Որբանոցին տեղական մասնաճիւղներուն կողմէ: Անոնք գրաւոր յանձն կ'առնէին հայրաբար խնամելու իրենց վստահուած որբերը, եւ ուսուցանելու՝ արհեստ, որպէսզի ի վիճակի ըլլային ապագային ապրուստի պատուաւոր միջոցը ունենալու: Երկրորդ տարին, այս միջոցով մասնաւորներու քով դրուած որբերուն եւ որբուհիներուն թիւը հասած էր 70–ի, եւ որբանոցի սաներուն թիւը իջած էր 130–ի:

Որբանոցէն դուրս տրուած որբ–որբուհիները վայելեցին ընտանեկան ճշմարիտ խնամք: Շատերը դարձած էին ճարպիկ գործաւորներ եւ ի վիճակի եղած իրենց ապրուստը ճարելու:

Որբանոցին անձնակազմին ընդհանուր թիւն էր 14, որոնցմէ ուսուցչական կազմը կը բաղկանար 6 հոգիներէ, բոլորն ալ իրենց ժրաջան ու անձնուէր գործունէութեամբ օգտակար հանդիսացան հաստատութեան:

Որբանոցը ինք եւս ունէր երկու արհեստանոց, մէկը կօշկակարութեան, իսկ միւսը գորգաչինութեան, յատկացնելով աշխատանքի օրական վեց ժամ: Կօշկակարութեան կը վարժուէին տղաքը, իսկ գորգաչինութեան՝ ընդհանրապէս աղջիկները:

Փետրուար 1926–ին որբերէն 12 հոգի կը վերադառնան Պոլիս՝ կանչուած իրենց հարազատներէն կամ մօտ ազգականներէն:

---

[1] Անդ, էջ 4:

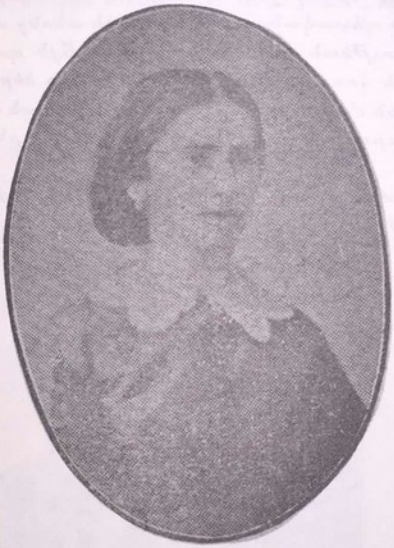
Յունիս 1926–ին որբերուն թիւը կ'իջնայ 16–ի, իսկ Նոյեմբերին՝ 5–ի:

Դեկտեմբեր 1926–ին 3 հոգի եւս կը ղրկուին Պոլիս, իսկ 2–ը կը տըրւին անհատներու: Որբանոցի մէջ սան չմնալով, վերջ կը տրուի գործի այս հաստատութեան, որ 4 տարի չարունակ բովանդակ ռումանահայութեան խնամքին առարկայ եղած էր:

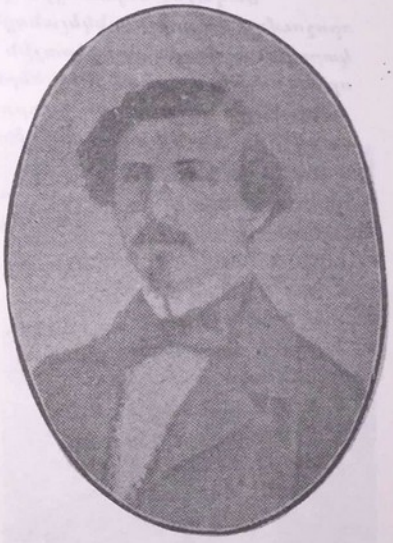
ԱՆՆԱ ՄԵԼԻՔ ԾԵՐԱՆՈՑ

Աննա Մելիք անուն հայ բարերարուհի մը, կողակիցը յայտնի ճարտարապետ եւ քաղաքական դէմք Յակոբ Մելիքի, աղջիկն էր համբաւաւոր Հաճի Յակոբ Նազարէթօղլուի[1], որուն հարստութեան մասին ռումէններն իսկ կը զարմանային:

17 Յուլիս 1909–ին ըրած կտակով Պուքրէշի հայ համայնքին կը թողուր իր մէկ խոշոր շէնքը, հայկական եկեղեցիի մօտ, Արմէնեասքա Փողոցի գուգահեռ Սփըթարուլ Փողոց թիւ 22, իբրեւ ծերանոց գործածելու համար: Հին ոճով՝ 2000 քառ. մեթր տարածութեան վրայ, պարտէզով, շէնքը հին ճարտարապետական ոճի մը մնացորդը կը հանդիսանայ այժմ, վրան փակ ապակեայ պատշգամով մը՝ երկարած ճակտին ամբողջութեանը, բեկոր մը նման

Աննա Մելիք

Ճարտարապետ Յակոբ Մելիք

[1] *Documente privind istoria orasului Bucuresti.*

մայրաքաղաքի հազուագիւտ ուրիշ քանի մը չէնքերու, որոնք իրենց գոյութիւնը դեռ կը պահեն: Նորոգուած է 1822–ին, ինչպէս կ'երեւի ճակտին ունեցած մարմարէ քարի մը վրայի արձանագրութենէն. պատմական յուշարձան հռչակուած ոչ միայն իր հնութեամբն ու ոճովը, այլ նաեւ անով, որ անցեալ դարուն, 1848–ի յեղափոխութեան շրջանին հոս ապաստան գտած էին ռումէն պատմական յայտնի դէմքեր:

Աննա Մելիքի կտակած չէնքը սակայն անմիջապէս համայնքին սեփականութիւնը չդարձաւ, որովհետեւ իր ամուսնոյն՝ Յակոբ Մելիքի եղբօրորդին՝ փաստաբան Էոժէն Մելիք ուզեց գրաւել զայն: Խնդիրը հասաւ դատարան եւ դատը տարիներ տեւեց՝ մինչեւ դատական վերին մարմինը՝ Վճռաբեկ Ատեան: 15 տարի քաշքշուելէ վերջ Թաղական Խորհուրդը վերջապէս ճանչցուեցաւ որպէս անոր սեփականատէրը:

Բարերարուհին՝ Աննա Մելիք չկրցաւ բացումը տեսնել իր հիմնած ծերանոցին, որ իր անունը կը կրէր, վախճանեցաւ արկածի մը հետեւանքով Սեպտեմբեր 1913–ին: Բացումը տեղի ունեցաւ Յունուար 1, 1929–ին, ուր ապաստան գտան ծեր, անկար ու անպաշտպան հայ թշուառներ:

Խնամատարական Մարմին մը, որ նշանակուած էր Եկեղեցական Խորհուրդին կողմէ, իր մատակարարութեան տակ առած էր ծերանոցը, ուր ժամանակ մը, ապաստան գտած էին 40 ծերեր:

Սակայն, ծերանոցին կեանքը երկար չեղաւ: 1950–ին կառավարական որոշումով մը բոլոր անկելանոցները պետականացան, այսինքն անոնց մատակարարումը անցաւ ընկերային օգնութեան սպասարկութեան: Այն պահուն, որ պետութիւնը ստանձնեց ծերերուն հոգածութիւնը՝ Աննա Մելիք ծերանոցը ունէր 25 հոգի որոնք տեղաւորուեցան մայրաքաղաքէն հեռու գտնուող ծերանոցներու մէջ: Եկեղեցական Խորհուրդը անուղակիօրէն չարունակեց ընծայել իր նպաստը անոնց:

Աւելի քան 5 տարի առաջ այս չէնքը նուիրուեցաւ Պուքրէշի քաղաքապետութեան, որ զայն վերածեց «Թէոտոր Փալատ» թանգարանին:

1930 Օգոստոսին ուրիշ բարեսէր ազգային մը, Փրիսթէա Տեշլիու, որ 1921-ին եղած էր փոխ նախագահ Պոլսոյ հայ որբերու օգնութեան յանձնախումբին, ի յիշատակ իր մօր՝ Մարիայի քոյրերուն՝ Եուճենիայի եւ Ելենայի եւ իր եղբօր՝ Սքարլաթ Տեշլիուի, Աննա Մելիք Ծերանոցին բակին մէջ, իր ծախսով կը կառուցանէ չորս սենեակներով եւ իր յարակից մասերով արդիական չքեղ չէնք մը, որ ծառայեց իբրեւ բուժարան չքաւոր հայերու:

Հիմնաքարը կը դետեղուի 7 Սեպտեմբեր 1930-ին պատշաճ արձանագրութեամբ մը եւ բացումը կը կատարուի նոյն տարուան Նոյեմբեր 8-ին, փոլիքլինիքի դրութեամբ:

Մասնագէտ բժիշկներ, որոնց կարգին Տոքթ. Ա. Սահակեան-Սալբի, Տոքթ. Մերոն Ֆրունճեան, Տոքթ. Փրոֆ. Գր. Բամպուքճեան, Տոքթ. Ս. Փափազեան, Տոքթ. Ցովհ. Սմսարեան եւ ուրիշներ, չարթուան բոլոր օրերուն ձրիօրէն եւ անձնուիրաբար խնամեցին աղքատ ու աննեցուկ ծերերն ու հիւանդները, ձրիօրէն բաշխելով դեղեր:

Տոքթ. Մ. Ֆուրունճեան եղած է ատեն մը ազգային վարժարանի բուժիչը եւ երկար տարիներ ալ նախագահը Պուքրէշի Հայոց Եկեղեցական Խորհուրդին: Իր շրջանին, համայնքին կալուածները լաւ մատակարարուեցան եւ եկեղեցին ունեցաւ պայծառ վիճակ մը:

Փրիսթէա Տեշլիու

Սքարլաթ Տեշլիու

Բուժարանը իր օգտակար գործունէութիւնը ունեցաւ անընդհատ 20 տարիներ՝ աչալուրջ հսկողութեամբ խնամատարական մարմնի մը՝ Թաղական Խորհուրդի հակակշռին տակ: Այս յարատեւ խնամքր տեւեց մինչեւ 1950, երբ բուժարանը եւս ընկերային օգնութեան սպասարկութեան անցաւ: Բժշկական գործիքներու մէկ կարեւոր մասն ալ ղրկուեցաւ Հայրենիք:

ԱԶԳԱՑԻՆ ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑ

Գթութեան զգացումը միշտ ալ վառ մնացած է ռումանահայերուն մէջ: Ա. Համաշխարհային պատերազմի սկիզբին՝ 1916–ին, երբ արդէն ռումէն զինուորը կը մարտնչէր պատերազմի դաշտին վրայ, ռումանահայ գաղութին պատասխանատու տարրերը մարդասիրական գաղափարը ունեցան վիրաւոր զինուորներուն օգնութեան հասնիլ, հիմնելով դարմանատուն–հիւանդանոց մը Պուքրէշի մէջ, համայնքին սեփականութիւնը եղող չէնքի մը մէջ: Գաղութին մեծաւորներէն՝ հանգուցեալ Արմենակ Մանիսալեան, Դերենիկ Դանիէլեան, Տիկ. Սաթենիկ Ագնաւուրեան եւ ուրիշներ «Հայկական Հիւանդանոց»ի նախաձեռնողներն էին: Հիւանդանոցի հանդիսաւոր բացումին ներկայ եղաւ նոյնինքն Մարիա Թագուհին:

Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի առաջին օրերուն համայն գաղութը թելադրուած նոյն գթութեան զգացումէն, Պուքրէշի Օպօր թաղամասի նորաշէն հայկական դպրոցին մէջ՝ Քոցոֆէն փողոցի վրայ, նախաձեռնութեամբ Արտաշէս Գասարճեանի՝ հիմնեց նոր զինուորական հիւանդանոց մը, չուրջ 100 անկողիններով եւ բժշկական արդիական սարքով: Այս առթիւ ռումանական գրեթէ բոլոր թերթերը հիացումով դրուատեցին հայերու երախտագիտական ու մարդասիրական այս արտայայտութիւնը:

Ռումէն մեծագոյն օրաթերթը՝ «Ունիվերսուլ», գրելով ռումէն եւ հայ սերտ կապի մասին կ'եզրակացնէ.– «Զենք կրնար փակել այս տողերը առանց ընդգծելու այն պարագան թէ՝ երկրին հայ գաղութը ազնիւ ու պերճախօս ժեստով մը որոշեց հիմնել եւ պահել վիրաւոր զինուորներու համար հիւանդանոց մը 10 միլիոնի սկզբնական գումարի մը յատկացումով: Այս որոշումով հայերը իրենց երախտագիտական զգացումներն է որ արտայայտեցին հանդէպ այս երկրին, որ այնքան ասպնջական գտնուած է հանդէպ անոնց»: Ուրիշ թերթ մը՝ "Observatorul Poporului" (Ժողովուրդին դէտը) այս առթիւ նոյնպէս գրեց.– «Թերթերը ծանուցին թէ այս օրերս հիմնուեցաւ նոր եւ խոշոր հիւանդանոց մը պատերազմի վիրաւորներուն համար: Նախաձեռնութիւնը կը պարտինք Ռումանիոյ հայ համայնքներուն, որոնք այս ժեստով անգամ մըեւս կ'ապացուցանեն իրենց հոգեկան կապը ռումէն ժողովուրդին հետ: Հայերը միշտ ապացուցած են թէ իրենք եղած են այս երկրին լաւ քաղաքացիները, եւ տածած են անկեղծ զգացումներ Ռումանիոյ հանդէպ: Մեր նեղ օրերուն, հայերը առաջիններէն եղած են որոնք օգնութեան ձեռք երկարած են այս երկրին: Իրենց մասնակցութիւնը եղած է սրտաբուխ եւ ինքնակամ: Ռումանիոյ հայերը

ապացուցին թէ իսկապէս կը սիրեն իրենց նոր հայրենիքը

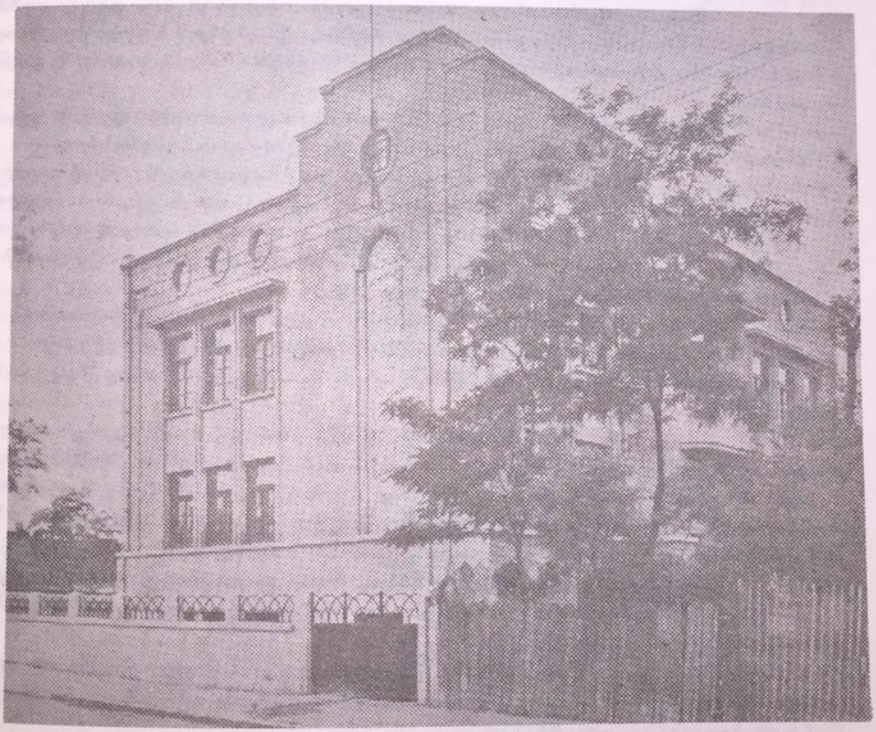
Մեր թանկագին վիրաւորներուն համար հայերու միջոցաւ սարքուած նոր հիւանդանոցը, առիթը կ'ընծայէ մեզի հայերը համարելու մեր տառապակից եղբայրները»:

Հայկական զինուորական հիւանդանոցին վարչութեան, բացի նախագահ Թեմին Առաջնորդ Տ. Յուսիկ Արք. Զօհրապեանէ եւ փոխ նախագահ Պետրոս Վարդապարոնեանէ, անդամներն էին ճարտարարուեստի եւ վաճառականութեան ամէն դասակարգի ներկայացուցիչները, գլխաւորութեամբ Արտաշէս Սէֆէրեանի եւ Արամիկ Փափազեանի:

Հիւանդանոցը գործեց պատերազմի ամբողջ տեւողութեան:

Գաւառներու մէջ՝ Եաչ քաղաքի հայութիւնը, Ազգային Պաշտպանութեան Նախարարութեան յայտարարած էր թէ կը ստանձնէր հոգածութիւնը քաղաքին հիւանդանոցին մէջ գտնուող 10 վիրաւոր զինուորներու, պատերազմի ամբողջ տեւողութեան:

Ռումանահայութիւնը իր վրայ առաւ նաեւ խնամակալութիւնը, պատերազմի չրջանին, Սիպիու քաղաքին մէջ գտնուող 400 անկողիններով զինուորական հիւանդանոցին:

Հայոց զինուորական հիւանդանոցը Գուբրէչի մէջ

1926–ի սկիզբները Վենետիկի Մխիթարեաններէն՝ Հայր Մկրտիչ Վրդ. Պոտուրեան իր հրատարակած Երկիր չաբաթաթերթին մէջ նշելով անհրաժեշտութիւնը ազգային գրադարան–ընթերցարանի մը, 13 Մարտի թիւին մէջ կը գրէր.–

«Անուրանալի անհրաժեշտութիւն մըն է, որ Ռումանիոյ մէջ ցրուած հայութիւնը իր դպրոցին ու եկեղեցիին կից ունենայ հայ ընթերցարան–գրադարանը:

Օրինակը Պուքրէշը պիտի տայ:

Ռումանահայութեան մայրաքաղաքը դժբախտաբար զուրկ է ազգային ընթերցարան–գրադարանէն: Քանի անգամ ըսուած է որ ընթերցարանը մեծ–րուն դպրոցն է, քանի անգամ չեչտուած է որ Ռումանիոյ մտաւորականները պէտք է հաւաքական աշխատանք մը բերեն գաղութին մտաւորապէս նպաստելու համար:

Մտաւորականներն ու ուսուցիչները մեղուներ են, գրադարանները ծաղիկներ են, իսկ ընթերցարանները փեթակ: Այս վերջիններուն երբ կը պակսին, ոչ մէկ մտաւորական պիտի կարենայ մեղրին հիւթը հաւաքել եւ փեթակը լեցնել:

Ահաւասիկ դասախօսներ եւ յօդուածագրեր որոնք առանց գրքերու (աղբիւրներու) չատ ունայն խօսքեր պիտի ըսեն իրենց ունկնդիրներուն:

Ռումանիոյ, ինչպէս Գոնստանցայի, Պազարճըգի, Սիլիստրէի մէջ եղած գրքերու ցանկը եւս պիտի ունենանք կեդրոնական գրքերու ցուցակին մէջ եւ ի հարկին պիտի օգտուինք անոնցմէ, որովհետեւ պէտք է ամէնալով ըսենք թէ այսօր փոքրիկ Պազարճըգի եւ Սիլիստրէի գրադարանները աւելի հարուստ են քան Պուքրէշի անգոյ գրադարանը:

Մենք փորձով տեսած ենք որ մեր հայրենակիցները ծարաւի են գիրքերու, եւ եթէ բարձրագոյն մարմինները չզգացին ժողովուրդին այս ծարաւը, ինքը ժողովուրդը պէտք է փարի բահին ու բրիչին իրենց ջուր հանելու համար»:

Հ. Մկրտիչ Պոտուրեանի այս կոչէն յետոյ է որ Պուքրէշի եկեղեցական վարչութիւնը 1927–ի իր ամավարկին մէջ կը նախատեսէ 30,000 լէյի գումար մը՝ կեդրոնական մատենադարանի մը հիմնումին համար: Այս մատենադարանին մէջ պիտի կեդրոնանայի Պուքրէշի եկեղեցւոյ եւ ղպրոցին, ինչպէս նաեւ գաւառի եկեղեցիներու ու գրադարաններու գիրքերը:

Մատենադարանը պիտի ունենար նաեւ փոքր թանգարան մը, ուր պիտի պահուէին իշխանական հրովարտակներ, հայկական հին դրամներ, ինչպէս նաեւ եկեղեցական հին զանազան իրեր:

Եկեղեցւոյ վարչութիւնը կը նշանակէ յանձնախումբ մը որ զբաղի այս ծրագրին կարգադրութեամբ: Յանձնախումբին անդամ կը նշանակուին հետեւեալ անձնաւորութիւնները.–

Վ. Մեսրոպեան՝ նախագահ, Ց. Ճ. Սիրունի՝ փոխ նախագահ, Գէորգ Ղազարեան՝ գրադարանապետ, Պարոյր Լեւոնեան, Հ. Մ. Պոտուրեան եւ Գէորգ Հաճի Արթին՝ խորհրդականներ, Արտաշէս Թոմասեան՝ քարտուղար եւ գանձապահ: Յատուկ կանոնագիր մը, որ վաւերացուեցաւ Թաղական Խորհուրդի 18 Սեպտեմբեր 1927-ի նիստին մէջ, կ'որոշէ գրադարանի նպատակը եւ աշխատութեան ձեւը:

Հանդիսաւոր բացումը կը կատարուի 9 Հոկտեմբեր 1927-ին: Կարճ ժամանակի մը ընթացքին եւ անխոնջ ջանքերովը Ց. Ճ. Սիրունիի՝ որ մատենադարանի հիմնուելէն քանի մը տարի վերջ կոչուեցաւ անոր տնօրէնի պաշտօնին, ստոյգ կորուստէ փրկուեցան բազմաթիւ արժէքաւոր գիրքեր, լրագրական հաւաքածոներ եւ վաւերաթուղթեր, որոնք հոս ու հոն, զանազան համայնքներու մէջ, պահուած կամ նետուած էին: Մատենադարանը հարստացաւ եւ դարձաւ նման հիմնարկութիւններու լաւագոյններէն մին:

Աւելորդ պիտի չըլլայ յիշել թէ մատենադարանը կ'ունենայ կարեւոր ձեռագիրներ՝ թիւով չուրջ 200, որոնց մէջ մագաղաթեայ ձաշոցներ՝ գրուած 1331-ին, 1460-ին, 1666-ին, Երուսաղէմ, Լվով եւ Պոլիս, Մաշտոցներ՝ ընդօրինակուած 1555-ին եւ 1669-ին, առաջինը՝ Լվովի մէջ, եւ կամենիցի մէջ գրի առնուած կանոնագիրք մը՝ 1621-ին, եւայլն:

Մատենադարանը կը ճոխանայ նաեւ ձեռագիր կոնդակներով, սկսած Ղուկաս Կաթողիկոսէն՝ 1792-ին: Ունէր եւ Սուլթանական ֆէրմաններ՝ Սուլթան Սելիմ Գ.ի (1217-1802), նոյնին՝ 1220 (1805)ին տրուած, Սուլթան Մուսթաֆա Դ.ի 2 ֆէրմանները տրուած 1222(1807)ին, 3 հատ Սուլթան Մահմուտ Բ.ի կողմէ տրուած 1223(1808)ին, 1227(1812)ին եւ 1254(1840)ին, եւ ռումէն իշխանական հրովարտակներ՝ մէկը Պուքրէշի թաղականութեան վաւերացման՝ 1820-ին, եւ երկրորդը՝ Կարապետ Անուշի Փիթարի (մեծ փոապետ) պոյարի կոչման առթիւ:

Մատենադարանը կ'ունենայ նաեւ ճոխ հաւաքածոյ մը հայ հին տպագրութիւններէն, ի շարս որոնց՝ 1668-ին Ամսթերտամ հրատարակուած Մ. Խորենացիի Աշխարհագրութիւնը, Առաքել Դաւրիժեցիի 1669-ին՝ Պատմութիւնը, նոյնպէս 1669-ին տպագրուած Աստուածաշունչ մը, 1676-ին Մարսիլիա հրատարակուած Պարզատոմար Մշտնջենականը, 1685-ին Վենետիկ տպուած Աւետարան մը, 1686-ին Կ. Պոլիս տպուած Ճաշոց մը, դարձեալ 1686-ին Վենետիկ տպուած Պարզաբանութիւն Հոգեւոր Սաղմոսաց, դարձեալ Վենետիկ տպուած 1686-ին Խորհրդատետր մը, եւ այսպէս երկար շարք մը, մինչեւ 1800-ական թուականներ:

Հայկական պարբերաթերթերը, թիւով 116, տեղ կը գտնեն մատենադարանին մէջ. Դիտակ, Բիւզանդեան, Վենետիկ հրատարակուած 1813-ին, Շտեմարան՝ Զմիւռնիա լոյս տեսած 1839-ին, Արշալոյս Արարատեան՝ 1841-ին Զմիւռնիայի մէջ եւ ուրիշներ:

Ռումանիա հրատարակուած գրեթէ բոլոր թերթերն ու պարբերականները (հայերէն թէ ռումաներէն) կը համախմբուին մատենադարանին մէջ: Այսպէս՝ Վ. Մեսրոպեանի եւ Գր. Կոյլավի ռումէն լեզուով հրատարակած Աւրօրա-ն (Արշալոյս) որուն քանի մը թիւերը միայն լոյս տեսած են: Եթէ

զանց առնենք Դրօշակի 3-րդ թիւը, որ լոյս տեսաւ Պրայիլայի մէջ 1892-ին, Աւուրօրա Թերթը կը հանդիսանայ անդրանիկ ռումանահայ Թերթը: Գարեգին Լեւոնեանի «Հայ Գիրքը եւ Տպագրութեան Արուեստը» գործին մէջ, հրատարակուած Երեւանի մէջ 1946-ին, կը յիշուի Տ. Ղեւոնդ Քհյ. Փափազեանի (Անտոն Ռիտուլի) Աւրօր չաբաթաթերթը լոյս տեսած՝ 1892-94 թուականներուն կալացի մէջ: Սա սխալ է, որովհետեւ հակառակ Ղեւոնդ Քհյ. Փափազեանի ըրած յայտարարութեան, Աւրօր չաբաթաթերթը երբեք լոյս տեսած չէ:

Վ. Մեստուճեանի եւ Կոյլավի Աւուրօրա չաբաթաթերթէն զատ ուրիշ շատ մը Թերթեր լոյս տեսան, որոնցմէ վերջինն է Նոր Կեանք չաբաթաթերթը, որ հիմա ալ կը շարունակէ լոյս տեսնել: Անոնց մասին զատ գլուխի մը մէջ պիտի անդրադառնանք:

Մատենադարանը կ'օժտուի նաեւ թանգարանի բաժինով մը, որուն արժէքաւոր առարկաները կը հաւաքուին գաղութին զանազան եկեղեցիներէն:

Այսօր իսկ կը գործածուի Պուքրէշի եկեղեցւոյ մէջ, քահանայական թագ մը՝ էմայլի վրայ աշխատուած 12 առաքեալներու պատկերներով: Նոյնպէս կային ոսկեթել ասեղնագործուած խորանի վարագոյրներ, հաւաքուած Մոլտովայի երբեմնի հարուստ եկեղեցիներէն՝ Ֆոքշան, Ռոման, Սուչավա եւ եաշ քաղաքներէն, ասեղնագործ չուրջառներ, հին ֆիլիկրան սեղանի խաչ, փայտեայ եւ մետաղեայ փորագրութիւններ եւ գեղարուեստական նկարներ, որոնց մէջ իտալական Վերածնունդի նշանաւոր նկարիչ Թինթօ Պասանոյի «Քրիստոսի Մնունդը», նուէր հանգուցեալ Օր. Զինքա Թադոսի, որ 1953-ին Վազգէն Կաթողիկոսի –այն ատեն Ռումանահայ Թեմի Առաջնորդ– ձանքերով ուղարկուեցաւ Երեւան ուր կը գտնուի այժմ կերպարուեստի Թանգարանին մէջ:

Թանգարանին մէջ կը հանգչէր նաեւ Զօրավար Անդրանիկի դրօշը՝ Սասունի կռիւներու շրջանին, ինչպէս նաեւ ուրիշ երկու դրօշակներ կամաւորական կռիւներու ժամանակէն, եւ Մայր Հայաստանի նկարը՝ գործ Մ. Մըսերեանի:

Բ. Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին Ռումանիա գտնուող հայ ռազմագերիներու կողմէ զանազան ձեռագործ աշխատութիւններ եւս տեղ կը գրաւէին Թանգարանին մէջ, տրամադրուած Գերիներու Օգնութեան կեդրոնական Յանձնախումբին կողմէ:

ՑՈՎՍԷՓ ԵՒ ՎԻՔԹՈՐԻԱ ՏՈՒՏԵԱՆՆԵՐՈՒ ԲԱՐԵՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մատենադարան–Թանգարանը շուրջ 15 տարուան իր գոյութեան ընթացքին իսկապէս զարգացաւ, ճոխացաւ, բայց անկարող եղաւ իր նպատակին ծառայելու, այսինքն ճանչցնելու օտարներուն հայ արուեստն ու մշակոյթը: Ատոր պատճառն էր յարմար ու ներկայանալի չէնքի մը չգոյութիւնը:

Սակայն այս պակասը շուտով կը դարմանուի չնորհիւ պատուական ազգայինի մը առատաձեռնութեան ու իշխանական նուիրատուութեան: Այդ

նուիրատուն էր Յովսէփ Տուտեանը, մեծ ճարտարարուեստի տէր, որ կառուցանել կու տայ արդի պահանջներով հակայ չէնք մը, եկեղեցիի շրջաբակին մէջ, իր կառուցուածքով եւ հայկական գեղեցիկ ոճով օտարներուն իսկ հիացումը առթող: Բարերարը կը կահաւորէ եւ կ'օժտէ մատենադարան-թանգարանը հարկ եղած գեղեցիկ կահ-կարասիներով ու ապակեայ ցուցափեղկերով:

Հիմնարկէքը տեղի կ'ունենայ 25 Մայիս 1942-ին: Պեղումի ատեն եբեան կու գայ արծաթեայ փլաք մը, որուն մէկ երեսին վրայ կար նախկին հին չէնքին՝ որ ի սկզբանէ եղած էր դպրոց, կառուցողին նկարը, իսկ հակառակ երեսին վրայ գրուած էր հետեւեալ արձանագրութիւնը.-

«Հիմնեալ Միսաբեան դպրոցիս յայցելութեան Ակնցի Ազնիւ Միսաք Ամիրայի որդի Վարդերես Ամիրայիս: Ի Պուէրէշտ ի 1847»:

Հիմին մէջ կը գետեղուի մագաղաթէ արձանագրութիւն մը՝ հայ եւ ռուսկէն լեզուներով, ստորագրուած Տուտեան ընտանիքի անդամներէն եւ ազգային մարմիններու ներկայացուցիչներէն: Պարունակութիւնը հետեւեալն է.-

Վիքթորիա Տուտեան

Յովսէփ Տուտեան

«Կատարեցաւ հիմնարկութիւն Ազգային Մատենադարանի Թանգարանի Հայոց Ռումանիոյ ընդ հովանեաւ Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ բաղաքիս յամի Տեառն 1942 յամսեանն Մայիսի յաւուրն իննսունեւհինգերորդի եւ ի տոմարական թուականին Հայոց ՌՁՂԱ, յերկրորդի ամի թագաւորութեան Միքայէլի Առաջնոյ Արքային, ղեկավար պետութեան գոլով Մարաջախտն Եոն Անտոնեսկու, Նախագահ խորհրդոյ Միքայէլ Անտոնեսկու, նախարար Ազգային Կրթութեան եոն Պետրովիչ եւ բաղաքապետ մայրաքաղաքիս Զօրավարն Կոնստանդին Ֆլորեսկու:

Ի տեղապահութեան սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի Տեառն Գէորգայ Արքեպիսկոպոսի Զէօրէէչեան՝ թափուր գոլով աթոռն Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան յետ մահու Տեառն Տեառն Խորէնայ Առաջնոյ սրբազնագոյն կաթողիկոսի, վախճանելոյ յամին 1938, ի 10 Ապրիլ, ի Պատրիարքութեան Հայոց Երուսաղէմի Տեառն Մեսրոպայ Նշանեան, ի Պատրիարքութեան Հայոց Կ. Պոլսոյ Տեառն Մեսրոպայ Նարոյեան, եւ յառաջնորդութեան մերոյ թեմին Տեառն Ցուսիկ Արքեպիսկոպոսի Զօհրապեան:

Կառուցաւ յարկս այս արդեամբ Յովսէփայ Տուտեան, եւ կոչեցաւ յանուն իւր եւ յանուն կողակցի իւրոյ «Ազգային Թանգարան-Մատենադարան Հայոց, նուիրատուութիւն Յովսէփ եւ Վիքթորիա Տուտեան»:

Կանգնի շինութիւնս ի տեղւոջ հնոյն դպրոցի, հիմնեալ յամին 1817, ի 13–25 Մայիսի, ջանիւք յանձնաժողովոյ կազմեալ յԱստուածատուր Աղայէ, Խաչիկէ Յովսէփեան, Ստեփանէ Ալթունեան, Մահտեսի Գրիգորէ Անուշեան, Գրիգորէ Պըլըգլեան, Պողոսէ Դաւիթեան եւ Արգարայ Աճէմեան, եւ վերակառուցեալ յամին 1847 ծախիւք Վարդերէս Ամիրայի Միսաքեան:

Արարողութիւնք հիմնադրութեան կատարեցան ի ձեռն Առաջնորդի թեմին եւ բահանայից դասու որ ի Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ, անուանք բահանայից գոլով Տ. Իգնատիոս Քիլիմլեան, Տ. Մանուկ Եաղճեան եւ Տ. Մամբրէ Պիպէրեան:

Արձանագրութիւնս այս պատրաստեցաւ հայերէն եւ ռումաներէն կրկին օրինակօք, եւ եդաւ ընդ հիմամբ, առ ի յուշ մշտնջենական յիշատակելոց ի նմա:

Կանգնի այս հիմնարկութիւն առ ի վկայութիւն մտաւոր վաստակաց ածուին փոխու մերոյ զարմին, առհաւատչեայ սիրոյ եւ նուիրման զաւակաց իւրոց հիւրընկալելոց յասպնջական ափունս Ռումանիոյ»:

Բարերարը՝ Յովսէփ Տուտեան, բախտը չունեցաւ սակայն, իր բարերարութեան պտուղը տեսնելու, վախճանեցաւ 63 տարեկան հասակին՝ 13 Դեկտեմբեր 1942-ին:

Պուքրէշի եկեղեցւոյ Թաղական Խորհուրդը, 10 Յունուար 1944–ի իր նիստին մէջ կ'որոշէր.–

«Նկատի ունենալով որ Պր. Յովսէփ եւ Տիկ. Վիքթորիա Տուտեաններու չնորհիւ համայնքը կ'օժտուի մատենադարանի եւ թանգարանի վայելուչ շէնքով մը, ուր զարկ պիտի տրուի նաեւ մշակութային գործունէութեան մը, թաղականութեանս վերին հսկողութեան ներքեւ,

Նկատի ունենալով նուիրատու Յովսէփ Տուտեանի կամքը, Թաղական Խորհուրդը

Կը հաւանի որ

Հիմնարկութիւնը կոչուի «Հայ Մշակոյթի Տուն» իր ճակատին վրայ կրելով իբրեւ երկրորդ վերտառութիւն «Նուիրատուութիւն Յովսէփ եւ Վիքթորիա Տուտեան»:

Այս հիմնարկութիւնը պիտի գործէր յատուկ կանոնագրութեամբ մը ուր կը նախատեսուէր նպատակը, որու կողմէ կառուցուած շէնքը, ձեռնարկները, գանազան յանձնախումբերը, վարչութիւնը եւլն.:

Հայ Մշակոյթի Տունը, սակայն, երկար կեանք չունեցաւ: Ռումանիան 1945–էն յետոյ՝ ժողովրդավար կառավարութիւն ունեցաւ եւ հայ համայնքի ղեկավարներն ալ փոխուեցան եւ ստիպուեցան քայլ պահել օրուան հրամայականով: Յունուար 1945–ին կը ստեղծուի «Հայաստանեան Ճակատ» յառաջդիմական կազմակերպութիւնը, որ այսպէս թէ այնպէս հայ գաղութին վերին իշխանութիւնը կը հանդիսանայ: Ան կը ստանձնէ նաեւ յանձնաձումբը Հայ Մշակոյթի Տան:

Այս պայմաններու տակ քանի մը տարի Մատենադարանը կարեւոր գործունէութիւն մը ցոյց չի տար, այլ միայն սրահը կը գործածուէր Հայաստանեան Ճակատի գանազան ժողովներուն կամ հանդիպումներուն համար: Գիրքերու չրջագայումն ալ, որպէս «հին տպագրութիւններ», չատոնց դադրած էր:

1950–ին Հայաստանեան Ճակատը կը լուծուի ու տեղը կ'առնէ Հայ Տեմոգրատ Կոմիտէն, որուն մէջ էին կուսակցական երիտասարդ տարրեր: Այն ատեն ծնունդ կ'առնէ «Ստեփան Շահումեան Մշակոյթի Տուն»ը որ Մայիս 1 Ռայոնի ժողովրդական Խորհուրդի խնամատարութեան տակ կը դրուի: Մշակոյթի Տունը կ'ունենայ «Կոմիտաս» երգչախումբը, թատերական խումբը եւ Գրադարանի ցանձնախումբը: Այն ատեն կը սկսի Գրադարանի ցանձնախումբին կարեւոր գործունէութիւնը, գիրքերու «մաքրագործումը»: Գիրքերուն մէկ մասը Մատենադարանի չէնքին մառանին սենեակները տարուեցան որպէս «ոչ–գաղափարական» գիրքեր, ուրիշները, աւելի «վնասակար» նկատուելով հրոյ ճարակ եղան «չթունաւորելու համար ժողովուրդին միտքը»: Թանգարանային առարկաները մեծաւ մասամբ եկեղեցիի վերնատան սրահը դիզուեցան, ուր եւ պահուեցան մինչեւ վերջերս, երբ 1969–ին ամփոփուեցան Առաջնորդարանի սրահներէն մէկուն մէջ, վերստին դառնալու համար կորիզը նոր համեստ թանգարանի մը:

Արդար ըլլալու համար պէտք է խոստովանիլ թէ մառանը «ապաստա-

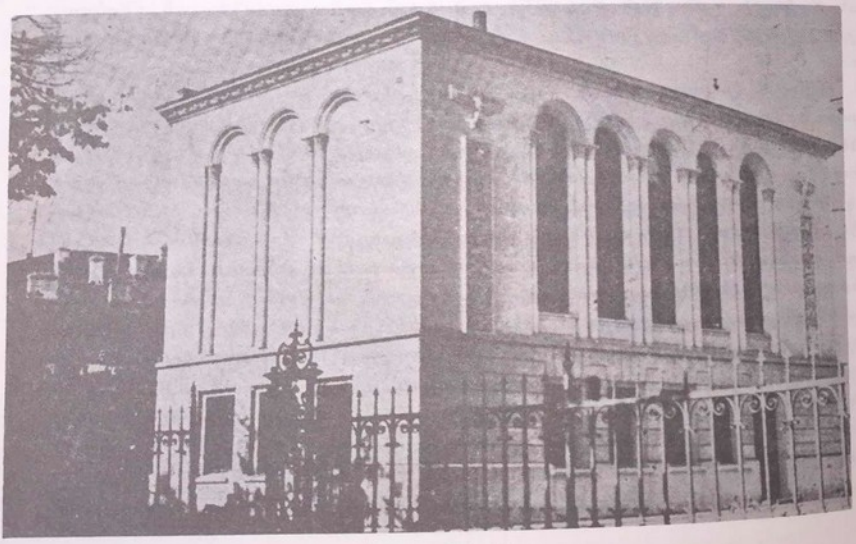
նած» արժէքաւոր գիրքերը, որոնք գրեթէ կը կազմէին 90 առ հարիւրը ընդհանուր թիւին, գրադարանապետ Սարգիս Ճէպէլեանի միջոցաւ եւ գիտութեամբը Մատենադարանի Ցանձնախումբի ատենապետ Վահրամ Երէցեանի, գաղտնաբար եւ մաս առ մաս փոխադրուեցան Առաջնորդարան: Այս կերպով ստոյգ կորուստէ փրկուեցան, թւով աւելի քան չորս հազար հատորներ, թերթերու ու պարբերականներու հաւաքածոներ, որոնք իրենց կարգին հարստացուցին Առաջնորդարանի գրադարանը:

Որպէս Ստեփան Շահումեան Մշակոյթի Տան Մատենադարան, հոս երկար տարիներ, չուրջ 10 տարի, կիրակնօրեայ հերթական դասախօսութիւններ տեղի ունեցան՝ հայ մշակոյթի եւ Հայաստանի մասին:

Ստեփան Շահումեան Մշակութային Տունը, որուն գործունէութեան մասին պիտի անդրադառնանք քիչ յետոյ, տեւեց մինչեւ 1964 թուականը երբ լուծուեցաւ, Մատենադարանը ամբողջութեամբ անցաւ Մայիս 1 Ռայոնի Խորհուրդին. հայերէն գիրքերու մեծ մասը անհետացաւ: Սակայն, չէնքը որ կը պատկանէր եկեղեցիին, իրաւաբար անոր սեփականութիւնը մնաց:

Շէնքին ճակատի հայերէն եւ ռումէն լեզուով մարմարէ արձանագրութիւնը՝ «Հայ Մշակոյթի Տուն, Նուիրատուութիւն Ցովսէփ եւ Վիքթորիա Տուտեան», յաճախ բանավէճի առիթ եղաւ եւ Մայիս 1 Ռայոնի կուսակցական դեկավարները փորձեցին վար առնել զայն: Սակայն Ռումանահայ Թեմական Խորհուրդի բողոքին վրայ եւ Դաւանութեանց Նախարարի՝ Տօքթ. Տումիդրու Տոկարուի ազդու միջամտութեան չնորհիւ այդ արձանագրութիւնը ցայսօր գոյութիւն ունի:

Այժմ Մատենադարանը կը գործէ որպէս թաղային գրադարան եւ շատ հեռու է հայկական որեւէ բնոյթ ունենալէ:

Հայ Մշակոյթի Տունը

ԳԱՂՈՒԹԻՆ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ

Ռումանահայ գաղութի եկեղեցիներուն եւ վանքերուն մասին մեր նըկարագրականներով տեսանք թէ, անոնք բացի հոգեւոր դեր կատարելէ, էին նաեւ մշակութային անմառ վառարաններ: Անդրադարձանք Մոլտովայի կարգ մը եկեղեցիներու՝ Եաշ, Ռոման, Պոթոշան, ինչպէս եւ Սուչավայի Ս. Խաչ եւ Ս. Սիմիոն, կամ զոյգ վանքերու՝ Ս. Հաճկատար եւ Ջամքա, եւ Պուքրէշ գոյութիւն ունեցած կամ գրուած ձեռագիրներու մասին, որոնք անկասկած մէկ մասն էին միայն, գաղութին մէջ գտնուածներուն, իսկ միւս մասը անհետացած կամ փճացած իբրեւ հետեւանք անհոգութեան կամ այն տառապանքներուն ու հալածանքներուն՝ որոնց ենթարկուեցաւ հայ գաղութը 1551-ին, խելագար իշխանի մը անմիտ հրամանով:

Այս ձեռագիրները, որոնք կը գտնուէին գաղութին զանազան հայկական եկեղեցիներուն մէջ, երբ 1942-ին հիմնուեցաւ Տուտեան Մշակոյթի Տունը Պուքրէշի մէջ, ի մի հաւաքուեցան, մասնաւորապէս ողբ. Ց. Ճ. Սիրունիի ջանքերով, եւ ամփոփուեցան Մշակոյթի Տան մէջ. անոնց թիւը հասած էր մինչեւ 150ի 1954-ին Ռումանահայ Թեմական Խորհուրդը, ռումէն-սովետ բարեկամութեան Արլուս կազմակերպութեան միջնորդութեան վրայ, նկատի ունենալով որ այս ձեռագիրները (թիւով 42) լաւագոյն կերպով կրնան օգտագործուիլ Հայաստանի մէջ, որոշեց անոնցմէ թանկարժէքները, պատմական արժէք ունեցող եւ հայկական արուեստը բնորոշող մագաղաթեայ կամ թուղթի վրայ եղող գրչագրութիւնները ղրկել Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան պետական մատենադարան:

Ղրկուած ձեռագիրներուն մեծամասնութիւնը բովանդակութեամբ կրօնական գրչագիրներ էին. Ճաշոց, Աւետարան, Մաշտոց, Ցայսմաւուրք, Շարականներ, Քարոզգիրք, Խորհրդատետր: Բայց կային նաեւ Բժշկարան, հայերէն լեզուի քերականութիւն, գիտելեաց գանձարան եւ մի քանի հայաշատ քաղաքներու մասին վիճակագրութիւններ եւ տեղագրութիւններ, որոնք իրենց հնութեամբը հետաքրքրական են հետազօտողի մը համար:

Ձեռագիրները՝ բոլորագիր, նոտրագիր եւ ումանք չեղագիր էին, երկսիւն, բազմաթիւ լուսազարդ գլխագիրներով եւ գլուխներու սկիզբները թուչնագիր տառերով եւ գոյնզգոյն մելանով, մասնաւորաբար կարմրագոյն: Ումանք, մանաւանդ աւետարանները, ունէին գունաւոր ճոխ ու գեղեցիկ նկարներ՝ արդիւնք վարժ գրիչի մը:

Ղրկուած ձեռագիրներուն մէջ կային 1265-ին գրուած թուղթի վրայ Աւետարան մը, Կիլիկիոյ Մաշկեւոր վանքին մէջ, Ճաշոց մը՝ 1313-1331 թուականներուն, գրուած Երուսաղէմի մէջ, թուղթի վրայ: Ուրիշ Ճաշոց մը, դարձեալ թուղթի վրայ, գրուած 1459-1460 թուականներուն Աքքերմանի մէջ, ձեռամբ Նիկողայոս եպիսկոպոսի մը: Դարձեալ Ճաշոց մը, մագաղաթի վրայ գրուած 1667-ին Կ. Պոլիս: 1660-ին գրուած, մագաղաթեայ Տօնացոյց մը, տեղը անյայտ: 1605-ին Լվովի (Լեմպերկ) մէջ գրուած Քարոզգիրք մը: 1633-1655 թուականներուն Կաֆայի մէջ գրուած Ցայսմաւուրք մը, եւայլն:

Բոլոր այս ձեռագիրները ժամանակին հասած են Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանը եւ ցուցակագրուած: Մենք անձամբ առիթը ունեցանք գանոնք տեսնելու, յատուկ դարակներու մէջ գետեղուած ու ժողովուրդին ցուցադրուած:

ՀԱՅ ՌԱԶՄԱԳԵՐԻՆԵՐՈՒ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ

Պատերազմի չրջանին՝ 1940–1945–ին, Ռումանահայ Թեմական Խորհուրդի առընթեր, ծնունդ առաւ Հայ Ռազմագերիներու Օգնութեան կեդրոնական յանձնախումբ մը, մասամբ մեղմացնելու համար հայ ռազմագերիներու յուսահատական կացութիւնը:

Ռազմագերիները, որոնք Բ. Համաշխարհային Պատերազմին գտնուեցան Ռումանիոյ զանազան քաղաքներու եւ ագարակներու մէջ, թուով 400–է աւելի երիտասարդներ, ըստ կարելւոյն ստացան կարեւոր օժանդակութիւն: Բաժնուեցաւ անոնց կօշիկ, հագուստ, վերարկու, դեղօրայք եւլն.: Եւ որովհետեւ իրենց ճամբարներուն մէջ կային օտարազգի գերիներ ալ, մասնաւորապէս ռուս, որպէս մարդասիրական բարոյական պարտականութիւն անոնց եւս ընծայուեցաւ նման օգնութիւն:

Ն Ե Ր Գ Ա Ղ Թ Ը

Ռումանահայր ինր դարեր առաջ պատմական տարաբախտ պայմաններու բերումով հարկադրուած էր պանդուխտի ճուլը ձեռք առնել եւ իր ֆիզիքական գոյութիւնը պահելու համար հեռանալ մայր երկրէն եւ կտրել շատ երկար ճամբաներ, թողնելով տեղէ տեղ իր բեկորներէն։ Սակայն ոչ մէկ ատեն չդադրեցաւ Մայր Հայրենիքը նկատել իր օրրանը, չմթագնեցաւ իր սէրը, հայրենիքի գաղափարը միշտ արթուն մնաց իր մէջ, երազեց իր Մայր Հայրենիքը՝ այն յոյսով որ պիտի կրնար օրին մէկը վերադառնալ հոն։

Իր այս երազը պիտի իրականանար Բ. Համաշխարհային Պատերազմի վախճանին։ Իսկապէս, իրարու յաջորդող երկու կարաւաններով, անօրինակ խանդավառութեան մէջ, Հայաստան ներգաղթեցին Ռումանիայէն չուրջ 3,600 երջանիկ հոգիներ։

Անոնց մեկնումին համար ոչ մէկ դժուարութիւն յարուցուեցաւ պետական մարմիններէն, եւ երկու կարաւաններուն՝ 1946–ին եւ 1948–ին, փոխադրութիւնը տեղի ունեցաւ բացարձակ կանոնաւորութեամբ։ Ներգաղթողներու կազմակերպութեամբ զբաղելու համար նախ եկած էր Տոքթ. Բարգէն Աստուածատուրեան՝ Հայկական ՍՍՌ–ի Մինիստրների Սովետի Նախագահի Տեղակալ եւ Ներգաղթի Կոմիտէի Նախագահ, իսկ անոր հայրենիք վերադարձէն յետոյ, եկան անոր լիազօրները՝ Ջարչեան եւ Մուրատեան։

Այդ երկու հոգինոց պատուիրակութեան ժամանումէն վերջ ստեղծուեցաւ Ներգաղթի Կեդր. Յանձնախումբ մը, որ ունեցաւ իր մասնաճիւղերը Ռումանիոյ հայաշատ բոլոր քաղաքներուն մէջ, ուր հաւաքուեցան կարեւոր գումարներ հոգալու համար ներգաղթողներու ծախքերը։ Բաց աստի գնուեցաւ եւ Հայաստան ուղարկուեցաւ 200 վակոն առաղձ՝ ներգաղթողներու բնակարաններուն չինութեան համար։ Ռումանահայ գաղութը յաջողած էր առանց դուրսի օժանդակութեան պէտք եղածը ընել, եւ իր պարտականութիւնը կատարած նկատեց Ա. կարաւանի մեկնումով, Յուլիս 25–26 1946–ին, երբ մեկնեցան 1846 հոգի ռուսական Փոպետա չոգենաւով՝ Գոնստանցայի նաւահանգիստէն։

Հրապուրուած առաջին կարաւանի յաջող մեկնումէն եւ նկատի ունենալով քանի մը հազար հոգիներու նոր ու անվերջ դիմումները՝ Հայաստան ներգաղթելու, Ներգաղթի Կեդր. Յանձնախումբը ձեռնարկեց երկրորդ կարաւանի մեկնումին, նախատեսելով անոնց թիւը չուրջ 3000 հոգի։ 1000–ի մօտ չքաւոր ներգաղթողներուն զգեստեղէնի ստիպողական կարիքներուն գոհացում տալու համար ներգաղթի Կեդր. Յանձնախումբը կը դիմէ Հ. Բ. Ը. Միութեան Կեդր. Վարչ. Ժողովին, Նիւ Եորք, որ ընդառաջելով եղած խնդրանքին, 6,000 տոլարէ աւելի արժողութեամբ 52 հակ հագուստեղէն եւ կօշիկ կը ղրկէ, որոնք կը հասնին ժամանակին, 1947–ի Հոկտեմբերի վերջերը Գոնստանցայի նաւահանգիստը։

Յաջորդ տարին՝ 1948–ին, Հ. Բ. Ը. Միութեան Կեդր. Վարչ. ժողովը կը ղրկէ նաեւ քառորդ թոն փոչի կաթ, բաշխուելու համար կաթընկեր մանուկներու, ծերերու եւ հիւանդներու, որոնք նիւթապէս աննախանձելի վիճակի մէջ կը գտնուէին:

Երկրորդ կարաւանի մեկնումը տեղի ունեցաւ Յունիս 21, 1948–ին, զարձեալ ռուսական Փոպետա նաւով որ ներգաղթողներու փոխադրութեան յատկացուած էր: Այս կարաւանով մեկնեցան 1760 հոգի:

Նոյն կարաւանով Հայաստան ղրկուեցաւ կառաւգործութեան համար հարիւրաւոր մեքենաներ, ոստայնի գործիքներ իրենց ամբողջական սարքաւորումներով:

Ներգաղթողներ *Փոպետա* նաւուն մէջ

ՌՈՒՄԱՆԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԸ

Մամուլին դերն ու կարեւորութիւնը բարձր գնահատելով է որ վաղուց Ռումանիոյ մէջ լոյս տեսած են զանազան կիսաշաբաթաթերթեր, շաբաթաթերթեր ու հանդէսներ:

Իրենց հնութեան կարգով յիշենք նախ Արմենիա ամսաթերթը որ Հունգար լեզուով լոյս տեսաւ 1887–էն մինչեւ 1907 թուականը, ամբողջ 21 տարի կանոնաւորապէս, խմբագրութեամբ Քրիստոֆ (Քրիստափոր՝ որ թարգմանութիւնն է հայկական Խաչիկի) Սոնկոթեանի, կեդրա հայաքաղաքին մէջ: Թերթը դադրեցաւ երբ իր խմբագիրը վախճանեցաւ: Քրիստոֆ Սոնկոթեան եղած էր ուսուցիչ. թարգմանած է Ռ. Պատկանեանի, Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի, Խ. Աբովեանի եւ Ալիշանի գրուածքներէն, ինչպէս նաեւ հայերէնի թարգմանած է Փէթէօֆիի բանաստեղծութիւններէն:

Արմենիա թերթը նպաստեց ծանօթացնելու հայը հունգար ժողովուր-

դին եւ անոր հետաքրքրութիւնը չարժելու հանդէպ մեր ժողովուրդին ու մշակոյթին:

Արմենիահ դադարումէն վերջ խմբագրութիւնը մտադրած էր իր համապատասխան գործունէութիւնը շարունակել նոր հիմնուած թանգարանի ընկերութեան եւ լոյս ընծայել տարեցոյցի ձեւով հանդէս մը, սակայն չյաջողեցաւ իր նպատակին մէջ:

Իբր Արմենիայի շարունակութիւն, Հ. Մ. Պոտուրեան 1912–ին, բացառիկ թիւ մը հրատարակեց:

1892 Փետրուարին, Վիեննայի Մխիթարեան հայրերէն դրկուած տառերով Պրայիլայի մէջ լոյս կը տեսնէ Հ. Ց. Դաշնակցութեան օրկան Դրօշակի 3–րդ թիւը, որուն խմբագրականը գրուած էր Զաւարեանի եւ Քրիստափոր Միքայէլեանի կողմէ: Այդ տարիներուն Ք. Միքայէլեան աքսորուած էր Քիչինեվ, Պասարապիա (որ այն ժամանակ ցարական Ռուսիոյ տիրապետութեան ներքեւ էր, եւ անցած Ռումանիոյ)[1]:

Տ. Ղեւոնդ Քհնյ. Փափազեան (Անտոն Ռչտունի) Եգիպտոսէն Ռումանիա փոխադրուելով հետը բերած տառերով կը յայտարարէր թէ 1892–ին Արօր անունով շաբաթաթերթ մը պիտի հրատարակէ, սակայն ոչ մէկ թիւ լոյս տեսաւ:

1906–ին, Գարօլ Ա. Թագաւորի գահակալութեան 40–ամեակին առթիւ Պուքրէշի մէջ միջազգային ցուցահանդէս մը տեղի ունեցաւ (այս մասին առանձին պիտի խօսինք ուրիշ տեղ) եւ այդ առթիւ Վ. Մեստուճեանի եւ Գր. Կոյլավի խմբագրութեամբ լոյս կը տեսնէ ռումէն լեզուով Aurora (Արշալոյս) շաբաթաթերթը որ հազիւ 10 ամիսներու կեանք կ'ունենայ:

Յուլիս 5, 1912–ին Լեւոն Լանիս (Լեւոն Շահազիզեան) լոյս կ'ընծայէ Շեփոր ամսաթերթի առաջին թիւը: Անդրանիկ խմբագրականին մէջ խտացընելով իր նպատակը, ի միջի այլոց Լանիս կը գրէր.–

«Հայ կեանքի ներքին երեւոյթներուն, մանաւանդ ֆիզիքական, բնախօսական, հոգեբանութեան ուսումնասիրութեամբ հնարաւոր պիտի ըլլայ տապալել ինքնաջնջող նախապաշարումները եւ կանգնել ազգաչէն գործը, ընկերական յառաջդիմութեան սիւներուն վրայ»:

Եւ աւելի անդին՝

«Ազգ մը ինչ միջավայրի ու ընկերական ազդեցութեան տակ ալ գըտնուի, պէտք է ինքզինք հիմնաւորէ, արտայայտուի իր հոգիէն բղխող լեզուովը, գեղարուեստովն ու պատմական անցեալովը, պէտք է ստեղծէ իրեն համար անհրաժեշտ այն ազդակները, որոնց տիրացած է զոհաբերութեամբ եւ նահատակութեան գնով:

Ինչ ալ խորհին օտարները, իրականութիւն մըն է թէ հայը իբր մէկ ամբողջական ազգ, իբր նոյնատեսակ բարքերու, քաղցրահնչիւն լեզուի, պատմական անցեալի եւ ընկերական չարժման տիրացած ժողովուրդ՝ գոյութիւն ունի:

---

[1] Ցուշապատում Հ. Ց. Դաշ ակցութեան 1890–1960. տպ. Հայրենիք, Պոսթոն, 1950:

Tizenegyedik évfolyam. 1897. 6. füzet.

ARMENIA

MAGYAR-ÖRMÉNY HAVI SZEMLE.

Felelős szerkesztő és kiadó-tulajdonos:
SZONGOTT KRISTÓF.

SZAMOSÚJVÁR.
Todorán Endre „Aurora“ könyvnyomdája.
1897.

Պուքրէշի հայ գաղութը կը հիմնէ Շեփոր ամսաթերթը՝ եւ անոր չնորհիւ կը ծանօթացնէ հայկական պատմութիւնը, լեզուն, ընկերային բարեշրջումները, գեղարուեստը իր արեւնակիցներուն»:

Շեփորը հրատարակուեցաւ չուրջ 2 տարի· ամէն թիւին մէջ երեւցան մօտաւորապէս 10 հետաքրքրական պատկերներ առնուած ազգային կեանքէ:

Լեւոն Լանիս 1913–1914 տարիներուն, նոյնպէս Պուքրէշի մէջ հրատարակեց Հայաստանի Արձագանգը չաբաթաթերթը, հայ եւ ռումէն լեզուներով:

1915–ին կը հրատարակուի Արաքս չաբաթաթերթը, որուն պատասխանատուն եղած է Մ. Պալթազար, իսկ խմբագիր տնօրէնը՝ Ա. Նաւարեան:

Ցաջորդ տարի՝ 1916–ին լոյս կը տեսնէ ուրիշ կիսաշաբաթաթերթ մը՝ Իմքնավար Հայաստան, հայ եւ ռումէն լեզուներով· պատասխանատուն է փաստաբան Մելիտոն Մելիտոնեան՝ նախկին դատաւոր: Թերթը Հնչակեան կուսակցութեան ուղեգիծը ունէր, քանի որ կ'ընդունէր «Երիտասարդ Հայաստան»ի բաժանորդագրութիւնները եւ իր գլխաւոր աշխատակիցը եղած էր Ս. Սապահ-Գիւլեան:

1921–ին, կարճ շրջանի մը համար կը հրատարակուի Խարազան չաբաթաթերթը:

1920–1922 տարիներուն Հ. Մկրտիչ Պօտուրեան ասպարէզ կ'իջնէ հրատարակելով Մասիս չաբաթաթերթը, եւ 1922–ին ալ առաջին ռումանահայ տարեցոյցը՝ Մասիս:

1923–ին Հ. Մ. Պոտուրեան լոյս կ'ընծայէ Դիցաւաւ տարեգիրքը:

Դարձեալ 1923–ին, Հ. Մ. Պոտուրեան կը հրատարակէ Գաղութի Ձայները չաբաթաթերթը, որ հազիւ 5 թիւ լոյս կը տեսնէ:

Հ. Մ. Պոտուրեան 1924–ին կը հրատարակէ Դիցաւաւ գրական ամսագիր մը, որմէ 3 թիւ միայն լոյս կը տեսնէ:

1923–1925 տարիներուն Պուքրէշի մէջ կը հրատարակուի Նաւասարդ գրական պարբերաթերթը 32 մեծադիր էջերէ կազմուած, սկիզբէն՝ Հ. Մ. Պոտուրեանի եւ Ց. Ճ. Սիրունիի խմբագրութեամբ, ապա Հ. Պոտուրեան կը քաշուի եւ կը շարունակէ Ց. Ճ. Սիրունին: Պարբերականը՝ գրականութեան եւ արուեստի մեծադիր էջերով պատկերազարդ գեղեցիկ հանդէս մըն էր:

Շարունակելով Հայր Պոտուրեանի հրատարակութիւնները, յիշենք երկիր չաբաթաթերթը՝ սկիզբէն առանձին, իսկ յետոյ Ց. Գ. Աթանասեանի հետ: Երկիր հրատարակուեցաւ 1925–էն մինչեւ Ապրիլ 1929:

Ց. Գ. Աթանասեան խմբագիրն էր Գարուն մանկական եւ պատանեկան պատկերազարդ ամսագրի մը որ հրատարակուեցաւ 1925–ին, միայն 3 թիւ լոյս տեսնելով:

1923–1926 տարիներուն լոյս տեսաւ Արի ամսօրեան՝ պաշտօնաթերթը Հ. Մ. Ը. Մ.–ի Ռումանիոյ շրջանին, որուն արտօնատէրն էր Ց. Գ. Աթանասեան: Տասը տարի վերջ՝ 1932–ին, Հ. Մ. Ը. Մ.–ի Ռումանիոյ շրջանի 10–րդ տարեդարձին առթիւ լոյս կը տեսնէ բացառիկ թիւ մը՝ Բարձրացիր–Բարձրացուր պատկերազարդ 16 մեծադիր էջերով: 1935–ին ալ կը սկսի վերահրատարակուիլ Արիի նոր շրջանը, օրկան Հ. Մ. Ը. Մ.–ի Ռումանիոյ մէջ, կարճ ժամանակի մը համար:

Նոյնպէս կարճ ժամանակաշրջանի մը համար, կը սկսի հրատարակուիլ 1925 Սեպտեմբերէն սկսեալ Մեղու ազգային-քաղաքական երգիծաթերթ մը։

1924-ին՝ Հ. Մ. Պոտուրեան, ընկերակցութեամբ Վ. Մէստուճեանի, հրատարակեցին 5 թիւ փարոս ազգային անկախ չաբաթաթերթը։ Հ. Մ. Պոտուրեանը վարչական տնօրէնն էր եւ Վ. Մէստուճեան (Գամեր-Արշաւիր)՝ խմբագիր։

1925-ին լոյս" կը տեսնէ Ռումանահայ Տարեցոյցը՝ խմբագրութեամբ Հ. Մ. Պոտուրեանի եւ Ատրուշանի (Յ. Գ. Աթանասեան)։

1922-1933 թուականներուն կը հրատարակուի Նոր Արշալոյս եռօրեայ լրագիրը, որուն պատասխանատու տնօրէնն ու խմբագրապետը եղած է Պալրագիրը, որուն պատասխանատու տնօրէնն ու խմբագրապետը եղած է Պրոյր Լեւոնեան՝ որդին Աշուղ Ճիվանիի։ Վերջին տարիներուն թերթին խմբագրապետութիւնը ստանձնեց Վ. Մէստուճեան։

1928-ին հրատարակուեցաւ թիւ մը Դաշնակցութեան Օր անունով թերթէն։

1927 Մարտ, Ապրիլ եւ Մայիս ամիսներուն լոյս տեսած է Հրազդան ամսագիրը 24 մեծադիր էջերով, խմբագրութեամբ Ս. Սարունիի. բովանդակութիւնը՝ ընկերվարական նախասիրութիւններով եւ հակահամայնավար։

Հայաստան անունով ազգային, քաղաքական եւ գրական չաբաթաթերթ մը կը հրատարակուի 1927 Դեկտ.-1930 տարիներուն՝ խմբագրութեամբ Օննիկ Վարդանեանի եւ պատասխանատուութեամբ Յակոբ Քիւչիւքեանի։

Ռումանահայ Կեդր. Մատենադարանի վարչութիւնը կը հրատարակէ բացառիկ թիւ մը Հայ Մշակոյթի Օր անունով, 8 լրագրական էջերէ բաղկացած, որուն պատասխանատու տնօրէնը եղած է Վ. Մէստուճեան։

1930-1931 թուականներուն Յ. Գ. Աթանասեան, իբր խմբագիր կը հրատարակէ Գիտութիւն եւ Գիտելիք ամսագիրը Ֆրումօասայի մէջ, Ջիւթ, Թրանսիլվանիա։

Յ. Ճ. Սիրունի 1932-1944 տարիներուն կը հրատարակէ Արագ լրագիրը, նախ իբր անկախ չաբաթաթերթի եւ յետոյ եռօրեայ։ Իսկ Արագ Տարեգիրքերը Յ. Ճ. Սիրունի կը հրատարակէ 1933-ին եւ 1934-ին։

1933-ին լոյս կը տեսնէ քանի մը թիւ չափածոյ զաւեշտական փնաթեր չաբաթաթերթը։

Յ. Գ. Աթանասեան 1934-1935 տարիներուն, նախ Ֆրումօասայի եւ յետոյ Պուքրէշի մէջ խմբագրած է Կոկոն մանկական եւ պատանեկան ամսաթերթը։

1934-1938 տարիներուն Յ. Ճ. Սիրունի Պուքրէշի մէջ կը հրատարակէ ռումէն լեզուով Անի պատկերազարդ հանդէսը, իսկ 1940-1941 եւ 1942-1943 տարիներուն դարձեալ ռումէն լեզուով Անի Տարեգիրքը, չուրջ 700 էջերով։

1937-1938 տարիներուն լոյս կը տեսնէ Հերկ ամսագիրը, խմբագրութեամբ Կ. Լ. Պալճեանի (այժմ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա. Պալճեան)։

1943 Սեպտեմբեր-1945 Օգոստոս կը հրատարակուի ճակատ չաբաթաթերթը, ազգային, քաղաքական, խմբագիր՝ Ժիրայր Գարագաշեան, իսկ պա-

տասխանատու տնօրէն՝ Յովհաննէս Գալփագեան։

Հայ Հանրագիտակի Ա. հատորը՝ (Ա–ր) լոյս կը տեսնէ 1938–ին՝ խմբագրութեամբ Հ. Մկրտիչ Պոտուրեանի։ Պատերազմին պատճառով այս խոշոր աշխատանքը չշարունակուեցաւ։

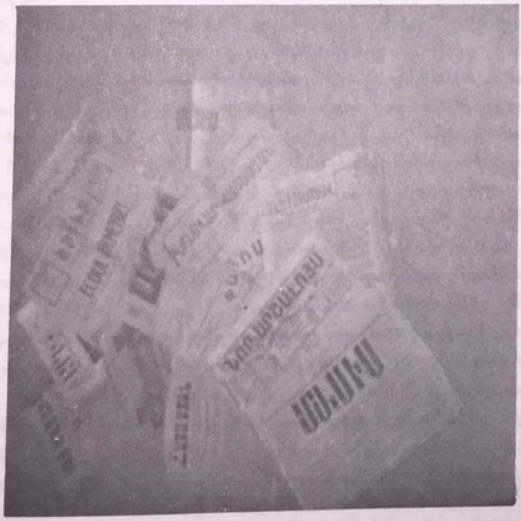
Հ. Մ. Պոտուրեան հրատարակած է 1940–ին եւ 1941–ին Գաղութահայ Տարեգիրքի 2 հատորները։

Վ. Մէստուճեան 1924 Յուլիս–1942 Ապրիլ, մինչեւ իր վախճանը, կը հրատարակէ անընդհատ ռումէն լեզուով Արարատ ամսագիրը՝ 8 մեծածաւալ էջերով։

1927–1941 թուականներուն լոյս կը տեսնէ Պահակ չաբաթաթերթը, խմբագրութեամբ Յարութիւն Պապոյեանի։ Թերթը պիտի վերահրատարակուէր 1945 Սեպտեմբերէն մինչեւ Փետրուար 1946, երբ վերածուեցաւ Հայաստանեան Ձակատ չաբաթաթերթի՝ օրկան «Հայաստանեան Ձակատ» յառաջդիմական կազմակերպութեան։ Յ. Պապոյեան չարունակեց մնալ անոր խմբագիրը։

1945 Հոկտեմբերին մէկ կամ երկու թիւ կը հրատարակուի Նոր Ուղի չաբաթաթերթը՝ յառաջդիմականներու անուամբ խմբակի մը կողմէ։

1950–1960 թուականներուն իբր յաւելուած Նոր Կեանք չաբաթաթերթին, լոյս տեսաւ Սեւան պատկերազարդ ամսաթերթը։ Խմբագիրն էր Վարդգէս Խաչենէսեան։

Ռումանահայ մամուլէն նմոյշներ

1950-էն սկսեալ ցարդ կը չարունակուի հրատարակուիլ Նոր Կեանք չաբաթաթերթը՝ որպէս քաղաքական, տնտեսական, ընկերային եւ մշակութային լրագիր:

1934-1938 Հ. Մ. Պատուրեան կը հրատարակէ Հայ Մամուլ չաբաթաթերթը, որ յետոյ պիտի թողուր, ամբողջութեամբ նուիրուելու համար իր Հանրագիտակին:

Ասոնք են Ռումանիոյ մէջ հրատարակուած հայկական թերթերն ու հանդէսները: Ռումանահայ մամուլը իր դերը ունեցաւ նախ գաղութին ինքնապահպանութեան գործին մէջ, յետոյ ազգային գոյութեան պահպանման սաստար հանդիսացաւ, համոզուած որ լեզուն ազգային գոյութեան կենսական ուժը կը ներկայացնէ. ապա այլասերումի դատապարտուած իր ազգակիցները եւ օտարներուն ծանօթացուց ու անոնց մէջ արթնցուց հետաքրքրութիւն հանդէպ մեր ժողովուրդին պատմութեան եւ մշակոյթին:

ՀԱՑ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԷՍ ԳԱՐՈԼ Ա. ԹԱԳԱՒՈՐԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ 40-ԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻԻ

1906-ին ռումէն արքունիքն ու համայն երկիրը կը տօնէին Վեհապետին՝ Գարոլ Ա. թագաւորին գահակալութեան 40-րդ տարեդարձը: Այս առթիւ ձեռնարկուեցաւ մայրաքաղաքին՝ Պուքրէշի մէջ, Ռումանական ընդհանուր ցուցահանդէս մը: Անոր վերակացու նշանակուած էր Փրոֆ. Տոքթ. Կոնստանդին Իսթրաթի, նախկին նախարար, որ դիմեց ծերակուտական Գրիգոր Կոյլավեանին՝ «որպէսզի հայ դաւանութիւնն ալ, որ մեզ կը հետաքրքրէ այնքան լրջօրէն, ինչպէս ռումանահայ հին ընտանիքներու անցեալը, որոնք 6 դարէ աւելի է որ հոս բնակութիւն հաստատած են եւ այնքան կարեւորութիւն ունին մեր անցեալին համար, փափաքելի է որ իրենց արուեստը մէկտեղ բերուի ապագայ ցուցահանդէսին առիթով

Հարկ է որ փոքր տաղաւար մը չինուի համայնքին եւ հայ ազգին ունեցած դասակարգին ներկայացուցիչներուն կողմէ:

Սակայն, ձեռնհաս մէկը ըլլալու է այս չարժման գլուխը: Բացի ձեզմէ ուրիշ ոչ մէկը, մեծայարգ պարոն Կոյլավ, հանգամանօրէն իրաւասու է այս յանձնարարութիւնը եւ պատիւը ունենալու:

Ներկայիս կը խնդրեմ որ ընդունիք մեր մասնաւոր գործակալը ընդալ եւ ընել ինչ որ յարմար կը նկատէք մեր հասարակաց բաղձանքին լայն կիրարման համար:

Խնդրեմ ընդունեցէք, պարոն ծերակուտական, յարգանացս հաւաստիքը:

Ընդհանուր Վերակացու՝ Տոքթ. Կ. Իսթրաթի»:

---

[1] Ընդհ. Կոմիսարեատ Ռումէն Ընդհ. Ցուցահանդէսի թիւ 2002 – 24 Փետր. 1906 թուակիր գրութիւն:

Դաւանութեանց եւ Հանրային Կրթ. Նախարարութեան 18701 – 18 Հոկտ. 1905 եւ 1935 – 13 Փետր. 1906 նամակը:

Գր. Կոյլավ Պօթոչան քաղաքին կողմէ ընտրուած էր Մերակոյտի անդամ: Ան ստացած էր նաեւ Դաւանութեանց եւ Հանրային Կրթութեան Նախարարութեան թիւ 18701 եւ 18 Հոկտ. 1905 թուակիրը եւ թիւ 1935 եւ 13 Փետրուար 1906 թուակիր գրութիւնները մասնակցելու համար այս ցուցահանդէսին:

Ցետ խորհրդակցութեան մը, որ տեղի ունեցաւ Պուքրէշի Ազգ. Վարժարանին մէջ, նախագահութեամբ գաղութին երեւելիներէն՝ Ֆէրհատ Ֆէրհատեանի, որուն մասնակցեցան գրեթէ ռումանահայ համայնքներու բոլոր ներկայացուցիչները, անոնք եւս հայկական տաղաւարը կազմակերպելու յարմարագոյն անձը նկատեցին Մերակուտական Կոյլավը եւ առ այդ լիազօրեցին զինքը:

Գր. Կոյլավ չրջեցաւ հայաշատ քաղաքները եւ ընտրեց եկեղեցիներէն ու հայկական հին ազնուական տուներէն ցուցադրելու արժանի առարկաներ՝ որոնց մէջ հին սրբապատկերներ, թանկագին հին աւետարաններ, ձեռագիրներ, մանրանկարներ եւ եկեղեցական ու աշխարհիկ զգեստներ: Հայկական տաղաւարը հայ արուեստի գեղեցիկ ցուցադրութիւնը հանդիսացաւ եւ անոր այցելեցին մէկ միլիոնէ աւելի մարդիկ: Այն ատեն այցելութեան համար մէկ միլիոնը չատ մեծ թիւ մը կը ներկայացնէր, եթէ նկատի ունենանք երկրին ընդհանուր թիւը, որ 7–8 միլիոն էր:

Ցուցահանդէսը չատ մեծ յաջողութիւն կը գտնէ: Աւելորդ չենք նկատեր հայկական տաղաւարը նկարագրել.–

Ան զետեղուած էր ռումէն եկեղեցիի տաղաւարին կողքին, որմէ կը զատուէր գեղեցիկ վարագոյրով մը որուն վրայ գրուած էր «Հայ Դաւանութիւնը»: Սրահին ձախ կողմը գեղեցիկ խորան մը կը բարձրանար՝ Պուքրէշի հայոց եկեղեցիէն բերուած, որուն վրայի Մարիամ Աստուածամօր արծաթապատ հրաշալի սրբապատկերը, այցելուներուն հիացում պատճառեց:

Խորանին վարի աստիճանները, ինչպէս նաեւ տախտակամածը ամբողջութեամբ ծածկուած էին արեւելեան հին ու թանկագին գորգերով: Պատերը ծածկուած էին եկեղեցական ծանր զգեստներով եւ խոշոր, հին վարագոյրներով՝ 17–18–րդ դարու գործեր, որոնք կը ներկայացնէին Փրկչին կեանքէն զանազան դրուագներ: Անոնք այժմ կը գտնուին էջմիածնի մէջ:

Կային երկու ցուցափեղկեր որոնց մէջ զետեղուած էին եկեղեցական սրբանօթներ ու առարկաներ: Անոնց մէջ կային արծաթէ սկիհներ, արուեստական հին խաչեր եւ միւռոնի արծաթեայ աղաւնի մը, արժէքաւոր իրենց հնութեամբն ու յօրինուածքներով, արծաթապատ հին աւետարաններ, քահանայական սաղաւարտ ու եպիսկոպոսական խոյրեր:

Ուրիշ ցուցափեղկի մը մէջ կը գտնուէին ձեռագիր աւետարաններ եւ գաղութին անցեալին հետ առնչութիւն ունեցող իշխանական հրովարտակներ:

Սրահին մէջ՝ կողմնակի, զետեղուած էր նաեւ Ցիսուսի տապանակը, հին ու գեղարուեստական գործ մը: Անոր քովն էր եպիսկոպոսական ու արքայական բազկաթոռները, որոնց մասին խօսեցանք Խորէն Արք. Նարպէյի այցելութեան ատեն, իսկ բազկաթոռի կողքին կը գտնուէր վարդապետական գեղեցիկ գաւազան մը: Առաստաղէն կախուած քանի մը արծաթեայ կանթեղներ

սրբապատկերներուն հետ միատեղ, իսկական եկեղեցիի մը երեւոյթը կուտային:

Հայկական տաղաւարը դեռ պաշտօնապէս չբացուած պատիւը ունեցած էր ընդունելու այցելութիւնը գահաժառանգ իշխան Ֆէրտինանտի եւ իշխանուհի Մարիայի, որոնք հրապուրուեցան ի տես անոր գեղեցիկ զարդարանքին, մասնաւորաբար եկեղեցական վարագոյրներուն եւ քահանայական ոսկեթել աշխատուած գօտիի մը եւ անոր արուեստի գործ՝ արծաթեայ գօտիի կապանքին:

Բացման օրը, արքայական ամոլը եւս այցելեց հայկական տաղաւարը, մանրամասնօրէն հետաքրքրուեցաւ հայկական առանձնայատուկ ոճով աշխատուած ու զարդարուած առարկաներով, ձեռագիր մագաղաթեայ ու գունազարդ աւետարաններով, պատերու վրայ դրուած խորանի վարագոյրներով եւլն.:

Արքայական ամոլին բացառիկ հաճոյք պատճառեց այն Ոսկեմատեանը որ ներկայացուեցաւ թագաւորին եւ թագուհիին, որուն մէջ ստորագրած էին 41 տարի առաջ՝ 1867–ին, երբ առաջին անգամ այցելած էին Պոթոշանի հայկական եկեղեցին:

Քանի մը շաբաթ վերջ հայ գաղութի ներկայացուցիչները կը հրաւիրուէին Պալատ՝ մատուցանելու հայութեան շնորհաւորանքները, արքայական ամոլին 40–րդ տարեդարձին առիթով: Պատուիրակութեան մաս կը կազմէին Մերակուտական Գր. Կոյլավ, Վ. Մէստուճեան եւ Պուքրէշի Հայց. Եկեղեցիի աւագերէցներէն 2 հոգի: Ընդունելութիւնը որոշուած էր 13 Մայիս 1906, ժամը 2·30–ին կէսօրէ վերջ, եւ անմիջապէս զօրաւար մը կ'առաջնորդէ զանոնք Գահի դահլիճը, ուր կը գտնուէին ուրիշ բարձրաստիճան սպաներ, արքունի մարաջախտը եւ Պալատի աւագանին:

Ժամը ճիշդ 3–ին մուտք կը գործէ արքայական զոյգը՝ թագաւորն ու թագուհին. հմայիչ եղած է էլիզապէթ թագուհին, ծանօթ համայն աշխարհին՝ Գարմէն–Սիլվա անունով, իր շղարշովն ու շատ գեղեցիկ ճերմակ զգեստովը. անոնց կը հետեւէին գահաժառանգ իշխանն ու իշխանուհին՝ Ֆէրտինանտ եւ Մարիա, նոյնպէս պերճավայել զգեստով, իշխան Գարոլ՝ խարտեաշ ու կայտառ, զինուորական վարժարանի համազգեստով –այնատեն 14 տարեկան–, եւ պատուոյ տիկիններ:

Թագուհին ու իշխանուհի Մարիա իրենց գլխուն կը կրէին թանկագին քարերով թագեր: Թագաւորը երբ կը մտնէ պատուիրակութեան կը մօտենայ ու կ'ըսէ.– «Երէկ ձեր մասին կը խորհէի, գոհ եմ որ ընդառաջեցիք մեր հրաւէրին»: Դառնութեանց եւ Հանր. Կրթութեան նախարարը կը ներկայացնէ հայ պատուիրակութիւնը, որ արդէն ծանօթ էր վեհապետին՝ Մերակուտական Գր. Կոյլավը, Վ. Մէստուճեանը որպէս լրագրող եւ «Ունիվերսուլ» ռումանական մեծագոյն թերթի աշխատակից: Երկու քահանաներն ալ ծանօթ էին վեհապետին, որոնց շնորհած էր չքանչաններ՝ անոնց հաւատարիմ ծառայութեան համար: Թագաւորն ու թագուհին պատուիրակութեան մէն մի անդամին հետ խօսակցելէ յետոյ հետաքրքրուեցան գաղութին ու եկեղեցիներուն գործերով եւ բարգաւաճութիւն ու բարօրութիւն մաղթեցին:

Մերակուտական Գր. Կոյլավ յանուն հայ դաւանութեան աւուր պատշաճի գրութիւն մը կարդաց զոր հետաքրքրութեամբ մտիկ ըրին ներկաները, իսկ վեհապետը չնորհակալութիւն յայտնեց եղած արտայայտութեանց համար:

ՓԱՌՈՐԴ ԴԱՐ ՑԵՏՈՑ ՀԱՑ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ՈՒՐՈՒՇ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԷՍ

Հայ մշակոյթը օտարներուն ծանօթացնելու համար 18 Յունիս–19 Յուլիս 1930–ին, Պուքրէշի մէջ տեղի ունեցաւ հայ արուեստի ուրիշ ցուցահանդէս մը, կազմակերպուած Եւրոպայի Հարաւ–Արեւելեան Ինսթիթուտի՝ հովանաւորութեամբ եւ ղեկավարութեամբ Փրոֆ. Նիկոլայէ Եորկայի, որ ընդունած էր ցուցահանդէսին նախագահութիւնը:

Այս ցուցահանդէսին նախաձեռնողն էր Ց. Ճ. Սիրունին:

Ցուցահանդէսին իրենց մասնակցութիւնը բերին՝

Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութիւնը, Փարիզէն՝ Եւրոպայի Հայ Նկարիչներու Անի Ընկերակցութիւնը, Ռումանիոյ կեդր. Մատենադարանը, շարք մը եկեղեցիներու Թաղական Խորհուրդները, Ցուսիկ Արք. Զօհրապեան՝ Առաջնորդ Ռումանահայ Թեմի, Տոքթ. Մարթօն Գափռիան՝ ժողովրդապետ Կեռլայի Կաթոլիկ Հայ Եկեղեցւոյ, ռումանահայ գեղարուեստական ու մշակութային միութիւններ, եւ արտասահմանէն մօտ 100 առարկաներու տէրեր:

Իր տեսակին մէջ հայ արուեստի այս առաջին ցուցահանդէսը աննախընթաց եւ ճշմարիտ յայտնութիւն մը եղաւ օտարին համար: Հետեւեալ մէջբերումները՝ ժամանակի թերթերէն առնուած, մանաւանդ երկու մեծերէն՝ Ունիվերսուլ եւ Տիմինեացա, աւելի պերճախօս են: Տիմինեացա գրեց.– «Այս ցուցահանդէսը ապացոյցն է հայոց հին ու անզուգական մշակոյթին, հազուագիւտ ծաղիկ մը զոր Արեւելքի մէջ ամէն բարբարոս ձեռքեր կը հնձէին»:

Իսկ Ունիվերսուլ, ազգայնական թերթը, որ այնքան ժլատ էր օտարներու ի նպաստ արտայայտութիւններ ընելու մէջ, ի միջի այլոց աւելցուց.– «Հայկական հոգին, որ միեւնոյն հալածանքներն ու նուաստացումները կրեց ինչպէս ռումէն ժողովուրդը, կ'ապրի լուսապանծ, յաւիտենապէս երիտասարդ եւ լիահաւատ թէ իր հայրենիքը յարութիւն պիտի առնէ դարաւոր նուաստացումներէն եւ չղթաներէն: Այն ատեն այսօրուան ուխտաւորները ետ պիտի տանին արուեստի գոհարները զորս փոխանակ կորսնցնելու օտարութեան մէջ, պահպանեցին սրբութեամբ ու զարգացուցին: Իր տեսակին մէջ առաջինն է այս ցուցահանդէսը ոչ միայն Պուքրէշի մէջ, այլ եւ ամբողջ Եւրոպայի, որ կրնայ անվարան կրկնուիլ Արեւմուտքի մեծագոյն մշակոյթի կեդրոններու մէջ»:

Գովասանական յօդուածներ երեւցան ռումանական ուրիշ թերթերու մէջ եւս, ինչպէս Վիիթօրուլ, օրկան ռումէն ազատական կուսակցութեան, Տրեփթաթէա, օրկան ռումէն ազգայնական կուսակցութեան, Ընտրեփթարէա,

օրկան Մարաջախտ Ավերեսքուի ժողովրդական կուսակցութեան, Ռամբա, Ունիվերսուլ Լիբերար, Գուվըռնըմուլ եւ մշակութային այլ թերթերու մէջ:

Նկարչութեան բաժինը հարուստ էր յայտնի վարպետ նկարիչներու գործերով, որոնցմէ կարելի է յիշել Այվազովսքիի, Խտկար Շահինի, Սարգիս Խաչատուրեանի, Գէորգ Բաչինջաղեանի, Գր. Շիլթեանի, Վարդան Մախոխեանի, Ալ. Սարուխանի եւ Ռաֆայէլ Շիշմանեանի ստեղծագործութիւնները:

Մանրանկարչութեան բաժինը ունէր մօտաւորապէս 40 ձեռագիրներ, երկու նկարչազարդ աւետարաններ՝ 1360-ին գրուած, Վենետիկի Միաբանութեան սեփականութիւն, 4 ուրիշ աւետարաններ՝ գրուած 1346-ին, 1349-ին, 1655-ին եւ 1664-ին, բերուած Կեղտա հայաքաղաքի Թանգարանէն, Եաչի սեփականութիւն, այժմ Պուքրէշի Թեմ. Խորհուրդի քով ի պահ գրուած 1351—ին գրուած աւետարան մը, Պոթոշանէն բերուած եւ 1324-ին գրուած ուրիշ աւետարան մը, ինչպէս նաեւ եկեղեցական նկարչազարդ եւ պարզ այլ արժէքաւոր ձեռագիրներ:

17-րդ եւ 18- դ դարու գեղեցիկ տպագրական գործեր Վենետիկի, կ. Պոլսոյ, Ամսթերտամի, Մարսիլիոյ, Թրիէստի եւ Էջմիածնի տպարաններէն, կաշեպատ եւ արծաթեայ զարդերով, որոնք կը յայտնաբերէին ինքնուրոյն արուեստ մը:

Հիացում պատճառեցին խորանի 10 վարագոյրները, որոնք հայկական արուեստի ուրիշ մէկ ճիւղը կը ներկայացնէին: Անոնք 16-18-րդ դարերու գործեր էին, աշխատուած Թոքաթի, Խթանպուլի եւ Հնդկաստանի մէջ, եւ կը պատկանէին Ֆօքշանի, Եաչի, Սուչավայի, Կալացի եկեղեցիներուն եւ Վենետիկի Միաբանութեան:

Ցուցադրուած էին մետաղէ եւ փայտէ քանդակուած կամ փորագրուած անօթներ, սկիհներ, խաչեր, գաւազաններ, գօտիներ, վակասներ, 16-րդ դարու խոյր մը, Քէօթահիոյ յախճապակիներ, 16-18րդ դարերու ասեղնագործ սաղաւարտներ, խոյրեր, ուրարներ եւլն.:

Ցուցադրուած էին նաեւ հայկական երաժշտական գործիքներ, որոնց մէջ կային աշուղական քեմանչաներ, թար, ծնծղայ եւլն.:

Ցուցահանդէսը աննախընթաց յաջողութիւն գտաւ, արժանացաւ Վեհապետին, մայր թագուհի Մարիայի եւ իշխանուհի Իլիանայի մասնաւոր ուշադրութեան: Նախարարներ, յայտնի փրոֆէսորներ, եւ ընդհանրապէս երկրին ընտրեալ անձերը եւս այցելեցին այս անզուգական ցուցահանդէսը:

ՀԱՑ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ՀԵՏՔԵՐ ՌՈՒՄԷՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՑՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐՈՒ ՎՐԱՑ

Հայ ճարտարապետութեան հանճարը՝ որ հայ մշակոյթի փառքերէն կը հանդիսանայ, ստեղծեց իր հրաշակերտները հայ եկեղեցիներով: Հայ ճարտարապետական ոճը՝ իր ազդեցութիւնը տարածեց նաեւ ռումէն ճարտարապետութեան վրայ: Այս պարագան ընդգծուած է գրեթէ բոլոր հին ու նոր գիտնական-հետազօտողներուն կողմէ: Անոնց առաջիններէն էր Փրոֆ. Կր. Թոչիլեսքու, որ կը հաստատէր այն «խնամութիւնը» զոր գոյութիւն ունէր Գուրթէա տէ Արճէշի եկեղեցւոյ ճակատի զարդարանքներուն եւ Հայաստանի յուշարձաններու զարդարանքներուն միջեւ: Ուրիշ մը՝ Պ. Փ. Հաժտէու, հիացած Արճէշի եկեղեցւոյ տարաշխարհիկ տեսարանէն, իրեն կը թուէր թէ ան չատ հայկական էր, եւ նոյնիսկ կը փորձէր հաստատել թէ Վանի շրջանէն գաղթած եւ եկած հայ վարպետներու ձեռքով չինուած էր եկեղեցին: Ա. Շուազի (A. Choisy) կը հաստատէր թէ ստորին Դանուբի հովիտին մէջ կառուցուած Գուրթէա տէ Արճէշի, Թըրկովիշթէի, Տրակոմիրնայի եկեղեցիները, չունին ոչ մէկ զարդ որ հայկական չըլլար[1]*: Փրոֆ. Կ. Պալչ 1911–ին իր մէկ ուսումնասիրութեան մէջ նշմարած էր հայ ճարտարարուեստի ազդեցութիւնը Գոզիա վանքին եկեղեցւոյն վրայ: Մանրամասն ուսումնասիրութենէ մը վերջ, Կ. Պալչ կ'եզրակացներ թէ Մոլտովայի եւ Վալահիոյ յուշարձաններու զարդական ճարտարապետութեան սկզբնաղբիւրը արեւելեան է եւ հայկական:*

Ճարտարապետական գիծերու առանձնայատկութեամբ եւ մանաւանդ քանդակներու այնքան հարստութեամբը, պատերու արտաքին երեսներուն վրայ, Գուրթէա տէ Արճէշի եկեղեցին եւ Տեալու վանքը ունին աչքառու նմանութիւններ Հայաստանի ճարտարապետութեան զարդարուեստին հետ: Անշուշտ դիւրին չէ ճշդել այն ճանապարհը ուրկէ հայկական արուեստը թափանցած է Ռումանիա: Ամէն պարագայի, սկսեալ 15–րդ դարէն, Մոլտովայի եւ Վալահիոյ մէջ՝ Գոզիա վանքին եւ ուրիշ եկեղեցիներու արտաքին զարդերուն, քարէ հիւսուածքներուն, զարդաքանդակներուն, ծաղկաձեւ զարդերուն եւլն. ծագումը պէտք է փնտռել Հայաստանի արուեստին մէջ: Գուրթէա տէ Արճէշի եկեղեցիին հարուստ զարդաքանդակները հայկական մօթիֆներու իսկական հաւաքածոյ մը կը հանդիսանան:

Գուրթէա տէ Արճէշի եկեղեցին՝ կառուցուած 1512–1517 տարիներուն, իր ոճով, հարուստ զարդարանքով եւ գեղեցկութեամբ, միակը կը հանդիսանայ Եւրոպայի հարաւ–արեւելեան մասին մէջ գտնուող եկեղեցական կոթողներէն.– «Եթէ Սողոմոնի Տաճարին կամ Ցուստինիանոս Կայսրին կառուցած Ս. Սոֆիա եկեղեցիին ծաւալը չունի, սակայն անոնց մէջէն գեղեցկագոյնն է»,

---

[1] *A. Choisy: Histoire de l'Architecture, tome II.*

կը յայտարարէր Աթոռ Ս. Լեռան վանահայր՝ կավրիլ Փրոթը[2], որ ներկայ էր Գուրթէա տէ Արճէշի եկեղեցիին օծման հանդիսաւոր արարողութեանց՝ 15 Օգոստոս 1517-ին, կամ ճանապարհորդ Փաուլ Տէ Ալէփփօ[3], որ մօտաւորապէս դար ու կէս յետոյ՝ Յունուար 1657-ին այցելած էր այս եկեղեցին, Սուրիոյ Մակարիոս Պատրիարքին հետ, կը գրէր իր Travels of Macarius, Patriarch of Antioch հատորին մէջ (ed. P. C. Balfour, London, 1836)։– «Շատերէ լսած էի թէ Վալահիոյ այս շրջանին մէջ գոյութիւն ունի իշխանական վանք մը, որուն ճարտարապետական գեղեցկութիւնը իր հաւասարը չունի, մանաւանդ իր արտաքին գեղազարդութեամբ, որովհետեւ ան արտաքնապէս չատ աւելի գեղեցիկ է քան ներքնապէս, քանդակազարդերը բազմերանգ են եւ ոսկիով պատած»։

Եկեղեցական ճարտարապետութեան մէջ ուրոյն տեղ գրաւող Արճէշի վանքը չատ տպաւորիչ է իր քանդակներով[4]. պարանի նման պատերու գօտինեբով, որոնք բաղկացած են չատ մը տարբերէ հիւսուած թելերով՝ մերթ դէպի աջ, մերթ դէպի ձախ, անոնց վրայի տախտակներով եւ ստորին մասին վրայ եղող մէկը միւսէն տարբեր հարուստ վարդազարդերով (rosaces), եռակոնքեբով (tricone), աղեղնակերպերով (arcature), քիւերով (cornise), որմնասիւնեբով (colonne angagee), կորընթարթերով (claveaux a joints), ծաղկաձեւ զարդեբով (palmette), հիւսակներով (entrelacs), երկրաչափական կամ կենսաբանական (biologique) զարդարանքներով, ծակոտին (a jour), ջղաձեւ (nervure) եւ բարձրաքանդակներով (a fort relief) կամ արտակարկառ (en relief) ու առընթեբադրուած (juxtaposition) ուր կը յարգուին համաչափութիւնը, համեմատութիւնը, պերճութիւնն ու նրբութիւնը, ուր քննադատ աչքն ու ոգին ոչինչ պիտի գտնէր ուղղելու, ոչ մէկ աւելորդադրութիւն, ոչ մէկ պակասութիւն։։ 1860-ին յայտնի գերմանացի ճանապարհորդ Ռայսընպերկեր (Reissenberger) կ'արտայայտուէր սա կերպով.– «Խորաքանդակները չէնքին կու տան հարուստ ու ճարտար կերպարանք մը, որ միայն հիացում կը պատճառէ, եւ առանց չափազանցութեան, կրնայ դասուիլ ամէն ժամանակներու եկեղեցական գեղեցկագոյն ճարտարապետական կոթողներու շարքին, որուն նմանը թերեւս գըտնուի միայն հնագոյն տաճարներու մէջ։ Գեղազարդերու այս չռայլութեան մէջ է որ կը յայտնուի հայ արուեստի ինքնատիպ ոճի ազդեցութիւնը, առաւել եւս ապացոյցը հայու տրուած տիտղոսին՝ «ճարտարապետ ի քար»։

Գուրթէա տէ Արճէշի վանքին հայկական ոճի մասին, ժամանակին մատնանշումներ ու ակնարկութիւններ եղած են բազմաթիւ մասնագէտներու կողմէ, որոնց կարգին Թ. Թորամանեան՝ «Նիւթեր Հայ Ճարտարապետութեան Պատմութեան», Օկիւսթ Շուազի (A. Choisy:Histoire de l'Architecture), Ֆրանց Եաֆէ (Frantz Jaffet, Die Bishoeflische Kloster kierche in Curtea de

---

[1] St. Metes: Zugravii Bis. Romanesti, Cluj, 1928, p. 27.
V. Bratulescu, Frescele dela Manast. Neagoe dela Arges, 1942, p. 25.

[2] Ibid., p. 25.

[3] Ibid., p. 27.

[4] N. Ghica Budesti, Evol. Archit. in Muntenia, p. 24.

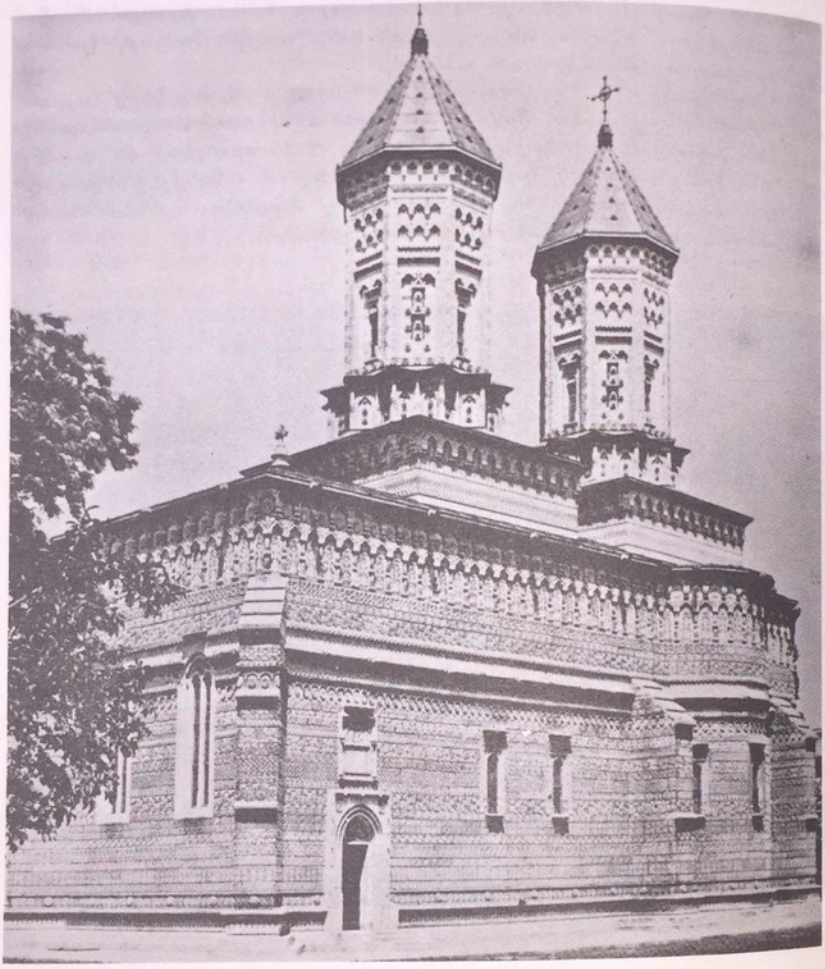
Arges in Rumaenien, Berlin, 1911), Նիքոլայէ Եորկա՝ «Ռումէն Արուեստը, Ռումէններու Պատմութիւնը», Պ. Փ. Հաժտէու (1887, Etymologicum Magnum), Փրոֆ. Ա. Քսենոփոլ՝ «Ռումէններու Պատմութիւնը», Փրոֆ. Կ. Թոչիլեսքու՝ «Արճէշի Վանքը», Փրոֆ. Փ. Գոնսթանտինեսքու-Եաշ՝ «Ռուս հին ճարտարապետութեան ազդեցութիւնը ռումէն հին ճարտարապետութեան վրայ», Փրոֆ. Կիքա-Պուտեշտ՝ «Ճարտարապետութեան յեղաշրջումը Մունդէնիա մէջ», Վ. Պրըթուլեսքու՝ «Իչխան Նեակոյէի Արճէշի եկեղեցւոյ որմնանկարները», Փրոֆ. Վլատ Պընըցեանու՝ «Հայերը Ռումէն կեանքին ու պատմութեանը մէջ», Փրոֆ. Օ. Թաֆրալի՝ «Արուեստներու Պատմութիւնը», Փրոֆ. Ալ. Պուսոյիչեսքու՝ «Հայկական ազդեցութիւններ ստորին Դանուբի կրօնական ճարտարապետութեան վրայ» եւ ուրիշներ:

Մոլտովայի մէջ՝ եաշ քաղաքի Sf. Trei Ierarchi (Սրբոց Երից Հայրապետաց՝ Բարսեղ Հայրապետ, Ցովհ. Ոսկեբերան եւ Գրիգոր Աստուածաբան) եկեղեցին, կառուցուած 1639-ին Պոլսեցի հայ ճարտարապետի մը կողմէ, ինչպէս անունով, հակառակ որ անունը յոյն ծագում ունենալ կ'ենթադրէ, առատ է ոլորազարդերով եւ նոյնիսկ եկեղեցւոյ մարմինը, որ մեծ մասով զարդաքանդակուած է հայկական ոճի հետեւողութեամբ:

Գուրթէա տէ Արճէշ վանքը

Անհնար չենք կրնար թողուլ սկզբնական նմանութիւնները, որոնք գոյութիւն ունին Մոլտովական կամարաղեղներու սիստեմին եւ Հայաստանի քարէ ճարտարապետական կոթողներուն միջեւ, ինչպէս կը տեսնուի Անահին վանքի ժամատան մէջ, 10–13–րդ դար: Նոյնպէս հետաքրքրական է բաղդատութիւն ընել Մոլտովական քարէ կլորաձեւ կամարներու ուղը աղեղներով ձե-

Նաշի ռումէն Թրէյ Երարհ վանքը

ւին, հայկական վանքերու ժամատան վեցական կիսաբոլոր աղեղներով ձեւին հետ: Այս երկու սիստէմները (հայկական եւ մոլտովական) տարակուսական պէտք չէ թուի: Հայկական մտքին ներմուծումով, անոր մշակումը մոլտովական ճարտարապետութեան կռմինտրի ձեւերուն վրայ, կրնայ ըլլալ արդիւնքը տեղական ճարտարապետներու եւ հայ գաղթական վարպետներու համագործակցութեան, որ գոյութիւն ունէր Մոլտովայի մէջ 14–րդ դարուն:

Բացառիկ ծաղկում կը ստանայ քարի քանդակագործութիւնը՝ գօտիներու, դռներու, լուսամուտի չրջանակներու եւ սանդուխներու սիւներու վրայ, որոնք մանաւոր վարպետութեամբ կոփուած զարդարուած եւ զարմանալի բազմազանութեամբ մուտք գործած են ռումէն ճարտարապետութեան վարպետներուն:

Հայկական բնակարանի տիպ Մոլտովայի հայոց

Աւելի վերջը, ճարտարապետներ իրենց իբրեւ օրինակ առին Գուրթէա տէ Արճէշի եկեղեցիին ճակատը բարձրաքանդակ աշխատուած եւ կոյր առդեղնաւորներէ (arcade) կազմուած կլորաձեւ չինուածներու արտաքին տեսքը. 18–րդ դարու քարակոփներ վերստին կը սկսին համակրիլ լուսամուտներու եւ դուռերու երկրաչափական եւ ծաղկաձեւ զարդարանքներուն, որոնք այնքան թանկագին էին 16–րդ դարու սկիզբը աշխատող վարպետներուն:

17–րդ դարու առաջին կէսի վերջաւորութեան Պուքրէշի մօտ Փլումպուիթա վանքին լուսամուտներուն վրայ կ'երեւին քարէ զարդարուած շրջանակներ, երկրաչափական քանդակներով, իսկ Կոլէշթի մէջ, լուսամուտներու շրջանակներ՝ հայկական ոճի զարդարանքներով աշխատուած:

Տրակոմիրնա վանքին կրած հայկական ազդեցութիւնը, մանաւանդ կիսաբոլոր գաւիթին վրայ գմբէթով մը, անվիճելի է. կիսաբոլոր ձեւերը հնուց յատկանիշն են շատ մը հայկական եկեղեցիներու: Ս. Հռիփսիմէի յատակագիծը, որ այնքան առանձնայատուկ է հայկական արուեստին, կը պարունակէ 4 կոգակներ (abside) որոնք կիսակլոր կը վերջանան:

Ռումանական եկեղեցիները օգտագործեցին եռակոնք (treffat) յատակագիծը որ հին ժամանակներէ ի վեր կը գործածուէր հայ ճարտարապետներու կողմէ: Էջմիածին ու Ս. Հռիփսիմէ եկեղեցիներու յատակագիծերը եռակոնք են:

Հայկական ազդեցութիւնը հայ վարպետներու միջոցաւ մուտք գործեց ռումէն արուեստի ճիւղերուն մէջ, հոն փոխադրելով արեւմտեան զարդական մօթիֆներ:

Ռումէն ճարտարապետութիւնը կրնայ ունեցած ըլլալ հայկական ազդեցութիւն հայ գաղթականներու ժամանումէն շատ առաջ ալ. ռումէն զոյգ իշխանապետութիւնները, մանաւանդ Մոլտովան, կապեր ունէին Խրիմի մէջ գտնուող հայերուն հետ, հաստատելով վաճառականական ճամբաներ՝ որոնց միջոցաւ նաեւ սերտ յարաբերութիւններ:

Ճարտարապետական զարդարանքի տարրերն էին գօտին (պարոյրը), երկրաչափական զարդարանք, ծաղկաձեւ (floral), կենդանաձեւ (zoomorphique) եւ սկաւառակներ եւլն.:

Գօտին, որ կը շրջապատէ եկեղեցին, երկու տեսակ է. մէկ տեսակը պարզ, ատամնաւոր, իսկ միւսը վայելուչ, լարի մը ձեւով ոլորուած:

Ոլորածի տարրերը աւելի ստէպ զանազան երկիրներու կողմէ օգտագործուած են քիւերու, դուռերու եւ պատուհաններու շրջանակներուն մէջ: Մոլտովայի եկեղեցիներուն այս գօտի–զարդը շատ նմանութիւն ունի Գեղարդի եւ Ծղիի եկեղեցիներու գօտիներուն հետ:

Երկրաչափական եւ ծաղկաձեւ մօթիֆներու համադրութիւն մըն է զարդաքանդակը, ոմանք աշխատուած են ծակոտ (a jour). այս ձեւի զարդարանքներ ունին Գուրթէա տէ Արճէշի, Տեալուի եւ Գոզիա վանքերու եկեղեցիները: Այս ձեւը հայկական արուեստի մասնիկներէն է:

Կենդանաձեւ զարդարանքներ – առիւծ, կորճ (griffon), եղջերու – որոնք կը զարդարեն ռումանական եկեղեցիներու կարգ մը երեսները, 16-20 սմ. տրամագիծով խեցեղէն սկաւառակներ են: Ասոնց նմանութիւնները կան Սանահինի եւ Գեղարդի եկեղեցիներու պատերուն վրան:

ՀԱՄՔԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ԱՐՀԵՍՏԱԿՑԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՀՈԳԵՒՈՐ ԵՒ ԿՏՐՃՆԵՐՈՒ ԵՂԲԱՅՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ընդհանուր ակնարկ.– *Միջին Դարուն, պատմական տարբեր պայմաններու տակ ու բազմապիսի անուններով զանազան երկիրներու մէջ ծնունդ առած են համքարութիւններ, արհեստակցական ընկերութիւններ ու եղբայրութիւններ: Բիւզանդիոնի մէջ 9–րդ եւ 10–րդ դարերուն, Իտալիոյ մէջ՝ Վենետիկ եւ Պոլոնիա՝ 11–րդ դարուն* Arti, Afficii *կամ* Credenze *անուններու տակ, 12–րդ դարուն Ֆրանսայի մէջ՝* Metiers, Corporations *կամ* gildes, *Անգլիոյ մէջ՝* craft gildes *կամ* trades gildes, *դարձեալ նոյն դարուն Գերմանիոյ մէջ՝* Amter, Handwerk, Gilde, Innungen, Meisterschaft, Bruderschaft *կամ* Gewerke, *աւելի վերջ Աւստրիոյ մէջ՝* Zunft *կամ* Zeche, *Հունգարիոյ եւ Լեհաստանի մէջ՝ 13–րդ դարուն՝* Gehek *կամ* Zeche *անուններու տակ, Ռուսաստանի մէջ նոյնպէս նոյն դարուն* Bratstvo *անուան տակ, կազմուեցան համքարութիւններ եւ եղբայրութիւններ: Ասոնք յառաջացան պատմական այնպիսի շրջանի մը ընթացքին, երբ արտադրական ուժերը ընկերային պահանջ մը կը ներկայացնէին:*

Ուրիշ խօսքով՝ անոնք ծնան ու զարգացան Միջին Դարու սկիզբներուն, երբ ժողովուրդներու սպառումը յարաբերաբար անոնց արտադրական կարողութիւններուն, չատ ցած էր: Անոնք իրենց գոյութիւնը պահեցին այնքան ատեն որքան ատեն անոնք յաջողեցան բաւարարել ժողովուրդներուն պահանջները: Բայց երբ դէմ յանդիման գտնուեցան գերճուն հանրութեան մը, եւ անկարող եղան զանոնք գոհացնելու, իրենց հաստատած կանոններով ուզեցին արգելք հանդիսանալ տնտեսական նոր արտադրութեան միջոցներու, որոնք հետզհետէ կը չատնային: Համքարութիւնները ու եղբայրութիւնները չկրցան երկար ժամանակ դիմանալ, եւ յաջորդաբար սկսան լուծուիլ:

Տնտեսական օրէնքները յարեւնման են ընկերային օրէնքներուն: Անոնք վերացական սիստէմի մը մէջ ամփոփումն են տուեալ պատմական չըրջանի մը մէջ ընկերային պահանջներուն: Այս սիստէմները կը տեւեն այնքան ատեն որքան ատեն անոնք կրնան գոհացում տալ այն պահանջներուն՝ որոնց շնորհիւ ծնունդ առած են, եւ անմիջապէս որ պահանջները դադրին, կ'ենթարկուին փոփոխութեան, քայլ առ քայլ տեղի կու տան ուրիշ սիստէմներու՝ որոնք կը յարմարին ընկերային նոր կացութեան:

Այսպէս եղաւ արհեստակցական ընկերակցութեանց ճակատագիրն ալ: Հետաքրքրական ակնարկ մը համքարութեանց վախճանին ակնբախ պիտի ընէր մեր հաստատումը թէ անոնք զանազան ապրանքներու արտադրութեան արգելք կը հանդիսանային, կը սահմանափակէին մրցանքը (concurence) *անհատներու միջեւ, որովհետեւ արհեստ սորվիլ ուզողներուն թիւը եւ անոնց տեւողութիւնը համքարութիւններն էին որ կ'որոշէին: Պայմաններ կը հաստատուէին վարպետ*

դառնալու, ինչ որ կաշկանդում կը նշանակէր, եւ թէ այս կաշկանդումները չըլլային, անկասկած որ այն արհեստը ուրիշ անհատներ պիտի ընդգրկէին։

Այս նկատառումներով է որ ֆրանսական յեղափոխութեան չրջանին՝ 15 Փետրուար 1791–ին, հաւկաղրուեցան դադրեցնել համքարութեանց գործունէութիւնը եւ լուծել զանոնք, որովհետեւ աճող ժողովուրդը չէր բաւարարուէր համքարութեանց արտադրութիւններով. ուրեմն պէտք էր չատցնել արտադրութիւնը։ Նոյնը ըրած էր նաեւ Լուտովիկոս 16–րդի Ընդհ. Քննիչ՝ Փինանսներու Նախարար Թիւրկօ՝ անկէ 15 տարի առաջ՝ 22 Փետրուար 1776–ին նոյն նկատումներով, բայց անիկա չկրցաւ երկար տեւել, հազիւ քանի մը ամիսներ միայն, որովհետեւ նոյն տարուայ Օգոստոսին ան կը փոխարինուէր Մօրբբայով (Maurepas)։

* * *

Մոլտովայի եւ Թրանսիլվանիոյ հայաշատ քաղաքներուն մէջ –Պոթոշան, Եաշ, Ռոման, Պաքըու, Կեռլա Հայաքաղաք, Տումպրըվէն (Եղիսաբէթուպոլիս)–, հայերն ալ ունէին իրենց համքարութիւնները ու եղբայրութիւնները՝ ծնունդ առած 17–րդ դարու վերջերուն։ Ասոնք իրենց յատուկ կանոնագրութիւններով արհեստակցական կազմակերպութիւններ էին, որոնց նպատակն էր օգնել իրենց անդամներուն, մասնաւորապէս պաշտպանել ձախողածներուն նիւթական չահը։ Այս ձեւով անոնք նպաստեցին արհեստներու եւ առեւտուրի կենդանացման։ Հաստատեցին կաշեգործներու եւ խաղախորդնեբրու եղբայրութիւնը (Communitas Cerdonum), Մուշտակագործներու եղբայրութիւնը (Fraternitas Pellitum), Կօշկակարներու եղբայրութիւնը (Fraternitas Sutorum), Մսավաճառներու եղբայրութիւնը (Carnificum Fraternitas), Բուրդ հիւսողներու եղբայրութիւնը (Lanifices Fraternitas), Վաճառականաց եղբայրութիւնը (Fraternitas Negociatorum) եւ ուրիշներ։ Կեռլա Հայաքաղաքին մէջ Մաշկագործներու եւ Վաճառականներու եղբայրութիւններ ծնունդ առին 1700–ին, նոյնանուն քաղաքի հիմնադիր Վրզարեան Եպիսկոպոսի միջոցաւ։ Իսկ եղիսաբէթուպոլսոյ (Տումպրըվէն) այլ եղբայրութիւնները հիմնուեցան ԺԸ դարու վերջին քառորդին։

Զուգընթաց այս եղբայրութեանց, նոյն ժամանակներուն ծնունդ կ'առնէին նաեւ «Կտրիճվորաց» եղբայրութիւնները, որոնք բացի իրենց վերյիչեալ պարտաւորութիւններէն ունէին նաեւ hոգեւոր պարտականութիւններ, կրօնական նպատակներու ծառայող, որոնցմէ էր խորանի հոգածութիւնը, հայթայթել եկեղեցիին հարկ եղած մոմն ու գինին, տալ անդամներուն հոգեւոր դաստիարակութիւն եւ համախմբել զանոնք եկեղեցւոյ չուրջը։

«Կտրիճվորաց» եղբայրութիւնները ընդհանրապէս երիտասարդական կազմակերպութիւններ էին, որոնց գոյութիւնը Մոլտովայի եւ Թրանսիլվանիոյ մէջ, ինչպէս նաեւ Պուքովինայի եւ Կալիցիոյ մէջ, յիշուած է 17–րդ, 18–րդ եւ 19–րդ դարերուն՝ «Պրաստավա» կամ «Պատանեկան Ընկերութիւն» անուններու տակ։ Անոնց կանոնագրերը ընդհանրապէս կը վաւերացուէին կաթողի-

կոսներու կողմէ՝ համարուելով ազգային հաստատութիւններ։ Յովսէփ Արք. Արղութեանց, որ ատեն մը Մոլտովայի եւ Պասարապիոյ Առաջնորդ եղած էր, կը վկայէ թէ Սիմէոն կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Յունիս 14, 1780 թուակիր կոնդակով արտօնած է Սուչավայի մէջ «Կտրիճ»ներու եղբայրութեան գոյութիւնը, որուն կանոնագիրը արդէն անգամ մը վաւերացուած էր 18–րդ դարու սկիզբին, Աղեքսանդր Ջուղայեցի կաթողիկոսին կողմէ։ Պոթոշանի եկեղեցիին պատկանած եւ այժմ Ռումանահայ Թեմ. Խորհուրդի արխիւներուն մէջ գտնուող կանոնագրէ մը, 1690–ին (գրուած Թրանսիլվանիոյ Ճուրճով–Սէն Միքլօշ, այժմ Կէօրկէն) քաղաքին մէջ[1], կը տեղեկանանք թէ Սուչավայի Զամքա–Ս. Օգսենտ վանքի նախկին վանահայր Օգսենդիոս Վրդ. Վրզարեան (Վրզարեանցու) կանոններ կը սահմանէ Պոթոշան, Եաշ եւ Ռոման քաղաքներու «Կտրիճներ»ու եղբայրակցութեանց համար։ Այս կանոնները խմբագրուած էին եղիազար կաթողիկոսի օրով՝ 1690 Սեպտեմբեր 12–ին։ Վերահաստատելով այս կանոնները, Վրզարեան Եպիսկոպոս անոնց հիման վրայ կը պարտադրէր «Կտրիճներ»ը, որ

ա. Իրենց ուխտի կատարման օրը խոստովանին եւ հաղորդուին։

բ. Ամէն կիրակի ներկայ ըլլան Ս. Պատարագին, թերացողները պիտի ենթարկուին տուգանքի ըստ իրենց հանգամանքին. եթէ պարզ կտրիճ է՝ մէկ չեչտակ պիտի վճարէ, իսկ եթէ Վաստահ է, երկու չեչտակ։

գ. Ներկայ ըլլալ ժողովուրդէն որեւէ մէկուն թաղման ու փոս փորելուն, թերացողը պիտի վճարէ վերի տուգանքին կրկինը։ Նոյնպէս ժողովուրդէն որեւէ մէկուն հարսանիքին։ Թերացողը կ'ենթարկուի նոյն տուգանքին։

դ. Իբրեւ անդամագրութիւն (մուտքի դրամ) պիտի վճարէ գումար մը ըստ իր կարողութեան։

ե. Նչանտուքի առթիւ կտրիճին բաժինն է մէկ կարմիր ոսկի։

զ. Վաստահ–ը պէտք է լաւ տնտեսէ եւ չահեցնէ եղբայրակցութեան դրամը։ Հասոյթները կը բաղկանան «Մննդեան Աւետիս»ի, Զատկի «Հայր Մեր»ի, պսակի, թաղման, եւլն. առիթներով ստացուած նուէրներէն։ Ամէն տարի Վաստահ–ը պէտք է հաշիւ տայ եկեղեցապանին, ժողովուրդին եւ եղբայրութեան առջեւ։

է. Ամէն կտրիճ պարտաւոր է խաղաղասէր ըլլալ եւ հնազանդ՝ իր մեծաւորներուն, եղբայրութեան անդամներուն եւ Վաստահ–ին։ Ամէն ծնողք պարտաւոր է իր 12 տարեկան տղան պատանեաց ժողովին բերել եւ վճարել «Պերպենճայ» կոչուած մուտքի տուրքը. այսպիսով տղան եղբայր կ'ըլլար միւսներուն, եւ հաղորդ Ս. Էջմիածնի օրհնութեան։ Աւելի փոքրերը պարտաւոր չէին անդամագրուիլ։

Կտրիճներու եղբայրութեան հոգեւոր պարտականութիւններէն մէկն ալ եկեղեցիներու նորոգութիւնն էր։

[1] *Gr. Goilav, Armenii intemeietori..., Buc. 1909, p. 9.*

Աղջկանց կամ Տիկնանց Եղբայրութիւնը Ս. Աւետման եկեղեցիին կողքին զատ մատուռ–աղօթարան մը չինել կու տայ 16 Յուլիս 1732–ին, յանուն Ս. Յովակիմայ եւ Աննայի, որուն յիշատակարանը հետեւեալն է.–

ՅՄԻ ՏՆ 1732 ՈՒԼԻՍ 16 ՍԿԶՆ
ԵՂԵՒ ՇԻՆԹԵ ԱՅՍ ՄԱՏՈՒՐԻՍ
Ի Պ. ՍՐԲՑՆ ՕՎԱ. ԵՒ ԱՆԱՅԻ
ԱՐԴՄՔ ԵՒ ԳՈՒԻՔ ՀՑՔՂՔԻ
ՊՐԿՇՏ ԿԱՆ. ՑԵՂԲՐԿՅԹԵ.
ԱՇԽՏԹԲ. ՑՐ. ՏՐ. ՄԻՆՍ. ԹՐՄՆ.
ԵՒ ՊԱՂ. ԳԻՐԳԻ ԴՕՏՐՆՑ.

այսինքն՝

ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1732, ՅՈՒԼԻՍ 16, ՍԿԻՋԲՆ
ԵՂԵՒ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ԱՅՍ ՄԱՏՈՒՐԻՍ
Ի ՊԱՏԻՒ ՍՐԲՈՑՆ ՅՈՎԱԿԻՄԱՑ ԵՒ ԱՆՆԱՅԻ
ԱՐԴԵԱՄԲՔ ԵՒ ԳՈՑԻՒՔ ՀԱՑԱՔԱՂԱՔԻ
ՊԱՐԿԵՇՏ ԿԱՆԱՆՑ ԵՂԲԱՑՐԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ՅԱՐ. ՏՒՐ ՄԻՆԱՍ ԹՈՐՈՍԵԱՆԻ
ԵՒ ՊԱՏՈՒԵԼԻ ԱՂԱ ԳՐԻԳՈՐԻ ԴՕՏՒՐԵՆՑ։

Ամենասուրբ Անուան Յիսուսի Եղբայրութիւնը որ գոյութիւն ունէր կեռլա Հայաքաղաքի մէջ 18–րդ դարուն, թողած է քարէ արձանագրութիւն մը, որ կը յիշատակէ երբեմնի իր ժողովատունը Մայր եկեղեցիի կողքին։ Անոր պարունակութիւնը հետեւեալն է.–

ՇԻՆԵՑԱՒ ԺՈՂՈՎԱՏՈՒՆՍ ԱՅՍ
ՑՏՈՒԿ ՎՍ ԵՂԲԱՐՑ ԱՄԵՆԱՍԲ
ԱՆՈՒԱՆՆ ՑԻ։ Ի ԺՄՆԿՍ ԱՒԱԳՒՐ
ՅԻԹԵ ԳԵՐՑ. ՏՐ ՄԻՆՍԻՆ ԹՐՍԵՆ
ԲԼՒՊ։ ԳԵՐՑ ՏՐ ՂԿՍ ՍՏԵՓ։ ԳԱԲ
ՒԼԱՆ։ ՏՐ ԽՋԿԻՆ ՄՆԿՆ. ՊԻՐՎԻԹԵ
ԱՂԱԽՆԿՍԻՆ ԹՐՍԵՆ. ԵՒ ԲՐՒՖ։ ՏՕ
ՆԻԿԻՆ ԱԿՈՐԵ։ ՖԿԱ։ ԳՐԻԳՈՐԻՆ ԽՋԿԻ
ՆՕԴՐԻՇ ՏՐՑԻ ՊՕԿՏՆԻՆ ՆՈՒՐ ՎՐԴՒ
ԻՃԱՆԻ ԽՐՀՐԴԱԿԻՑ ԽՋՏՐԻՆ ԸՇԴԸՐՊ. ԱՍ
ՎՏՐԻ։ ԹՎ։ ՌՄԲ։

ՇԻՆԵՑԱՒ ԺՈՂՈՎԱՏՈՒՆՍ ԱՑՍ
ՑԱՏՈՒԿ ՎԱՄՆ ԵՂԲԱՐՑ ԱՄԵՆԱՍՈՒՐԲ
ԱՆՈՒԱՆՆ ՑԻՍՈՒՍԻ: Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ԱՒԱԳԵՐ-
ԻՑՈՒԹԵԱՆ ԳԵՐՑԱՐԳԵԼԻ ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԻՆ ԹՈՐՈՍԵԱՆ
ՓԼԵՊԱՆՈՒՍ (*ժողովրդապետ*) ԳԵՐՑԱՐԳԵԼԻ ՏԷՐ ՂՈՒԿԱՍՈՒ
ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ. ԳԱԲ-
ԷԼԱՆ (*մատրան երէց*) ՏԷՐ ԽԱՉԻԿԻՆ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ. ՊԻՐՈ-
ՎՈՒԹԵԱՆ (*առեւնապետութեան*)
ԱՂԱ ՅՈՎԻԱՆՈՍԻՆ ԹՈՐՈՍԵԱՆ ԵՒ ԲՐՏՖԷԳՈՒՍԻՆ (*գահերեց*) ՏՕ-
ՆԻԿԻՆ ԱԿՈՒԲՇԱԵԱՆ. ՖԿԱ ԳՐԻԳՈՐԻՆ ԽԱՉԻԿԻ
ՆՈՏԱՐ ՏԻՐԱՑՈՒ ՊՕԿՏԱՆԻՆ ՆՈՒՐ- ՎԱՐԴԱՆԷ
ԻՃԱՆԻ. ԽՈՐՀՐԴԱԿԻՑ ԽԱՉԱՏՐԻՆ ԸՇԴՐՊՈՒԼԻ ԱՍ-
ՎԱՏՐԻ: ԹՎԻՆ ՌՄԲ 1753.

Փրոֆ. Ն. Եորկա «Պատմական Զուգակշիռ» իր հատորին մէջ կը յիշէ Սուչաւայի եղբայրութեան կանոնագիրքը, խմբագրուած 1673-ի Յունուարին, որ այժմ կը գտնուի Ռումէն Ակադեմիայի ձեռագրատան մէջ:

Կտրիճներու եղբայրութիւնները գոյատեւեցին մինչեւ անցեալ դարուն կէսերը: Անոնց ղեկավարները զանազան անուններ կը գործածէին: Պոթոշանի, Եաշի, Ռոմանի եւ Պաքըուի գլխաւորները կ'անուանուէին Վստահ կամ Վաթաֆ, ռումաներէն գլխաւոր իմաստով, կեռլայի Ս. Երրորդութեան եղբայրութեան ղեկավարը կը կոչուէր Պրեֆէգտ (լատիներէն Praefectus) որ նոյնպէս ղեկավար կը նշանակէ, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եղբայրութեան ղեկավարը՝ Տիրէգթոր· տնօրէն, իսկ Ս. Յովակիմայ եւ Աննայի տիկնանց եղբայրութեան ղեկավարը կը կոչուէր Աւագ Քոյր:

Պատմա-Բանասիրական Հանդէսի Թիւ 2-ին (1963) մէջ, Վ. Ռ. Գրիգորեան իր «Կտրիճվորաց եղբայրութիւնների մասին» գրած յօդուածը կ'եզրափակէ այսպէս·- «...Սկզբնաղբիւրների ուսումնասիրութեան չնորհիւ պարզել է, որ Երզնկայի եղբայրութեան նման քաղաքային կազմակերպութիւններ եղել են հաւանօրէն նաեւ Հայաստանի Անի եւ Վան քաղաքներում: Արտագաղթի հետեւանքով տարուել է հեռաւոր երկիրներ...»: Ռումանահայերը՝ Անիի գաղթականներ, իրենց հետ տարեր էին այն ժամանակի ազգապահպանման ազդակներէն մէկը եւս, կտրիճվորաց եղբայրութիւններու գաղափարաբանութիւնը:

ԾԱԳՈՒՄՈՎ ՀԱՅԵՑԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ. ԽՆԱՄԱԿԱԼ ԵՒ ՄՈԼՏՈՎԱՑԻ ՌՈՒՄԷՆ ՕՐԹՈՏՈՔՍ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՄԵՏՐՈՓՈԼԻՏԻ ՏԵՂԱՊԱՀ

ՄՈԼՏՈՎԱՑԻ ՌՈՒՄԷՆ ՕՐԹՈՏՈՔՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ 17–ՐԴ ԴԱՐՈՒ ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԵՍՆԱՄԵԱԿԻՆ

17–րդ դարու 70–ական թուականներուն Մոլտովայի Ռումէն Օրթոտոքս եկեղեցին ծանր պայմաններու տակ կը հիւծէր: Քաղաքական գետնի վրայ՝ Մոլտովայի մեթրոփոլիտութեան չուրջ երկու կուսակցութեանց անվերջ վէճերը, անապահովութիւնը զոր ստեղծուած էր թրքական կայսրութեան տատրածումով, թուրք–լեհ չարունակական պատերազմներու եւ այդ չրջանին ուսեալ, զարգացած բարձրաստիճան կղերականներու պակասի հետեւանքով, Մոլտովայի մէջ Օրթոտոքս եկեղեցին տագնապի տարիներ կ'անցընէր:

Ճիշդ է, ունէին Տոսօֆթէյ անունով չատ զարգացած, գիտուն մեթրոփոլիթ մը, հմուտ օտար լեզուներու՝ յունարէնի, լատիներէնի, սլաւոներէնի, սակայն երկպառակութիւնները գինքը քշած էին 1675–ին, մեթրոփոլիտութեան աթոռէն, իր հակառակորդ Ռոման քաղաքի առաջնորդ Թէոտոսիէ եպիսկոպոսի նենգութեամբ: Այս վերջինս լեցուած էր ոխով Տոսօֆթէյի դէմ, որ նոյնիսկ կրակի տուած էր վերջնոյն կառուցած Փրոպոթա անուն վանքը: Տոսօֆթէյ մեթրոփոլիտը սակայն պիտի վերադառնար իր աթոռին Երուսաղէմի պատրիարքին միջնորդութեամբը՝ 1673 Յուլիսին, եւ բազմէր գահին վրայ աւելի քան 11 տարիներ, որոնք չինիչ ու փայլուն չրջան մը եղան Մոլտովայի Ռումէն Օրթոտոքս եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ:

Թուրք–լեհ պատերազմը կը չարունակուէր Մոլտովայի սահմաններուն մէջ եւ երկրին երկու կուսակցութիւններէն՝ ազգայնական խմբակցութիւնը, գլխաւորութեամբ իշխանապետ Շտեֆան Փեթրիչէյքուի եւ մետրոփոլիտ Տոսօֆթէյի, Մոլտովայի փրկութիւնը կը տեսնէին քրիստոնեայ միացեալ բանակի մէջ՝ այսինքն ռուս, լեհ եւ գերման՝ ընդդէմ թուրքին:

1686–ին Մոլտովայի գահուն վրայ տարիէ մը ի վեր կը գտնուէր Գոնստանթին Գանթէմիր իշխանը, որ չէր ուզեր պատերազմի մասնակցիլ Լեհաստանի կողքին: Ցոհան Սոպիեսքի լեհ թագաւորը կը մտնէ Մոլտովայ, եւ սակայն չկարենալով երկար ժամանակ զայն գրաւումի տակ պահել, նահանջի ատեն եաչէն անցնելով քաղաքը կրակի կու տայ եւ իր բանակը կը թալանէ վանքեր ու եկեղեցիներ, եւ յետոյ անցնելով Սուչավա քաղաքէն՝ Ս. Ցովհաննէսի մասունքները կ'առնէ եւ Տոսօֆթէյ մեթրոփոլիտն ալ գերի կը տանի Լեհաստան 1686 Սեպտեմբերին: Տոսօֆթէյ հետը կ'առնէ ռումէն եկեղեցիի թանկարժէք զգեստներ եւ եկեղեցապատկան կալուածաթուղթեր:

Մոլտովայի մեթրոփոլիտական աթոռը թափուր կը մնայ 1686–1689 տարիներուն, հակառակ որ Գանթէմիր իշխանը քանի քանի անգամներ հրաւիրած էր Տոսօֆթէյ մեթրոփոլիտը որպէսզի վերադառնայ իր աթոռը, սակայն Յոհան Սոպիէսքի միշտ ձգձգած էր՝ ըսելով թէ երբ ժամանակը գայ, այն ատեն վերադառնալու իրաւունք պիտի տայ Տոսօֆթէյ մեթրոփոլիտին:

* * *

Իրականութեան մէջ, այն շրջանին երբ մեթրոփոլիտութեան աթոռը թափուր էր, գործերը կը վարէր Հուշ քաղաքի նախկին եպիսկոպոս Գալիստրաթ Վարդիկ: Ան հրաժարած էր Հուշի առաջնորդութենէն, Տոսօֆթէյ մեթրոփոլիտի թելադրութեամբ եւ խնամակալ (հոգաբարձու) նշանակուած՝ 15 Հոկտեմբեր 1686–էն մինչեւ 1689 թուականը:

Գալիստրու Վարդիկ, ուրիշ տեղ գրուած Գալիստ–, արդեօք ճիշդ չէ՞ր ըսել Գալուստ–, ո՞վ էր եւ ո՞ւրկէ եկած էր:

Սուչավայի շրջակայ գիւղերէն մէկուն մէջ քահանայ էր Վարդիկ, եւ երբ իր երէցկինը Մարիա, կը վախճանի, կուսակրօն կը դառնայ եւ աշխարհիկ կղերականը օրին մէկը չուչտակ եպիսկոպոս կ'օծուի: Կը սերէր Մոլտովայի ազնուական ընտանիքէ մը՝ Ուրսու Վարդիկ: Հայրը Սուչավայի շրջանի Վորնիչ (ընդհանուր դատախազ) եղած էր, համազօր արքունի մարալախտի կամ Palatine–ի, ռումէն ազնուականութեան բարձրագոյն տիտղոսներէն մէկը: Վարդիկ ընտանիքը տէրն էր շատ մը գիւղերու ու կալուածներու, զորս կը կառավարէին ֆէօտալական դրութեամբ:

1676–ին գինքը կը գտնենք իբրեւ Հուշի շրջանի եպիսկոպոս՝ օծուած Տոսօֆթէյ մեթրոփոլիտին ձեռքով: Մեթրոփոլիտը օծման ժամանակ օտարներու առջեւ կը վկայէր «որովհետեւ մեր մօտ կորսուեցաւ մատեանի ուսումը եւ շատ քիչ են անոնք որոնք կը հասկնան մատեանին լեզուն...»: Այդ քիչերէն էր Վարդիկ սրբազանը, գիտնական եւ բացառիկ անձնաւորութիւն մը որ կ'արդարացնէր Տոսօֆթէյ մեթրոփոլիտին պէս բարձր կղերականի մը գնահատանքը:

Գալիստ Վարդիկ սրբազանը հայ ծագում ունէր:

* * *

Վարդիկ գերդաստանը դարերու ընթացքին մեծ ծառայութիւն մատուցած է Մոլտովայի արքունիքին՝ իր անդամներուն ունեցած դիրքերովն ու հանգամանքներովը:

1530–1540 թուականներուն Փեթրու Ռարէշ իշխանի օրով, Ն. Եորկա կը յիշէ արքունի խորհրդական մը[1], 1539–ին կը յիշուի Պետրոս Վարդիկ՝ իբրեւ Սուչավա քաղաքին բերդին հրամանատար եւ գաղտնի թարգման, որ հաւանաբար այն Վարդիկ հրամանատարն էր որ գլխատուեցաւ Իլիաշ իշխանապե–

[1] *N. Iorga, Armenii si Romanii..., p. 64.*

տէն որպէս դաւադրութեան մը դեկավարը[2]: 1575–1583 տարիներուն Ցուրաչքու Վարդիկ[3] մը իբրեւ Հոթին բերդի հրամանատար եւ միաժամանակ Ստորին Մոլտովայի՝ այսինքն Դանուբէն մինչեւ Եաշ, ընդհանուր դաւուար կամ մարշալ: Ասոնք իրենց աստիճանին կարգով Տիվանին (մեծ խորհուրդին) մէջ երկրորդ տեղը կը գրաւէին: Ունէին բացարձակ իրաւունք դատելու եւ մահան դատապարտելու ոճրագործները, աւազակները ու եկեղեցիներու կողոպտիչները առանց իշխանին գիտակցութեան: Անոնք կը գործածէին ոսկիէ հիւսուած կապոյտ գաւազան:

Այնուհետեւ 1632–1645 տարիներուն կը յիշուի Ուրսու Վարդիկ[4] մը որ հաւանաբար Գալիստ Վարդիկ եպիսկոպոսի հայրն էր, իսկ 1679–ին Վասիլէ Վարդիկ մը՝ արքունիքի հրամանատար:

Մոլտովայի եւ Վալահիոյ միացումէն վերջ, Ռումանիոյ իշխանապետ ընտրուած՝ Ալեքսանտր Գուզայի կինը Վարդիկ ընտանիքէն սերած էր:

Լեմպերկի մէջ եւս եղած են բազմաթիւ հայեր Վարդիկ կամ Վարդիկովիչ անուամբ: Փրոֆ. Ն. Եորկա, Վարդիկ ընտանիքի հայ ծագումին մասին կը վկայէ, իր «Ռումէններու Պատմութեան» 2–րդ հատորին մէջ[5]: Վարդիկ անունը նուազականը (dimunitif) ըլլալ կ'ենթադրուի Վարդան, Վարդգէս, Վարդերես կամ Վարդանոյշ բառերու:

Հայր Գր. Վրդ. Գովրիկեան կը յիշէ Եղիսաբէթուպոլսոյ՝ վարչութեան համարակալութեան անդամներէն Թէոդորոս Վարդիկեանցը, նախագահ՝ այդ մարմնին[6]:

---

[2] *Ion Minea, Letopisetele Moldovenesti, 1925, fasc. 1-2, p. 203.*
Istoria Romaniei, Acad. R. P. R. vol. II, p. 900.

[3] *Teodor Balan, Doc. Bucovinene, vol. I, pp. 87-89.*
Gh. Ghibanescu, Surete, vol. II, p. 34.
E. Hurmuzaki, vol. XI, p. 30.
N. Ureche, ed. Picot, pp. 583-585.

[4] *N. Iorga, Les Armeniens de Roumanie, Buc. 1929, p. 93.*

[5] *Ion Antonovici, Doc. Barladiene, Vol. III, p. 58.*
Gh. Ghibanescu, Ispise si Zapise @Surete0, vol. I, III, p. 87, II, p. 34.
Aurel Sava, Doc. Putnene, vol. I, pp. 12-14.

ՀԱԼԱԾԱՆՔ ԵՒ ՏԱՌԱՊԱՆՔ
ՇԹԵՖԱՆ ՌԱՐԷՇ ՎՈՑԵՎՈՏԱ ԵՒ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ԴԷՊԵՐԸ

Յունիս 11, 1551–ին Իլիաշ Վոյեվոտան կը հրաժարէր Մոլտովայի գահէն մեկնելու համար Պոլիս, ուր եւ պիտի թրքանար Մեհմետ անունով եւ դառնար Սիլիսդրէի փաշա[1], գահը կը թողուր իր փոքր եղբօրը՝ Շթեֆան իշխանին:

Ռումէն յայտնի պատմաբան Ն. Եորկա «Ռումէն Ժողովուրդի Պատմութիւն» Բ. հատորին մէջ Շթեֆան Վոյեվոտան, որ այս անունով 7–րդ իշխանը կը հանդիսանար Մոլտովայի, կը նկարագրէ հետեւեալ կերպով.– «Դատարկասուն, կէս մը խելագար իր հակումովը դէպի սիրային արկածախնդրութիւններ՝ ազնուական ընտանիքներու համար իսկական պատուհաս մը եղած է»: Այս է պատճառն ալ որ յաջորդ տարի՝ 1552 Սեպտ. 1–ին, Շթեֆան իշխանը կը սպաննուէր պոյարներու (ազնուական) դաւադրութեամբ, Փրուտ գետի ցուցորա կամուրջին վրայ[2]:

Իր իշխանութեան կարճ ժամանակաշրջանին Շթեֆան 7–րդ իշխանապետը, ոչ մէկ աչքառու գործ տեսած է, բացի բարբարոսական հրահանգէն, զոր տուած է որպէսզի Մոլտովայի բոլոր հպատակները, մանաւանդ հայերը, ընդունէին օրթոտոքս դաւանանքը, իսկ հակառակողը հալածուի որպէս հերետիկոս եւ կամ երկրէն հեռանայ, այլապէս կը սպառնար ենթարկել զանոնք դառն չարչարանքներու[3]:

Այս հալածանքին չարժառիթը պատմած է ուրիշ ռումէն պատմաբան եւ ժամանակագիր՝ Կրիկորէ Ուրեքէ՝ իր «Մոլտովայի Տարեգրութիւնք» գրքին մէջ[4], ուր կ'ըսէ.– «Շթեֆան Ռարէշ ջնջելու համար գէշ անունը իր եղբօր՝ Իլիաշ Վոտայի, որ լքած էր երկիրը, իշխանութիւնը եւ պապենական կրօնը, եւ ցոյց տալու համար թէ իր մէջ խախտած չէր ուղղափառութիւնը, ուզեց որ երկրին մէջ գտնուող բոլոր հերետիկոսները ուղղափառ դառնան կամ հեռանան երկրէն: Ան մկրտեց հայերէն ոմանք իրենց յօժար կամքովը, հրապուրելով զանազան խոստումներով եւ ընծաներով, ուրիշներ բռնի օրթոտոքս դարձուց: Շատերն ալ երկրէն հեռացան դէպի Թուրքիա, Լեհաստան եւ ուրիշ երկիրներ, ուզելով պահել ու պահպանել իրենց կրօնքը: Ասով Շթեֆան Վոտա

---

[1] Ռումանիոյ պատմութիւնը ըստ թուականներու, էջ 121:

[2] Կամենից Տարեգիրք Հայոց, 1896, էջ 18:
Հայոց Պատմութիւն, Ց. Ց. Զագմագճեան, Պոսթոն, 1917, էջ 653:

[3] *Gr. Ureche, Letopistele Moldovei, vol. I, p. 174.*

[4] *Acad. R. P. R.: Istoria Romaniei, vol. II, p. 902.*

կ'ուզէր ծածկել իր եղբօր՝ Իլիաշ Վոտայի պիղծ արարքները։ Իսկ ինչ կը վերաբերի ուղղափառութեան, այսինքն քրիստոնէական կրօնին, հեռու էր ատկէ, ինչ որ հետագային ապացուց իր ընչաքաղցութեամբն ու ճնշումներովը, եւ իր սանձարձակ պոռնկութիւնովը։ Չէր հանդուրժէր տղամարդոց կիներուն, չարատաւորուած աղջիկ չէր մնար, ոչ ալ չանարգուած ազնուականի կին»։

Ուրիշ անուանի պատմաբան՝ Ալ· Քսենոփոլ, հեղինակը «Ռումէննեբրու Պատմութիւն» 14 հատորով ծաւալուն գործին, երրորդ հատորին մէջ –էջ 54– վկայութիւնը կը բերէ լեհացի հռչակաւոր աստուածաբան ու հռետոր Օրիքովիուսի, ժամանակակից Շթեֆան Է·–ի, որ գրած էր·– «Անգթութիւնը կը գերազանցէր իր անառակութիւնը, ամենէն անմեղ մարդոց քիթն ու ականջը կը կտրէր, անոնց աչքերը կը փորէր, լեզուն ու անդամները կը կտրէր կամ հալածկապար կը լեցնէր մարմնոյն բացուածքներէն ներս»։

Այս սոսկալի տանջանքներն ու հալածանքները, որոնք կը յիշեցնեն քրիստոնէական եկեղեցիի առաջին երեք դարերու հալածանքները, իրենց գագթնակէտին հասան Վերափոխման օրը՝ Օգոստոս 16, 1551–ին, երբ իշխանապետը իր զայրոյթը դարձուց հայերուն վրայ կողոպտելով, աւերելով ու փակել տալով հայկական եկեղեցիները, կրակի տալով եկեղեցական մատեաններն ու չարչարել տալով հայ հոգեւորականները։ Այս բոլորին ականատես եղած է Թոխատեցի Մինաս դպիրը։ Ան Եւդոկիացի սարկաւագ մըն էր, ծնած 1510–ին, որ երեսուն տարեկանին կը հեռանայ իր հայրենիքէն, ատեն մը կամենիցա կը մնայ եւ ապա Սուչաւա կ'անցնի։ Բոլոր այս չարչարանքներն ու հալածանքները Մինաս դպիրը արձանագրած էր իր «Ողբ ի վերայ Օլախաց հայերուն» գրութեան մէջ, «Զայս դառն աղէտ աչօք տեսի, Օլախաց այս փոքրիկ երկրի»։ Հայերը զարմանալի քաջասրտութեամբ զիրար համբուրելով եւ խրախուսելով կը դիմէին ի մահ մարտիրոսութեան՝ գաւազանի ու խարազանի հարուածներու տակ։ Չէին խնայուէր ոչ հասակ, ոչ սեռ, ծեր ու մանուկ, այր ու կին, բոլորն ալ դառն տանջանքներով կը նահատակուէին։ Եկեղեցիներ կը քանդուէին, քրիստոնէական գիրքեր ու սրբապատկերներ կ'այրէին, սրբանօթներ կը յափշտակուէին, եկեղեցական գոյքեր ու ստացուածքներ կը գրաւուէին։ Աղէտալի, ողբերգական տեսարաններ տեղի կ'ունենային։ Պէտք է սըրտաճմլիկ եղած ըլլայ «Ուրմանցի» (Ռոման) Տէր Խաչատուր քահանային ողբերգութիւնը զոր կը պատմէ Մինաս Դպիր··· կը յափշտակեն զինքը, երէցկինն ու զաւակները եւ կը տանին Տիվանին (արքայական խորհուրդին) առջեւը, որուն կը նախագահէր նոյնինքն իշխանապետը, որ կը հրամայէ Տէր Խաչատուրին ուրանալ իր կրօնը· քահանան քաջասրտութեամբ կ'ընդդիմանայ, աչքերը հանել կու տայ գնչուներու ձեռքով, քահանան կը տոկայ, սակայն երբ կը լսէ իր երէցկինն ու զաւակները սպաննելու հրամանը եւ անոնց յուսահատական ճիչերը, Տէր Խաչատուր, մարդկային էակ, չի կրնար դիմանալ···։

Նոյն օրը՝ 16 Օգոստոս 1551, նման հալածանքներ ու տանջանքներ տեղի ունեցան Պոթոշան, Եաշ, Ռոման, Վասլույ, Խոթին եւ ուրիշ հայաշատ քաղաքներու մէջ։ Հետագայ էջերուն մէջ ամբողջութեամբ կու տանք թոխա-

Թեցի Մինաս Դպրի Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրի Հայերուն–ը։

Ուրիշ հալածանք մը եւս տեղի կ'ունենայ, ծաւալով համեմատաբար չատ աւելի փոքր, իշխանապետ Պոկտան Դ.–ի օրով (1568–1572), որ դարձեալ Փրոֆ. Եորկայի խօսքերով «դեռ չատ երիտասարդ, պէտք եղածէն աւելի հաճոյքներու յանձնած էր ինքզինքը»։ Այն եւս իր արարքներով դժգոհութիւն առաջ բերած էր ժողովուրդին մէջ եւ ի վերջոյ կը սպաննուի իր քրոջը սիրահարին կողմէ՝ 1572–ին։

ՈՂԲ Ի ՎԵՐԱՑ ՕԼԱԽԱՑ ԵՐԿՐԻ ՀԱՅԵՐԻԼԻՆ
Ի ԹՕԽԱԹՑԻ ՄԻՆԱՍ ՍԱՐԿԱՒԱԳԷ ԱՍԱՑԵԱԼ

Գոչեմ առ ձեզ ողբերգական
Հառաչելով յոյժ լալական,
Ֆահանայք եւ աշխարհական,
Ծունդըր դըրէք ամենեքեան։

Ի թվին Հայոց հազար ամին
Տասն եւ վեցն էր օգոստոսին,
Աստուածածնի փոխման օրին,
Ի տէրունի օր կիրակին։

Ի այս վերջի ժամանակի՝
Փորձանք եկաւ Հայոց ազգի,
Վասն մեղացըն մեր յայտնի,
Զոր գործեացն ի յաշխարհի։

Հիւսիսական կողմ աշխարհի
Փոքրիկ երկիր կայ Օլախի,
Բազում Հայք կար իւրեանց միջի
Լաւ քրիստոնեայք եւ անուանի։

Նրիցանիքն ուսած էին,
Ժամատեղօք պայծառ էին։
Խիստ փառաւոր Հայեր կային։
Ցանկարծ փորձանք եկաւ նոցին։

Նա հաւատովն էր Հոռոմի,
Դաւանութեամբ Քաղկեդոնի։
Նոր չար գործեաց Հայոց ազգի
Զոր ոչ բնաւ եղեւ երկրի։

Զար թագաւորքըն առաջ ն
Այսպէս չարիք ոչ արարին,
Զոր դա գործեաց Հայոց ազգին
Լուսաւորչի փոքրիկ հօտին։

Աստուածածնի օրըն փոխման,
Աւլախաց ազգին չար վոյվոտան՝
Իւր պարոնայքըն միաբան
Սեչով քաղքի բերդըն մըտան։

Եպիսկոպոսք իւրոյ ազգին
Աւագերէցք ի միասին։
Նստան ի հաց ի սեղանին
Ուրախանալ ի միասին։

Խորհուրդ արին իւրեանց միջին,
Զարիք բազում սերմանեցին։
Շատոց ոխ կայր իւրեանց սրտին
Սուրբ հաւատոց Լուսաւորչին։

Ի լուսանալ օր կիրակի
Ըշտեփան Պարոն ձիաւորի,
Գայ մըտանէ յեկեղեցի
Աստուածածնի Հայոց ազգի։

Ելաւ ոտիւք ի խորանին,
Զխորհուրդն առաւ ի յիւր ձեռին,
Ցանկարծակի զարկ ի գետին
Եւ չար ոտիւք կոխաւ արին։

Ըզսուրբ մեռոնն էջմիածնին՝
Զայն ալ վաքեց վերայ գետնին։
Շուռնիմ եւ մարդիկ կոխաւ արին,
Եւ աղիմ մեր խարշատէին։

Զինչ որ գիրք կայր յեկեղեցին
Եւ զմեծ պատկերքըն խորանին,
Խաչեր եւ սկի մաղըզմանին
Ոսկէջըրած եւ մեծագին,

Ժողովեցին ի միասին,
Տարին դըրին ի Վեստեռին։
Ըզվարդապետն եւ զաբեղնին՝
Ձեռըն կապած բանդ արգելին։

Սեչով բաղիին Հայոց ազգին
Զեկեղեցիքըն փակեցին։
Զդրուճքն ամենըն մօհրեցին
Որ չիհաճեն սուրբ անօթնին։

Ի լուսանալ միւս օրին
Եկաւ Պարոնն ի Վեստեռին,
Առմաշ ղըրկեց Հայոց ազգին
Բանալ ետուր զեկեղեցին։

Զինչ անօթ կայր իւրեանց միջին,
Խաչեր, շապիկք եւ շուրջառնին,
Ոսկէջըրած եւ մեծագին
Բաժկամաններն եւ բուրվառնին,

Արծաթապատ աւետարան,
Շարակնոցներ եւ սաղմոսարան,
Ցայսմաւուրք եւ Տարէգիրք
Գանձտետր, Մաշտոց, եւ այլ գըրեան,

Զինչ անօթ կայր եկեղեցին՝
Զամենեսեան ժողովեցին.
ԶԱստուածոյ տունըն կողոպտեցին
Տարան դըրին ի Վեստեռին.

Վարդապետին եւ աբեղային
Շատ չարչարանք նոցա տուին.
Աղէկ մարդիկ ի մէջ մըտան
Հազար ճորով ազատեցին։

Զար հրաման արար կրկին
Բերել ետուր զթօփեր բերդին,
Սեչով բաղիին զեկեղեցին
Մեծ մեծ թօփով աւերեցին։

Վասըն մեղաց մեր անըընին
Փորձանք եկաւ Հայոց ազգին,
Աշխարհականք ու երիցանին
Ամենեքեան փախուստ առին.

Շատ որ փախան մորին մըտան,
Ոմանք բազերըն պահուեցան.
Մերկ եւ բոպիկ ի շուրջ եկան
Եւ լալագին մոլորական.

Հարք ի յորդւոց բաժանեցան,
Որ այս չարիս հանդիպեցան.
Բուն սիրելիքըն բակտեցան.
Վայ եւ եղուկ միաբերան։

Ի լուսանալ չորեքշաբթին՝
Պարոնն եկաւ ի Վեստեռին,
Եւ զինչ Օլախ կայր Սեչովին
Ժողովեցան ի միասին.

Ա՛յլ չար հրաման արար կրկին,
Զինչ որ գըրեանք կայր Վեստեռին,
Զարծաթապատ գաւետարնին
Զանգին գըրեանք Հայոց ազգին,

Հանին ի դուռն ի վեստեռին
Եւ փայտի պէս կըտորտեցին.
Այն անօրէն պիղծ Օլախնին
Զամէն գըրեանքըն այրեցին:

Շտեփան Պարոնն ի վեստեռն էր,
Ի բարձր տեղիէ նստել էր.
Զհայոց օրէնքըն բամբասէր,
Վերուստ հայէր եւ ծիծաղէր:

Սեչով բաղէի զեկեղեցին
Եւ ըզվաներն Հայոց ազգին՝
Զորն այրեցին եւ աւերեցին,
Մինչեւ ի հիմըն հասուցին.

Զամէն զանկակն եւ պատկերքինին
Տարան իւրեանց եկեղեցին,
Ասեն. Արժան չէ այս Հային,
Դոքա վայել են մեր ազգին.

Ցետոյ հրաման եկաւ կրկին,
Ասաց, Բերէք զՀայ եղիցնին,
Զվոյթ տանուտէրքն եւ Պըրկարնին
Զկանայք եւ աղջկունքն ի միասին.

Բազում առմաշեր սփռեցան
Բաղխին տըներն եւ մորեստան,
Զհայոց ազգն զորս որ գըտան,
Թէ բահանայ թէ աշխարհական,

Զոմանք փոսէն ի դուրս հանին,
Շատք ի մորին գըտան բերին,
Կանայք բազում եւ աղջըկնին,
Նորահարսներ ու երիցակին.

Զոմանց ըզձեռըն կապեցին,
Եւ շատ մազէն ի բարշ բերին.
Բերին ի դուռըն Վեստեռին,
Անտանելի չարչարեցին:

Այն վոյվոտայն պիղծ Շտեփան
Որ ինքն եղաւ դիւաց դարան,
Ասաց. Հայեր դուք միաբան,
Ունկըն դըրէք ամենեքեան.

Այդ ի՞նչ հաւատ որ կու պաշտէք
Ամէն ազգէ դուք ի դուրս էք,
Որ դուք ամէնքդ մոլար էք,
Եկէք ի մեր հաւատն մտէք.

Ասցին Հայերըն միաբան.
Լըսէ Պարոն մեր Շտեփան,
Մենք բրիստոնեայ եմք միաբան
Եւ մկըրտած ի յաւազան:

Պիղծ վոյվոտան Օլախ ազգի
Պատասխանեաց Հայոց դասի
Եկէք մտէք հաւատ Հռոմի,
Շատ մեծութիւն տամ ես ձեզի:

Ի Սէչովա ջըրեզերին
Զաթանէտուն սահմանեցին,
Եւ ի վերայ շատ ծեղ լըցին,
Փոքրիկ դռնակ իրեն թողին:

Կրկին ասաց Հայոց ազգին,
Թէ ով չմտնէ հաւատ Հռոմին՝
Լընում ըզձեզ յայս տան միջին
Ի ի հուրն այրեմ զամենեսին:

Քահանայք եւ աշխարհական
Կանայք աղջկունքն ամենեքեան՝
Բոլոր սրտիւ յօժարեցան,
Ի հուրն այրէին միաբան:

Այն անիծած ամբարտաւան
Օլախ ազգին չար Վոյվոտան,
Ետես Հայոց ազգըն լըման՝
Որ այրմանէ ոչ վախեցան.

Չար հրաման եհաւ կրկին,
ԶՀայոց ազգըն ժողովեցին,
Ըզվոյթ, պրկար, զերիցանին,
Զկանայք, աղջկունքն ի միասին.

Պեղծ անիծած չար Օլախնին
Զնոհա ճորով մերկացուցին,
Հոումի հաւատ դաւանցուցին,
Եւ ակամայ մըկըրտեցին:

Պարոնն ասաց. Ես իշխան եմ,
Եւ չարաչար ըզձեզ տանջեմ.
Զեռուիդ կտրեմ, զաչվիդ հանեմ,
Դարձեալ կրկին ըզձեզ կնքեմ:

Զոմանց մօրուքն ածիլեցին,
Զոմանց մազերըն կտրեցին.
Անտանելի չարչարեցին,
Ցետոյ կրկին մըկըրտեցին,

Զաբեղաներն եւ զերիցին:
Զրլէշներն ածիլեցին,
Հոումի հաւատ մըկըրտեցին,
Աշխարհակնի կերպ հագուցին.

Զեպիսկոպոսըն բրոնեցին,
Մազն եւ մորուքն ածիլեցին,
Եւ հաւատոց գինքըն հանին,
Եւ մեծ փողպատ վիզն ագուցին:

Զկանայք լալով տանէն հանին,
Եւ զաղջիկներն ի միասին.
Զամենեսեան մկրտեցին,
Հոումի հաւատ դաւանցուցին.

Զգըլխըներուն հագուստ առին
Եւ զանձներուն ըզշուպանին
Ի Օլախի կերպ ագուցին
Ու ի գլխնին տոլպանտ դըրին:

Զտանն տապչանքըն խակեցին,
Զհանգըստատեղն աւերեցին.
Օլախի պէս սահմանեցին
Զտուն եւ զհանգիստ Հայոց ազգին

Օլախ իրիցներ շուրջ եկին
Եւ զՀայերուն տուն օրհնեցին,
Տանտանեղ եւ զգաւաթնին
Օրհնած ջըրով լուանալ տուին:

Ո՞վ է տեսել այսպէս խեղճ բան՝
Որ այս երկիրըս գործեցան.
Վա՛յ եւ եղուկ միաբերան
Որ այս չարիս հանդիպեցան,

Ցասում եկաւ Հայոց ազգին՝
Այս Օլախաց երկրի միջին.
Զեկեղեցիքն աւերեցին
Եւ ըզգըրեանքըն այրեցին:

Այսպէս չարար պեղծղըն Վաղէս,
Ցուլիանոս, Հողեփեռնէս,
Մարկիանէ եւ Հերովդէս,
Եւ Փարաւոն ու Աղէկսանդրէս:

Բազում չարիք զոր գործեցաք
Եւ յօրինաց ի դուրս ելաք,
Եւ յաղօթից մեք ձանձրացաք
Զողորմութիւն տալըն մոռցաք.

ԶԱստուած սըրտէ ոչ սիրեցաք,
Ըզհայր եւ զմայր ոչ պատուեցաք,
Ընկերատեաց մեք խիստ եղաք,
Եւ զիւրն ի տուն ոչ ընկալաք,

Ոխապահ եւ խռով կացաք,
Անհաշտութեամբ զօրն անցուցաք.
Բամբասանաց տեղի տըվաք,
Որ այս չարիս հանդիպեցաք:

Լալով ասեմ, թէ Տէր մեղայ·
Դու արարիչ՝ մեզ ողորմեա,
Ի այլազգաց զմեզ ազատեա
Ի այս ցաւէս շուտ փարատեա:

Դարձեալ կրկին հրաման հանեց,
Ամէն քաղաք առմաշ ղըրկեց,
Ըզգլուխ Հայեր զամէն բռնեց
Զեկեղեցին ամէն մոհրեց·

Զերիցանին, զվոյքըն ձեռնէց,
Եւ ակամայ գիւրեմէ կնքեց·
Լուսաւորչին հաւտէն հանեց,
Մեծ հրամանաւ ապըսպըրեց·

Թէ, զինչ Հայ կայ՝ թող մըկրտին,
կանայք աղջկունքն ի միասին,
Թող Հայ չկենայ ի յիմ երկրին,
Ամէն Հռոմի հաւատ լինին·

Եկեղեցիք զինչ կայր Հայի
Խորքին, Սէրաք, յԱսպազարի,
Վասլով, Պոչտան, յՈւռումանի,
Ամենեքեան հիմնէն բակի:

Սաստիկ հրաման եհան կրկին·
Զեկեղեցիքն աւերեցին·
Եւ զինչ աւօթ կայր կողոպտեցին
Զհայոց գրեանքն այրեցին:

Պոչան քաղքին եկեղեցին
Ոսկով պատկերք գըրած միջին,
Շատ մալ խարճած վրայ ընդին
Ցիշատակ էր Քրիստոստուրին·

Վոյվոտային աղաչեցին,
Հազար կարմիր տանք բեզ ասացին,
Ըսկիք, խաչեր եւ զանօթքնին,
Մի՛ աւերեր զեկեղեցին:

Պեղծ վոյվոտան ընդա ասաց,
Զխնդիրք ընդա ոչ կատարեաց·
Անպատճառ քակել ասաց,
Թէ չէ՝ գլխոցդ էք դուք զրկած:

Քաղաք մի կայր Ուռումանի,
Ինքըն փոքրիկ բարով իլի,
Շատ Հայ ազգ կայր ի յայն տեղի,
Խիստ տօլվայքորք եւ անուանի:

Երեց մի կայր իւրեանց միջի,
Էր շատ գանձով բարով իլի,
Հեզ եւ հանդարտ ամենայնի,
Հիւրամեծար էր աղքատի·

Տարին ատեան զինքն կացուցին,
Ասցին, թէ մուտ հաւատ Հռոմի,
Թէ չէ՝ տանջեմք անհընարին,
Բանտ եւ ի մահ աղջումըղջին:

Տէր Խաչատուր քաջ եւ արին՝
Պատասխանեաց ի դէմ ընդին·
Զեմ ուրանալ զհաւատըս հին,
Զդաւանութիւն Լուսաւորչին:

Ի Մինքանաց երկրէն ելայ,
Հաւտիս համար պանդխտեցայ,
Ըզիմ հաւատն ոչ ուրացայ,
Ի յայս երկիրս բնակեցայ:

Եւ այլ բազում բաներ ասաց·
Թէ, ձեր հաւատն ու դուք կորած,
Ամէն ազգէ աչից ելած,
Օլախացըն հաւտածն ընխած:

Պատասխանեց պեղծ վոյվոտան,
Տօ, Հայ երեց ամբարտաւան,
Արի՛ եղիր քաղկեդոնեան
Որ չըտանջեմ զբեզ ի յատեան:

‘Խարձեալ հրամաւ եւտ Միհկաձին,
ԶՏէր Խաչատուրըն տաճչեցին.
Զեռվին եւ զոտսըն կապեցին,
Երկու աչքունքըն փորեցին

Կրկին ասաց, թէ ուրացի՛ր
ԶԼուսաւորչին հաւատն ընտիր.
Թէ չէ՝ գլուխըդ կորուսիր,
Դուստր եւ որդիքդ խեղճ արարիր:

Առմաշներուն ասաց, գնացէք
Զդուստր եւ զորդիքըն ջարդեցէք,
Զտուն եւ զտեղին թալնեցէք,
Ցետոյ զերէցըն կնքեցէք:

Երբոր եկան պիղծ առմաշնին,
Կին եւ տըղայքըն ճիչ բարձին.
Լալով յոտըս անկան ծնողին
Աղաչելով կողկողագին.

Արա՛ ըզկամք թագաւորին,
Եւ մկրտի՛ր հաւատ հոռմին.
Թէ չէ՝ զանմեղ գառինք քոյին
Սըրոյ ճարակ տուիր դահճին:

Ծընողական գութն շարժեցաւ
Եւ իւր տըղոց ողորմեցաւ,
Եւ ակամայ մըկըրտեցաւ
Եւ յՕլախի հաւատ մըտաւ:

Ի յայս վերջի ժամանակի
Հայոց ազգըս կաւ վըտանկի,
Եւ տարագիր ի յաշխարհի՝
Այս Օլախաց փոքրիկ երկրի:

Վա՛յ եւ եղո՛ւկ հազար բերան,
Հառաչեցէք ամենեքեան.
Այս Օլախաց Հայերս որ կան՝
Ի հաւատոցըն զըրկեցան.

Եկեղեցիքըն քակտեցան,
Այս սուրբ տաճարքըն այրեցան.
Ագնիւ գրեանքն հուրն այրեցաւ
Ի ժամատեղին ոչինչ դարձաւ

Խիստ գեղեցիկ անօթք կային,
Խաչ եւ ոսկիք եւ շուրջառնին.
Աղէկ մարդկանց յիշատակնին՝
Բաժին եղաւ Օլախ ազգին:

Այն քաջ ուսած երիցանին
Քաղցրաբարբառ սարկաւագնին.
Թագաւորին եւ զԱլէլուին
Ցանկարծակի խափանեցին

Այն հրաշալի գիշերժամին
Զեկեղեցեաց ուխտ ի յօրին
Զայն հանդիսի ըզմատաղնին
ԶՆընջեցեալոց մեծ թաղումնին.

Մեծի Ցննդեան Զրօրհնեաց օրին
Առաջաւորք, սուրբ Մեծ պասին.
Տեառնընդառաջ Քառասնօրին,
Եւ Աւետման սրբոյ Կուսին.

Արմաւենեաց ծաղկազարդին,
Մեծահանդէս Զատկի օրին,
Ցինանց վընճար Համբարձմանին
Եւ Հոգւոյ գալըստեան օրին.

Վարդավառին օր կիրակին,
Աստուածածնի ննջման օրին,
Եւ Սուրբ Խաչի մեծի տօնին,
Եւ այլ սրբոց որք տօնէին.

Այն հրաշալի մեծ աղօքնին
Որ կարդացուէր ժամատեղին.
Զօրն սրբոց խիստ պատուէին.
Եւ զտէրունի օր կիրակին:

Ամենէբեան ոչինչ դարձան,
Ժամ եւ աղօքք խափանեցան,
Իրիցանիք կարգէն անկան
Եւ ժողովուրդք մոլորեցան:

Երկրոց երկիր շատոնք անկան
Քահանայք եւ աշխարհական.
Բազում եղբարք բաժանեցան
Ղարիպութիւն վտարեցան:

Որք ի կանանց խիստ հեռացան,
Ի յայլ քաղաք բնակեցան:
Ո՞վ է տեսել այսպէս խեղճ բան.
Վա՛յ եւ եղուկ հազար բերան:

Ո՛վ անիրաւ չար թագաւոր,
Թող դու լինիս գլուխ ի կոր.
Քո մեծութիւնդ լինի խոտոր
Որ Հայոց ազգն արեր մոլոր:

Բնաւ դու չես մեղադրելի,
Ո՛վ արբանեակ սատանայի.
Աստուած երկրի մի՛ բարկացի՝
Չար թագաւոր յայտնի լինի:

Ի մեր անբաւ գործոց չարեաց՝
Ցասումն եւտուր Հայոց ազգաց,
Իւր սուրբ մարմինն ոչ խնայեաց
Ետ արկանել ներքոյ ոտաց:

Առաջ իւր սուրբ տունըն մատնեաց,
Ըզսուրբ մեռոնն յերկիր ցրուեաց.
Զիւր սուրբ գրեանքն հրով այրեաց,
Զեկեղեցի հիմնէ շրջեաց:

Եկեղեցին էար եւ կիրէ,
Եւ իւր անօքք ի յայլ նիւթէ,
Եւ սուրբ գրեանքն պէսպէս նիւթէ,
Խաչ եւ ըսկիք ի արծաթէ,

Բերան չունին որ բամբասեն,
Ոչ ձեռք եւ ոտք որ մեղանչեն.
Վասն մեղաց մարդկան որ են՝
Ցոյցըս մարդկան պատիժ կըրեն:

Զհայոց ազգըն դառըն մատնեաց
Ի ձեռն արանց բռնաւորաց.
Ի հաւատոց զիւրենք զըրկեաց,
Ծաղր նախատինք արար դրացեաց

Աստուած փրկէ ի յայլ չարէ,
Այլ մեծամեծ պատուհասէ.
Ի յաշխարհիս թէ չարչարէ՝
Անանց կենացն անտես չառնէ:

Ցոյս ունիմք առ Տէրն ամենի
Որ ողորմի Հայոց ազգի.
Ով որ չարկամ եղեր մեզի՝
Անդ ահագին ատեանն դատի:

Քահանայք ւ աշխարհական
Խնդրեմ ձեզնէ հառաչական,
Դարձիք մեղաց աղտեղական,
Լալով ասէք ըզՏէր մեղան:

Ես անարժանս մեղաց գերի
Միանաս անուն պարսաւելի,
Ես եմ ղարիպ Հայաստանի,
Թոխաք անուն քաղաք կոչի:

Զայս դառն աղէտս աչօք տեսի
Այս Օլախաց փոքրիկ երկրի.
Փորձանք եկաւ Հայոց ազգի
Քահանայից, ժողովըրդի.

Ցանգէտ մըտացս առաջ եկան
Եւ սակաւ ողբըս գրեցան.
Զձեզ աղաչեմ զամենեսեան,
Զիս յիշելոյ արէք արժան:

Մեղօքըս լի եմ աւարժաւ,
Ոտից ձերոց լինիմ կոխան,
Ձըխնայէք ըզՀայր մեղաւ,
Զսուրբ աղօթքըն տէրունեան.

Օրհնութիւն դուք տուք միաբան
Երրորդական աստուածութեան,
Որ զմեզ փրկէ ի յայլ ցասման
Այժմ եւ յաւէտ եւ ապագայն:

ՄՈԼՏՈՎԱՑԻ ԳԱՀՈՒՆ ՎՐԱՑ

Մոլտովայի, Վալահիոյ եւ Սլաւ դրացի երկիրներու մէջ, ամէն անհատ որ կրնար ապացուցանել իր իշխանական ծագումը, կամ կը սերէր հին գահատոհմէ մը, կրնար ձգտիլ երկրին գահուն. նոյն իրաւունքները կ'ունենային նաեւ ապօրինի զաւակները: Իշխաններու յաջորդներէն շատերը կ'ըլլային քաջարի, սիրուած ժողովուրդին կողմէ եւ յաճախ կը պատահէր որ ազատ ընտրութեան մը պարագային այսպիսիները չահէին:

Ռումէն պատմութեան մէջ նման պարագաներ հազուադէպ չէին եւ անոնք արդարեւ եղած են երկրին օգտակար ղեկավարներ:

Հայ գաղթականութիւնը ուժեղ անհատականութիւն ունեցող տարրեր ծներ է, որոնք ի յայտ եկած են իրենց կարողութիւններով: Անոնցմէ մէկը եղաւ Մոլտովայի իշխան Իոն, զոր հին ժամանակագրութիւնները յանուանած են «Ահարկուն» կամ «Հայը»· իսկ ժամանակակից պատմաբանները «Քաչն»:

Ո՞վ էր Իոն Ահարկուն, մականուանեալ «Հայը», եւ ինչ իրաւունքներով բազմեցաւ Մոլտովայի իշխանական գահին վրայ 1572–1574 տարիներուն:

Այս հարցումներուն կը պատասխանեն 35 պատմական աշխատասիրութիւններ, որոնցմէ 28–ը հրատարակուած մինչեւ 1688 եւ 328 պատմական տեղեկագիրներ, որոնք կը մեկնաբանեն Մոլտովացիներու եւ Թուրքերու ունեցած կռիւները՝ 1574–ի պատերազմին: Մեկնաբանող պատմաբաններէն էին գերմանացի Ն. Հէոնիկէր Ֆօն Թապըր Գէոնիկսհաֆըն (Nicolas Honiger von Taber Konigshafen), որ կը գրէր·– «···այս գրութիւններէն ծանօթացայ այն հիանալի ծրագիրներուն եւ պատերազմի վարպետութեան մասին, զորս յանդուգն հերոս Իվոնիա (Ivonia) –այս անուամբ ծանօթ է Իոն Հայը լատին եւ եւրոպական գրութիւններու մէջ–, օգտագործեց Թուրքերուն դէմ եւ բազմիցս յաղթեց անոնց»: Անգլիացի Րիչըրտ Գնոլըս (1603) պատմելով իշխան John Հայու մասին կ'ըսէ·– «Թէ ամենաանվեհեր մարդն էր անսպասելի վտանգներու մէջ»: Նոյնը կ'ըսէին տարբեր բառերով, Ֆրանսացի այլ պատմաբաններ:

Իոն իշխանը Սերբեկա անուն հայուհիի մը ապօրէն զաւակն էր[1], զոր նեցեր էր իշխան Շթեֆան Երիտասարդէն (1517–1527)։ Իշխան Իոն ունէր րիւ երկու եղբայրներ եւս, ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ յետոյ։ Ան գահ րձրացաւ 1572 թուականին եւ ռումէն պատմութեան մէջ անցած է իբրեւ ոլտովայի քաջարի նշանաւոր իշխաններէն մէկը։ Քրոնիկագիրները կը պատն թէ «մօրը կողմէ ստացած էր հայկական դիմագիծ մը, թուխ դէմքով, մաերը խիտ եւ սեւ, ագռաւի փետուրի նման, քիթը քիչ մը կոր՝ արեւելեան ձեւ, հռչակաւոր Աթթիլայի քիթին պէս, զոր կը ճանչնանք դրամներու վրա, լայն եւ գեղեցիկ ճակատ մը՝ բայց ոչ ռումանական[2]։

Հետաքրքրական է յիշել այստեղ 1574–ին թուրքերու մասին եղած քանի ը խորհրդածութիւններ. մէջբերում մը՝ Բապըրթզոնի պատմութենէն.– թուրք իշխաններ ժամանակի ընթացքին օգնեցին որ թուրք կառավարուիւնը 16–րդ դարուն հասնի իր ուժի եւ ծաղկման գագաթնակէտին, երբ անին քրիստոնէական մեծ պետութիւններ դեռ հեռու էին նման աստիճանի մը ասնելէ։ Այսպիսի կազմակերպուած բանակի մը դէմ, քրիստոնեայ պետուիւններու ուժերը կռուի մէջ կը ձախողէին»[3]։

Իսկ կ. Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպանը՝ Շառիէր (Charriere) պիտի այտարարէր. «Ոչ մէկ ատեն պիտի չկրնայի հաւատալ թէ անոնք (թուրքերը) այդքան անգութ են, եթէ աչքովս չտեսնայի...»[4]։

Այսպիսի թշնամիի մը առջեւ կը գտնուէր Իոն իշխանը, երբ 1574–ին բարձր Դրան ներկայացուցիչը կու գար պահանջելու «հառաչը», Մոլտովայի իշխանութեան տուրքը, ոչ թէ 40,000 ոսկի, ինչպէս մինչ այդ կը վճարուէր, այլ կրկինը՝ 80,000 հնչիւն ոսկի։ Իոն իշխանը ի վիճակի չէր նման խոշոր գումար մը վճարելու, եւ կը մերժէ ներկայացուցիչին ըսելով.– «Հեռացիր, եւ ըսէ Սուլթանիդ, թէ յետ այսու ոչ թէ 80,000 ոսկին, այլ 40,000 ոսկին իսկ, զոր կ'ստանար ցարդ, այն եւս, պիտի չվճարենք. հեռացիր...»[5]։

220 տարիէ ի վեր թրքական կայսրութիւնը այսպիսի կացութեան մը առջեւ չէր գտնուած։ Կը սկսի պատերազմը, երկու կողմերէն ալ զոհեր, դիակներ. Իոն իշխանին բանակը ստէպ յաղթանակներ կը տանի, սակայն, դաւաճանութեան մը հետեւանքով իշխանը կը բռնուի, կը գլխատուի եւ մարմինը երկու ուղտերու պոչերուն կապելով կտոր կտոր կ'ըլլայ։

---

[1] *N. Iorga, Les Armeniens de Roumanie, Buc. 1929, p. 93.*
A. D. Xenopol, Istoria Romanilor, ed. III, vol. V, pp. 86-87.
[2] *Acta Eroditorum, Lipsae, 1720.*
B. P. Hajdeu, Ion Voda Cel Cumplit, p. 23.
[3] *Robertson: History of Charles V. in the works complete, Paris, 1828, tome II, p. 106.*
[4] *Charriere: tome II, p. 296.*
[5] *Mignot: tome II, p. 211.*
[6] Կամենից տարեգիրք Հայոց, 1896, էջ 49։

Յովհաննէս Ահարկու Իշխանը

Բարձր Դուռը կ'ունենար վերջին յաղթանակը, սակայն հակառակ անոր, տարիներ շարունակ չպահանջեց «հարաչ»ի յաւելում։

* * *

Երեք տարի յետոյ, նոյն իշխանական տոհմէն, Իոն իշխանին եղբայրը՝ կարապետ, 1577–ին Մոլտովայի գահին վրայ կը բարձրանար Իշխան Իոն Գանգրահեր անունով։ Կոչուած էր այսպէս՝ իր մազերուն գանգրութեան համար, իսկ դրացի ու բարեկամ գազաքներու կողմէ՝ Իոն Փոթքօավը (Պայտ) որովհետեւ իր մատներուն մէջ ի վիճակի էր կոտրել ձիու պայտ մը։ Բարձրահասակ, քաջարի, բացառիկ ուժով օժտուած՝ կարճ ժամանակի մէջ իշխան Փոթքօավը համբաւ կը շահի իր քաջութիւններով, սակայն, հազիւ մէկ ամիս տեւեց իր իշխանութիւնը, Տիվանին առջեւը կը հրաժարի գահէն։ Երբ հրաժարումէն վերջ կ'ուզէր քաշուիլ գազախներու մօտ, Նիսթըր գետը անցնելու պահուն խաբէութեամբ մը կը չղթայակապուի լեհ զօրավարի մը կողմէ 10 Փետրուար 1577–ին եւ կը տարուի Շթեֆան Պաթօրիի վարձկաններուն։

Իոն իշխանին, Ալեքսանդր կրտսեր եղբայրը, 9 Փետրուար 1578–ին կը մտնէր եաշ քաղաքը եւ կը բարձրանար Մոլտովայի իշխանական գահը, բայց աւազ, այս՝ եւս եղաւ կարճատեւ։ Չկարենալով դիմադրել թուրք եւ հունգար զօրքերուն, 1578 Մարտ 12–13–ի Մերոսլավայի կռիւներուն, ծանրապէս վիրաւորուելով գերի կ'իյնայ թուրքերուն ձեռքը եւ դէպի Պոլիս ճամբուն վրայ կը մահանայ[1]։

Մօտ երեք տասնեակ տարիներ յետոյ, 1601–1605, Պալթեան ծովու գեղեցիկ նաւահանգիստ Կտանսքի մէջ, գերմանական կոչումով նախկին Տանցիկ, Շոփէնհաուէր փիլիսոփային ծննդավայրը, խոշորագոյն չէնքերու մէկուն առջեւ կը բարձրանայ Իոն Փոթքօավը–ի արձանը՝ Մոլտովայի ռազմիկին՝ որ ցարդ կը մնայ որպէս զօրաւոր արձագանգը իր դիւցազնութեան։

Սուլթանը եւ Մոլտովայի նորոգ գահը բարձրացած Պետրոս Կաղ իշխանը կը պահանջեն լեհերէն որ խստիւ պատժեն Իոն Փոթքօավը–ն. Շթեֆան Պաթօրի առանց դատավարութեան մահուան կը դատապարտէ իշխան Փոթքօավը–ն եւ վճիռը կը գործադրուի Լվովի մէջ 16 Յունիս 1578–ին։

---

[1] *Istoria Romaniei in date, p. 126.*

ՄԱՆՈՒԿ ՊԷՅ ՄԻՐԶԱՅԵԱՆ

18–րդ դարու վերջերը եւ 19–րդ դարու սկիզբի երկու տասնամեակներուն ի յայտ եկաւ դիւանագիտական բարձր ընդունակութեամբ բացառիկ դէմք մը, յանձին Մանուկ Պէյ Միրզայեանին, որ գործօն դեր պիտի ունենար նորագոյն պատմութեան մէջ, առաւսպելական դառնալու աստիճան:

Մնած էր 1769–ին Ռուսճուկի (Ռուսէ, Պուլկարիա) մէջ հարուստ ու պատուաւոր ծնողքէ. հայրը՝ Մարտիրոս, բնիկ Երեւանի շրջանէն եղած է եւ պարսից հալածանքներէն ապաստան փնտռած նախ Պոլիս եւ ատկէ Պուրկազ, Պուլկարիա, ուր կը հաստատուի ու կ'ամուսնանայ հարուստ հայու մը աղջկան հետ եւ կարճ ատենէ մը ետք կը փոխադրուին Ռուսճուկ, ուր քանի մը տարի ետք կինը պիտի վախճանէր: Մարտիրոս Միրզայեան վերստին կ'ամուսնանայ ուրիշ հարուստ ազգակիցի մը աղջկան հետ՝ Մարիամ կամ Մամիկ, եւ կը բախտաւորուին մանչ զաւակով մը, որ պիտի կոչուէր Մանուկ:

Մանուկ Միրզայեան իր նախնական ուսումը կը ստանայ իր ծննդավայրի ազգային վարժարանը ու 13 տարեկանը բոլորած՝ հայրը զայն կը ղրկէ Մոլտովայի Եաշ քաղաքը, մեծանուն հայ վաճառականի մը քով, «որպէսզի իր ապագայ վիճակին հարկաւոր եղած տեղեկութիւնները ստանայ», ինչպէս կը գրէր հայրը: Մանուկ Եաշ քաղաքը կը մնայ մօտաւորապէս չորս տարի եւ կը վերադառնայ 1785–ին Ռուսճուկ: Քանի մը տարի ետք կ'ամուսնանայ Աւետանուն երեւելի ազգայինի մը աղջկան հետ, հօրը վաճառականութիւնը կը զարգացնէ, գործը յաջող կ'ընթանայ ու կարճ ժամանակի մը մէջ հարստութիւնը կ'աճի այն աստիճան՝ որ Ռուսճուկի ամենահարուստ վաճառականներէն մէկը կ'ըլլայ: Շատ չանցած հայրը կը մեռնի:

Այն շրջանին Պուլկարիա կը գտնուէր Թրքական տիրապետութեան տակ եւ Ռուսճուկի փաշան էր Իսմայիլ Թերսէնիկլի օղլու անուն նախկին ջրկիր (սաքաճի) մը, կրթութենէ զուրկ, սակայն մեծանձն մէկը, անիրաւութիւններն ու բռնութիւնները խստիւ պատժող, եւ իր անձին դէմ եղած նախատինքները վեհանձնութեամբ ներող: Մանուկի հարստութեան համբաւը անչուշտ պիտի չուշանար հասնելու Թերսէնիկլի Օղլուի ականջին, որ օր մը զայն կանչել պիտի տար իր քով: Մանուկի ազգականներն ու բարեկամները նախատեսելով դժբախտութիւն մը որ կը սպառնայ իր վրայ, լացի ու կոծի կը մատնուին ու խորհուրդ կու տան Մանուկին՝ հեռանալ քաղաքէն: Սակայն ան աներկիւղ, չանսար եղած խորհուրդին ու հակառակ որ վստահ էր թէ փաշան իրմէ դրամական օգնութիւն պիտի պահանջէ, կը ներկայանայ Թերսէնիկլի Օղլուին: Փաշան հրապուրուած երիտասարդ Մանուկին տեսքէն ու վեհ կերպարանքէն, սիրով կ'ընդունի զայն եւ կը յայտնէ հրաւէրին բուն նպատակը: կը խնդրէ Մանուկէն կարեւոր գումար մը իր տրամադրութեան տակ դնել, ինչ որ արդէն Մանուկ ենթադրած էր, եւ կը խոստանայ գոհացնել զինքը խնդրելով, սակայն, որ ուրիշ ոեւէ մէկուն դրամական նեղութիւն չտրուի. Թերսէնիկլի

Օղլու զոհութեամբ յանձն կ'առնէ ուրիշին չդիմել: Մանուկ ժամանակէն առաջ կը ներկայանայ փաշային եւ կը կատարէ իր խոստումը: Փաշան, որ կը տարակուսէր նախ խոստումին կատարման եւ երկրորդ՝ այդքան չուտ գործադրման, շատ չնորհակալ կ'ըլլայ եւ ի վարձատրութիւն՝ իր սեղանաւորը եւ առաջին վաճառականը կը նշանակէ, չեչտելով թէ առաջին պատեհութեամբ ստացած գումարը ամբողջութեամբ պիտի վերադարձնէ:

Բարեկամութիւնը այսպէս կը խտանայ երկուքին միջեւ եւ Մանուկի յաճախ ներկայութիւնը Թերսէնիկլի Օղլուի մօտ առիթ կ'ընծայէ կարծիքներ փոխանակել զանազան ծանրակշիռ դէպքերու մէջ, ուր Մանուկի տուած խորհուրդները կ'ըլլան շատ օգտակար: Թէրսէնիկլի Օղլուն այնքան կը զօրանայ որ բարձրագոյն Դուռը ի վերջոյ կ'ստիպուի հաստատել զինքը իր փաշայի պաշտօնին մէջ, զոր գործնականին մէջ ունէր արդէն:

Թերսէնիկլի Օղլուն իր մեծանձնութեան ապացոյցը տալու շատ պիտի չուշանար, եւ օրին մէկը առաւելութեամբ կը հատուցանէ Մանուկը իր ըրած փոխատուութեանց համար եւ բացի խորհրդականի հանգամանքէն կը նկատէ զայն իր ամենէն հաւատարիմ բարեկամը եւ կ'անուանէ միշտ «սիրելի եղբայր, սիրելի որդի»· առանց անոր խորհուրդին ոչ մէկ որոշում կու տայ՝ «մէյ մը Մանուկին կարծիքը իմանանք, նայինք Մանուկը ի՞նչ կ'ըսէ»:

Մանուկ Պէյ Միրզայեան

Ինչ կը վերաբերի քաղաքին տնտեսական կեանքին, ան եւս կարճ ժամանակաշրջանի մը մէջ կը ծաղկի, կը բարւոքի ու ժողովուրդը բարեկեցիկ կեանք կ'ունենայ չնորհիւ Մանուկի միջնորդութեան եւ տուած խորհուրդներուն:

Նախանձն ու ատելութիւնը սակայն, Թերսէնիկլի Օղլուի շուրջը գըտնուողներուն մէջ սկսած էր տեղ գտնել եւ առիթ չէին կորսնցներ Մանուկը վարկաբեկելու, զայն Օսմանեան տէրութեան թշնամի նկատելով եւ փաշային հանդէպ «ցուցաբերած սէրն ու բարեկամութիւնը միայն երեսանց է, սրտանց քեզ ալ վնաս հասցնելու կը ջանայ» ըսելով, մանաւանդ երբ Մանուկ կը գըտնուի Ռումանիա: Այնքան առաջ գացած կ'ըլլան որ Մանուկին մօտիկ բարեկամները կը սկսին վախնալ ու լուր կը ղրկեն՝ իրենց լսածներուն մասին: Մանուկ իր անմեղութեան եւ փաշային արդարասիրութեան վրայ հենելով, անմիջապէս Ռուսճուկ կը վերադառնայ եւ փաշային կը ներկայանայ, որ ուրախութեամբ զինքը կը դիմաւորէ եւ կը հաւաստիացնէ Մանուկին թէ իր սէրն ու համարումը չէր նուազած իրեն հանդէպ:

Մանուկին ու փաշային իրարու նկատմամբ ունեցած բարեկամութիւնը կը տեւէ մինչեւ վերջնոյն սպանութիւնը, որ տեղի կ'ունենայ 1804-ին: Անոր մահով Մանուկին ալ վիճակը կը վտանգուի: Սակայն Թերսէնիկլի Օղլու փաշային յաջորդը, իր սակաւաթիւ բարեկամներէն՝ Ալեմտար կամ Պայրաքտար Մուսթաֆա փաշան, նոյնքան կամ թերեւս նախորդէն աւելի սէր ու համարում կը տածէ Մանուկին հանդէպ:

Պայրաքտար Մուսթաֆա փաշան Բարձրագոյն Դրան հպատակ ու հնազանդ էր, տէրութեան կողքին պատերազմ մղած ու յաղթութիւններ տարած: Անոր ըրած կարգադրութեանց մէջ իրեն գլխաւոր օգնողն ու խորհրդատուն Մանուկն էր. փաշան զինքը կը նկատէր իր ալ թեւը եւ առանց իրմէ խորհուրդ ստանալու որեւէ մէկ բանի չէր ձեռնարկէր եւ առ ի վարձատրութիւն անոր ծառայութիւններուն Բարձր. Դռնէն կը խնդրէ ու կը ստանայ պէյութեան տիտղոսը, որ Օսմանեան տէրութեան մէջ քրիստոնեայի մը տրուած մեծագոյն պատուոյ աստիճանն էր:

Կը յաջորդեն եէնիչէրիներու խռովութիւնները, Սուլթան Սէլիմի մահը եւ Սուլթան Մահմուտի գահ բարձրանալը, եւ այդ օրերուն Պայրաքտար Մուսթաֆա փաշային մեկնումը Պոլիս: Ջանց կ'ընենք այդ շրջանի անցուդարձերը: Միայն յիշենք թէ Մանուկ Պէյ եւս Պոլիս կը գտնուէր այդ օրերուն եւ ստոյգ մահուընէ իր փրկութիւնը կը պարտի նախախնամութեան եւ իր բարեսրտութեան: Դէպքերը տեղի ունեցան հետեւեալ կերպով.— Մուսթաֆա փաշա, որ նշանակուած էր Մեծ Վէզիր, իր բարեկործութիւններուն մէջ ուզելով եէնիչէրիները մէջտեղէն վերցնել, խռովութիւնները ծայր աստիճան կը սաստկանան եւ եէնիչէրիները կ'ուզեն Մանուկ Պէյը եւս սպաննել: Ահուդողի մէջ Մանուկ Պէյի դուռը կը զարնէ եէնիչէրիներուն գլխաւորը. զարհուրանքի մէջ մարդիկ չեն գիտեր իրենց ընելիքը, հակառակ եէնիչէրիին երդմամբ հաւաստիացումին թէ գէշ մտքով չէ որ կու գայ ու կ'աղաչէ, կը պաղատի որ դուռը բանան. վերջապէս եէնիչէրին ներս կը նետուի ըսելով թէ Մանուկ Պէյը փութայ չէնքէն դուրս ելլել ու ապաստանիլ մօտակայ ուրիշ տուն մը, որովհետեւ

անմիջապէս Եէնիչէրիներու խուժան մը պիտի գայ զինքը փնտռելու։ Իսկապէս շատ չանցած Մանուկ Պէյի փախուստէն, սաստիկ աղմուկով խումբը կը մօտենայ չէնքին, գլխաւորութեամբ նոյն Եէնիչէրիին որ ազդարարած էր, վրէժխնդրութեան ազազակներով եւ պահանջելով Մանուկ Պէյը։ Զգտնալով Մանուկ Պէյը, կ'ուզեն նեղել տան միւս բնակիչները, սակայն, գլխաւորը թոյլ չտար, ըսելով թէ անօգուտ է զիրենք նեղել եւ անմեղ մարդոց վնաս հասցնել, ուստի, դուրս կ'ելլեն չէնքէն ու կը հեռանան... քաղաքին ճամբաները բըռնելու։

Մանուկ Պէյ ստոյգ մահէ՝ իր փրկութիւնը կը պարտէր իր բարեսրտութեան եւ գթութեան։ Ան, ատենին մահուընէ ազատած էր գլխաւոր Եէնիչէրիին եղբայրը, եւ ան այդօր այս ձեւով իր երախտագիտութիւնը կը յայտնէր...։

Մանուկ Պէյ կը փախչի Պուլկարիա եւ անկէ կ'անցնի Պուքրէշ, ուր կը հաստատուի։

Ռուսեւթուրք պատերազմը, որ քանի մը տարիէ ի վեր տեղի կ'ունենար հակառակ կողմերու հաշտութեան փափաքին, դեռ կը շարունակուէր։ Պատերազմին վերջ տալու մտօք 1812–ին կողմերը կ'որոշեն հաշտութեան դաշինք կնքել եւ յարմար տեղ կը նկատեն Պուքրէշ քաղաքը։ Եկած պատգամաւորները չկրնալով սակայն հասկցուիլ իրարու մէջ, կը դիմեն Մանուկ Պէյին իբր հաշտարար, որ միջին ճամբայ կը գտնէ՝ ընդունուած երկու կողմերէ։ Դաշինքը կը ստորագրուի Մայիսի 16/28 1812–ին, Մանուկ Պէյի համբաւաւոր խանին մէջ, ուր տեղի ունեցած էին հաշտութեան բանակցութիւնները։ Ռուսաց կայսրը Մանուկ Պէյին կը շնորհէ Սբ. Վլատիմիր շքանշանի ասպետութեան կարգը։

Մանուկ Պէյի խանը Պուքրէշի մէջ

Այս հաշտութենէն սակայն Թուրքերը գոհ պիտի չմնային, որովհետեւ հողային զիջողութիւն եղած էր, պասարապիան ռուսերուն տրուած: Մանուկ Պէյ վախնալով անոնց վրէժխնդրութենէն, անխոհեմութիւն կը սեպէ Պուքրէշ մնալ եւ կը մեկնի Թրանսիլվանիոյ Սիպիու քաղաքը, այն ատեն Աւստրօ-Հունգարիոյ տիրապետութեան ներքեւ, Ապրիլ 1813-ին, իսկ տարի մը ետք կը յաջողի բերել տալ իր ընտանիքն ալ եւ կը հաստատուի Պրաշով քաղաքը:

1814 Յուլիսին Մանուկ Պէյ կը մեկնի Վիեննա ուր պիտի հանդիպէր քանի մը ամիս յետոյ՝ Հոկտեմբեր 3-ին, Ռուսիոյ Ազեքսանդր կայսրին հետ, որ զինք լաւ կ'ընդունի. կը հրաւիրէ Մանուկ Պէյը Փեթրոկրատ, իրեն կը շնորհէ զօրավարի աստիճան եւ կը նշանակէ քաղաքական խորհրդատու: Քալաւերուած Յարին համակրական զգացումներէն, Մանուկ Պէյ կ'որոշէ մշտնջենաւոր կանոնէն հաստատուիլ Պասարապիա ու Յարէն կը խնդրէ որ արտօնութիւն տայ քաղաք մը հիմնելու հայազգի բնակիչներով: Յարը բարեացակամութեամբ նշանակէ կ'առնէ խնդրանքը եւ մենաշնորհներ կու տայ Պասարապիոյ Հնչէշտ կալուածին վրայ քաղաք մը կառուցանելու:

Մայիս 1817-ին, ինչպէս պիտի տեսնենք, իր մահէն հազիւ ամիս մը առաջ, կառուցանել կու տայ Պուքրէշի Ազգային Վարժարանը, որ կը գտնուէր այժմու Տուտեան Մշակութային Տան տեղը:

Պուքրէշի մէջ քիչ են այն գեղեցիկ չէնքերը որոնք կը ներկայացնեն անցեալ դարու ռումէն մայրաքաղաքը: Այդ քիչերէն մէկն է Մանուկ Պէյի խնը, կառուցուած 1808-ին, իտալական ոճով եւ բիւզանդական խոյակներով, նախկին «Իչխանական հին պալատ»ին տեղը: Խանը բացի ճարտարապետական կոթող մը ըլլալէ, ունի նաեւ պատմական նշանակութիւն: Ինչպէս քիչ առաջ ըսինք, հոս է որ տարուեցան 1806-1812-ին ռուս-թուրք պատերազմի խաղաղութեան դաշինքի համար բանակցութիւնները: Շէնքը եղաւ 1846-ին, կարճ ժամանակի մը համար, քաղաքային խորհուրդի կեդրոն, եւ, վերանորոգուած 1873-ին, իբրեւ հանրային ժողովներու վայր. ամբոխին հոս ներկայացած են Պարպու Տելավրանչեա, Թաքէ Իոնեսքու, Նիքոլաէ Ֆիլիփեսքու եւ ուրիշներ, պահանջելու համար մուտքը Ա. Համաշխարհային Պատերազմին, երբեակ Համաձայնութեան կողքին:

20 Յունիս 1817-ին, Մանուկ Պէյ Միրզայեան արկածով մը, ձիէն վար իյնալով՝ ցնցումէն սրտին երակ մը պատռած ու արեան հեղձում ունեցած, կը վախճանի հազիւ 48 տարին բոլորած: Կը թաղուի Քիչինըու քաղաքի հայկական եկեղեցիի դրան առջեւ: Գերեզմանաքարը ունի հետեւեալ արձանագրութիւնը.-

Առաջի այս արձանի որմոյ տաճարի, հանգչի մարմին Դրակման Պէյի եւ տեստեքիլլեի ստատսկի սովեթնիկ եւ կաւալեր Մանուկ Պէյի հանգուցելոյ 20 Յունիսի 1817, ի 48 ամի կենաց իւրոյ:

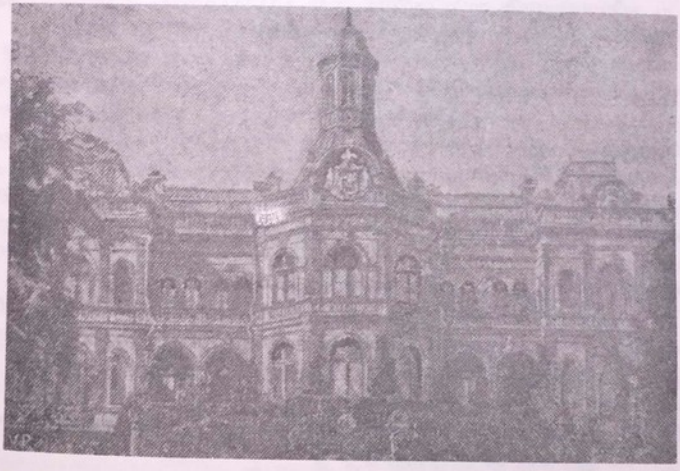
Իր քով, յաւիտենական քունի մէջ են իր երկու աղջիկները, Մարիամ՝ վախճանած 1822-ին եւ Գայիանէ՝ 1824-ին:

Մանուկ Պէյ Միրզայեանի որդին՝ Յովհաննէս-Մուրատ 1872-ին կառոյց Հընչէշտի մէջ հայկական ոճով գեղեցիկ եկեղեցին ուր թաղուած է Մար-

իամ՝ այրին Մանուկ Պէյի, վախճանած 45 տարեկանին՝ 17 Սեպտեմբեր 1828–ին եւ անոր քոյր՝ եկեղեցին կառուցող Ծովհաննէս–Մուրատ, ծնած Պուքրէշ 7 Մարտ 1810–ին եւ վախճանած Փարիզ՝ 23 Ապրիլ 1893–ին:

Հընչէշտի եկեղեցիին մէջ գոյութիւն ունին Ծովհաննէս–Մուրատի աղջիկներուն ամուսնութեան արձանագրութիւնները, եկատերինէ ամուսնացած՝ 9 Յուլիս 1881–ին Մարքիզ Փիեթրօ–Սքեռոնիի հետ եւ Օլկա՝ ամուսնացած 23 Յունիս 1878–ին Կոմս Հանցֆելտ–Թրահընպերկի հետ: Եկեղեցիի բակին մէջ է նաեւ Ծովհաննէս–Մուրատի տարաբախտ որդիին՝ Գրիգորի, Մանուկ Պէյի չառաւիղի վերջին իշխանը, որ Օտեսայի մէջ անձնասպան եղած է 1 Օգոստոս 1902–ին:

Մանուկ Պէյ Միրզայեանի մասին մեր գրութիւնը կը վերջացնենք տեղ տալով Տոսօֆթէյ մեթրափոլիտի տուած մէկ վկայականին Մանուկ Պէյի օժանդակութեան մասին Փասվանդօղլուի խուժանին վտարման առնչութեամբ .– «Այն ատեն քրիստոնէութեան այս բարեկամը [իմա Մանուկ Պէյ] Իչխանապետի ստիպողական խնդրանքին եւ պոյարներու աղաչանքներուն վրայ գնաց Ռուսճուկ եւ Մուսթաֆափաշայէն, որ հրամանատարն էր քաղաքը գտնուող բանակին, ստացաւ բանակին միջամտութեան արտօնութիւնը, որու վրայ խուժանը հեռացաւ մեր երկրէն եւ մենք ազատեցանք այն հալածանքէն, որ մեզ կը ըսպառնար· կը պարտինք [Մանուկ Պէյի] ազդեցութեան եւ չուտափոյթ միջամտութեան»:

Մանուկ Պէյի պալատը Հընչէշտի մէջ

Ռումանահայը ունեցած է զգայուն սիրտ մը եւ անտարբեր չէ գըտնուած իր արեւնակիցներուն դժբախտութեանց եւ պարտք զգացած է, բարոյապէս եւ նիւթապէս օգնելու, իր ուժերուն ներած չափովը:

Դրամական օգնութիւն ըրած է Կիլիկիոյ եւ Զէյթունի աղէտեալներուն: Հոկտեմբեր 24, 1869–ին, Մկրտիչ Եպս. Տիգրանեանի միջոցաւ, միայն Սուչավայի հայութիւնը հաւաքած է 300 ոսկիէ աւելի:

Պուքրէշի մէջ կը հիմնուի Օգոստոս 13, 1880–ին, Հայաստանի Սովելոց Խնամող Կեդր. Ցանճնաժողովի Մարմինը (Comite Central de Secours aux affames d'Armenie), *իր մասնաճիւղերը ունենալով Եաշ, Սուչավա, Պոթոշան, Կալաց, Պաքըու, Ձուրճովա, Ռոման եւ Ֆոքշան, «օգնութեան հասնելու դըրամով ու ուրիշ կերպ նիւթականով»*[1]:

1896 Փետրուար 7–ին, Պոլսոյ Պատրիարք Մատթէոս Իզմիրլեան յուսահատական գրութիւն մը կը ղրկէր Պոթոշանի ազգայիններէն Պր. Լուփուչոր Զէրքէզ Պոկտանին՝ «Երեք ամիսէ ի վեր Թուրքիոյ գաւառաց մէջ բընակող հայ ժողովուրդը մատնուած է անլուր աղէտներու: Արիւնահեղութիւնք, հրկիզութիւնք, աւարառութիւնք, բռնի կրօնափոխութիւնք եւ սով կ'սպառնան բնաջինջ ընել զայն:

Ամէն տեղ՝ ինչպէս ի Տրապիզոն, ի Կարին, ի Բաղէշ, ի Սեբաստիա, ի Տիգրանակերտ, ի Խարբերդ, ի Շապին Գարահիսար, յԱրաբկիր, ի Բալու, կիլիկիոյ կողմերը կոտորածներ տեղի ունեցան, եւ անասունի պէս խողխողուեցան անզէն ու անպաշտպան բազմութիւն հայ ժողովրդեան, առանց խնայուելու նոյնիսկ կիներու ու մանուկներու ու ամբողջ գիւղեր ամայացան:

Այրուեցան հայոց բնակարաններն քաղաքաց ու գիւղօրէից մէջ. աւարի տրուեցան անոնց գոյքն՝ դրամ, վաճառք, կարասի, ճմրան պաշար ու մինչեւ իսկ հագուստն. չատ եկեղեցիներ ու վանքեր սրբապղծուեցան, այրուեցան, քանդուեցան կամ մզկիթի վերածուեցան, կրօնականք չարաչար սպաննուեցան, գլխատուելով, մորթազերծ ըլլալով կամ յօշոտուելով, ծաղկատի կիներ ու մանուկներ ամէն տեսակ անպատուութեանց ենթարկուելով՝ մահմետեանաց մէջ բաժնուեցան, կոտորածէն ողջ մնացողներն թրքացուցին բռնի, քահանաներով հանդերձ, եւ այս ամէնուն վրայ՝ այս սաստկաշունչ ճմրան մէջ յաւելցաւ սովն, որ կ'ըսկսի մրցիլ կոտորածին ու միւս խժդժութեանց հետ:

Ջարդէն ողջ մնացողներն, անօթի, մերկ ու անպատսպար կը մնան ու մեզմէ օգնութիւն կը հայցեն: Անօթի աչնան դեղնած տերեւները ուտելու եւ յարդը խաչելով ջուրը խըմելու աստիճան, մերկ միակ չապիկով մնալու չափ եւ նոյնիսկ անկից ալ զուրկ, անպատսպար՝ մինչեւ ձիւնապատ լերանց ծերպերուն մէջ օթեւանելու եւ քարերու վրայ պառկելու չափ: Այս թշուառներու բազ-

---

[1] Պուքրէշի Թաղ. Խորհուրդի արխիւ, թղթածրար Հայաստանի սովելոց խնամող կեդր. Ցանճնաժողովի:

մութիւնն վայրկեանէ վայրկեան կը սպասէ մահուան, եւ սկսած են արդէն անօթութենէ մեռնիլ եւ մինչեւ իսկ անձնասպան ըլլալ...»[1]:

Ջենք չարունակեր նկարագրութիւնը, այսքանն իսկ սրտաճմլիկ է: Բարեսէր ու գթասէր ժողովուրդը տուաւ, հարուստն ու աղքատը, իր քսակին թոյլատրած չափով:

Խոշոր գումարով ռումանահայը մասնակցեցաւ Մշոյ Վանքին նորոգութեան համար, որ քանդուած էր 1871-ի երկրաշարժի հետեւանքով:

Նոյնպէս, 25 Հոկտեմբեր 1926-ին, երկրաշարժի մը հետեւանքով Լենինական քաղաքը, Շիրակի շրջանը մեծաւ մասամբ շրջակայ 12 գիւղեր ամբողջովին եւ ուրիշ քանի մը գիւղեր ալ կիսովին կործանեցան: Ռումանահայ գաղութի բոլոր համայնքները փութացին աղէտեալներու օգնութեան. կազմակերպեցան ազգային պաշտօնական մարմիններ, նպաստահաւաք յանձնախումբեր Պուքրէշի, Գոնստանցայի, Պազարճըգի, Սիլիստրէի, Չէթաթէա Ալպի (Աքքերման), Պապատաղի, Ռոմանի, Ֆոքշանի, Թուրնուլ Սեվերինի, Պրայիլայի, Կալացի, Սուլինայի, Թուրթուքայայի եւ ուրիշ տեղերու մէջ: Սիլիստրէի «Ռաֆֆի» Մշակ. Միութիւնը մասնաւոր ձեռնարկի մը ամբողջական եկամուտը յատկացուց օգնութեան նպատակին:

Հ. Մ. Ը. Մ.-ի Գոնստանցայի եւ Կալացի մասնաճիւղերը՝ որոնց միացաւ եւ Պրայիլայի համայնքը, հաւաքեցին հագուստեղէն, որոնք ղրկուեցան Պրայիլայէն Հայաստան Պաթումի ճամբով:

Պըլեցի փոքր համայնքը միայն հաւաքեց 130,000 քիլօ հագուստեղէն: Բոլոր ասոնք փոխադրուեցան ձրիօրէն Loyd Triester ընկերութեան նաւով:

Հայ Կարմիր Խաչը հաւաքեց 400 անգլ. ոսկի, իսկ Ռումէն Կարմիր Խաչը մասնակցեցաւ 15,000 լէյով: Երեւան գեղարուեստական Միութիւնը սարքեց 28 Նոյեմբեր 1926-ին հանդէս մը որուն ամբողջ եկամուտը երկրաշարժի աղէտեալներուն յատկացուեցաւ:

Դրամական առաքումները, քանի մը հազար անգլ. ոսկի, կատարուեցան գերմանական Dresdner Bank-ի միջոցաւ:

Ռումանահայ գաղութի հայաշատ կեդրոններուն մէջ կազմուեցան նձնախումբեր Սուրիոյ գաղթականաց համար. հաւաքուեցան դրամ, հագուստեղէն եւ դեղօրայք[2]:

Ռումանահայը հասցուցած է իր օգնութիւնը թշուառ արեւնակիցներն ամէն ատեն երբ կոչ եղած է:

Բացի նիւթական եւ բարոյական օգնութենէն, ռումանահայ գաղու-

[2] Բնագիրը մեր հաւաքածոյին մէջ:

[3] Արարատ ամսագիր ռումէն լեզուով, թիւ 59, էջ 8, 1930 եւ թիւ 61, էջ 8, 1930:

թին մէջ եւս կային երիտասարդներ որոնք տրամադիր էին ընդհանուր պատերազմի ընթացքին ծառայելու իրենց Հայրենիքին փրկութեան, ինչպէս արդարեւ տասահմանի չատ մը հայեր փութացեր էին կամաւոր արձանագրուելով մեկնիլ Կովկասեան ճակատ: 1915–ին կամաւոր գացողներուն թիւը 1000–ի կը հասնէր, որոնք Սեւ Ծովու վրայէն Պաթում կ'երթային պայքարելու համար թշնամիին դէմ: Սակայն ձեռնհաս մարմինի մը չգոյութեան պատճառաւ, ինչպէս պիտի գրէր Շեփոր՝ «անխորհրդաբար գործեցին» եւ կամաւորական շարժումը վիժեցաւ[3]: Այս առթիւ Հ. Բ. Ը. Միութեան Ռումանիոյ ճանճնաժողովը, հանգ. Ց. Զամպաքճեանի միջոցաւ նուիրեց 5000 լէյ:

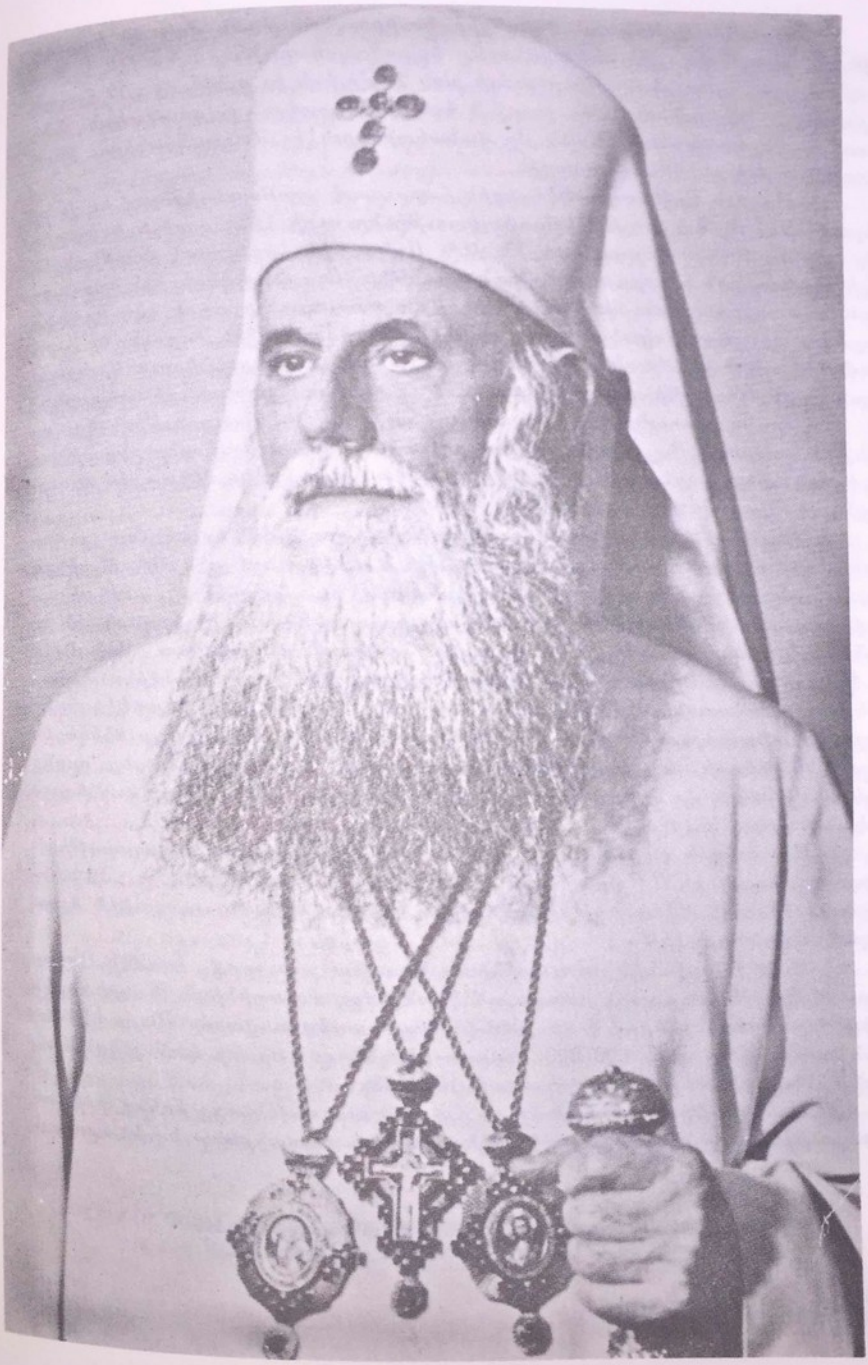
ՀԱՑ ԵՒ ՌՈՒՄԷՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐՈՒ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՓՈԽ–ՑԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԴԱՐԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԻՆ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՌՈՒՄԷՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԱՐՈՒԵՍՏԱ–ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԷՋ

Հայ եկեղեցին Ռումանիոյ մէջ ունի աւելի քան 600 տարուան հնութիւն: Այս վեց դարերու ընթացքին հիւրընկալող եւ գաղթական ժողովուրդները իրարու հետ միշտ համերաշխ եւ փոխադարձ հասկացողութեան ոգիով ապրեցան կողք կողքի:

Ռումէն ժողովուրդը որդեգրած է Օրթոտոքս եկեղեցիի դաւանութիւնը: Սակայն, հոս եւս, ինչպէս Հարեւան Պուլկարիայի մէջ, պապականութիւնը երկար ժամանակ փորձեր ըրած է, զայն իր ազդեցութեան տակ առնելու: Ատեն մը նոյնիսկ Սիրէթ, կաթոլիկ եպիսկոպոսի աթոռանիստ քաղաք եղած է: 14–րդ դարուն Մոլտովայի մէջ մեծ գործունէութիւն ունեցան կաթոլիկ վարդապետներ, որոնք կը ներկայացնէին Curia Romana*–ն: Յանօթ է պատմութեան, թէ 1370–ին, Հռոմի Պապը՝ Ուրպանոս Ե. ուղարկած էր Մոլտովա եւ Լիթուանիա՝ այն ատեն կալիցիոյ Դուքսութենէն մաս կազմող, 20 վանական–միսիոնարներ, որոնք յաջողցուցած էին նոյնիսկ Լացքօ Իշխանապետի (1365–1374) դարձը ի կաթոլիկութիւն, սակայն անոր յաջորդները կըտրեցին ամէն կապ պապին հետ, եւ վերադարձան Օրթոտոքս եկեղեցիի դաւանութեան: Ռումէն եկեղեցին հնազանդեցաւ Կ. Պոլսոյ Տիեզերական Պատրիարքութեան մինչեւ 1881, երբ հռչակուեցաւ ինքնագլուխ (Autocefal), իսկ 1925–ին, հաստատուեցաւ Պատրիարքութիւնը, իբրեւ վերին մարմին ունենալով Եպիսկոպոսական Ժողովը՝ Սուրբ Սինոդ անուամբ:*

---

[3] Շեփոր ամսագիր, Ա. տարի, Գ. թիւ 1914:

Ռումէն Օրթոտոքս Եկեղեցիի նուիրապետութեան մաս կը կազմեն հինգ մեթրոփոլիտութիւններ եւ եօթը եպիսկոպոսարաններ: Ռումէն Օրթոտոքս հաւատացեալներու թիւը աւելի քան 20 միլիոն է. ունին մօտ 12 հազար աշխարհիկ հոգեւորական եւ չուրջ 3 հազար կուսակրօն հոգեւորական՝ նեռառեալ մայրապետներ: Ատեն մը վանականներու եւ մայրապետներու թիւը եղած էր աւելի քան 9 հազար հոգի:

Ռումէն Օրթոտոքս Եկեղեցին հարուստ է աղօթատեղիներով եւ վանքերով: Միայն Պուքրէշի Մեթրոփոլիտութիւնը ունի 1620 գործօն եկեղեցիներ, որոնց 380–ը մայրաքաղաքին մէջ: Աչխարհիկ հոգեւորականութեան եւ եպիսկոպոսական նուիրապետութեան առընթեր, Ռումէն Եկեղեցին զարգացման նպաստեցին նաեւ վանքերը: Ասոնք արտայայտիչը եղան եկեղեցական բարեպաշտութեան իսկական զգացումին, մանաւանդ Միջին Դարուն, եւ կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ վերածուեցան կարեւոր կեդրոններու: Վանքերը եղան նաեւ մշակոյթի վառարաններ: Հոն հաստատուեցան առաջին դպրոցները, ուր իրենց ուսումը պիտի ստանային այնպիսի անձնաւորութիւններ, որոնք Աւետարան, Ցայսմաւուրք կամ քրիստոնէական այլ գիրքեր ընդօրինակելէ զատ պիտի դառնային իշխանապետական արքունիքին մէջ բարձր ծառայողներ եւ հրովարտակ գրող–գարդարողներ:

Ռումէն Եկեղեցիի պատմութեան իւրայատուկ մէկ երեւոյթն է «յօժարակամ վանք»երու դրութիւնը, որ գոյութիւն ունէր անցեալին մէջ: Այսինքն կային վանքեր, որոնք ամբողջութեամբ –իրենց եկամուտներով, անձնակազմով, ընդարձակ հողերով եւ հասութաբեր կալուածներով– նուիրուած էին եւ ենթակայ՝ արտասահման գտնուող ուրիշ համբաւաւոր վանքերու, մեծ մասը Ս. Աթոս լերան, Երուսաղէմի, Սինայի վանքերուն, որոնց կ'ընէին դրամական խոշոր նպաստներ: Անկախաբար ասոնցմէ, Ռումէն Օրթոտոքս Եկեղեցին բազում անգամներ ըրած է դրամական խոշոր յատկացումներ քոյր եկեղեցիներուն՝ Անտիոքի, Աղեքսանդրիոյ եւ Երուսաղէմի Պատրիարքութեանց, որոնք անճուկ վիճակի մը մէջ կը գտնուէին Թրքական տիրապետութեան կամ իսլամական ծաւալումի շրջանին:

Հոս տեղին է յիշել թէ առաջին ռումէն եկեղեցական երգեցողութեան գիրքերը, այսինքն՝ Մաքարիայի Teoriticon–ը, Anastasimatar–ը, Irmologhion–ը, 1823–ին Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան տպարանին հրատարակութիւններն էին[1]:

Վերջին շրջանին՝ Ժուստինիան Պատրիարքին օրով, Ռումէն Օրթոտոքս Եկեղեցին կը բոլորէ բարգաւաճ կեանք մը: Ժուստինիան Պատրիարքին անխոնջ աշխատանքներով է որ 1948–ին կատարուեցաւ դարձը Մայր Եկեղեցիին ծոցը աւելի քան 500,000 հաւատացեալներու, որոնք կաթոլիկութեան գիրկը ինկած էին ճիշդ 250 տարի առաջ՝ 1698–ին:

Ասանդութիւն դարձած էր որ հայերն ու ռումէնները իրենց փոխյարաբերութիւնները նուիրագործէին եկեղեցիներու եւ վանքերու նուիրատուու-

[1] Վիեննայի Ռումէն Ժողովրդապետութեան 1971ի տարեգիրք, էջ 105:

թիւններ ընելով։ Ռումէն ժողովուրդի պատմութեան վերաբերեալ ԺԴ եւ ԺԵ դարերու վաւերաթուղթերու հաւաքածոյին մէջ կը յիշուի Յովհաննէս Արմէանուլի (Յովհաննէս Հայը) մէկ նուիրատուութիւնը ռումէն հռչակաւոր Մոլտավիցա վանքին[2]. ուրիշ հայ մը՝ Գրմըրգան կամ Խրմըրգան, չատ հաւանաբար Խըրըմզամ, այսինքն Խրիմեցի, անունով եւ իր տիկնոջ Սթանայի նըւիրաբերումը՝ ամբողջ գիւղ մը իր ընդարձակ ագարակներով։ Իր մեծութեանը պատճառաւ այդ նուիրատուութիւնը հարկ էր որ օրուան իշխանապետ Պետրոս Ահարոն Գ.-ի կողմէ վաւերացուէր։ Ցիշենք հոս Ապրիլ 21, 1677-ին Մոլտավայի իշխանապետ Անթոնիէ Գ.-ի ըրած նուիրատուութիւնը Սուչավայի Հայոց Առաջնորդարանին, որ հաստատեալ եւ տարածուն հողամաս մըն էր[3]։

Հայ եւ ռումէն հոգեւոր կապերէն կը նկատենք Ռումէն Օրթոտոքս Եկեղեցիի Պատրիարք Ժուստինիանի այցելութիւնը, զոր կատարեց Հայ Եկեղեցիին, 16 Մայիս 1956-ին։ 1401-էն ի վեր, երբ կը հաստատուէր Մոլտովայի հայ եպիսկոպոսապետութիւնը, իշխանապետական հրովարտակով, ոչ մէկ հովւապետ, նոյնիսկ մեթրափոլիտ մը, չէր յաջարած նման այցելութիւն մը կատարել։ Ասիկա պիտի փոխադարձուէր 1965-ին, երբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա. Ռումանիա կու գար իբրեւ հիւրը Պատրիարքին՝ անոր հրաւէրով, ամրապնդելու երկու քոյր եկեղեցիներու՝ արդէն սերտ եղող կապը։ Այս առթիւ, ի միջի այլոց, գործադրուեցան զոյգ եկեղեցական համերգներ, մէկը Ռումէն Աստուածաբանական Համալսարանի դահլիճին մէջ, 26 Յունիս 1956-ին, մասնակցութեամբ մայրաքաղաքի քահանայ հայրերու հռչակաւոր երգչախումբին, եւ միւսը՝ յաջորդ օրը, Պուքրէշի հայոց եկեղեցիին մէջ, մասնակցութեամբ ռումէն օփերայի հայ վաստակաւոր մեներգիչներուն, դեկավարութեամբ Պր. Արա Մանաչի։

Պետական բարձր անձնաւորութիւններն ու պաշտօնէութիւնը միշտ պատիւ ու մեծարանք տածած են հայ ազգին ու եկեղեցիին. ռումէնները գիտէին թէ հայերը աչխատասէր, պարկեչտ, պարտաճանաչ ու խղճամիտ տարրեր են, ունին բարոյական մաքրութիւն եւ այս մաքուր նկարագիրը պետութեան ու պետութիւնը կազմող մեծամասնութեան կողմէ առաւելագոյն կերպով գնահատուած է։ Նախախնամական օրհնութիւն մը կրնանք նկատել Փրոֆ. Տոքթ. Տումիթրու Տոկարուի՝ երկարամեայ Դաւանութեանց Նախարարին, բարեացակամ զգացումները հանդէպ հայ համայնքին։ Ն. Վսեմութիւնը, առանց բացառութեան, գաղութին աղերսներուն միշտ ընթացք տուած է նպաստաւոր ելքով. օժանդակած է դրամական յատկացումներով, երբ թեմը բացառիկ ծախսերու առջեւ գտնուած է, ամավարկեր բացած է մանաւանդ եկեղեցիներու եւ վանքերու նորոգութեանց համար, որպէսզի անոնք փրկուին կորուստէ, եւ իր բարոյական հեղինակութեամբ միշտ բարձր պահած է հայ եկեղեցիի վարկը։

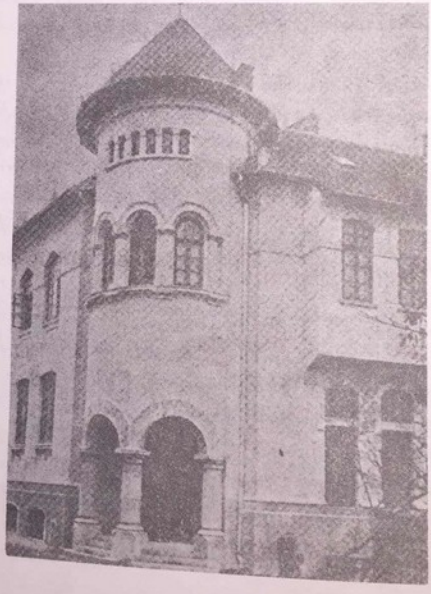
Հայ տարրը իր կարողութեամբը, ձեռներէցութեամբն ու ընդունակութեամբը ձեռք բերած է առանձնաչնորհումներ եւ լայն իրաւունքներ, այժմու

[2] *Gr. Goilav: Armenii ca intemeietori de Orase, p. 20.*

[3] *N. Iorga: Studii si documente, vol. II, 1914, p. 636.*

իմաստով օտար երկիրներու հետ վաճառականական համաձայնագրութիւն-
ներ, որոնք տէրութեան կ'ապահովէին մեծագումար եկամուտներ:

Ռումէն երկիրը, իր աշխարհագրական դիրքով եւ արտադրութիւն-
ներով վաճառականական կեդրոններու հետ յարաբերութեան մէջ գտնուած է,
արտածելու համար շատ մը ապրանքներ: Աւատապետական շրջանին վաճառա-
կանութիւնը պայմանաւորուած էր ապրանքներու փոխադրութեան միջոցնե-
րով, ծովային կամ ցամաքի վրայով: Այս ճամբաները կ'ընդհատուէին մաք-
սատուներով, որոնք երկրին պաշտպանութեան կէտերն էին: Ներքին վաճա-
ռականութիւնը պայմանաւորուած էր տօնավաճառներու (nundiae) գոյու-
թեամբ: Մեծ տօնավաճառները «կարճատեւ» վաճառականութեան հիմը կը կազ-
մէին, եւ որովհետեւ երկրին կարեւոր արտադրութիւնը անասունները, մեղ-
րամոմն ու ձուկն էին, կարճատեւ վաճառականութիւնը կը ստանար բացառիկ
կարեւորութիւն մանաւանդ որ անոնք կը գործէին մասնաւոր արտօնութեամբ:
Ռումէն տնտեսական կեանքին մէջ տօնավաճառները կարեւոր դեր ունեցան:
Անոնք կը կեդրոնանային երկրին գանազան վայրերը, ուր աւելի մեծ էր բը-
նակչութեան թիւը, եւ պարբերաբար տեղի կ'ունենար քանի մը օրէն մինչեւ
երկու ամիս տեւողութեամբ: Գիւղացիները իրենց բերքն ու տնային արտադ-
րութիւնները կը փոխանակէին արհեստական այլազան ապրանքներով: Հոս
կու գային նաեւ տարբեր երկիրներէ վաճառականներ իրենց ապրանքները ծա-
խելու կամ փոխանակելու համար: Պատմական վաւերաթուղթերէ կ'եզրակացը-

Հրնչեշտի հայոց եկեղեցին

Փրոֆ. Տոքթ. Տումիթրիու Տօկարու

նենք թէ 18–րդ եւ 19–րդ դարերուն տեղի կ'ունենային տօնավաճառներ տարին մինչեւ երեք անգամ, սովորաբար տօնական օրերուն, ժողովուրդը ազատ կ'ըլլար ու խուռներամ բազմութեամբ մը կը մասնակցէր անոնց: Կային քանի մը խոշոր տօնավաճառներ, որոնք հռչակ հանած էին երկրին ու մանաւանդ դրացի երկիրներու մէջ:

Այսօր իսկ այս տօնավաճառները, որոնք տեղի կ'ունենան պարբերաբար, ընդհանրապէս զբօսեցուցիչ են. երգն ու պարը կը տեւէ մինչեւ ուշ գիշեր, ուրախութեան եւ ցնծութեան մէջ:

Տեւական վաճառականութիւնը սկիզբ կ'առնէ 14–րդ դարէն վերջ, երբ տօնավաճառը տեղի կ'ունենար խանութներու մէջ, եւ ասիկա կը հանդիսանար յեղաշրջում մը: Իշխանապետները կը քաջալերէին այս մնայուն վաճառականութիւնը, որովհետեւ անիկա եկամուտի աղբիւր մըն էր տէրութեան գանձին: Այս իսկ պատճառով, 15–րդ դարուն Մոլտովայի իշխաններէն Ալեքսանդր Բարիին, որ տուած էր 1401–ին հայկական եպիսկոպոսութեան հաստատման հրովարտակը եւ Մեծն Շթեֆան, բազմաթիւ հայեր հրաւիրեցին Լեհաստանէն[4] եւ անոնց տուին յատուկ առանձնաշնորհումներ՝ որպէսզի անոնք զարկ տան երկրին վաճառականութեան: Արդէն տեսանք թէ Ալեքսանդր Բարիին հրաւիրով 3000 հայ ընտանիքներ հաստատուեցան Մոլտովայի եօթը քաղաքներուն՝ Սուչավայի, Հոթինի, Պոթոշանի, Եաշի, Սիրէթի, Վասլույի եւ Ռոմանի մէջ:

Մոլտովա կը ներմուծուէր եւ կ'արտածուէր ամէն տեսակ ապրանքներ: 1421–ին Ռատու իշխանը կը հրամայէր որ իր տէրութեան մարդիկը «երկիր բերեն ամէն տեսակի ապրանքներ, եւ հաց եւ երկաթ»: Լեհաստանէն կը բերէին երկաթէ արօր, դանակ, մանգաղ, գերանդի, զէնք. կ'արտածէին անասուն, ձի, կաշի եւ մեղրամոմ:

Կարաւաններով կը բերէին արեւելեան ապրանքներ՝ պղպեղ, համեմ, «ծովէն անդի ապրանքներ»[5], ինչպէս կ'ըսուէր առանձնաշնորհումներուն մէջ, եւ Մոլտովայէն կը տանէին դէպի արեւմուտք՝ Լեհաստան, Աւստրիա եւ Գերմանիա:

Կարաւանները կ'օգտագործէին այսպէս կոչուած «Մոլտովական ճանապարհ»ը, որ Լվովը կը կապէր Պոլսոյ հետ, անցնելով Եաշ, Կալաց, Սիլիստրէ, Պազարճըգ, Խիրնէ քաղաքներէն: Պոլսոյ մէջ Մոլտովացիք ունէին իրենց ազգականներն ու բարեկամները, որոնք Մոլտովայէն՝ Աքքերմանէն բըռնագաղթած էին. ըստ ժամանակագիր Գր. Դարանաղցիին՝ 1606–1643 «Սուլթան Մուհամէտ 2–րդ զհոն Աքքերման եղած հայերին –1484–ին– սուրկուն ար՝ր, եւ զհոռոմին այլ եւ զինչ ազգ որ այդ կային՝ զամէնքն կնոջմովք եւ տղայմովք՝ զամէնքն հանեց եւ եբեր յըստամբօլս»[6]:

---

[4] *Wickenhauser, Moldowa, 1862, p. 68.*

[5] *Istoria Romaniei, ed. Academia R. P. R., vol. II, pp. 572-884.*

[6] Գր. Դարանաղցի, *Ժամանակագրութիւն*, Երուսաղէմ, 1915, էջ 11:

կարաւանները կը բաղկանային չարք մը կառքերէ, սայլերէ, զորս ռումանացիները կը կոչէին care armenesti[7], եւ ունէին իրենց կարաւանապետը՝ գերվանպաշիները, որոնք առանց բացառութեան կ'ըլլային վստահելի, խիզախ եւ քանի մը օտար լեզուներու ծանօթ անձեր: Ռումէն պատմութեան մէջ կը յիշուին հայեր որոնք կարաւանի ընկերացող վաճառականի տարազով դիւանագիտական յանձնակատարներ, արքունիքի սուրհանդակ կամ բանագնացներ էին[8]:

Երկար ճամբորդութիւններու համար տեղ տեղ կային ձիերու կայաններ, յոգնած անասունները փոխելու համար, եւ այս կայանները թրքական անունով կը կոչուէին «մենզիլ»:

Հայ անասնաբոյծներ եւս չատ կային: Ասոնք տկար անասունները՝ ձի, կով, եզ, Մոլտովայի արօտատեղիներու մէջ կը պահէին ժամանակ մը մինչեւ որ անոնք կը պարարտանային[9] եւ ապա կը տանէին Աւստրիա կամ Գերմանիա[10]: Անոնք պէտք ունէին անասուններուն համար բուծարաններու եւ այդ պատճառաւ հարկադրուած էին հողային մեծ տարածութիւններ վարձու առնել, եւ կը դառնային կապալառուներ, որպէսզի օրին մէկը ըլլային իրենք հողատէրեր, մեծ կալուածատէրեր եւ նոյնիսկ ժամանակի ընթացքին գիւղերու սեփականատէրեր: Ռումանահայ տարեգրութեանց մէջ կը յիշուին կապալառուներու եւ մեծ հողատէրերու չարք մը անձնաւորութիւններ, ինչպէս Ցովհ. Գափրի, ուրիշ Գափրի մը՝ Նիկողայոս, առաջինին ազգականը, Պոկտան Մովսէս, Անտօն Փրունքուլ եւլն., որոնք պարոնութեան տիտղոս ստացած էին Աւստրիական կայսրութենէն: Ներսէս, Ստեփան եւ Նիկողայոս Այվազ՝ ունէին հինգ խոշոր ագարակ-կալուածք գիւղեր, Ռամաշկաններ՝ եւս ունէին քանի մը գիւղ-կալուածներ, այնպէս որ ատեն մը Սուչավայի ու Պուքովինայի հողատէրերուն մէկ երրորդը հայեր էին: 20-րդ դարու սկիզբը Սուչավայի մէջ մեծագոյն հողատէրը Վարդերես ֆօն Փրունքուլն էր, նախագահը հայ համայնքին: Փրունքուլ անունը ռումաներէնի թարգմանութիւնն է Մանուկեան անունի, որու անունով նաեւ փողոց մը կար՝ Prunkulstrasse, յետոյ եղած Հայկական փողոց:

Ջունդու ընտանիքն ալ հողատէր էր եւ բարերար: Աստուր Ասպետ Ջունդու, Ֆրանց Եոզէֆ Աւստրիոյ կայսեր թարգմանն էր Սուէզի ջրանցքի բացման արարողութեան ատեն: Կտակած էր խոշոր գումար մը՝ 200,000 աւստրիական քրօն, աղքատ ուսանողներու կրթաթոշակ յատկացնելու եւ եւրոպական համալսարաններու մէջ ուսանելու համար, պայմանով որ իրենց ուսումը աւարտելէ վերջ անոնք հայկական գաղութին ծառայութիւններ մատուցանեն[11]: Ասպետ Ջունդու կը հիմնէ Ջունդու Հիմնարկութիւնը (Fondation

[7] *N. Iorga: Istoria Poporului Romanesc, vol. II, p. 72.*

[8] *N. Iorga: O paralela istorica, p. 64.*

[9] *Fr. Macler: Rapport sur une mission scientifique..., p. 62.*

[10] *Vlad Banateanu: Armenii in istoria..., p. 22-23.*

[11] Հ. Բ. Ը. Միութեան նախկին Ընդհ. Տնօրէն Գր. Կիրակոսեան 1910-ին ընտրուած էր Դուրեան Սրբազանի կողմէ մէկը Ջունդեան երեք սաներէն՝ Եւրոպա ուսանելու համար (*Ծուխ-բար*, Մարտ 1975, էջ 6):

Chevalier Tchount)· եղած էր 15 բարեսիրական, գեղարուեստական, ազգային, կրթական ընկերութեանց պատուոյ նախագահը: Ծնած էր Սուչավայի մէջ 1825-ին, յաճախած Վիեննայի Մխիթարեան Վարժարանը եւ տեղւոյն համալսարանի պատմական եւ փիլիսոփայական ճիւղերը: 1853-ին Պոլիս կը մեկնի եւ կը ծանօթանայ քաղաքին երեւելիներուն հետ, ուրկէ կ'անցնի Փարիզ, ուր կը բարեկամանայ Նուպար Փաշայի հետ: Ջունդու կ'օժանդակէ Ս. Փրկիչ հիւանդանոցին· կ'ըլլայ հոգաբարձութեան անդամ եւ ատենապետ՝ Շահնազարեան վարժարանի հոգաբարձութեան: Ասատուր Ջունդու կը վախճանի Փարիզի մէջ 15 Փետրուար 1897-ին եւ մարմինը կը բերեն Պոլիս ու կը թաղեն Շիշլիի գերեզմանատան մէջ:

Ջունդու ընտանիքէն էր Եդուարդ Ջունդու՝ Մոսկուայի Ռումէն դեսպանը 1934-1940 թուականներուն:

Ուրիշ չրջաններէն՝ Չէրնըուցի մէջ եւս կային խոշոր կալուածատէրեր՝ Ասպետ Փօն Ապրահամովիչ, Պօղոսովիչ, Տիկ· Մարի Ռոմաշկան, Ստեփան Վարդերեսովիչ եւ Գրիգոր Դաւիթովիչ:

1922-էն վերջ բազմաթիւ հայեր կու գան Թուրքիայէն, որոնց ապրուստի միջոցը կ'ըլլայ վաճառականութիւնն ու ճարտարարուեստը· անոնք կը ձեռնարկեն խոշոր գործերու: Ազգային բարերարներ՝ Սարգիս եւ Յովհաննէս Տիարպէքիրեանները ունէին Պուքրէշի մէջ հիւսուածեղէնի եւ կերպասի խոշոր գործարան մը ուր կ'աշխատէին չուրջ 4000 աշխատաւորներ: Տիարպէքիրեան հաստատութիւնը իր վրայ առած էր Պասարապիոյ մէջ քանդուած գիւղի մը վե-

Ժուստինիան Պատրիարքի այցելութիւնը Հայ Մշակոյթի Տան

րակառուցման բոլոր ծախքերը: Մանածի խոշոր գործարան մը ունէին կալաց քաղաքին մէջ Սեֆէրեան եղբայրները՝ Արտաշէս, Ցակոբ եւ Կոպէռ. վերջին երկուքը վերջերս հռչակուած Հ. Բ. Ը. Միութեան Բարեբար Անդամ: Արտաշէս որքան բարի, նոյնքան ալ ազգասէր ու առատաձեռն՝ 1945-ին առաջին-ներէն էր որ համայնքային պատուիրակութեան մը գլուխը անցած գնաց Հայաստան եւ մասնակցեցաւ երջանկայիշատակ Գէորգ Զ. Զորէքճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութեան եւ օծման: Ան Պուէնոս Այրէսի «Խրիմեան» վարժարանի հիմնադիրներէն է եւ բարերարներէն: Այլապէս Սեֆէրեան ընտանիքի իւրաքանչիւր անդամը առանձին առանձին նուիրատուութիւն ըրած է դասարանի մը շինութեանը համար: Կոպեռնիկ Սեֆէրեան մնայուն նուիրատուութեամբ մը նոյնանուն մրցանակ հաստատած է ու ամէն տարի «Խրիմեան» վարժարանի երեք յաջողակ աշակերտներ իրենց հայագիտական ուսումը կը

Աղեքսանդր Բարի Իշխանապետը

չարունակեն Պէյրութի «Նշան Փալանճեան» ճեմարանին մէջ։

Այժմ Արտաշէսի համակրելի որդին՝ Եդուարդ Սեֆէրեան Արժանթինի Ազգային Խորհուրդի ատենապետն է եւ կը չարունակէ հօրմէն ժառանգած ազգասիրական ու բարեսիրական գագաթումները, միշտ խոշոր գումարներով մասնակցելով ազգասիրական ու եկեղեցանուէր զանազան ձեռնարկներու։

Ճարտարարուեստի խոշոր հիմնարկութիւններ էին Վարդպարոնեան-Ալեպնիկեան Տան հիւսուածեղէնի եւ կերպասեղէնի գործարաններն ու վաճառատունները, որոնք ունէին չատ մը մասնաճիւղեր երկրին խոշոր քաղաքներուն մէջ։

Նոյնպէս «Քիաժնա» մանածի գործարանը, սեփականութիւնն էր Գէորգ Պետրոս Վարդպարոնեանի եւ Արտաշէս Սեֆէրեանի դստեր՝ Տիկ. Աւրինէ Գ. Վարդպարոնեանի. ունէր չուրջ 1000 աշխատաւոր։ Այժմ ձեռներէց Գէորգ Վարդպարոնեան ունի իր խոշոր մանածի գործարանը Պուէնոս Այրէսի մէջ, աւելի քան 2000 աշխատաւորներով։ Ան է նաեւ նախագահը համագործակցական «Անի» հայկական ընկերութեան։

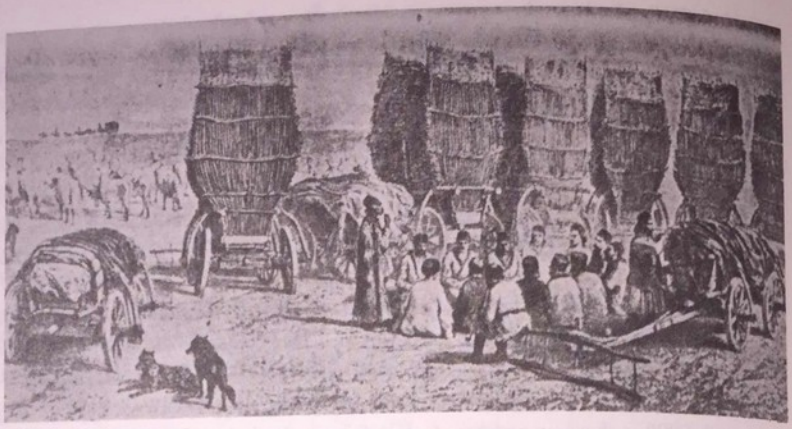
Իսրայէլեան եղբայրները՝ Արամ եւ Ռուբէն, ունէին իրենց հիւսուածեղէնի գործարանը, որ նոյնպէս մեծ ձեռնարկ մըն էր, նման Մեսրոպեան եղբայրներու գործարանին։

Գաւառի մէջ՝ Ճիւրճրու, Միհրան Քինոսեան եւ որդիք 20 տարի հիւսուածեղէնի գործարան ունենալէ յետոյ, 1940-ին, զայն կը փոխադրեն Պուքրէշ։ Տնտեսական գեղեցիկ ձեռնարկ մըն էր, որ տեւեց մինչեւ նման գործարաններու պետականացումը՝ 1948։ Այժմ նոյնքան յաջողօրէն Քինոսեան եղբայրները կը չարունակեն իրենց գործունէութիւնը Նիւ Ճըրզիի մէջ, Ամերիկա։ Կարապետ Քինոսեան՝ հաստատութեան գործավարը, ազգասէր ու բարեսէր անձ մըն է. կ'օգնէ իր երբեմնի քաղաքացիներուն, եւ յաճախ ազգային հաստատութիւններուն, նիւթապէս ու բարոյապէս։

Ռումանիոյ մէջ սուրճի ներածման եւ պատրաստութեան –խարկելու, մաղելու– եւ նոյնիսկ սրճեփի գործը բացարձակապէս հայերու ձեռքն էր, որոնք ընդհանրապէս Երզնկացի, Քէմախցի կամ Շապին Գարահիսարցի կ'ըլլային։ Միակ հայ վաճառատունը –Դանիէլեան եղբայրներ– Դերենիկ եւ Վա-

Սուրհանդակի կայան մը 1840-ական թուականներուն

19–րդ դարու սկիզբներուն Մոլտովական կարաւան մը

հան, արժանացան այն պատուոյ տիտղոսին զոր իրենց չնորհուեցաւ արքունիքին կողմէ ի գնահատութիւն իրենց տնտեսական ձեռնարկին՝ անուանուելով Արքունի Տան Հայթայթիչ (Fournisseur de la Cour Royal):

Արմտիքի արտածման մէջ հայերը եւս ունէին իրենց պատկառելի ներկայացուցիչները՝ Մանիսալեան, աշխարհահռչակ առեւտրական տունը, Տամատեան եղբայրներ, Պալեան եղբայրներ:

Ռումանահայ գաղութի նահապետները համարուած՝ Գէորգ եւ Արմենակ Մանիսալեան եղբայրներու ընկերութիւնը Ա. Համաշխարհային Պատերազմէն առաջ, ռումէն արտածութեան ընկերութիւններուն ամէնէն վստահելին ու ծանօթ հաստատութիւնն էր յաչս Եւրոպայի վաճառականական չրջանակներուն. անոնք կ'օժանդակէին ռումէն հողագործութեան եւ երկրագործական արտադրութեան: Արմենակ Մանիսալեան պատերազմի չրջանին արմտիքի վաճառականներու եւ արտածումի ընկերութեան նախագահն էր եւ դժուարին պայմաններու տակ իր աջակցութիւնը կը բերէր, բարելաւելով երկրին տնտեսական վիճակը: Արմենակ Մանիսալեան եղած էր նաեւ Սակարանի Իրաւարար Մարմնին անդամը եւ այս հանգամանքով յաճախ օգտակար եղած իր ազգակիցներուն: Արժանացած էր պետութեան կողմէ չատ մը չքանչաններու:

Յօսեցանք ատենին Արմենակ Մանիսալեանի ղերին մասին, երբ կը յիշէինք ռումանահայ հիւանդանոցն ու որբանոցը: Յօսեցանք նաեւ, թէ ան որպէս նախագահ Ռումանահայ Միութեան ու Թեմական Խորհուրդին, միչտ օգտակար հանդիսացած է գաղութին ամէն կարիքներուն: Արմենակ Մանիսալեան ծնած է Էնկիւրի 1874–ին եւ ուսումը առած Պոլսոյ Պէրպէրեան Վարժարանը. վախճանած է Պուքրէչ 30 Մարտ 1934–ին:

Գէորգ Մանիսալեան նոյնպէս ունեցած է երկար տարիներու ազգօգուտ գործունէութիւն. մեծ չափով սատարած է Պուքրէչի հայկական եկեղեցիի եւ ազգ. վարժարանի կառուցման ու պահպանման: Վախճանեցաւ 1936-

ին 74 տարեկան հասակին, եւ իրեն համար կատարուեցաւ փառաչուք ազգային յուղարկաւորութիւն մը:

Բացի ճարտարարուեստէ, ռումանահայերը մեծ չափով գարկ տուած են նաեւ արհեստներու: Պուքովինայի մէջ առաջին կաշիի գործարանը հիմնած էին հայերը: Թրանսիլվանիոյ կեդրոն հայաբնակ քաղաքին մէջ Օգսենտ Եպս. Վրդարեան հիմնած էր մաշկագործներու եղբայրութիւնը, որ արհեստակցական ընկերութիւն մըն էր, «Կտրիճվորաց եղբայրութիւն»ները որոնք բացի երիտասարդական հոգեւոր կազմակերպութիւններ ըլլալէ, էին նաեւ արհեստակցական ընկերակցութիւններ, համբարութիւններ, որոնք մինչեւ անցեալ դարուն վերջերը կը գտնուէին Մոլտովայի հայաչատ քաղաքներուն մէջ՝ Պոթոշան, Եաչ, Ռոման, Պաքրու, Սուչավայ, որոնց մասին անդրադառնանք առանձին:

1922-էն ետք, Ռումանիոյ գոսմէթիկի ամէն տեսակի արտադրութիւնները Ներսէս Պալթազար, այլապէս ծանօթ իբրեւ Narcisse Baltazar, հիմերգի հայու մը գործն էր: Այս արտադրութիւնները չատ ընդհանրացած էին Ռումանիոյ քաղաքներուն մէջ չնորհիւ Ներսէս Պալթազարի ձեռներէցութեան, համառութեան ու պարկեշտութեան: Իրեւ վստահելի վաճառական անունէր իր ներկայացուցիչները ամենուրեք, ամերիկեան, գերմանական ու ֆրանսական նման հաստատութիւններու: Պալթազար ազգասէր հայ մըն էր. միշտ մասնակցած խոշոր գումարներով եկեղեցական ու դպրոցական դրամահաւաքներու: Ան կը վախճանի Պուքրէշի մէջ 1956-ին:

Ուրիշ գործարանատէր մըն էր Յարութիւն Ֆրէնկեան, հօրեղբայրը Հ. Բ. Ը. Միութեան Ֆրանսայի Շրջ. Յանձնաժողովի եւ մեծ գործարանատէր Նուրհան Ֆրէնկեանի: Ան ձեռներէց անձ մըն էր բառին բուն իմաստով. կը տիրէր Ռումանիոյ չաքարի չատ մը գործարաններուն. ինք անձամբ տէր էր 6 չաքարի գործարաններու եւ ուրիշ 6-7 չաքարի գործարաններու մէջ մեծ թիւով բաժնեթուղթեր ունէր, վաճառականական ելեւէջները ինք կը վարէր: 1942-ին, երբ Ռումանիան գրաւուած էր գերմանացիներէն, կ'ուզեն Ֆրէնկեանի գործարանները գնել 12 միլիոմ տոլարի՝ վճարելի Զուիցերիայի մէջ, բայց Յարութիւն Ֆրէնկեան կը մերժէ առաջարկը. քանի մը տարի վերջ իր բոլոր գործարանները կը պետականացուին եւ ինք որպէս մեծ դրամատէր բանտ կը նետուի: Եղեռնական վախճան մը կ'ունենայ 1960-ին: Յարութիւն Ֆրէնկեանի ազգասէր էր. Մատենադարանի գիրքերուն մեծ մասը գնուած էին Ֆրէնկեանի նուիրատուութեամբ: Գոնստանցայի մէջ ընդարձակ հողամաս մը նուիրած էր համայնքին, եկեղեցիի մը կառուցման համար, որուն ծախքերն ալ հոգաց: Խոշորագոյն գումարներ յատկացուցած էր Պուքրէշի եկեղեցական ու դպրոցական ծախքերուն, որոնց պատճառաւ իր անունը արձանագրուած էր Պուքրէշի համայնքին բարերարներու մատեանին մէջ: Տարիներ չարունակ իր վրայ առած էր Գոնստանցայի եւ Պուքրէշի հայկական դպրոցներու ջերմուեռեան ծախքերը: Մտադիր էր 100 անկողինով հիւանդանոց մը չինել տալ, արդիական բոլոր սարքաւորումներով, բայց աւաղ, 1948-ի պետականացման օրէնքը ի դերեւ հանեց իր բոլոր բարեսիրական ծրագիրները:

Ընկոյզի վաճառականութիւնը եւ ընկոյզը կոտրել տալով միջուկը մինչեւ Ամերիկա եւ Ֆրանսա արտածելու գործը Պալըքճեան եղբայրներուն ձեռքն էր. ունէին իրենց ճիւղերը Մոլտովայի, Պասարապիոյ եւ Թիմիշուրայի շրջաններուն մէջ, ուր առատ ընկոյզի բերք կ'ըլլար: Օննիկ եւ Հրանդ Պալըքճեաններու ձեռնարկութիւնը ատեն մը ունեցած է մինչեւ 600 աշխատաւոր, եւ նրպաստած այս ձեւով երկրին տնտեսական զարգացման:

ՑԱԿՈԲ ՃՕԼՕԼԵԱՆ ՍԻՐՈՒՆԻ

«Պուքրէշի Ճգնաւորը», ինչպէս ծանօթ էր կեանքին վերջին երկու տասնամեակներուն, Ց. Ճ. Սիրունի ծնած էր Ատաբազար, 18 Ապրիլ 1890-ին: 11 տարեկանին կը լքէ իր ծննդավայրը եւ ուսումի համար կը փոխադրուի Պոլիս, ուր կը յաճախէ Եսայեան վարժարանը, գրաբարի ուսուցիչ ունենալով Սրապիոն Թղլեանը, որ ժամանակին Պետրոս Դուրեանի հայերէնի ուսուցիչը եղած էր:

Ց. Ճ. Սիրունի իր գրական առաջին փորձերը կ'ընէ երբ դեռ աշակերտական գրասեղաններու առջեւ կը գտնուէր, որոնք կը հրատարակուին «Մասիս»ի 1905 եւ 1906-ի թիւերուն մէջ, ապա իր զանազան պատմուածքներն ու ուսումնասիրութիւնները՝ «Արեւելք»ի, «Բիւզանդիոն»ի եւ «Սուրհանդակ»ի մէջ: Ոտանաւորներու առաջին հաւաքածոն՝ «Մթնշաղը» կը հրատարակուի

Տէր եւ Տիկ. Ց. Ճ. Սիրունի

1908-ին, իսկ երկրորդը՝ «Դէպի Տաճարն Հրաշէքի» 1913-ին։ Նոյն տարինե-
րուն (1912, 1913) Եսայեան Սանուց Միութիւնը կը սարքէր այնքան հռչակ ըս-
տացած գրական ասուլիսները, որոնց նախաձեռնողը Ց. Ճ. Սիրունին էր։ Ան
լրագրական ասպարէզը կ'ընդգրկէ 1908-ին, աշխատակցելով «Արեւելք»ին եւ
«Սուրհանդակ»ին. յետոյ Դ. Վարուժանի հետ կը հրատարակէն «Նաւասարդ»
գրական-գեղարուեստական տարեգիրքի առաջին հատորը, որ պիտի չկրնար
շարունակուիլ պատերազմի տարիներու մղձաւանջին եւ Մեծ Եղեռնին պատճա-
ռաւ։

Ց. Ճ. Սիրունի չորս տարիներ թաքստոցէ թաքստոց պահուրտելով կը
յաջողի խուսափիլ այն ճակատագրէն որ վիճակուեցաւ Զօհրապին, Խաժակին,
Վարդգէսին, Ռուբէն Սեւակին, Սիամանթոյին եւ ասոնց նման չատ չատե-
րու, եւ 1922-ին կ'ապաստանի Պուքրէշ, ուր կը հրատարակէ 1923-1925 տարի-
ներուն «Նաւասարդ» պարբերաթերթի՝ գրականութեան եւ արուեստի, «Արագ»
եռօրեայ թերթը 13 տարիներ, ռումէն լեզուով «Անի» եռամսեայ պարբե-
րաթերթը՝ 1935-1938 տարիներուն, ապա տարեգիրքի ձեւով՝ 1939-1943 տա-
րիներուն։

Հրապարակագրական գործունէութեան կողքին Ց. Ճ. Սիրունի չլքեց
նաեւ գրականութիւնը եւ յաջորդաբար լոյս ընծայեց երկու մենագրութիւն-
ներ, որոնցմէ մէկը ռումէն ականաւոր գրող եւ միջազգային համբաւ վայելող
Միհայիլ Էմինէսքուի մասին, թերեւս ծագումով հայ, անոր մահուան 50-ամ-
եակին առիթով, յաջողութեամբ թարգմանելով նաեւ փունջ մը էմինէսքուի
քերթուածներէն։

Երկրորդ մենագրութիւնը Դանիէլ Վարուժանի մասին է, որ լոյս տե-
սաւ Մեծ Եղեռնի 25-ամեակին առթիւ։ Դ. Վարուժանի մասին գրուած այս
գործով Սիրունի կը հանդիսանայ յուշագրային գրականութեան վարպետնե-
րէն մէկը։ Հետագային իր յուշագրութիւններէն մեզի կը մնան իրրեւ թան-
կագին ժառանգ՝ «Պոլիս եւ անոր դերը»-ի, Եղիշէ Դուրեանի, Մադաքիա Օր-
մանեանի, Գարեգին Խաչատուրեանի (Տրապիզոնցի), Ստեփաննոս Յովակիմ-
եանի եւ վերջինը՝ Կոմիտաս Վարդապետի մասին կատարած աշխատանքնե-
րը, որոնք նախ հրատարակուեցան «Էջմիածին» հանդէսին մէջ։

Ց. Ճ. Սիրունի բանասիրական պրպտումներուն, ինչպէս նաեւ ար-
խիւային գործունէութեան չատ բան կը պարտին ռումէններն ու ռումա-
նահայութիւնը։ Սիրունին ռումաներէն լեզուով չատ մը գիրքեր հրատարա-
կեց եւ աշխատակցեցաւ ռումէն արեւելագէտներու կազմակերպութեան եւ
Ռումանական Գիտութեանց Ակադեմիային, եւ ռումէն պատմութեան մատ-
չելի ըրաւ մինչեւ այն ժամանակ անծանօթ մնացած նիւթեր հայ եւ թուրք
աղբիւրներէ։ Ընկերակցութիւնը ի նշան գնահատութեան Փետրուար 20,
1971-ին՝ իր հանդիսաւոր նիստին մէջ Ց. Ճ. Սիրունին հռչակեց Պատ-
ուոյ Նախագահ։

Դժբախտ դէպքեր տասը տարի ընդհատեցին Ց. Ճ. Սիրունիի գոր-
ծունէութիւնը՝ սկսեալ 1945-էն։ 1955-ի Յունուարին տուն վերադարձաւ եւ վերակր-
սաւ իր գործունէութեան, նախ ռումէն գիտական չրջանակին մէջ։ Ամենայն

Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա.-ի հրաւէրով Սիրունին սկսաւ աշխատակցիլ «Էջմիածին» ամսաթերթին, մինչեւ 1965, երբ հրաւիրուեցաւ Հայաստան, ուր յաջորդական քանի մը այցելութիւններու ընթացքին, ան ունեցաւ բազմաթիւ դասախօսական ելոյթներ Համալսարանի, Ակադեմիայի գանազան ինստիտուտներուն եւ Էջմիածնի Ճեմարանին մէջ:

1966-ին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարանէն լոյս տեսաւ Ց. Ճ. Սիրունիի «Հայ Եկեղեցին Ռումէն հողի վրայ» եւ 1972-ին ալ «Նիճոլա Եորկայիճ հետ» գործերը, հրատարակութիւն՝ Հայկ Սէրէնկիւլեան Գրական Մրցանակի, թիւ 3:

Սիրունին մինչեւ իր կեանքին վերջը տքնեցաւ երիտասարդական թափով, առանց փոյթ ընելու թէ տարիները չատ բան խլած էին իր ֆիզիքական ուժերէն, մանաւանդ իր աչքերուն լոյսը...:

Իր մահուընէն հազիւ քանի մը օր առաջ՝ 2 Ապրիլ 1973-ին մեզի կը գրէր.- «...Արդէն աւարտեցի երրորդ հատորը մեծածաւալ աշխատութեանս, որ նուիրուած է Արեւելեան Եւրոպայի հայ գաղութներուն, եւ որ պիտի տպուի Էջմիածին: Պիտի բաղկանայ հինգ հատորէ եւ ամէն մէկ հատոր պիտի ունենայ չուրջ հազար էջ: Դեռ բոլորովին կ'ազդուրուած չեմ սրտիս ըրած քանի մը կատակներէն ետք: Այնուամենայնիւ դեռ կ'աշխատիմ դիմանալ: Հազուադէպօրէն դուրս կ'ելլեմ տունէն. տանն մըն ալ թող այդպէս երթայ»:

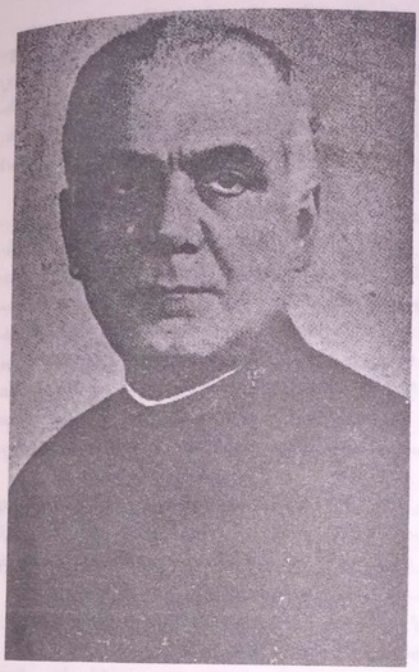
Աւաղ, Սիրունին չկարողացաւ դիմանալ աւելի քան հինգ օր: Կը վախճանի Պուքրէշի մէջ 7 Ապրիլ 1973-ին:

ՀԱՅՐ ՄԿՐՏԻՉ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ

Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութիւենէն, ուր մեկնած էր 16 տարեկան հասակին 1897-ին, ծնած Պարտիզակ 1881-ին: Հ. Մկրտիչ Վրդ. Պոտուրեան աշակերտեցաւ Հայր Ցովհաննէս Թորոսեանի, Հայր Վարդան Հացունիի եւ Հայր Արսէն Ղազիկեանի մինչեւ 1902, երբ կուսակրօն քահանայ կը ձեռնադրուի Աբբայ Իգնատիոս Արք. Կիւրեղեանէն, պահելով իր աւագանի անունը: Յաջորդ տարին, 1903-ին, իր ձեռնադրութիւենէն անմիջապէս վերջ, կը կարգուի մատենադարանապետի օգնական եւ նոյն տարին կը կոչուի Մուրատ Ռափայէլեան վարժարանի մէջ ուսուցիչ-հսկիչի պաշտօնին:

1908-ին տարի մը կը մնայ իր ծննդավայրը Պարտիզակ, եւ 1909 Օգոստոսին վերստին կը հրաւիրուի Ս. Ղազար, այս անգամ ստանձնելու համար «Բազմավէպ»ի եւ «Գեղունի»ի խմբագրութիւնը: Միաժամանակ կը ստանձնէ վանքին մատենադարանապետի պաշտօնը:

Սակայն Հ. Մկրտիչ Վարդապետի աշխատանքի ընդարձակ դաշտը պիտի ըլլար գերազանցօրէն ռումէններու երկիրը: 1911-ի Մայիսին կը ղրկուի Թրանսիլվանիոյ այժմու Տումպրըվէն քաղաքը (նախկին Եդիսաբէթուպոլիս),

Հ· Մկրտիչ Վրդ· Պոտուրեան

ուր Մխիթարեաններր ունէին իրենց դպրոցն ու եկեղեցին: Կր ծագի Պալքանեան պատերազմր Թուրքերու եւ Պուլկարներու միջեւ եւ հայ երիտասարդներ (թիւով 100), որոնք պինուորութենէ ազատելու համար կր հեռանային Թուրքիայէն, կր հրաւիրուին վարդապետին կողմէ հաստատուելու Թրանսիլվանիոյ քանի մր հայաշատ քաղաքներուն մէջ: Սակայն վարդապետր, ակնկալած արդիւնքր չունենալով, 1912–ի Օգոստոսին կր վերադառնայ Վենետիկ, իրրեւ վանքին մատակարարր: Շատ չմնար սակայն, կր հրաւիրուի 1913–ին, Տումպրրվէն իբր օգնական ժողովրդապետ, ուր կր մնայ մինչեւ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի վախճանր՝ Դեկտեմբեր 1918: Պատերազմէն անմիջապէս ետք Պուքրէշի մէջ կր հիմնուի Ռումանահայ Միութիւնը, ժողովուրդին մէջ ծանօթ «Ունիոն» անուամբ իրրեւ վերին իշխանութիւն, որ պիտի ներկայացնէր հայ ազգաբնակչութիւնը յաչս պետութեան եւ կառավարական մարմիններուն:

Հ· Մկրտիչ Վրդ· Պոտուրեան լաւ ըմբռնած էր կարեւորութիւնը այս ազգանուէր կազմակերպութեան, ուստի յաճախ կր մասնակցի անոր ժողովներուն իբրեւ ներկայացուցիչը Թրանսիլվանիոյ Հայոց:

Հաստատուելով Պուքրէշ 1920–ին, եւ տեսնելով Պուքրէշի Ազգային վարժարանի արգահատելի վիճակը զոր ունէր այդ չրջանին, աշակերտութեան թիւր յանգած՝ 91–ի, երբ առենին ան բարձրացած էր 405–ի,

Հ. Մկրտիչ Պոտուրեան կը նախաձեռնէ ազգային վարժարանին վերակազ-
ման, միաժամանակ դասեր կ'աւանդէ Նոթր Տամ տը Սիոնի մէջ (Պուքրէշ) հայ
աշակերտներուն: Հ. Պոտուրեան Տիկին Փարիզ Գալայճեանի ան-
հատական դպրոցին մէջ եւս դասաւանդեց հայերէնը 1920–1923 տարիներուն,
իրեն գործակից ունենալով այժմ Պուէնոս Այրէս գտնուող Պրն. Վարդան
Գէորգեանը:

Հ. Մկրտիչ Պոտուրեանի գլխաւոր ու բեղուն գործունէութիւնը կ'ըն-
լայ հրապարակագրական ասպարէզին մէջ: Նախ կը հրատարակէ 1912-ին,
հունգարերէն լեզուով «Արմենիա» հանդէսին բացառիկ թիւը: 1922-ին «Մա-
սիս» չաբաթաթերթը, որուն չարունակութիւնը կ'ըլլայ «Նոր Արշալոյս» չա-
բաթաթերթը, զոր կը հրատարակէ Պարոյր Լեւոնեանի հետ, որդին Աշուղ Ձի-
վանիի. սակայն կը քաչուի տարի մը ետք, ուսուցչական ասպարէզ ընդգըր-
կելու որոշումով: 1922-ին կը հրատարակէ «Մասիս Տարեցոյց»ը, եւ յաջորդ տա-
րին «Դիցաւան Տարեգիրք»ը, ինչպէս նաեւ «Գաղութի Ձայները» չաբաթաթեր-
թը՝ միայն մէկ թիւ: 1924-ին լոյս կը տեսնէ «Դիցաւան» գրական ամսագիրը՝
այս ալ հազիւ 3 թիւ:

1923–1925 տարիներուն Պուքրէշի մէջ հրատարակուող «Նաւասարդ»
գրական պարբերաթերթը նախ լոյս կը տեսնէ խմբագրութեամբ Ց. Ճ. Սի-
րունիի եւ Հ. Պոտուրեանի, սակայն 4-րդ թիւէն սկսեալ Հ. Պոտուրեան կը
քաչուի եւ Սիրունի կը չարունակէ մինակը լոյս ընծայել «Նաւասարդ»ը:

1924-ին, ընկերակցութեամբ Վ. Մեստուճեանի, Գամեր-Արշաւիր լոյս
կ'ընծայէ «Փարոս» չաբաթաթերթը, այս եւս միայն 5 թիւ:

Հ. Մ. Պոտուրեան 1925-էն մինչեւ 1929, նախ առանձին եւ յետոյ
ընկերակցութեամբ Ցարութիւն Գ. Աթանասեանի (Ատրուչան) կը հրատարա-
կէ «Երկիր» չաբաթաթերթը: Նոյն տարին լոյս կը տեսնէ «Ռումանահայ Տա-
րեցոյց»ը, խմբագրութեամբ Հ. Պոտուրեանի եւ Ց. Գ. Աթանասեանի. 1934-
1938 տարիներուն Վարդապետը լոյս կ'ընծայէ «Հայ Մամուլ» չաբաթաթերթը:

1940 եւ 1941 տարիներուն կը հրատարակուին «Գաղութահայ Տարե-
գիրք»երը, երկրորդը ձօնուած Հ. Պոտուրեանի 40-ամեայ գրական գոր-
ծունէութեան:

Հ. Մկրտիչ Պոտուրեանի գլուխ-գործոցը կը նկատուի 1938-ին հրա-
տարակած «Հայ Հանրագիտակ»ի քանի մը հատորները: Վարդապետը մինակ
ձեռնարկած էր այս դժուարին այլ բազմօգուտ աչխատութեան, ինչ փոյթ թ
պիտի ըսէին թէ՝ միակ անհատի մը ուժերէն վեր է այդպիսի ծանր գործ մը ի
բականացնել: Արշակ Զօպանեան «Անահիտ»ի մէջ պիտի նչէր.- «Եթան
դով լի մարդ, Հայր Պոտուրեան ուզեր է իր անձնական յամառ ու անխոնջ ճ
գերով գէթ ուրուագիծ մը տալ հայ հանրագիտարանին, ճամբան հարթելու հ
մար այդ ծրագրի ապագայ աւելի ընդարձակ, աւելի բազմատարր, աւելի կ
տարեալ մէկ իրականացման»: Եւ աւելի անդին՝ «կը բաւէ աչքէ անցնել այ
հատորը, գնահատելու համար հեղինակին համբերատար ու տքնաջան աչխ
տութիւնը որով հաւաքեր է այդքան տեղեկութիւններ գրքերու եւ թերթեր
մէջ երկար պրպտումներով եւ անվերջ թղթակցութեամբ: Ամէն քաղաքո

թեան եւ ամէն տեսակ օգնութեան արժանի է Հայր Պոտուրեանի այս ձեռնարկը»[1]:

Բացի լրագրական գործունէութենէն, գրական անդաստանին մէջ եւս մեծ է Հ. Մ. Պոտուրեանի վաստակը: Ան աշխատասիրեց Մլքէ թագուհիին Աւետարանին զարդանկարներու վերարտադրութիւնը 1902-ին, պատմական ու քննական ներածութեամբ: 1902-ին հրատարակեց «Սրբազան Հայկազունք» գիրքոյկը: Կոստանդին Երզնկացի եւ իր քերթուածները 1905-ին: «Ագամ-գիրք Առաքել Սիւնեցւոյ» 1909-ին, որոնք լոյս տեսան Ա. Զօպանեանի «Անահիտ»-ին մէջ: 1910-ին լոյս կը տեսնէ «Հայ Մամուլ»ը 15 տարի. նոյնպէս նոյն տարին լոյս կը տեսնէ «Սեւ Էջ»ը, իսկ 1929-ին «Մարտիրոս Ղրիմեցի եւ իր ճերքուածները»: 1923-ին կը հրատարակէ «Արմենակին յոյսերը», «Ուղեցոյց ռումէն լեզուի», «Կարմիր լուսինը»՝ գրուած 1915-ի ազգային տառապալից կեանքէն, ապա թարգմանուած է հունգարերէնի Թրանսիլվանիոյ հայոց համար: Հրատարակած է նաեւ «Մխիթար եւ Մխիթարեաներ» գրքոյկը: Հ. Պոտուրեանի հրատարակչականը լոյս ընծայած է Երուանդ Օտեանի «Փանջուկի»ն, «Արշին Մալ Ալան» եւ Յովհաննէս Քաջազնունիի «Ռուսիա եւ Թուրքիա» աշխատասիրութիւնները: Հրատարակած է նաեւ «Ոճիրին պանդոկը» իտալական վէպը:

Բ. Համաշխարհային Պատերազմի վախճանին, Հ. Պոտուրեան կը քաշուի Ֆրումոսա, Թրանսիլվանիա, եւ կը մնայ հոն իբրեւ ժողովրդապետ կաթոլիկ հայերուն, միշտ իր մէջ վառ պահելով իր կեանքին վերջին տարիները մայր հայրենիքի մէջ անցնելու փափաքը:

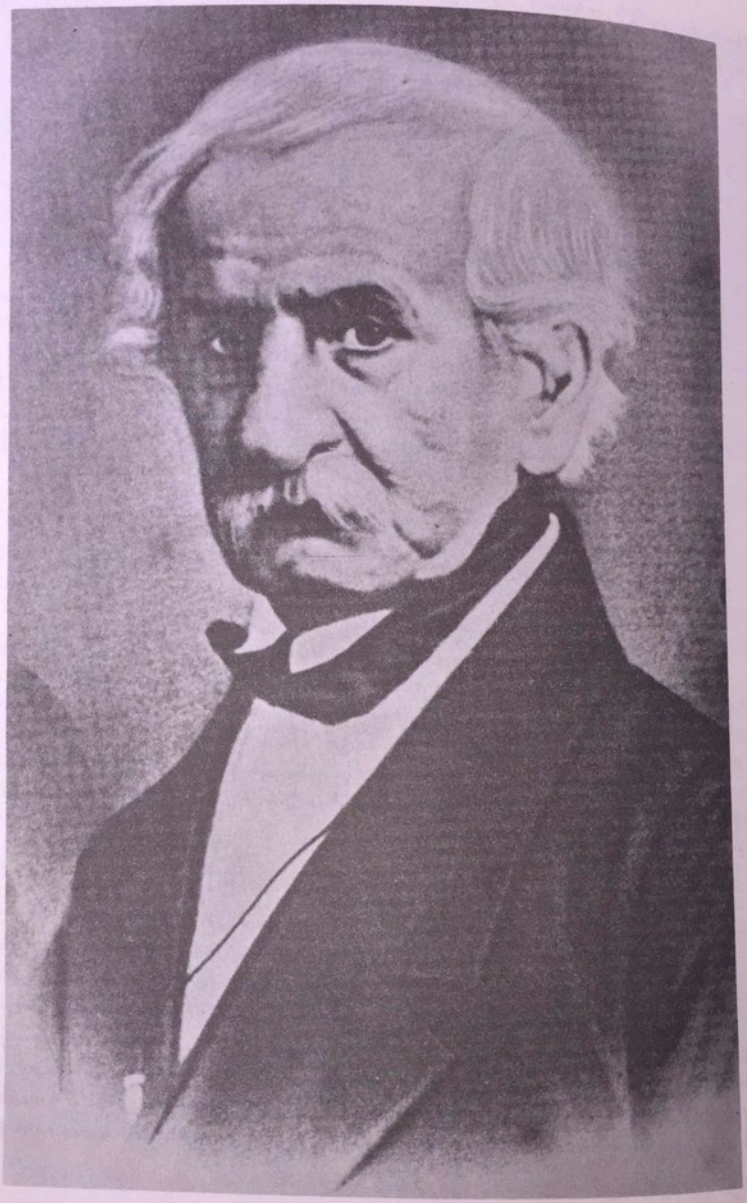
1959-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա. հրաւիրեց Հ. Պոտուրեանը Էջմիածին երթալ. Վարդապետը մեկնեցաւ նոյն տարուան Հոկտեմբերի սկիզբին, սակայն Հ. Պոտուրեան երկար ժամանակ չկրցաւ մայր հայրենիքը վայելել, անողոք ու անդարմանելի հիւանդութիւնը, որ բոյն դրած էր Վարդապետին մարմնին մէջ, զգետնեց զայն: Հ. Մ. Պոտուրեան վախճանեցաւ Դեկտեմբեր 8, 1959-ին, եւ մարմինը ամփոփուեցաւ Ս. Գայիանէ վանքի գերեզմանատան մէջ:

Որպէս քաղաքական նշանաւոր անձնաւորութիւն յիշենք՝

ԿԷՈՐԿԷ ԱՍԱՔԻ.– Մնած Մարտ 1, 1788-ին Լվովի մօտ Հերցա գիւղաքաղաքը, ուր մօր ընտանիքը կ'ապրէր. անդրանիկ զաւակն էր հայացեղ քահանայ Ղազար Ասաքիէվիչի[1]: 1804-ին ընտանեօք կը փոխադրուին Եաչ, ուր Ասաքի որդին պիտի յայտնաբերէր ռումէն ազգային-գրական ու մշակութային հարուստ գործունէութիւն մը: Ըստ իր յայտարարութեան, Ասաքի կ'ուսանի Լվովի մէջ մինչեւ իր Եաչ փոխադրուիլը, եւ այս շրջանին ան կ'ստանայ գրական ու գեղարուեստական լայն պաշար. 16 տարեկանին ան ստացած էր արդէն

[1] Անահիտ, 1938, Ցունուար-Ապրիլ:

[1] *Gr. Goilav: Armenii Intemeietori.... p. 16.*

Կէորկէ Ասաֆի

փիլիսոփայութեան տոքթորի, երկրաչափի եւ ճարտարապետի վկայականներ: 1805-ին Վիեննա կ'երթայ ուր կը մնայ մինչեւ 1808. նոյն թուականին կ'անցնի Հռոմ եւ հոն կը մնայ մինչեւ 1812: Վիեննայի մէջ կը հետեւի ուսողութեան, իսկ Հռոմի մէջ՝ գեղարուեստի, հնագիտութեան, պատմութեան եւ բանասիրութեան: Կ'այցելէ թանգարաններ, կ'ուսումնասիրէ իտալական Վերածնունդի մեծ վարպետներու հռչակաւոր գործերը: Հոն է որ կը սկսի բանաստեղծութիւններ ալ գրել, ազդուած իտալական գրականութենէն: Տիկ. Պլանշարի երկրորդ օդագնացիկ (aerostatique) թռիչքին առթիւ կը յօրինէ սոնաթ մը, որ կը հրատարակուի Giornale del Campidoglio-ի 26 Դեկտ. 1811-ի թիւին մէջ: Այդ գործին համար իրեն կ'ընծայուի Հռոմի Գրական Միութեան բացառիկ անդամի տիտղոսը, որուն համար ան չդադրեցաւ պարծենալէ իր կեանքի ընթացքին:

1813-ին Կէորկէ Ասաքի կը վերադառնայ Եաշ նուիրուելու համար ռումէն ժողովուրդի մշակութային զարգացման: Եաշի մէջ կը հիմնէ երկրաչափութեան վարժարան մը, որ կը հանդիսանայ երկրորդական ուսմանց անդրանիկ հաստատութիւնը ռումէն իշխանապետութեանց մէջ: Ան էր որ հիմնած էր նաեւ մամլոյ եւ թատերական անդրանիկ հիմնարկութիւնները:

Հակառակ յոյն կղերին դաւադրութիւններուն, Ասաքի կը յաջողի հիմնել յունական դպրոցի առընթեր՝ ռումէն լեզուով ճարտարագիտութեան մասին դասընթացք մը եւ հոգ տանիլ որ գրաւոր դասընթացքները ըլլան ռումէն լեզուով: Զարմանալի թուի թերեւս մեր այս հաստատութիւնը. սակայն պէտք է գիտնալ, որ այդ շրջանին Ֆեներցի յոյները իրենց թաթերը դրած էին երկրին բոլոր կրթական օճախներուն վրայ, բուռն կերպով կը հակառակէին եւ չատ մեծ դժուարահաճութեամբ կը հանդուրժէին որ ռումէն լեզուով ուսումնարաններ բացուէին:

Կ. Ասաքի աշխատակցեցաւ Սոքոլայի Ճեմարանին եւ Եաշի Երից Հայրապետաց (Trei Ierarhi) եկեղեցիին կից տարրական ու միջնակարգ դպրոցին վերակազմութեան եւ բարելաւման համար:

Ան աշխատեցաւ եւ ունեցաւ իր մեծ բաժինը «Օրկանական կանոնագրութեան» (Regulamentul Organic) մէջ, որ 1832-էն սկսեալ իր կազմակերպչական արդիական կերպերով, նոր էջ մը պիտի բանար Մոլտովայի կրթական մարզին մէջ: Այս կանոնագրութեամբ՝ ընդհանուր ուսումը կը պետականացուէր, դաստիարակութիւնը յետ այսու ռումէն լեզուով կ'ըլլար, իսկ դպրոցները կը պետականացուէին եւ կ'ունենային իրենց հոգաբարձուները: Դարձեալ կէորկէ Ասաքիի գործը կարելի է նկատել Եաշի Միքայէլեան Ակադեմիայի Հիմնարկութիւնը[2] եւ անոր կազմակերպութիւնը՝ 16 Յունիս 1835-ին. իսկ երբ իշխան Միքայէլ Սթուրզա՝ օտար ազդեցութեան ներքեւ կը պահանջէր որ աւանդման պաշտօնական լեզուն այս հաստատութեան մէջ ըլլայ ֆրանսերէնը, դարձեալ Ասաքին է որ արգելք կը հանդիսանայ: Որպէս Referaindaire Եաշի դպրոցնե-

[2] Այսպէս կոչուած օրուան իշխանապետ Միհայէլ Սթուրզայի անունով, որ սատարեց այս դպրոցին հիմնադրութեան:

րուն, ան իրականացուցած էր այնքան կարեւոր գործեր ռումէն ժողովուրդի մշակութային զարգացման համար, որ ռումէն ժողովուրդի դաստիարակման պատմութեան մէջ իր անունը անջնջելի կը մնայ եւ սիւներէն մին՝ արդի ռումէն գրականութեան:

Ինչ կը վերաբերի մամուլին, Մոլտովայի մէջ առաջին թերթը՝ Albina Romaneasca (Ռումանական Մեղուն), լոյս տեսաւ 1 Յունիս 1829-էն մինչեւ 1850, 21 տարիներ, կ. Ասաքիի խմբագրութեամբ: Ան էր նաեւ, նախաձեռնողներէն մէկը՝ 1836-ին, հիմնարկումին Մոլտովայի մէջ առաջին երաժշտական դպրոցին: Կէորկէ Ասաքին էր կազմակերպողը, ռումէն լեզուով, 27 Դեկտ. 1815-ին, առաջին թատերական ներկայացման եւ խմբագրողը առաջին տարեցոյցին՝ որ հրատարակուեցաւ 1835-ին ռումէն լեզուով:

Կէորկէ Ասաքի լայնօրէն օժանդակեց նաեւ հայ գաղութի կրթական զարգացման: Տեսանք դպրոցներու կազմակերպման մէջ ունեցած իր դերը: Անոր տպարանին մէջ, ուր ունէր նաեւ հայկական տառեր, Մոլտովայի մէջ առաջին հայ գիրքը լոյս տեսաւ «Արամեան Տպարան» անուան տակ, 1847-ին, Աղօթագիրք մը եւ Այբբենարան մը՝ իր անունով «Բանալի Ընթերցանութեան Մեսրովպեան տառից, որ է Այբբենարան եւ հեգերէն Հայկեան Լեզուի, Տիպ առաջին, Եաչ, Յամի տեառն 1847»:

Կէորկէ Ասաքի կը վախճանի Եաչի մէջ 1869-ին:

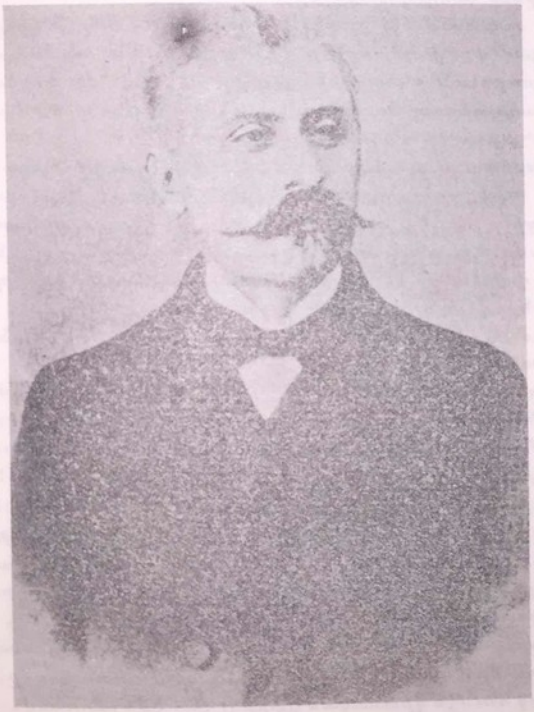
ՍՓԻՐՈՒ ՅԱՐԷԹ.- Մեծանուն հայագէտ գիտնական, որ եղաւ Հանրային Կրթութեան Նախարար աւելի քան տասնամեակ մը տարիներ՝ 1897-էն մինչեւ 1910, կարճ ընդմիջումներով: Իր պաշտօնավարութեան շրջանին է որ երկիրը օժտուեցաւ շատ կարեւոր դպրոցական օրէնքով մը, որ տարիներ շարունակ կիրարկուեցաւ եւ ծանօթ էր Յարէթի օրէնքի անունով: Այս օրէնքին հիման վրայ Ռումանիոյ մէջ առաջին անգամ ըլլալով կազմակերպուեցաւ մանչերու եւ աղջիկներու երկրորդական ուսումը[1]:

Սփիրու Յարէթ ծնած էր 1851-ին Եաչի մէջ. համեստ ընտանիքի զաւակ, ան չափազանց խելացի էր ու բացառիկ ընդունակութիւն ունեցող՝ մանաւանդ ուսողութեան մէջ. իր ուսման երկրորդական շրջանին պատրաստած էր եռանկիւնաչափութեան (Trigonometry) դասագիրք, որ երկար ժամանակ գործածուեցաւ դպրոցներու մէջ: Գիտութեան տոքթորան ստացաւ Փարիզի մէջ եւ գրեց շատ մը գիրքեր, ի միջի այլոց 1906-ին «Գիւղացիական Հարցը», նոյն թուականին հրատարակեց «Պատմութեան Էջեր», եւ «Կրթական Ինդիրներ» աշխատասիրութիւնը որ արդէն հրատարակուած էր 1897-ին, երեքն ալ ռումաներէն լեզուով, իսկ Ֆրանսերէնով 1878-ին՝ "Sur l'Invariabilite des grand axes des orbites planetares", եւ 1910-ին ալ՝ "Mecanique Sociale": Ունի ուրիշ գրութիւններ եւս:

---

[1] *Istoria Lumii in date, p. 277.*

Սփիրու Ցարէֆ մտածեց Փեստալոցիի նման, թէ դպրոցը կարեւոր ազդակ մըն է բարելաւելու գիւղացիութեան ընկերային վիճակը: Ուստի ամէն բարելաւում պէտք էր մեկնէր դպրոցի կազմակերպութենէն եւ Ցարէֆ հաստատեց դաստիարակութեան հիմնական սկզբունքները: Բացառիկ օրէնքով մը ան հաստատեց նախ հողագործական, եւ յետոյ արհեստական եւ առեւտրական դպրոցներ, որոնք մինչ այդ բոլորովին անտեսուած ու արհամարհուած կըրթութիւններ էին: Ան հիմնեց նաեւ քեմբերու եւ դպրոցական ճաշասրահներ (canteen), համագործակցական ու ժողովրդական խնայողական դրամատուններ եւ ժողովրդական գրադարաններ: Բարձրագոյն ուսման համար ապահովեց ինքնավարութիւն (autonomie), եւ օժտեց զայն գիտ-աշխատանոցներով, տար-

Ռումանիոյ նախկին Կրթական Գործոց հայազգի նախարար
Սփիրու Ցարէֆ

բալուծարաններով (laboratory) եւ դարմանատուններով։ Դատական միակ երկրորդական ուսման տեղ Ս. Ցարէֆ ներմուծեց եռաժանգ երկրորդական ուսումը, որ իր բարձրագոյն դասարաններուն մէջ կ'ունենար դասական ուսողութեան ու ազատ արուեստից ճիւղերը։ Ս. Ցարէֆ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ այն ժամանակուան ռումէն մշակոյթին վրայ։ Հիմնեց Հոկտ. 5, 1897–ին Albina (*Մեղու*) հանդէսը եւ գիւղական լայն զանգուածներուն համար Steana (*Աստղ*) հրատարակչականը, որուն ղեկավարն ու գանձապահը ինք եղաւ։ Նեցուկ եղաւ գրողներուն, քաջալերելով զանոնք զանազան ղրամական յատկացումներով եւ վարձատրութեամբ։

Ատեն մը, երբ ռումէն գրականութեան մեծագոյն քննադատ հայազգի կարապետ Իպրըիլեանու, յետ մահու ակադեմական, կը հալածուէր քաղաքականութիւն ընդդէմ, Ս. Ցարէֆ զայն առաւ իր պաշտպանութեան տակ մինչեւ դէպքերուն հանդարտացումը[4]։

Տասը տարուան մէջ որպէս նախարար, Ս. Ցարէֆ գիւղերու մէջ հիմնեց երեք անգամ աւելի դպրոցներ քան ուրիշ կրթական նախարարները վերջին երեսուն տարուան ընթացքին՝ բոլորը մէկտեղ։ Իր գործունէութեան աւարտին, նախակրթարանը աւարտողներուն թիւը չորս անգամ աւելի էր մինչեւ այն ատեն դպրոց յաճախող աշակերտներու թիւէն։

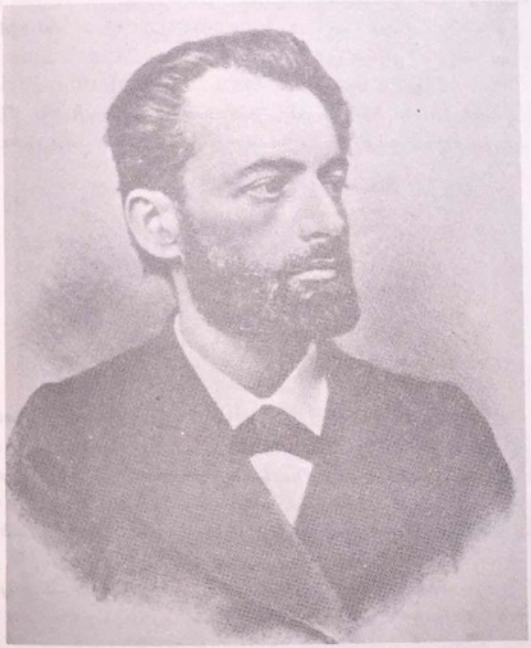
Իր ժամանակի քաղաքական դէմքերէն ոչ մէկը այնքան կատաղի հակառակորդներ ունեցաւ՝ որքան Ս. Ցարէֆ։ Նոյնիսկ Խորհրդարանին մէջ իր երեսին պոռացին, որպէս նախատինք՝ «*Հայը*», սակայն Ցարէֆ տոհմական աննկունութեամբ մը, բնաւ տեղի չտուաւ եւ անխոտոր չարունակեց իր գործը, մինչեւ իր վախճանը՝ 17 Դեկտ. 1912։ Փրոֆ. Եորկա եւ ուրիշներ հիացումով եւ յարգանքով լի զինք պիտի կոչէին «դպրոցի մարդը», «հայր գիւղացիութեան» կամ «Մեծն Ցարէֆ», «մեծ նախարարը»։ Ոչ մէկ գնահատանք պիտի չկրնար պանծացնել կեանքը եւ գործը Սփիրու Ցարէֆի, որքան Փրոֆ. Եորկայի խօսքերը, որոնք ուղղուած էին Ուսուցչական Մարմնի Համագումարին, 1907–ին.– «Ան որ այնքան աշխատեցաւ ձեր բարձրացման եւ ամրապնդումին համար, դպրոցի եւ գիւղացիութեան համար, եւ որուն կը պարտիք մեծաւ մասամբ այն ուժը զոր կը ներկայացնէք ժողովուրդին լուսաւորութեան գործին վերաբերմամբ, դպրոցներու նախկին նախարար Ս. Ցարէֆն է. եւ երբ ձեզի կը խօսիմ Սփիրու Ցարէֆի մասին, ի նշան յարգանքի ոտքի ելէք»։

1936–ին, իբր երախտագիտութիւն Ցարէֆի գործին, ռումէն պետութիւնը Պուքրէշի կեդրոնը՝ համալսարանին դիմաց, բարձրացուց Ս. Ցարէֆի խոշոր արձանը։ Իսկ 1976–ին միջազգային յանձնախումբ մը, որ զբաղեցաւ լուսնային հրաբերանները կոչել աշխարհահռչակ գիտնականներու անուններով, լուսնափոս մը, որ կը գտնուի հարաւ–արեւելեան կողմը, կոչած է հայ ծագում ունեցող ռումէն գիտնական Սփիրու Ցարէֆի անունով։

---

[4] Viata Romaneasca, *XXVIII, Nr. 4, Aprilie 1936, p. 5.*

ՎԱՍԻԼԷ ԳՈՆԹԱ.– Անդրանիկը հայ քահանայի մը 10 զաւակներուն՝ Վասիլէ Գոնթա[3], որուն, Ռումէն Փիլիսոփայութեան Պատմութեան մէջ, վերապահուած է բացառիկ տեղ մը, ծնած է Նոյ. 15, 1845–ին Մոլտովայի Նեամցու նահանգին գիւղերէն մէկուն մէջ: Գիւղին դպրոցը աւարտելէ ետք, Վասիլէ Գոնթա երկրորդական ուսումը կը ստանայ Եաշի մէջ եւ 1868–ին, կը հետեւի գրականութեան եւ իրաւաբանութեան: 1869–ին բարենպատակ հաստատութեան մը ծախքով կը մեկնի Պելճիքա, ուր 1872–ին բարձրագոյն նիշերով կը ստանայ իրաւաբանութեան եւ փիլիսոփայութեան տոքթորի տիտղոսը: Այն չրջանին Եւրոպայի մէջ կը ծագէր խուլ պայքար մը նիւթապաշտութեան եւ գաղափարականութեան միջեւ, Վասիլէ Գոնթա, որպէս հլու հետեւորդը Bacon–ի, Hobbes–ի եւ Priestley–ի, կը հանդիսանար պաշտպան նիւթապաշտ տեսութեան:

Վասիլէ Գոնթա

[3] *V. Banateanu, op. citata, p. 51.*

Ռումանիա վերադառնալով, կը նշանակուի Եաշի Համալսարանի Իրաւաբանութեան ճիւղին Քաղաքացիական Իրաւունքի (Droit Civil) ամպիոնին դասախօս: Իր դասախօսութիւնները ընդհանրապէս մէկ-մէկ փիլիսոփայական մեկնաբանութիւններ կը նկատուէին: 1881-ին կը նշանակուի կրթութեան եւ Դաւանութեանց Նախարար եւ այս հանգամանքով կը պատրաստէ նախագիծը հանրային կրթութեան օրէնքի մը, ուր կը նախատեսէր զարգացումը պետական դաստիարակութեան:

Վ. Գոնթա 19-րդ դարու նշանաւոր փիլիսոփաներէն մէկը համարուած էր, եւ առաջին ռումէն մաթերիալիստ փիլիսոփան, որուն կարողութեան ջատագովները եղած են Buchner, Eisner եւ ուրիշներ:

Վասիլէ Գոնթա ունի չարք մը հրատարակութիւններ, որոնց կարգին «Ճակատագրապաշտութեան Տեսութիւնը» (Theorie du fatalisme, essai de philosophie materialiste, Bruxelles, Paris, 1877): Իսկ իր մահէն ետք, որ տեղի ունեցած է հազիւ բոլորած իր կեանքին 37 տարիները, 21 Ապրիլ 1882-ին, բարեկամներ հրատարակած են իր գործերէն՝ «Մեթաֆիզիքայի Հիմերը», որ թարգմանուած ալ է ֆրանսերէնի (Les fondements de la Metaphisique). «Աշխարհը բաղադրող առաջին սկզբունքները» (Premiers principes composant le monde, Theorie de l'ondulation universelle -essai sur l'evolution, Paris, 1895):

Ռումէն Ակադեմիան, 1969-ին, բացառիկ նիստի մը մէջ վեր հանեց Վասիլէ Գոնթայի փիլիսոփայական գիտա-մաթերիալիստ ըմբռնումները:

ԳՐԻԳՈՐ ՊԼՅՃԳԼԵԱՆ (ՊԼՅՃԳԼԻՈՒ).- Եղած է կազմակերպիչը եւ 14 երկար տարիներ անդամ Ռումէն Դատական Բարձրագոյն Մարմնին՝ վճռաբեկ Ատեանին: Հայազգի այս ուսումնականը, եղած է նաեւ Ռումէն Նորվըրդարանին մէջ երեսփոխան եւ յետոյ ծերակուտական: Մնած էր եաշ 1840-ին, ուր յաճախած է ազգային վարժարանը եւ յետոյ Փարիզ մեկնած, իր հայերէնի ուսումը շարունակելու համար Մուրատեան վարժարանին մէջ: Գրիգոր Պլյըգլեանը եղած է առաջինը Մինաս Թոխաթեցիի «Ողբ ի վերայ Օլախաց հայերու...»-ին յայտնաբերողը, որուն մասին անդրադարձանք: Իր ջանքերով եւ ծախքով առաջին անգամ կը հրատարակուի Փեթերզպուրկի մէջ, ապա Հ. Ղեւոնդ Ալիշան զայն կը հրատարակէ 1896-ին «Կամենից» հատորին մէջ, հրատարակութիւն՝ Ս. Ղազարի Միաբանութեան: Հ. Ալիշան պիտի յիշատակէր՝ «Պարոն Գրիգոր Պլյըգլեան խորհրդական վերին դատալոյծ եւ արդարութեան առենի իշխանապետութեան Ռումենիոյ սատարեաց տպագրութեան մատենիս»:

Մինաս Թոխաթեցիի «Ողբ»ը թարգմանած է ռումաներէնի առաջին անգամ Գրիգոր Պըյըգլիուն, եւ գրած ընդարձակ յառաջաբան-ուսումնասիրութիւն մը անոր մասին:

Գր. Պըյըգլեան մէկն էր անոնցմէ, որոնք ամէն ջանք թափեցին, որպէսզի Պուքրէշի այժմու հայկական եկեղեցին ունենայ հայկական ոճ՝ նմանի էջմիածնի Մայր Տաճարին, եւ սատարեց մեծ գումարներով՝ անոր կառուցման:

Գր. Պըյըգլեան-Պըյըգլիու վախճանած է Պուքրէշի մէջ 1912-ին:

Գրիգոր Մ. Պըյըգլեան

ԳՐԻԳՈՐ ԹՐԱՆՔՈՒԼԵԱՆ.– Ականաւոր քաղաքական մարդ, ծնած 1873–ին Թըրկուլ–Ֆրումոս գիւղաքաղաքին մէջ, Եաչի մօտ, հին հայ ընտանիքէ մը՝ Թրանխալեան: Նոյն վայրը ծնած էր նաեւ ռումէն լեզուով յայտնի գըրող ու գրական քննադատ Կարապետ Իպրայիլեանու, որուն զարմիկն էր: Նախնական ուսումը կը ստանայ Եաչի հայկական վարժարանին մէջ: Փոքր տարիքէն կը վախճանի հայրը, եւ Գրիգոր որպէս պաշտօնեայ մտնելով տեղւոյն Ազգային Դրամատունը, նեցուկը կ'ըլլայ իր ընտանիքին: Միաժամանակ կը չարունակէ իր ուսումը եւ 17 տարեկանին կ'աւարտէ երկրորդական վարժարանը ու առեւտրական դպրոցը եւ կ'արձանագրուի իրաւաբանական համալսարանին եւ Առեւտրական Բարձրագոյն Վարժարանին: Կը տեղափոխուի Կալաց, ուր կը գործէ իբր փաստաբան մինչեւ 1922· այդ թուականին կ'անցնի Պուքրէշ եւ կ'արձանագրուի փաստաբանական կաճառին: Կը մասնակցի մրցանքի մը եւ յետ քննութեանց, կը նշանակուի Պուքրէշի Առեւտրական Բարձրագոյն Վարժարանի փրոֆէսոր: Այս վարժարանը յետոյ կոչուեցաւ Առեւտրական Ակադեմիա:

Գր. Թրանքու–Եաչ ունեցաւ քաղաքական բեղուն գործունէութիւն մը· 1914–ին կ'ընտրուի երեսփոխան եւ անդամ Ռումէն Խորհրդարանի, աթոռ՝ զոր միշտ նորոգուելով 6–7 անգամներ, ընտրութեամբ պահեց մինչեւ իր կեանքին վերջը՝ 1940: Ան քանիցս եղաւ նախարար՝ Աչխատանքի, Համագործակցութեան եւ Ընկերային Ապահովութեան եւ 1927–ին ալ ներկայացուց Ռումէն կառավարութիւնը ժընեւի Աչխատանքի Միջազգային Համաժողովին:

Գր. Թրանքու–Եաչ եղած է բազմաթիւ աչխատաւորական, արհեստակցական ու հանրային օգնութեան օրէնքներու հեղինակ, որոնք երկար ատեն ծանօթ էին «Թրանքու–Եաչ Օրէնքներ» անուան տակ: Ան հրատարակած է աւելի քան 50 հատոր եւ գրքոյկ՝ 1899–էն սկսեալ, զանազան խնդիրներու չուրջ: Գր. Թրանքու–Եաչ իր թանկագին հովանաւորութիւնն ու մասնակցութիւնը բերած է չատ մը բարենպատակ հիմնարկութեանց:

Գր. Թրանքու–Եաչ իր կալաց գտնուած միջոցին եղած էր Հայկական եկեղեցիի Վարչութեանատենապետ, իսկ երբ փոխադրուեցաւ Պուքրէշ, իր հեղինակութեամբ եւ գործօն մասնակցութեամբ սատար հանդիսացաւ ռումանահայ բոլոր կարեւորագոյն մարմիններուն՝ Թեմական կազմակերպութեան, Որբախնամ Ընկերութեան, Ռումանահայ Միութեան (Ունիոն), Հ· Բ· Ը· Միութեան, Հ· Մ· Ը· Մ·–ի Ռումանիոյ չրջանի՝ որուն Պատուոյ Անդամն էր:

1935–ին երբ Պուքրէշի մէջ տօնուեցաւ իր բեղմնաւոր գործունէութեան 50–ամեակը ռումէն մտաւորական լայն չրջանակի մը մէջ, որուն ներկայ էին 600 հրաւիրեալներ՝ նախկին նախարարներ, համալսարանի փրոֆէսորներ, զօրավարներ ու բարձր դասակարգի մարդիկ: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խորէն Ա· չնորհեց յոբելեարին Ս· Գրիգոր Լուսաւորչի Ա· կարգի չքանչանը:

Ռումանահայերը ռումէն բանակին մէջ ունեցած են յայտնի դէմքեր՝ զօրավար ՁՕՄԱՔ, արժանաւոր զինուորական բժիչկ՝ զօրավար ԱԳՈՆՑ, 4–րդ բանակի բժչկապետը:

Զօրավար հերոս ՅԱԿՈԲ ԶԱՏԻԿ, չառաւիղը Ալէքսանդր Բարի իշխանապետի օրով Մոլտովա հաստատուած ընտանիքի մը, որուն անունը ուժմէն պատմութեան անցած է ընդմիշտ, կապուած ըլլալով 11 Նոյ. 1918–ին Պուքովինայի ազատագրումի չարժումին եւ անոր միացումին՝ մայր երկրին, որպէս 8–րդ բանակի հրամանատարը: Առ ի երախտագիտութիւն, Չերնըուցի քաղաքապետութիւնը գինքը հռչակեց պատուոյ Քաղաքացի: Զօրավար Զատիկ բացի ուժմանական բարձրագոյն չքանչաններէն, ստացած է ձեռամբ Մարաշխտ Ժոֆրի եւ Մարաշխտ Ֆոշի, Ֆրանսական պատուոյ Լեգէոնի սպայի եւ հրամանատարի պատուանշանները, ինչպէս նաեւ իտալական Մաուրիցիօ Տի Լազար զինուորական չքանչանը: Զօրավար Ցակոբ Զատիկ երբ կը լրացնէր իր կեանքին հարիւրամեակը, 1967–ին, Ռուժէն Պետական Խորհուրդը կ'ընծայէր Հայրենիքի Պաշտպանութեան չքանչանը եւ պատուոյ Սուրը իբրեւ գնահատանք անոր զինուորական արժանիքներուն: Զօրավար Ցակոբ Զատիկ կը վախճանի 4 Ապրիլ 1970–ին, երբ կը լրացնէր 103 տարեկանը:

Զօրավար ՍԱՄՍՈՆՈՎԻՉ՝ ռուժէն բանակի Մեծ Սպայակոյտի պետ, որ առեն մը եղած էր նաեւ պատերազմական Նախարար:

Հայազգի Ցախկին Ցախարար Գր. Թրանիու–Ծաշ

Բացի զինուորական բժիշկներէ, ռումանահայութիւնը ունեցած է ուրիշ նշանաւոր բժիշկներ, որոնք փայլ տուած են երկրին բժշկութեան:

Համալսարանի Փրոֆ. Փեթրէ Միհայր, Պուքրէշի իրաւաբանութեան համալսարանի ուսուցչապետը՝ յայտնի փաստաբան էր: Որպէս ուսուցչապետ պատրաստած էր սերունդներ, դատաւոր եւ փաստաբան, որոնք ռումէն արդարատութեան փառքը հանդիսացած են:

ՓՐՈՖ. ՏՈՔԹ. ՏԻՄԻԹՐԻԷ ՊԱԿՏԱՍԱՐ.– Մնած 1893–ին, Մոլտովայի Ֆըլչու նահանգի գիւղերէն մէկուն մէջ, հայազգի համեստ ընտանիքի մը, կրտսերագոյնը եօթը զաւակներուն: Հակառակ նիւթական ծանր պայմաններու, Տոքթ. Պակտասար շատ լաւ նիշերով աւարտած է երկրորդական վարժարանը եւ յաջողած է Պուքրէշի բժշկական համալսարանը ընդունուիլ, ուրկէ կը ստանայ տոքթորի վկայականը 1921–ին, իրեն մասնագիտութիւն ընելով ղա–վիրաբուժութիւնը (Neuro-chirurgie), եւ 1927–ին Ամերիկեան կառավարութենէն կը ստանայ երեք տարուան համար կրթաթոշակ մը իր մասնագիտութիւնը կատարելագործելու համար հռչակաւոր Փրոֆ. Գուշինկի մօտ, որ այն ժամանակ կը համարուէր աշխարհի լաւագոյն ղա–վիրաբոյժը: Հոն, Տոքթ. Պակտասար կ'ուսումնասիրէ վիրահատուած ուռեցքներու (tumour) բնոյթը եւ անոր բջիջները, զոր կը համադրեն ուռեցքը:

Զօրավար Ցակոր Զատիկ

Տոքթ. Պակտասարի Ամերիկայէն վերադարձին, Փրոֆ. Գուչինկ՝ մեծ գիտնականը, պիտի գրէր.– «...Փրոֆ. Տիմիթրիէ Պակտասարի մեկնումը չափազանց կը զգացուի մեր մօտ, թէ՛ անձնապէս, եւ թէ՛ ջղաբանութեան մէջ ունեցած իր ձեռնհասութեան եւ աշխատելու անսովոր ուժին համար...»:

Փրոֆ. Տոքթ. Տիմիթրիէ Պակտասար Ռումանիա դարձին, կատարեց ուղեղային ամենադժուարին վիրաբուժական գործողութիւններ, որոնք զինքը նշանաւոր դարձուցին նոյնիսկ երկրին սահմաններէն չատ հեռու՝ համայն Եւրոպայի մէջ: Ան կը համարուի հիմնադիրը ռումէն ջղավիրաբուժական դպրոցին: Գիտական միջազգային կազմակերպութեանց յաճախ ներկայացած էր բազմաթիւ հաղորդագրութիւններով եւ խմբագրած մասնագիտական կարեւոր գիրքեր:

Փրոֆ. Տոքթ. Տիմիթրիէ Պակտասար վախճանեցաւ 1946–ին: Երկու տարի ետք՝ 1948–ին, Ռումէն Ակադեմիան զինք հռչակեց յետ մահու Ակադեմական:

Ռումէն բժշկական պատմութեան մէջ Փրոֆ. Տոքթ. Տիմիթրիէ Պակտասար իր ուրոյն տեղը ունի որպէս բժշկական լուսապայծառ դէմք մը:

ՓՐՈՖ. ՏՈՔԹ. ՅԱԿՈԲ ԵԱԳՈՊՈՎԻՉ.– Աւելի քան 15 տարիներ եղած էր Գլուժի Համալսարանին ուսուցչապետը, յետոյ հրաւիրուած Պուքրէշի բժշկական համալսարանը: Տոքթ. Եագոպովիչ ծնած էր Պոթոշան, չքաւոր ընտանիքի մը մէջ եւ յաջողած էր իր բարձրագոյն ուսումը ստանալ չնորհիւ 100 հնչուն ոսկիի, զոր տրամադրած էր իրեն իբրեւ կրթաթոշակ–փոխառութիւն՝ Պոթոշանի հայոց եկեղեցական խորհուրդը՝ 1896–ին: Ան եղած է պատուակալ անդամը Փարիզի Կասթրոլոժիի Ընկերութեան, ինչպէս նաեւ Միջազգային Բժշկական զանազան կոմիտէներու եւ անդամ Ռումէն Ակադեմիայի: Փրոֆ. Տոքթ. Եագոպովիչ վախճանեցաւ Պուքրէշի մէջ 1949–ին:

ՓՐՈՖ. ՏՈՔԹ. ԳԱԲՐԻԷԼ ՍՕՔՕՐ.– Մնած եաչ 28 Օգոստոս 1848–ին: Իր ուսումը ստացած էր Վիեննայի բժշկական համալսարանին մէջ: Մասնագիտացած ակնագիտութեան մէջ. ունեցած է թանկագին ուսումնասիրութիւններ չաղկապերու բորբոքումի մասին (գոնժունկտիվիտ): Փրոֆ. Տոքթ. Գաբրիէլ Սօքօր վախճանեցաւ 1928–ին, երբ բոլորեց իր կեանքի 80–րդ տարին:

ՓՐՈՖ. ՏՈՔԹ. ԱՆՆԱ ԱՍԼԱՆ.– Հայազգի աչխարհահռչակ այս բժշկուհին հնարիչն է երիտասարդացնող նչանաւոր պատուաստին որուն անունն է ծերովիթալ: Վերջերս ան հնարեց ուրիշ մըն ալ՝ Ասլավիթալ: Փրոֆ. Տոքթ. Աննա Ասլան ժամանակակից 13 հռչակաւոր կիներէն մին է՝ ծնած Կ. Պոլիս 1897–ին: Փոքր հասակէն կը հաստատուի Ռումանիա, նախ Պրայիլա եւ յետոյ Պուքրէշ: Կը ղեկավարէ Պուքրէշի կենսաներոգման Դարմանատունը եւ

ժեռովիքալով դարմանած է յայտնի անձնաւորութիւնները, ի միջի այլոց Զօրավար Շարլ տը Կոլ, Ատենաուէր, Մոնթկոմըրի, Փիքասօ, Փապլօ Ներուտա, չարժանկարի աստղերէն՝ Զ. Զափլին, Մարլեն Տիթրիխ, Լիլիան Կիշ եւ ուրիշներ, որոնց թիւը երկրագունտի չորս անկիւններէն՝ տարեկան աւելի քան 5000 է, բացի երկրին ներքին հիւանդներէն:

Փրոֆ. Տոքթ. Աննա Ասլան

ՏՈՔԹ. ԱՐԱՄ ՍԱՀԱԿԵԱՆ-ՍԱԼԲԻ.– Մնած կեսարիա 1884-ին, իր ուսումը կը ստանայ տեղւոյն Ազգային Վարժարանին մէջ, եւ ապա կ'անցնի Պոլիս եւ Պոլիսէն Պէյրութ, ուր կը հետեւի Ֆրանսական Համալսարանի բժշկական ճիւղին: Մասնագիտութեան համար կը մեկնի Փարիզ, եւ ատեն մը կ'աշխատի Lariboisiere հիւանդանոցին մէջ:

1922-ին վերջնականօրէն կը հաստատուի Ռումանիա, նախ Պուքրէշ, յետոյ Պազարճըգ, ապա վերստին Պուքրէշ՝ երբ Պազարճըգը կ'անցնի Պուլկարական վարչակարգին տակ, միշտ մասնակցելով ազգային կեանքին: Եղաւ Հ. Մ. Ը. Մ.-ի Ռումանիոյ Շրջանի կեդր. Վարչութեան անդամ եւ անընդհատ, աւելի քան քսան տարիներ, Թեմական Պատգ. Ժողովի անդամ, ներկայացնելով Պազարճըգի եւ Պուքրէշի համայնքները:

Սալբի ծածկանունին տակ Տոքթ. Ա. Սահակեան զբաղեցաւ եւ գրականութեամբ: 1921-ին Փարիզի մէջ լոյս կը տեսնէ իր աշխատասիրութիւնը՝ «Մեր Խաչը» եւ «Ալեակներ եւ Խլեակներ», երկուքն ալ դառն յուշեր Մեծ Եղեռնէն, իսկ 1938-ին մասնակցած է Պուքրէշի Մատենադարանին կողմէ կազմակերպուած գրական մրցանքի մը իր «Պատգամաւոր Շունը» պատմուածքով եւ շահած Ա. մրցանակը: Տոքթ. Սալբի աշխատակցած է ռումանահայ մամուլին երգիծական յօդուածներով Մեղու ծածկանունին տակ:

Տոքթ. Արամ Սահակեան-Սալբի իր կեանքին վերջին տարիները ապրեցաւ Գոնստանցայի մէջ, եւ վախճանեցաւ 1968-ի Ապրիլին:

ՓՐՈՖ. ՏՈՔԹ. ԼԵՒՈՆ ՄԻՐԱԽՈՐԵԱՆ.– Մնած Մոլտովայի Ռոման քաղաքը 27 Նոյ. 1895-ին. հայրը՝ Մանուէլ Կ. Միրախորեան, Խրիմեան Հայրիկի պատրիարքութեան օրով եղած էր քարտուղարը եւ ապա հրաւիրուած Մոլտովայի Ֆոքշան եւ Ռոման քաղաքները՝ որպէս ուսուցիչ-տնօրէն երբեմնի հայկական վարժարաններուն:

Տոքթ. Լեւոն Միրախորեան Ռոմանի ազգային նախակրթարանը աւարտելով կ'անցնի Ֆոքշան, ուր կը ստանայ իր երկրորդական ուսումը եւ Պաքալորեան՝ 1915-ին: Ա. Համաշխարհային Պատերազմին կը զինուորագրուի եւ կը մեկնի ճակատ: 1918-ին կը վերադառնայ եւ Պուքրէշի բժշկական համալսարանը կ'արձանագրուի եւ որպէս գերազանցիկ ուսանող կը ստանայ կրթաթոշակ իբր բանակի բժիշկ. կը փոխադրուի Գլուժ եւ Տեղակալի աստիճանով կը ծառայէ 2-րդ Բանակի զինուորական հիւանդանոցին մէջ: 1924-ին յաջողութեամբ կ'աւարտէ բժշկական համալսարանը եւ յաջորդ տարին, որպէս բժշկական սպայ հարիւրապետի աստիճանով, կը ղրկուի Սիլիստրէ, ուր կը պաշտօնավարէ մինչեւ 1928:

26 Ապրիլ 1924-ին, Գլուժի մէջ կը հիմնէ Մեթաֆիզիֆայի եւ Հոգեբանական Ուսումնասիրութեանց Ռումէն Ազգային Միութիւնը, ակադեմական բարձր ընկերակցութիւն մը, որուն կ'անդամագրուին 182 փրոֆէսորներ եւ բժիշկներ՝ երկրին բոլոր կողմերէն, պատուակալ նախագահ ունենալով Փրոֆ. Շարլ Ռիչէ՝ անդամ Ֆրանսական Ինսթիթուտի, բնախօսութեան փրոֆէսոր Փա-

րիզի Համալսարանի եւ դափնեկիր Նոպելեան մրցանակի։ Փրոֆ. Տոքթ. Լ. Միրախորեան երկար տարիներ այս միութեան գործօն նախագահը ընտրուած էր եւ յաճախ՝ ներկայացուցած է ռումէն բժշկական մարմինը միջազգային մասնագիտական համաժողովներուն։ Տոքթ. Միրախորեան անդամ էր Բժշկական Միջազգային Կեդրոն. Մարմնին եւ իր ելոյթներով եւ զեկուցումներով հանդէս եկած, որոնք յետոյ անյատաբար կը հրատարակուին 4 լեզուներով։ Ներկայացուցած է Ռումանիան Փարիզի Հոգեբանական Ուսումնասիրութեանց 3–րդ Համաժողովին՝ Հոկտ. 1926–ին, նոյն միջազգային կազմակերպութեան 4–րդ համաժողովին, 1934–ին՝ Վենետիկի մէջ կայացած էլէքտրօ–ռատիօ–պիոլոժիի համաժողովին, Օսլոյի մէջ տեղի ունեցած համաժողովին, 1957–ին Աթէնքի մէջ կայացած 4–րդ միջազգային համագումարին, Ֆլորանսի մէջ տեղի ունեցած միջազգային համաժողովին, 1970–ին, Հոկտեմբեր, Խթանպուլի մէջ տեղի ունեցած Միջազգային Հոգե–ախտաբանութեան 6–րդ Գոնկրէսին, եւլն.։ Փրոֆ. Տոքթ. Լ. Միրախորեան մնայուն անդամ է Փարիզի Հոգեկան Հետազօտութեանց Միջազգային Կոմիտէի եւ Թղթակից անդամ Հոգեպահպանութեան Միջազգային Կոմիտէի։

Տոքթ. Լ. Միրախորեան միջազգային բժշկական աշխարհի մէջ մեծ համբաւ վայելող անուն մըն է։ Կը կատարէ հիպնոզայի փորձարկումներ ուղղակի կամ ահագին հեռաւորութեան վրայ, հեռաձայնի միջոցով իր անհատական ուժով եւ հեղինակաւոր խօսքով՝ նպաստելու համար հիւանդին բուժման, անոր ամենաճգնաժամային պահուն։ «Հրաշք բժիշկ»ը, ինչպէս կը կոչեն զինքը, փարաւոններու օրով եղած «քունի տաճար»ներու պէտք չունի իր հիւանդանոցը քնածութեան ենթարկելու համար, ինչպէս վերը ըսինք, ան մեծ հեռաւորութենէն կը քնացնէ ենթական, կատարել տալու իր հրահանգները, կամ հիւանդը՝ գործողութեան ենթարկել առանց ցաւի։ Դեռ վերջերս, թերթերու մէջ կարդացինք իր մէկ նոր սխրագործութիւնը։ Կին մը՝ ստիպողական դրութեան մը մէջ, 15 կամ 20 քիլօմեթր հեռաւորութենէն քնածութեան վիճակի կը բերէ եւ յաջողութեամբ կը կատարէ երեք ժամ տեւող կողավիրահատումը։

Ըստ հիւանդին յայտարարութեան, ան ոչ մէկ տեսակ ցաւ զգացած էր գործողութեան չրջանին, գործողութենէն ետք, եւ ոչ ալ ապաքինման չրջանին։

Տոքթ. Լ. Միրախորեան բացի իր բժշկական մասնագիտութենէն, ունի նաեւ նկարչութեան մասնաւոր ձիրք։ Ան չատ գեղեցկօրէն կը նկարէ, չրջրաներկ կամ կրաֆիգա, բնանկարներ։ Ունի Արարատը, Մասիսը, Սեւանայ Լիճը եւայլն։

Փրոֆ. Միրախորեան վախճանեցաւ 8 Օգստ. 1978–ին Պուքրէշի մէջ։

Բժշկական Համալսարանի ՓՐՈՖԷՍՈՐ ՏՈՔԹ. ԳՐԻԳՈՐ ՓԱՄՊՈՒՔՃԵԱՆ, 20 տարիներէ ի վեր Ռումանահայ Թեմական Խորհուրդի փոխ–նախագահն է, ՏՈՔԹ. ԵՐՈՒԱՆԴ ՍԵՐՈԲԵԱՆ՝ հեղինակ մասնագիտական արժէքաւոր ուսումնասիրութիւններու, ՏՈՔԹ. ԵԴՈՒԱՐԴ ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ՝ գլխաւոր բժիշկ Գոնստանցայի չրջանի ակնաբուժութեան բաժանմուն-

քին, հռչակ ունեցող աչքի վիրաբոյժ, ՏՈՒԹ. ԱՐՏԱՇԷՍ ՄԻՐԱԽՈՐԵԱՆ՝ մասնագէտ ներքին հիւանդութեանց, Թըրկուլ Մուրէչի Ջլաբանական կլինիկայի ՓՐՈՖ. ՏՈՒԹ. ՊԵՐՃ ԱՇՃԵԱՆ:

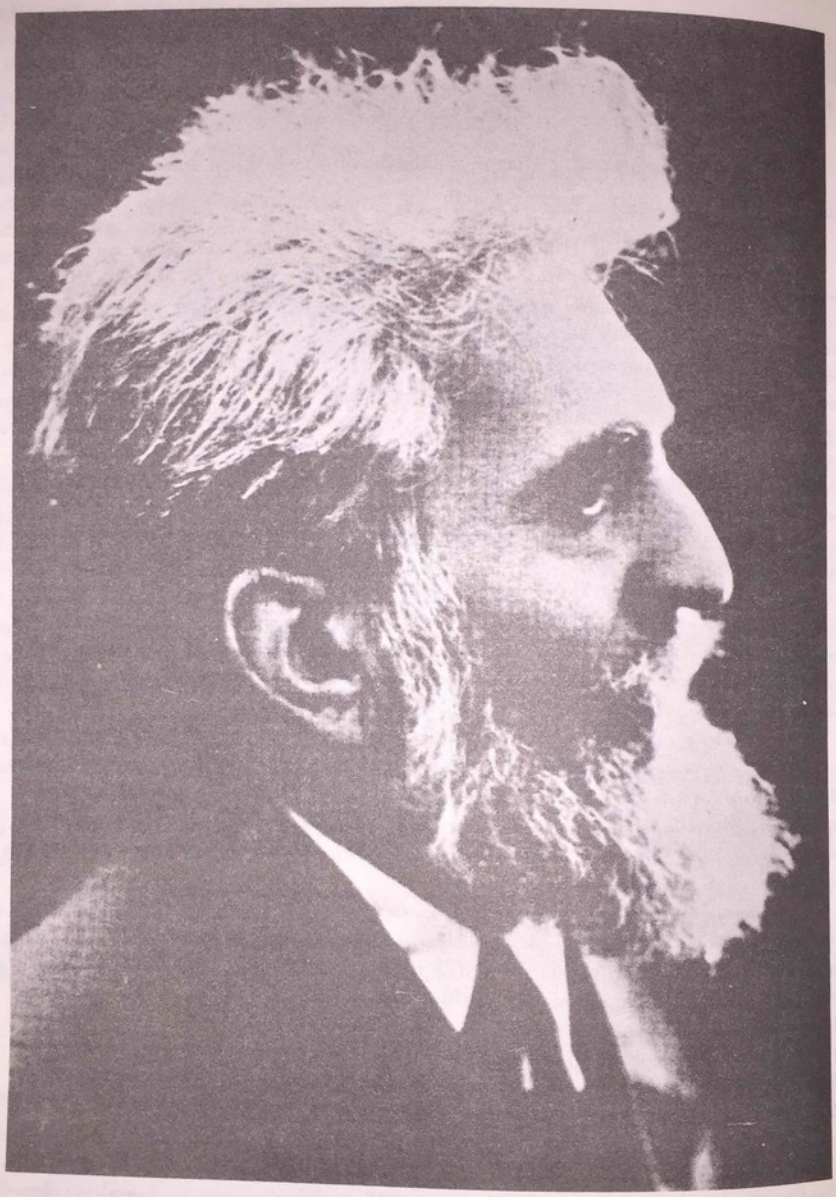
Գրականութեան մէջ յայտնի անձնաւորութիւններ եղած են հետեւեալները.-

ԿԱՐԱՊԵՏ ԻՊՐԱՑԻԼԵԱՆՈՒ.- Ռումէն լեզուով նշանաւոր գրող, հրապարակագիր, վիպասան եւ մանաւանդ քննադատ: Մնած 23 Մայիս 1871-ին Եաշի մօտ Թըրկուլ Ֆրումօս գիւղաքաղաքը: Աղքատ ընտանիքի զաւակ՝ հայրը մանր վաճառորդ, յետոյ կապալառու եւ պաշտօնեայ, մայրը տքնաջան աշխատանքով չաբթուան բոլոր օրերը կար կարող քանի մը ֆրանքի համար. 5 տարեկանին որբ կը մնայ մօրմէն եւ 16 տարեկանին ալ հօրմէն: Կարապետ Իպրայիլեանու իր ապրուստը պիտի ապահովէր պատանի տարիքին դասեր տալով իր դպրոցական ընկերներուն կամ աւելի փոքր աշակերտներուն: Նախակրթական ու միջնակարգ դաստիարակութիւնը կը ստանայ Ռոման քաղաքին մէջ, որպէս առաջնակարգ աշակերտ, իսկ երկրորդական ուսումը ստանալու համար 1887-ին, կը մեկնի Մոլտովայի Պըրլատ քաղաքը, չնորհիւ քանի մը բարերարներու դրամական օգնութեան, զոր հանգամանած էին Ռոմանի մէջ: 1889-ին կը հրատարակէ ռումէն լեզուով նոր Դպրոց անուն գրական հանդէս մը: 1890-ին որպէս ուսանող կ'անցնի Եաշ. համալսարանը կ'աւարտէ 1894-ին, իսկ տոքթորան հարկադրուած պիտի առնէր աւելի ուշ՝ 1911-ին, որպէսզի ուրիշը չգրաւէ Եաշի համալսարանի ռումէն արդի գրականութեան պատմութեան ամպիոնը, զոր ըստանձնած էր որպէս առժամեայ փրոֆէսոր:

Տակաւին ուսանողական շրջանին, Կարապետ Իպրայիլեանու կ'աշխատակցէր գրական եւ քաղաքական զանազան հանդէսներու եւ թերթերու, այլազան ծածկանուններով: 1906-էն սկսեալ, գրեթէ մինչեւ իր վախճանը, աւելի քան քառորդ դար, Կարապետ Իպրայիլեանու հրատարակեց ռումէն գրական կարեւոր հանդէսը՝ Վիացա Ռոմընեասքը (*Ռումանական կեանք*), որ այժմ ալ կը շարունակուի լոյս տեսնել:

Կարապետ Իպրայիլեանու վաչելած է ռումէն գրական մեծագոյն քննադատի համբաւը: Ունի շատ մը գրական-քննադատական հատորներ, ի միջի այլոց «Քննադատական Ոգին», «Դէմքեր եւ Հոսանքներ», «Նշմարներ եւ Տըպաւորութիւններ», «Գրական Ուսումնասիրութիւններ» եւլն.: Ունի ամփոփուած հատորի մը մէջ իր մտածումներն ու խորհրդածութիւնները, զորս հրատարակած է 1930-ին՝ «Կեանքը Դիտելէն» վերնագրով, իսկ միակ վէպը, փիլիսոփայական վէպը, «Ատելա», հրատարակեց 1933-ին: Որպէս վիպասան, չատեր կարապետ Իպրայիլեանուն նմանցուցած են Թուրկենեւի եւ Թոլսթոյի:

Կարապետ Իպրայիլեանու կը վախճանի Պուքրէչի մէջ Մարտ 16, 1936-ին: Թէեւ անհաւատ, սակայն իր մահէն քանի մը օր առաջ կանչել կու-

Կարապետ Իպրայիլեանու

տայ հայ քահանան, «որպէսզի իրեն եւս ընծայէ այն կրօնական պաշտօնը զոր չնորհուած էր իր հօր՝ հոգին աւանդելէ առաջ»: Կարապետ Իպրայիլեանու իր մահէն քանի մը տարի առաջ չահած էր Ռումէն Ազգային Գրական Մրցանակը, իսկ 1949-ին Ռումէն Ակադեմիան հանդիսաւոր նիստի մը մէջ, գինքը ընտրեց յետմահու ակադեմական:

Հայացկոլ էր նաեւ ԱՆԹՈՆ ՓԱՆ, ռումէն լեզուով ժողովրդական գրող եւ երաժշտագէտ, ան հրատարակած է 176 եղանակներ 6 պրակներու մէջ, մասնաւորաբար «ռումանացնելով» յունական եւ թրքական եղանակներ, ինչպէս գրուած է Ռումէն Պատմութեան մէջ[6]:

Արուեստի մէջ յայտնի անձնաւորութիւններ եղած են՝

ԹԷՈՏՈՐ[ՈՍ] ԱՄԱՆ.- Ցայտնի անձնաւորութիւն եւ անուանի նկարիչ մը եղած է 19-րդ դարուն: Մասնակցած եւ գործօն դեր ունեցած է ռումէն արուեստի զարգացման համար մղուած չարժումին մէջ: Իր ուսումը նախ ստացած էր երկրին մէջ եւ յետոյ մեկնած Փարիզ կատարելագործուելու համար: Գործակցած է 1848-ին յեղափոխութեան: Թէոտոր Աման Մնած էր 20 Մարտ 1831-ին եւ որդին էր կարապետ Ամանի: Իր նկարներուն նիւթերը մեծաւ մասամբ կը ներկայացնեն ռումէն ժողովուրդի մղած պայքարը ազատութեան, անկախութեան եւ միացման ի նպաստ: Ունի չատ մը ինքնանկարներ:

Աման պայքարեցաւ Պուքրէշի մէջ հիմնելու համար առաջին գեղարուեստական դպրոցը եւ յաջողելով՝ եղաւ անոր տնօրէնը մինչեւ իր մահը: Իր արուեստական մտահոգութիւնները ի յայտ եկան նաեւ քանդակագործութեան եւ զարդանկարական արուեստի մէջ: Ան յաջողեցաւ ամենէն ներկայացուցչական իր գործերուն մէջ իսկ հասնիլ իսկական իրապաշտութեան: Նկարչութեան մէջ հասած էր բացառիկ վարպետութեան մը, զոր կրցած էր իրագործել զգացումով ու ճշդութեամբ, գոյներու լի թարմութեամբ, լոյսերու եւ չուքերու աստիճանաւոր չափով:

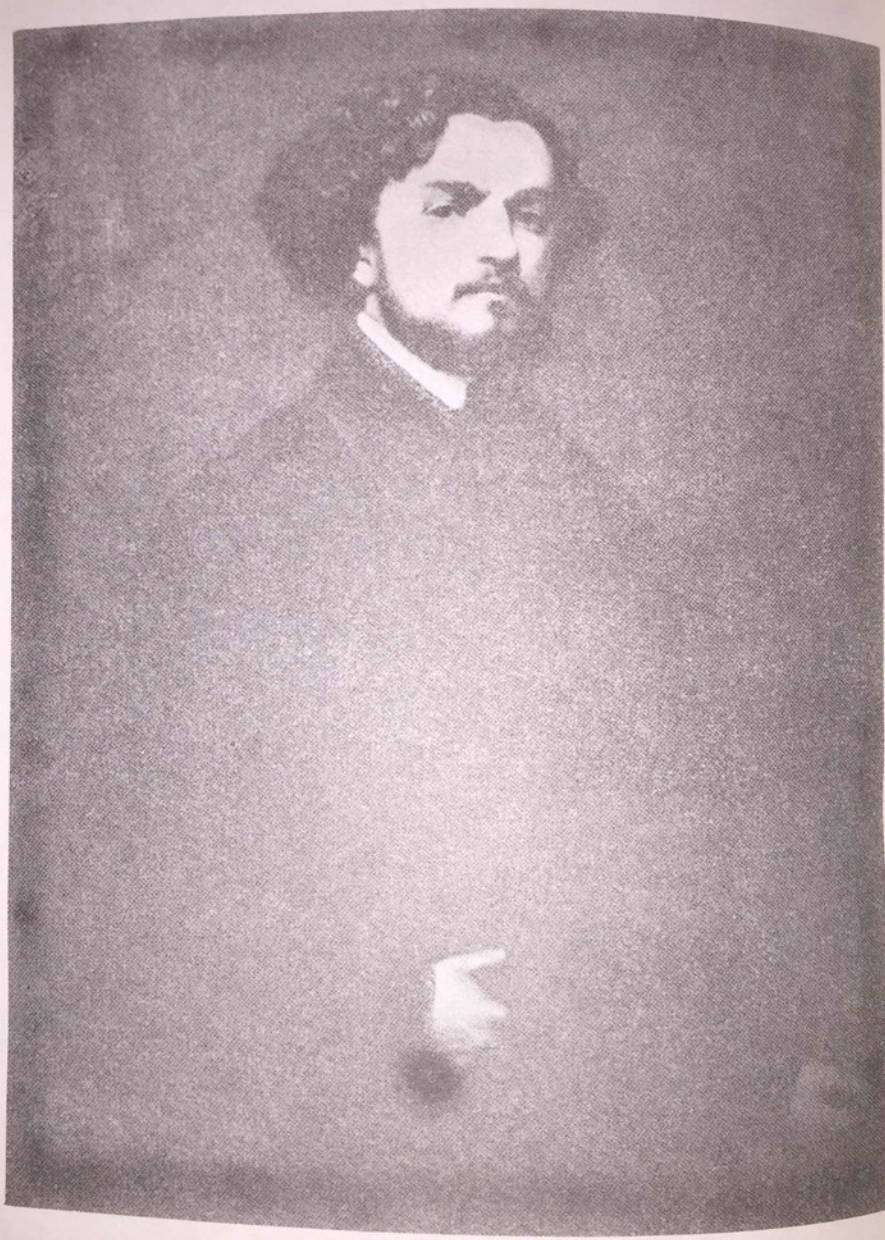
1908-ին իր բնակարանը կը վերածուի տուն-թանգարանի, որ նախապէս կառուցուած ու սարքաւորուած էր իր նախագիծով եւ ցուցմունքներով: Այս թանգարանը կը պարունակէ ճոխ հաւաքածոյ մը նկարներու, գծագրութիւններու, ջրանկարներու, փորագրութեան եւ քանդակներու, բոլորն ալ իր ստեղծագործութիւնները:

Ռումէն ժողովուրդը իրեն կը պարտի գեղարուեստի առաջին դպրոցները եւ նկարչութեան, քանդակագործութեան եւ ճարտարապետական ցուցահանդէսներու կազմակերպութիւնը 1865-ին, 1867-ին եւ 1870-ին:

Թէոտոր Աման վախճանած է 1891-ին:

---

[6] *Istoria Romaniei, vol. IV, Acad. Romana, Buc., p. 767.*

Թէոտոր Աման

ԱՐԳԱՐ ՊԱԼԹԱԶԱՐ.– *Երիտասարդ եւ իր ատենին՝ մէկ յոյսը ներշնչող նկարիչ մը, ծնած Պուքրէշ 1880–ին, սկսած էր նկարել 1900–ին եւ հազիւ 9 տարիներ կրցած էր աշխատիլ, երբ 1909–ին մահը վրայ կը հասնի, դեռ չբոլորած 3 տասնամեակ: Մարմինը ամփոփուած է Պուքրէշի հայոց գերեզմանատան մէջ: Իր գործերուն գէթ փոքր հաւաքածոյովը Ա. Պալթազար կը պարտադրուի որպէս տաղանդաւոր նկարիչ մը ռումէն գեղարուեստի մէջ: Իր նկարները ընդհանրապէս վանական տեսարաններ, թաղային կամ զանազան բնանկարներ են, ուր ակնյայտ է ժամանակի ֆրանսական դպրոցին ազդեցութիւնը, մասնաւորապէս Մանէի եւ Թուլուզ-Լոթրէքի:*

Աբգար Պալթազարի գործերուն մեծագոյն մասը կեդրոնացած է Պուքրէշի Պատկերասրահին (Pinacotheque) *մէջ:*

Նկարիչ ՀՐԱՆԴ ԱԻԱԳԵԱՆ.– *Երիցագոյնը ռումանահայ այժմու նկարիչներուն, վերջին աւելի քան 40 տարիներու ընթացքին ան 16 անգամ կազմակերպած է իր նկարներուն ցուցահանդէսները եւ միշտ գնահատուած ու փնտռուած արուեստասէր հասարակութենէն: Հայ եւ ռումէն թերթերը արձագանգ եղած եւ դրուատած են իր ստեղծագործութիւնները: Երկիցս հրաւիրուած Երեւան, եւ հոն եւս տեղի ունեցած են ցուցահանդէսներ, ուր իր գործերը բարձրօրէն արժեւորուած են: Շրջան մը եղած է Ռումանահայ Թեմ. Խորհուրդի փոխ նախագահ: Այժմ կը բնակի Պուքրէշի մէջ:*

Ան ծնած է 1900–ին Թուրքիա:

ՏԻԿ. ՍԻՐԱՐՓԻ ԹՈՐՈՍԵԱՆ.– *Նկարչուհի, յարգի եղած է իր բնանկարներով եւ դիմանկարներով: Պուքրէշ, ուր կը բնակէր, կազմակերպած է ցուցահանդէսներ իր ստեղծագործութիւններէն, որոնք կը յայտնաբերէին նկարչուհիին հասունութիւնը: Տիկ. Սիրարփի Թորոսեան գաղթելով Ամերիկա, կը հաստատուի Նիւ Եորք, ուր քանի մը տարի առաջ իր նկարներուն ցուցադրութիւնը տեղի ունեցաւ Հ. Բ. Ը. Միութեան կեդրոնական սրահներուն մէջ:*

Ծաղրանկարիչ ԶԻԿ (ԽԱԶԻԿ) ՏԱՄԱՏԵԱՆ.– *Ծնած է Գոնստանցա 1920–ին բարեհամբաւ Տամատեան ընտանիքին յարկին տակ: Իր նախնական ուսումը կը ստանայ ծննդավայրին հայկական դպրոցին մէջ եւ ապա կը շարունակէ իր ուսումը Վենետիկի Մխիթարեաններուն մօտ: Տաղանդաւոր եւ յայտնի ծաղրանկարիչ է եւ կ'աշխատակցի հայ եւ օտար թերթերուն: Հրաւիրուած քանիցս Հայաստան, ուր տեղի ունեցած է իր գծագրութեանց ցուցահանդէսը: Մայա-ն՝ իր չնորհալի դուստրը, յաճախած է Պուքրէշի Թիւ 1 Մանկապարտէզը, այդ շրջանին դեռ ցոյց կու տար հօրմէն ժառանգած գծագրելու ձիրքն ու արուեստը, զոր այժմ հասունութեան հասցուցած է: Իր esquisse-ներով կ'աշխատակցի հայ եւ ռումէն թերթերուն: Քանի մը տարի առաջ, մայրաքաղաք Պուքրէշի մէջ կազմակերպուած էր Մայա Տամատեանի գործերուն ցուցահանդէսը:*

ՏԻԿ. Ժ. ՋՈԼԱՔ.– երգչուհի, Պոթոշանի յայտնի Զոլաք գերդաստանէն, Պուքրէշի Պետական երաժշտանոցի մէջ փրոֆէսոր, 1927–1930 տարիներուն երեւցաւ Պուքրէշի, Գլուժի, Պուտաբէշտի եւ Միլանոյի օփերաներուն մէջ եւ նոյնիսկ էյֆէլի աշտարակի ռատիոյէն: Ժամանակի օտար թերթերէն՝ Թրիպիւն տը Լօզան, Միլանոյի Գոռիերէ տեյա Սերա եւ ուրիշներ գովասանքով արտայայտուեցան այս հայազգի երգչուհիին մասին:

ՏԻԿ. ՄԱՐԳՐԻՏ ԱԼԵՔՍԱՆՏՐԵՍՔՈՒ.– Ծնեալ Ադէմեան, հայրը Պուքրէշի հայոց երեւելիներէն էր: Տիկ. Մարգրիտ, անցեալ դարու կէսերէն սկսեալ կը համարուէր ազգային թատրոնի յայտնի դերասանուհիներէն: Վախճանած է Ա. Համաշխարհային Պատերազմի նախօրեակին:

ՏԻԿ. ԳՈՐՆԵԼԻԱ ՀՈԼՈՍԻ.– Թրանսիլվանիոյ հայերէն, կալուածատէրի աղջիկ, ծնած 1827–ին, օժտուած սոփրանոյի գեղեցիկ ձայնով զոր մարզած էր ուսանելով Վիեննա եւ Միլանօ: Երգած է Պուքրէշի եւ Եւրոպայի շատ մը քաղաքներու օփերաներու բեմերէն: Այս ազնիւ դերասանուհին իր հեղինակութեամբը եղած էր պաշտպանը հայ դերասաններու:

ՆԵՐՍԷՍ ԽՊԷՑԵԱՆ.– Որդին Փիթէշտի հանգուցեալ հոգեւոր հովիւ Տ. կարապետ ՔՀՆ. Խպէյեանի, պարիճոն, Գլուժի օփերային մեներգիչներէն էր տարիներ շարունակ. 1972–ին կը վախճանի:

Իր աղջիկը եւս չնորհալի երգչուհի մըն է Գլուժի օփերային մէջ:

ՏԻԿ. ԱՐԱՓՍ ՍՎԱՃԵԱՆ–ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ.– Հանրահռչակ օփերայի երգչուհի, վաստակաւոր մեներգչուհի Պուքրէշի Օփերայի, ուր 3 տասնեակ

Արաբս Սվաճեան–Գարագաշեան

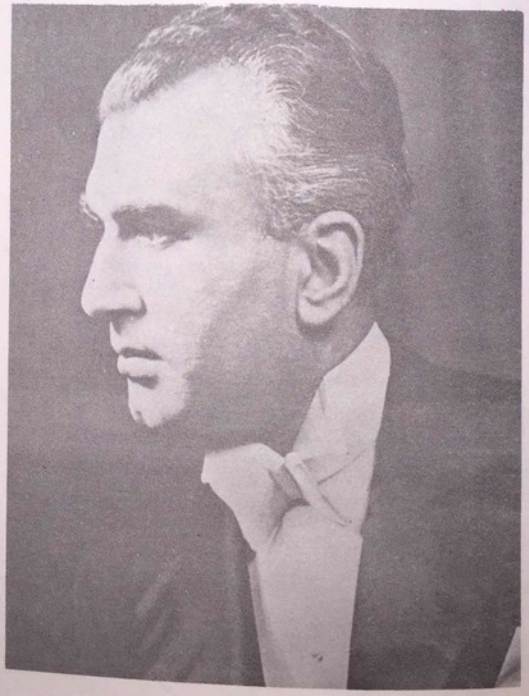
տարիներ երգած է զանազան օփերաներու մէջ եւ միշտ բարձրօրէն գնահատուած։ Թրավիաթա օփերայի մէջ Վիոլեթայի դերով, ան ինքզինք գերազանցած է։ Ցաճախ ռումէն ռատիոյի մէջ հանդէս եկած՝ հայկական կոմիտասեան զանազան երգերով, որոնց անզուգական մեկնաբանողը եղած է։ Մասնակցած է ռումանահայ գաղութի արուեստի բոլոր բարձր ձեռնարկներուն։ Այժմ կը գտնուի Նիւ Եորքի մէջ ուր եւս յաճախ իր մասնակցութիւնը կը բերէ զանազան հանդիսութեանց, փայլ տալով անոնց։

ՕՐ. ԱՆԱՀԻՏ ՓԵՐՓԻՉԵԱՆ.– *Սոփրանօ, եղած է Պուքրէշի օփերայի մենակատարուհիներէն։ Ժամանած գօրաւոր եւ անուշ ձայնով՝ ան երգած է շատ մը օփերաներու մէջ, ստանձնելով գլխաւոր դերեր։ Նշանաւոր դարձած է Մատամ Պաթըրֆլայ օփերայի Ճիո-Ճիո Սանի դերով։ Այս համակրելի երգչուհին եւս մասնակցած է հայկական երաժշտական ձեռնարկներուն ու այժմ Նիւ Եորքի մէջ ձայնամարզութեան աթուհո ունի։*

Անահիտ Փերփիչեան

ԿԱՐՊԻՍ ԶՕՊԵԱՆ.– Նշանաւոր տրամաթիք թենոր, Պուքրէշի օփերայի երբեմնի աստղերէն, հայ երգարուեստի ամենակարող դէմքերէն մէկը եւ մեծ ժողովրդականութիւն վայելող: Իր զօրաւոր ձայնով Պուքրէշի օփերայի տիրական մեներգիչներէն մէկը եղած է: Կը համարուի ժամանակակից հայ դասական երգարուեստի կատարներէն: Անզուգական մեկնաբանողը Պայացներ օփերային Քանիոյի դերին, Թոսքայի մէջ Քավարատոսիի դերին, Այտայի մէջ Բատամէսի, Քարմէնի մէջ՝ Տոն Խոզէի, Գավալերիա Րուստիքանայի մէջ Թուրիտուրի եւ վերջապէս Օթելլոյի մէջ Օթելլօ նշանաւոր դերին: Կարպիս Զօպեան մեծ յաջողութեամբ երգած է Մոսկուայի հռչակաւոր Պալշոյ թատրոնի բեմէն, «երբ ունկնդիրները իրենց անվերջանալի ծափահարութիւններով պատճառ դարձան որպէսզի աւելի քան ԲսաՈ վայրկեան կարպիս չկրնայ շարունակել իր դերակատարութիւնը» կը գրէր Պուքրէշի Կոմիտաս երգչախումբի ղեկավար Արա Մանաչ: Զօպեան երգած է նաեւ Երեւանի, Թիֆլիսի եւ Բրակայի մէջ: Հակառակ որ վերջին տարիները ան եւս հաստատուած է Նիւ Եորք, Պուքրէշի Պետական Օփերայի հրաւէրով 1972–ին եւ 1973–ին կարպիս Զօպեան վերստին կանչուեցաւ Ռումանիա երեւալու Պուքրէշի, Եաշի, Գլուժի եւ Թիմիշօարայի բեմերէն, զանազան օփերաներու բացառիկ ներկայացումներուն մէջ, որոնց բեմադրութիւնը անհնարին էր դէպաւոր դերակատարներու պակասութեան պատճառաւ:

Կարպիս Զօպեան

ԴԱՒԻԹ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ.– Պարիթոն, հռչակաւոր եւ անզուգական մեներգիչը եւ աստղը Պուքրէշի Պետական Օփերային. սիրուած ու գնահատած ոչ միայն Ռումանիոյ մէջ, այլ եւ Եւրոպայի, մասնաւորաբար Արեւմտեան Եւրոպայի երկիրներուն մէջ, ուր կ'երգէ աւելի քան տարուան 6 ամիսները: Գլուխ գործոցն է Սոփոկլեսի՝ էտիպ Արքայի գլխաւոր դերին իր կատարումը, որուն ցարդ ո՛չ մէկ երգիչ կրցած է հաւասարիլ: Իր ներկայացումները միշտ բացառիկ հանգամանք կ'ունենան եւ բարձրօրէն կը գնահատուին:

Վերջին տարիներուն ի յայտ եկաւ պարիթոն ԵԴՈՒԱՐԴ ԹՈՒՄԱՃԱՆԵԱՆ: Ան 1970–ին, Պելճիքայի մէջ կայացած պարիթոններու 4–րդ միջազգային մրցանքին չահեցաւ առաջնութեան մրցանակը, եւ անկէ ետք 8 ուրիշ միջազգային մրցանակներ: Աւարտած յաջողութեամբ Պուքրէշի Գոնսերվաթուարը, այժմ կ'երգէ Պուքրէշի Պետական Օփերայի բեմէն, մեկնաբանելով մանաւանդ դասական կտորներ –Ֆիտելիոյի մէջ Տոն Փիցարիօ, Թանհաուզերի Վոլֆրամը, էտիբ Արքայ օփերայի Կրէոնը, եւլն.: Ճաճախ ելոյթներ կ'ունենայ Պուքրէշի ռատիոկայանէն: Համակրելի եւ խոստմնալից երգիչը կը մասնակցի կանոնաւորապէս Պուքրէշի Հայց. Եկեղեցիի երգչախումբին, մասնաւոր փայլ տալով հայկական հոգեպարար շարականներուն: Հայրը՝ Համազասպ Թումաճանեան, առենապետն էր Պուքրէշի հայոց եկեղեցիի վարչութեան:

Դաւիթ Յովհաննէսեան
(էտիպ Արքայի դերով)

ԿԻՐԱԿ ՍԱԳԸԶԼԵԱՆ.– 1937–ին յաջողութեամբ կ'աւարտէ Պուքրէշի Գոնսերվաթուառը եւ կարճ շրջան մը կ'երգէ օփերայի մէջ։ Սիրուած էր մասնաւորաբար իտալական գանցոնէտներով, զորս կ'երգէր յաճախ Պուքրէշի ռատիոժամէն։ Սագըզլեան 1945–ին կը մեկնի արտասահման, ուր աւելի ծանօթ է հասարակութեան որպէս Արմէն Կիրակ։ Այժմ հաստատուած է Նիւ Եորք։ Ունի հայկական ժողովրդական երգերու եւ իտալական գանցոնէտներու ձայնապնակներ։

ԻՈՆ ՓԵԹՐԵՍՔՈՒ.– Անցեալ դարու 70–ական թուականներէն մինչեւ 20–րդ դարու 3–րդ տասնամեակը, ռումէն ազգային թատրոնի աստղերէն մէկը եղաւ հայազգի դերասան Իոն Փեթրեսքու։

Մանր վաճառորդի մը զաւակ, ան չէ սիրած դպրոց երթալ ու բարձր ուսում ստանալ։ Փոխարէն, հակառակ իր հօր յանդիմանութիւններուն, փափաքած է դերասան ըլլալ, եւ կը յաջողի բարեկամութիւն ու մտերմութիւնը վայելել ժամանակակից ռումէն դերասաններուն, որոնց ուղղութիւններով օր մը պիտի իրականանար իր երազը, երկարատեւ տառապանքներէ ու զրկանքներէ ետք։

Իոն Փեթրեսքու բացառիկ բնականութեամբ խաղցող մըն էր, տաղանդ մը, որ հաւասար չափով կ'արժեւորէր իր ստեղծագործութիւնները թէ՛ ողբերգութեան եւ թէ կատակերգութեան մէջ, ցատկելով մէկէն միւսին հաւասար թեթեւութեամբ մը· դերեր կը ստանձնէր ռումէն ազգային պատմութեան դէմքերէն, զորս կը մարմնաւորէր մեծ վարպետութեամբ։

1922-ին ռումէնները տօնեցին Իոն Փեթրեսքուի թատերական կեանքին 50-ամեակը, եւ տասը տարի յետոյ ան վախճանեցաւ, 1932-ի Նոյեմբերին, 3 տարի տառապելէ ետք անդամալուծութենէ: 60 տարիներու անցեալ մը ունեցած է ռումէն թատրոնի բեմերուն վրայ, չուրջ 200 թատերգութիւններու մէջ դերեր ստանձնելով, մեծաւ մասամբ գլխաւոր դերեր, շահելով ժողովուրդին համակրանքն ու դափնիները: «Վերջինն էր մեծ դերասաններու սերունդին, որոնց մասին կը խօսուի ճայնի անուշ յուզումով եւ աչքերուն արցունքի կաթիլով մը· · ·», կ'ըսէր ռումէն վարպետ գրող ակադեմական Վիքթոր Էֆթիմիու, իսկ բեմադրիչ Սօարէ Զ. Սօարէ իր մահուան առթիւ կը գրէր·- «...Ան իր երիզները չհաճած էր մինակը, բարձրանալով աստիճան առ աստիճան եւ դառնալ ռումէն թատրոնի իշխան , իր ետին թողլով պարապութիւն մը՝ զոր դժուարաւ պիտի լեցուի...»: Իսկ Ազգային Թատրոնի այդ ատենուան տնօրէնը կը վկայէր թէ «Իոն Փեթրեսքու Ազգային Թատրոնի սիւներէն մէկը եղաւ, որուն համար թատրոնը եկեղեցի էր, իսկ բեմը՝ խորան...»:

ԳՐԻԳՈՐ ՉԱՄՊԱՔՃԵԱՆ·- Քննադատ եւ արուեստի համբաւաւոր հաւաքիչ, մասնաւորապէս նկարներու· Ծնած էր Գոնստանցա 1873-ին, ուր տեղւոյն ազգային վարժարանը աւարտելէ ետք կ'անցնի Անվերս, Պելճիքա, իր բարձրագոյն ուսումը ստանալու համար:

Գր· Չամպաքճեան նկարներ հաւաքելով եւ այս առթիւ չփման մէջ մըտնելով ռումէն եւ օտար արուեստագէտներու հետ՝ կը հմտանայ ռումէն նկարչութեան մէջ եւ հեղինակաւոր անձնաւորութիւն մը կը դառնայ: Ան կը յաջողի համախմբել ֆրանսացի եւ ռումանացի արդի արուեստագէտներու գործերը, ինչպէս՝ Սեզան, Ռընուառ, Պոնար, Տըլաքրուա, Մոնէ, Փիքասօ, Կրիկորէսքու, Աման, Շթեֆան Լուքիան, Իոն Անտրէէսքու, Գորնելիու Պապա, Ալ· Ջուքուրէնքու եւ ուրիշներ:

Գր· Չամպաքճեան ի յայտ կու գայ որպէս գրող, հրատարակելով 1932-ին Արուեստի էջեր (Pagini de Arta) անուն հատորը, իսկ 1956-ին ալ կը հրատարակէ Սիրող արուեստագէտի մը նշմարները (Insemnarile unui amator de arta) հատորը:

Գր· Չամպաքճեան իր նկարներու հաւաքածոն -աւելի քան 250 կտորները 1947-ին կը նուիրէ ռումէն պետութեան որ կորիզը կը կազմէ իր անունը կրող թանգարանի մը, որուն չէնքը նախապէս եղած էր իր բնակարանը· փողոցը այժմ կը կրէ Գր· Չամպաքճեան անունը:

Գր· Չամպաքճեան 1953-ին քանի մը նկարներ ալ ուղարկած էր Հայաստան: Ան ընտրուեցաւ 1948-ին Թղթակից Անդամ Ռումէն Ակադեմիայի: Վախճանեցաւ Սեպտ· 18, 1962-ին, Պուքրէշի մէջ:

ՓՐՈՖ· ԿԱՐՊԻՍ ԱԻԱԳԵԱՆ·- Ծնած Գոնստանցա 1908-ին, հայկական վարժարանը աւարտելէ ետք, ուսումը կը շարունակէ քաղաքին երկրորդական վարժարանը, ապա կ'անցնի Պուքրէշ, ուր կը հետեւի իրաւաբանու-

թեան եւ միեւնոյն ատեն երաժշտական Գոնսերվաթուառի դասընթացքներուն: Վարպետ ջութակահար եւ երաժշտական քննադատ, ի վերջոյ Կարպիս Աւագեան կը դառնայ Գոնսերվաթուառի փրոֆեսոր: Ան յայտնաբերած ու մարզած է ի միջի այլոց յայտնի ջութակահար Վարուժան Գոզիկեանը: Կ. Աւագեան ձորճ Ենեսքու Միջազգային Մրցանքի դատական կազմին անդամն էր մինչեւ իր վախճանը՝ 1967: Աւագեան ունէր արուեստի թանկագին հաւաքածոյ մը, զոր նուիրեց պետութեան եւ այժմ թանգարանի մը մէջ ամփոփուած կը կրէ իր անունը:

Մարզական կեանքի մէջ եւս ռումանահայ գաղութը ունեցաւ անուանի մարզիկներ, որոնք ոչ միայն երկրին սփորթի զանազան ճիւղերուն մէջ առաջնութիւն չահեցան, այլ եւ միջազգային հանդիպումներու կամ մրցումներու մէջ ախոյեաններ հանդիսացան:

Ասոնցմէ ամենանշանաւորն էր ԵՐՈՒԱՆԴ ՆՈՐՀԱՏԵԱՆ, որ տարիներ շարունակ հեծելանիւի մրցումներու մէջ ախոյեան կը հանդիսանար: Դեռ 1932-ին կրտսերներու հեծելանիւի մրցումներուն՝ Պուքրէշի մէջ առաջին մրցանակը կը չահի: 1945-1955 տարիներուն 24 անգամ Ռումանիոյ հեծելանիւի ախոյեանը հանդիսացած էր, 10 անգամ ազգային մրցանիշը կոտրած եւ 7 տարի Հեծելանիւի Ազգային Խումբին մարզիչը եղած էր: Ե. Նորհատեան 2 անգամ Եւրոպայի միջազգային հեծելանիւի մրցումներուն մասնակցելով ախոյեան եղած է 1949-ին՝ Լեհաստանի, եւ 1951-ին ալ Ֆրանսայի չրջանին մէջ: Ժամանակին, ռումէն եւ օտար թերթեր մեծ գովեստներով կ'անդրադառնային Նորհատեանի մարզական յաջողութիւններուն: Ան 1966-ին Ամերիկա եկած է եւ այժմ կը բնակի Նիւ Եորքի չրջանը:

Երուանդ Նորհատեան

* * *

Հոս վերջ կը գտնէ մեր ուսումնասիրութիւնը: Դոյզն չափով նշեցինք դարերու ընթացքին ռումանահայութեան բերած մասնակցութիւնը երկրին զարգացման եւ մասնաւորաբար տնտեսական եւ մշակութային մարզերուն մէջ: Մեր առաջադրած ծրագրէն չհեռանալու մտահոգութեամբ է, որ հարկադրուած զգացինք աննկատ թողուլ բանի մը նիւթեր, որոնք անկասկած ընթերցողին ալ ուշադրութենէն պիտի չվրիպին: Զանդրադարձանք Մոլտովայի, Թրանսիլվանիոյ, Վալաֆիոյ կամ Պուխովինայի (Սուչավա) հայութեան իրաւունքներուն մասին, անոնց հաղաքացիական ներքին կազմակերպութեան, որ ծաւալուն գրութիւն մը կը պահանջէ: Յիշեցինք ռումանահայ գրողներ՝ Եդուարդ Գոլանճեան, Գր. Նշանեան (Մոնազն), Հօրիոն, Վահրամ Երէցեան, Վարդան Մեստուճեան, Ցարութիւն Խնդիրեան (Ցամառ-Քէաթիպ), Զ. Պլպուլ եւ ուրիշներ, որոնց մասին համառօտ ակնարկ մը իսկ անբաւարար պիտի ըլլար զիրենք հանգամանօրէն ներկայացնելու: Ո՛չ ալ օտար հայագէտներ՝ Ն. Եորկա, Հաժտեու, Ֆր. Մաֆլեր, Փրոֆ. Վլատ Պըճըցեանու, որոնց հայագիտական խոշոր գործերը բոլորիս մէջ կը յարուցանեն միայն հիացում, երախտագիտութիւն եւ գնահատանք: Նոյն նկատառութեամբ չյիշեցինք գաղութիւն մէջ գործած բազմաթիւ մշակութային, բարեսիրական, հաղաքական, մարմնամարզական, տնտեսական եւ այլ կազմակերպութիւններ եւ միութիւններ:

* * *

Կը բաւականանանք այսքանով, ունենալով այն մխիթարութիւնը թէ այս աշխատասիրութեամբ իրականացուցինք այն ինչ որ կրնայ թերեւս օր մը օղակը հանդիսանալ աւելի կատարեալ գործի մը, ռումանահայ գաղութի մասին:

Մեր խօսքը վերջացնելէ առաջ, խղճի պարտք կը սեպենք խորին շնորհակալութիւն եւ երախտագիտութիւն յայտնելու Հ. Բ. Ը. Միութեան Ա. Մանուկեան Մշակութային Հիմնադրամի Պատ. Գործադիր Մարմնին, որ գնահատելով մեր այս ուսումնասիրութիւնը՝ սիրայօժար որոշեց ստանձնել անոր հրատարակութիւնը: Նոյնքան շնորհակալութիւն եւ երախտագիտութիւն Հ. Բ. Ը. Միութեան Ընդհ. Տնօրէն Պր. Մ. Հայկեանցին, որ իր բանկագին ցուցմունքներով օգտակար հանդիսացաւ այս երկասիրութեան աշխատանքներուն:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՑ ԵՒ ՕՏԱՐ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐՈՒ

ԱԼՊՕՑԱՃԵԱՆ ԱՐՇԱԿ. Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան, Բ. Մաս, Գահիրէ, 1955:

ACADEMIA ROMANA: Gr. M. Buiucliu si N. Iorga: O Paralela Istorica, Bucuresti, 1914.

ACADEMIA ROMANA: Documente privind Istoria Romaniei, Sec. XIV-XVI Seria A, Moldova, Buc. 1951.

ACADEMIA ROMANA: Istoria Romaniei, Vol. II, Bucuresti, 1962.

ACADEMIA ROMANA: Istoria Romaniei, Vol. III, Bucuresti, 1964.

ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ. Կամենից, Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի եւ Ռումանիոյ, Վենետիկ, 1896:

ANTONOVICI I. PR.: Documente Barladene, Vol. III, Bucuresti.

"ARARAT" rev. lunara, director V. Mestugian, Bucuresti, 1924-1942.

ARCHIVA ISTORICA, Vol. I, Bucuresti, 1865 (B. P. Hajdeu).

AVAKIAN GR. PROF. Inscriptii armenesti din Cetatea Alba, Buc., 1923.

ԲԱԲԱՑԵԱՆ Լ. Հայերը Մոլտովայում եւ Բուքովինա, Թիֆլիս, 1911:

ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ Գ. Ա. Փրոֆ. Համառօտ ուրուագիծ հայ գաղթավայրերու պատմութեան, Երեւան, 1964:

ԲԺՇԿԵԱՆ ՄԻՆԱՍ Հ. Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1830:

ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ ԱՐՇԱԿ. Տեղեկագրութիւն հայոց գաղթականութեան ի Մոլտովալաֆիա, Հունգարիա եւ Լեհաստան, Ցոֆշան, 1871:

ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ ԳՐ. ՎՐԴ. Հայք յեղիսաբեթուպոլսոյ Դրանսիլվանիոյ, Վիեննա, 1893:

ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ ԳՐ. ՎՐԴ. Դրանսիլվանիոյ Հայոց Մետրոպոլիտը, Վիեննա, 1896

ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ ԳՐ. ՎՐԴ. Հայ արձանք կամ յիշատակարաններ Հին եւ Նոր Եղիսաբեթուպոլսոյ հայ բաղաքէն, Վիեննա, 1904:

ԴԱՐԱՆԱՂՑԻ ԳՐ. Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1915:

ԹՈՐԱՄԱՆԵԱՆ ԹՈՐՈՍ. Հայկական Ճարտարապետութիւն, Ա. Հատոր, Երեւան, 1942:

ԹՈԽԱԹԵՑԻ ՄԻՆԱՍ ԴՊԻՐ. Ողբ ի վերայ Օլախաց հայերուն, Վենետիկ, 1896:

JAFET FRANTZ: Die Bishoeflische Kloster Kirche in Curtea de Arges in Rumanien, Berlin, 1911.
ԻՆՁԻՁԵԱՆ ՂՈՒԿԱՍ ՎՐԴ. Աշխարհագրութիւն Զորից Մասանց Աշխարհի, մաս երկրորդ՝ Եւրոպա, Հատոր Զ, Վենետիկ, 1804:
Instit. Biblic si de Mis. Ortodoxa, Manastirea Curtea de Arges, Bucuresti, 1967.
IONASCU GR.: Istoria Arhitecturii Romane, Vol. I, Bucuresti, 1963.
IONASCU GR.: Istoria Arhitecturii Romane, Vol II, Bucuresti, 1965.
ԼԷՕ. Հայոց Պատմութիւն, Երեւան, 1946:
ԼԵՒՈՆԵԱՆ ԳԱՐԵԳԻՆ. Հայ գիրը եւ տպագրութեան արուեստը, Երեւան, 1938
ԿԱՐԻՆԵԱՆ Բ. Ա. Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմ. Ա. Հատոր, Երեւան, 1956:
ԿԱՐԻՆԵԱՆ Բ. Ա. Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմ. Բ. Հատոր, Երեւան, 1960:
GOILAV GR.: Bisericile Armene de prin Tarile Romane, Bucuresti, 1912.
GOILAV GR.: Armenii Intemeietori de Orase, Bucuresti, 1909.
GOROVEI ARTUR: Monografia Orasului Botosani, Falticeni, 1926.
ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ՊԵՏՐՈՍ, ՓՀՆԳ. Ռումանահայոց Եկեղեցի եւ ապագան, Կալաց, 1896:
MERIDIANE, Ed.: Catedrala Patriarhiei, Bucuresti, 1965.
MERIDIANE, Ed.: Biserica Trei Ierarhi, Bucuresti, 1968.
ՄԵՍՐՈՊ ԳԷՈՐԳ. Պատմութիւն հայ եկեղեցւոյ, Բ. հատոր, Կ. Պոլիս, 1914:
MESTUGIAN V.: Istoria Armenilor, Vol. I, Bucuresti, 1926.
MESTUGIAN V.: Istoria Armenilor, Vol. II, Bucuresti, 1926.
ՄԻՓԱԵԷԼԵԱՆ Ա. Վ. Ղրիմի հայկական գաղութի պատմութիւն (1801–1917) 2–րդ գիրք, Երեւան, 1970:
METES ST.: Zugravii Bis. Romanesti, Cluj, 1928.
MIGNOT, Ed.: Histoire de l'Empire Roman, Paris, 1775.
MINEA ION: Letopisetele Moldovenesti, fsc. 1-2, Iasi, 1925.
MITROPOLIA MOLDOVEI SI SUCEVEI: Biserica Ierarhi din Iasi, Iasi, 1962.
Ցուշապատում Հ. Ց. Դաշնակցութեան, 1890–1960, հրատ. Հ. Ց. Դ. Բիւրոյի, Պոսթոն, 1950:
MORGAN JACQUES de: Histoire du peuple Armenien, Paris, 1919.
ՈՍՏԱՆԻԿԵԱՆ Խ. Կենսագրութիւն Մաճուէլ Կ. Միրախորեանի, Պուքրէշ, 1935:
ՉԵՐՓԷՋ Մ. Կրօնական–բարոյական մատենադարան (ձեռագիր). Ֆոքշան, 1859:
ՋԱԳՄԱԳՃԵԱՆ Ց. Ց. Ընդարձակ Պատմութիւն Հայոց, Պոսթոն, 1917:
ՎԻԹՈՇ–ԱՐԱՐԱՏ, Պուլկարահայ Տարեգիրք, Սոֆիա, 1935:
ՊԱԼՇ Կ. Հայ եւ վրաց ազդեցութիւնները ռումէն ճարտարապետութեան վրայ, Մատենաշար «Արագ» թիւ 1, Պուքրէշ, 1933:
BALAN TEODOR: Documente Bucovinene, Vol. I, Cernauti, 1933.
BALS G.: Sur une particularite des voutes Moldaves influences Armeniennes et Georgiennes sur l'Architecture Roumaine.

BALS G.: Bisericile si manastirile Moldovenesti din veacul al XVI-XVII, Bucuresti, 1933.
BANATEANU VLAD: Armenii in istoria si viata Romaneasca, Bucuresti, 1938.
Biserica Ortodoxa Romana, anul LXXII, Nr. 2-3, Feb.Martie 1954.
Biserica Ortodoxa Romana, anul LXXXI, Nr. 9-10 1963.
Biserica Ortodoxa Romana, Istoria Bis. Romane, Vol. I, Bucuresti, 1957.
Biserica Ortodoxa Romana, Istoria Bis. Romane, Vol. II, Bucuresti, 1958.
Biserica Ortodoxa Romana, Istoria Bis. Romane, Vol. III, Bucuresti, 1960.
Պատմութիւն Հայ Դպրութեան, Բ. Հատոր, Նոր Մատենագրութիւն, Վենետիկ, 1905:
BOGA T. L.: Documente Basarabene, Vol. V.
BOGDAN N.: Iasii, 1913.
BRATULESCU V.: Frescele dela Manast. Neagoe dela Arges, Bucuresti, 1942.
Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան, Ա. Հատոր, 1887–1962, Պէյրութ, 1962:
Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան, Բ. Հատոր, 1887–1963, Պէյրութ, 1963:
BRUUN PH.: Notices historiques et geographiques concernant les colonies Genoises en Gazarie.
ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ ՄԿՐՏԻՉ, ՎՐԴ. Հայ Հանրագիտակ, Ա. Հատոր, Պուխրէշ, 1938:
ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ ՄԿՐՏԻՉ, ՎՐԴ. Գաղութահայ Տարեգիրք, Պուխրէշ, 1940:
Պուխրէշի Ազգ. եկեղեցական Վարչութեան Արխիւ:
Bucuresti, Vol. V., 1967. Ed. Muzeului de Istorie a orasului Bucureşti.
Պուխրէշի Պատմութեան Թանգարանի Արխիւ:
Պուխրէշի Պետական Արխիւ. Միդրոփոլիայի թղթածրար:
CHARRIERE: Memoires, Vol. II, Paris.
Ռումանահայ Որբանոց. Կեդր. Վարչութեան տեղեկագիր եւ համարատուութիւն 1924–1925 տարիոյ: Պուխրէշ, 1925:
Itinerariul locurilor cu acarete si virane a orasului Roman, dupa planul economic din anul 1818, Roman, 1879.
ՍԻՄՈՆԵԱՆ Ս. Արեւելահայ Գրականութիւն, Պէյրութ, 1965:
SAVA AUREL: Documente Putnene, Vol. I.
ՍԻՐՈՒՆԻ Ձ. Ց. Արագ Տարեգիրք, Ա. տարի, Պուխրէշ, 1933:
ՍԻՐՈՒՆԻ Ձ. Ց. Արագ Տարեգիրք, Բ. տարի, Պուխրէշ, 1934:
ՍԻՐՈՒՆԻ Ձ. Ց. Հայ եկեղեցին Ռումէն հողի վրայ, Էջմիածին, 1966:
ՍԻՐՈՒՆԻ Ձ. Ց. Ն. Նորկա:
ՍԻՐՈՒՆԻ Ձ. Ց. Armenii in Romania, Bucuresti, 1944.
ՍԻՐՈՒՆԻ Ձ. Ց. Ani, Revista de cultura Armeana, Vol. I, II, III, IV, Buc. 1937.
ՍԻՐՈՒՆԻ Ձ. Ց. Ani, Revista de cultura Armeana, Vol. I, II, III, IV, Buc. 1938.

ՍԻՐՈՒՆԻ Ճ. Ց. Ani, Anuar de cultura Armeana, Bucuresti, 1941.
ՍԻՐՈՒՆԻ Ճ. Ց. Ani, Anuar de cultura Armeana, Bucuresti, 1943.
վազգէն Ա. կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Ա. Ուղեւորութիւն, էջմիածին, 1956:
ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ ՑԱԿՈԲ. Ցիշատակարան հարիւրամեայ յոբելեանի Խասգիւղի Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ, 1831–1931. Կ. Պոլիս, 1931:
ՓԱՋԱՃԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ. Նօթեր վառնայի գաղութին մասին. Հրատ. Հայց. եկեղեցիի մէջ, Մարտ 1971, Նիւ Եորք:
Parohia Bisericii Ortodoxe Romane din Vienna, Almanah 1971, Vienna.
PASCU STEFAN: Mestesugurile din Transilvania, Cluj, 1954.
PIRVU AL.: Garabet Ibraileanu, Bucuresti, 1967.
POPESCU APOSTOL ION: Basme armenesti din Transilvania, Bucuresti, 1967.
ՓՈՒՇՆԵՐԵԱՆ Բ., ՎՐԴ. Պատմ. գաղթականութեան Խրիմու Հայոց, Վենետիկ, 1895:
ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՄԱՂԱԿԻԱ, ԱՐՔ. Ազգապատում, Բ. հատոր, Գ. գիրք, Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, 1960:
ODOBESCU AL., PROF.: Scrieri Istorice si Literare, Bucuresti, 1887.
PRAY G. I.: Dissertationes historico-criticae, Vindobonnae, 1775.
RATTYANI VINCENZ: Reise durch einen Theil Ungarus Siebenburgens der Moldau und Bucovina in jahr 1805.
ROBERTSON: History of Charles V in the works, Vol. II, Paris, 1828.
CHOISY A.: Histoire de l'Architecture.
CONSTANTINESCU-IASI P., PROF.: Influente ale architecturii vechi rusesti asupra arhitecturii romanesti, Bucuresti, 1954.
Curtea de Arges, Apercu historique, Bucuresti, 1955.
DAN DIMITRIE: Armenii Orientali din Bucovina, Cernauti, 1891.
DAN DIMITRIE: Obiceiuri si credinte armene la nasteri, nunti si Inmormintari, Cernauti, 1904.
DIMA AL. si POPA I.: Conceptia despre arta si literatura a lui Garabet Ibraileanu, Bucuresti, 1966.
l'Eglise Ortodoxe Roumaine, Bucuresti, 1967.
GHIBANESCU GH.: Ispise si Zapise, Vol. I, II, Bucuresti, 1910.
GHIBANESCU GH.: Surete, si Izvoade. fascicola II.
GHICA BUDESTI N.: Evolutia Arhitecturii in Muntenia.
GOGONEATA N.: Filosofia lui Vasile Conta, Bucuresti, 1962.
GOILAV GR.: Bisericile Armenesti de prin Tarile Romane, Bucuresti, 1912.
GOILAV GR.: Armenii Intemeietori de Orase, Bucuresti, 1909.
GOROVEI ARTUR: Monografia Orasului Botosani, Falticeni, 1926.
GUILLBERT de LANNOY: Memoires, Vol. III, 1863.
HAJDEU P. B.: Ion Voda Cel Cumplit, ed. III, Bucuresti, 1926.

HAJDEU P. B.: Istoria Tolerantei Religioase, Bucuresti, 1868.
HAJDEU P. B.: Magnum Etymologicum Romaniae, fascicola II, Bucuresti, 1887.
HAJDEU P. B.: Cuvinte din Batrini, Bucuresti, 1878-1881.
HURMUZAKE EVDOCHIE: Colectii de documente, Vol. XI, XII, XV.
IBRAILEANU GARABET: Pagini Alese, Bucuresti, 1957.
IBRAILEANU GARABET: Privind Viata, Bucuresti, 1930.
A. OTETEA, PROF.: Istoria Lumii in date, Bucuresti, 1969.
A. OTETEA, PROF.: Istoria Romaniei in date, Bucuresti, 1971.
MUZEUL DE ISTORIE A ORASULUI BUCURESTI: Documente privind istoria orasului Bucuresti, Bucuresti.
NEUGHEBAUR FERDINAND-JOHANN: Beshreibung der Moldau und Walachei, Breslau, 1854.
SOUTZO N. PRINCIPE: Notions statistiques sur la Moldavie, Iasi, 1849.
STANESCU DUMITRU: Viata Religioasa la Romani, Bucuresti, 1906.
EPISCOPIA ARMEANA BUCURESTI: Statutul Eparhiei Armeano-Grigoriene din Romania, Bucuresti, 1930.
Episcopia Armeano-Gregoriene din R. P. R. Statutul Eparhiei, Bucuresti, 1949.
TAFRALI D. O., PROF.: Istoria Artelor, Bucuresti, 1925.
IORGA N., PROF.: Neamul Romanesc, Anul I, 1906, Bucuresti.
IORGA N., PROF.: Istoria Poporului Romanesc, Vol. I, Bucuresti, 1922.
IORGA N., PROF.: Istoria Poporului Romanesc, Vol. II, Bucuresti, 1922.
IORGA N., PROF.: Istoria Poporului Romanesc, Vol. III, Bucuresti, 1927.
IORGA N., PROF.: Istoria Poporului Romanesc, Vol. IV, Bucuresti, 1927.
IORGA N., PROF.: Armenii si Romanii, o paralela istorica, Bucuresti, 1913.
IORGA N., PROF.: Studii si Documente, fsc. 1, 2, Vol. V, VI, Bucuresti, 1913.
IORGA N., PROF.: Patru Conferinte despre Armenia, Bucuresti, 1929.
IORGA N., PROF.: Les Armeniens de Roumanie, Bucuresti, 1929.
IORGA N., PROF.: Istoria Romanilor prin calatori, Vol. I, Bucuresti, 1928.
IORGA N., PROF.: Istoria Comertului Romanesc, Vol. II, Epoca mai noua, 1925.
IORGA N., PROF.: Choses d'Art Armeniennes en Roumanie, Bucuresti, 1935.
IORGA N., PROF.: Histoire de l'art Roumain, Paris, 1922.
KAINDL R.: Geshichte der Bucowina, Gotha, 1907.
PANAITESCU P. P.: Hrisovul lui Alex. Cel Bun pentru Episcopia Armeana din Suceava, Bucuresti, 1935.
TOCILESCU GR.: Biserica Episcopala a Manastirii Curtii de Arges, Buc. 1887.
TOKHATETZI MINAS: Cantec de jalire asupra Armenilor din Tara Valahilor, Bucuresti, 1895.
TOTOMIANTZ V., PROF.: Le role des Armeniens dans la civilisation mondiale, Belgrade, 1938.

Touristen amt in Carpati: Denknealer religioser kunst in Rumanièn, Bucuresti.
URECHE GR.: Letopisetele Moldovei, fascicola I.
VERESS ANDREI: Documente priv. la istoria Ardealului, Moldovei si Tarii Romanesti, Vol. VII.
WICKENHAUSER: Moldau, 1862.
COSTACHEL V. s. a.: Viata Feudala in Tara Romaneasca si Moldova, Buc. 1957.
STRZYGOWSKI J.: Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1917.
XENOPOL D. ALEXANDRU: Convorbiri Literare, Vol. XV Nr. 10, Iasi, 1882.
XENOPOL D. ALEXANDRU: Istoria Romanilor din Dacia Traiana, Vol. III, Iasi, 1925.
XENOPOL D. ALEXANDRU: Istoria Romanilor din Dacia Traiana, Vol. V, Iasi, 1925.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

էջ

Երկու Խօսք 4
Ռումանահայ գաղութին ծագումը 5
Ի՞նչ ճամբով տեղի կ'ունենար արտագաղթը 6
Համայնքներուն կազմաւորումն ու զարգացումը 7
Պուքրէշ. ինչպէ՞ս կը մատակարարուէր հայոց եկեղեցին 12
Գոնստանցա 19
Պազարճըգ (Տոպրիչ, այժմ Թոլպուհին) 21
Սիլիստրէ 31
Թուլչա 33
Պապատաղ (Պապա Սալթըք) 34
Պրայիլա 35
Կալաց 36
Փիթեշթ 38
Պագրու 39
Ռոման 41
Թըրկուլ Օգնա 43
Ֆոքշան 44
Պոթոշան 47
Պոթոշանի բարեգործական ընկերութիւնը 51
Սուչավա 53
Ս. Խաչ եկեղեցի 54
Ս. Սիմիոն Եկեղեցի 55
Հաճկատար վանք 58
Զամֆա վանք 61
Ս. Յարութիւն մատուռ 65
Պատմութիւնը կը կրկնուի: Փորձ մը Սուչավայի համայնքին ստացուածքները գրաւելու եւ ժողովուրդը կաթոլիկութեան դարձնելու 66

Եաշ 71
Ջերնըուց 75
Ջէթաթէա Ալպը (Աֆֆերման) 77
Հոթին 79
Սիրէթ, Քիշինըու 80
Պըրլատ, Գոթնար, Վասլույ 81
Պըլց 82
Թրանսիլվանիոյ հայ գաղութը 84
Կեռլա Հայաբաղաբ 85
Տումպրըվէն (Եղիսաբէթուպոլիս) 89
Ֆրումոասա, Կէորկէն 91
Գերեզմանաբարերու եւ արձաններու արձանագրութիւններ 92
Ռումանահայ գաղութի մէջ գործածուած կնիքներ 94
Ռումանահայ թեմը 102
Դատ մը, որ իր արդար լուծումը կը գտնէ 29 տարի ետք 108
Յուսիկ Վրդ. Զօհրապեանի ճանաչումը 124
Լեւոն-Կարապետ Պալճեան հոգեւորական եւ Առաջնորդական փոխ. 125
Տիրամայր Սիրանոյշ Պալճեան 128
Տիրայր Վրդ. Մարտիկեանի նշանակումը որպէս Առաջնորդ 132
Կաթոլիկ հայոց առաջնորդութեան հարց 135
Անցեալին ինչպէ՞ս կ'ընդունուէին կաթողիկոսական նուիրակները 138
Տրագործման առանձնաշնորհումներ Մոլտովայի հայ բահանաներուն 139
Կրթական հաստատութիւններ.
Պուքրէշ 143
Գոնստանցա 150
Պազարճըգ 151
Սիլիստրէ, Պապատաղ, Կալաց, Պագրու, Ճիւրճըու 154
Ջերնըուց, Եաշ, Սուչավա 155
Պոթոշան, Ֆոքշան 160
Ռոման, Կեռլա 161
Տումպրըվէն 163
Ազգային կազմակերպութիւններ. Ունիոն 167
Հայաստանեան Ճակատ 169
Հայկական Բարեգործական Ընդհ. Միութիւն 171
Կոմիտաս Երաժշտական Միութիւն 175
Աղքատախնամ Ընկերութիւն 178
Ռումանահայ Որբանոց 179
Անոնա Մելիք Ծերանոց 181
Եփաթերինա եւ Քրիսթէա Տէշլիու Բուժարան 183

Ազգային Հիւանդանոց 184
Մատենադարանի կարիք 186
Ցովսէփ եւ Վիքթորիա Տուտեան բարերարներ 188
Գաղութին ձեռագիրները 193
Հայ ռազմագերիներու օգնութեան յանձնախումբ 194
Ներգաղթ 195
Ռումանահայ մամուլը 196
Հայ արուեստի ցուցահանդէս (1906) 202
Քառորդ դար յետոյ ուրիշ ցուցահանդէս 205
Հայ արուեստի հետքեր Ռումէն պատմական յուշարձաններու վրայ 207
Համբարութիւններ, արհեստակցական ընկերակցութիւններ, հոգեւոր
եւ կտրիճներու եղբայրութիւններ 213
Ծագումով հայ եպիսկոպոս մը խնամակալ եւ Մոլտովայի Օրթ-
եկեղեցւոյ մետրափոլիտի տեղապահ 218
Հալածանք եւ տառապանք 221
Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրի հայերուն 223
Եղբայրական օգնութիւն 240
Մանուկ Պէյ Միրզայեան 234
Հայ եւ Ռումէն ժողովուրդներու փոխ-յարաբերութիւնները դարերու
ընթացքին եւ անոնց մասնակցութիւնը երկրին
տնտեսական զարգացման 242
Նշանաւոր անձնաւորութիւններ·
Յ· Ճ· Սիրունի 254
Հ· Մ· Վրդ· Պոտուրեան եւ այլք 256
Մատենագիտութիւն 288
Անձնանունները եւ յատուկ անունները ցանկ 294
Տեղանունները ցանկ 309

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Ա·

Աբովեան Խ· 196
Աբրահամ Սեղակցի 65
Ագոնց Թորոս, 91, 268
Ադրիանոպոլսեցի Ս· Արք· 36, 39
Ադրիանոպոլսեցի Ստեփան, Քհն· 93
Ազգային Տուրքերու Ցանձնաժողով 14, 16, 17, 18
Ազնաւորեան Սաքեռիկ 184
Աթանասեան Գ· Յ· 199, 200, 258
Աթթիլա 231
Ալեքսայեան, ճարտարապետ 85
Ալեքսան Պատուելի 151
Ալթունեան Ստեփան 190
Ալիշան Ղ· Հ· 55, 56, 57, 71, 73, 196
Ալպոյաճեան Ա· 6, 7
Ակորշա 63, 64
Ահարոնեան Աւետիս 29
Ահմետ Գ·, Սուլթան 22
Աղաճանեան Գր· Կարտինալ 135
Աղեքսանդր Ա· Ձար 80, 107, 238
Աղեքսանդր Զուղայեցի, Կթղկ· 215
Աղեքսանդր Բարի, Իշխան 41, 47, 49, 53, 58, 63, 103, 247, 269
Աղեքսանդր 10, 233
Ալեքսանտրեսու (Անեմեան) Մարգրիտ 280
Աղջկանց Վրժ·, Պոթոշան 96
Աղքատախնամ Միութիւն 15, 16, 17
Անեմլէր Խան 23
Անեմեան Արգար 190
Ամաճ Թէոտոր 277
Ամաճ Կարապետ 277
Այվազ Ներսէս 248
Այվազ Ստեփան 248
Այվազ Նիկողայոս 248
Այվազովսքի Յովհ· 206
Անդրանիկ Զօրավար 29, 188
Անդրէաս Եպսկ· 56, 92, 105
Անդրէաս Բ· Երուսաղեմացի 89
Անթիմ Եպսկ· 127, 130
Անթոնեսքու Եոն, Մարաջախտ 190
Անթոնեսքու Միհայէլ 190
Անթոնիէ Գ· իշխան 245
Աննա 45
Անուշ Կարապետ 187
Անուշեան Գր· 190
Անտոն Կրօնաւոր 56
Անտոն, Տիեզերական Պատրիարք 103
Աշճեան Պերճ, Տոքթ· 275
Ապրամովիչ, Ասպետ 249
Անտրոնաք 9
Անտրոնաքէ Պ· 9
Անտրոնիկ Արքայ 78
Աշակերտական Միութիւն 20, 29, 32
Աշտարակեցի Ներսէս 106, 107, 108
Ապտիւլ Գատըր 23
Ասաքի Կէորկէ 82, 259, 261, 262
Ասաքիէվիչ Ղազար Քհն· 259
Ասլան Աննա, Փրոֆ· Տոքթ· 271
Աստուածատուրեան Բարգէն, Տոքթ· 195
Առեանաւէր Գոնբրատ 272
Աստուածատուր Դաւիթ–Պոկտան 39, 40
Աստուածատուր Քհն· 71, 84, 190
Արագ Տարեգիրք 11, 31

Արարատ, պաշտօնաթերթ 109, 116
Արարատեան Իգնատիոս, Եպս· 105
Արաֆս Միութիւն 20
Արիստակէս Արք· 47
Արիստակէս Կաթողիկոս 104
Արիստակէս, Հայր 66, 67, 68, 157
Արղութեանց Յովսէփ, Արք· 106, 215
Արճեթոյեանու Գոնստ· 179
Արմէն Կիրակ 284
Աւագեան Գրիգոր 78
Աւագեան Կարպիս 285, 286
Աւագեան Հրանդ 279
Աւետիք Ա· 49, 63, 64, 104
Աւետում, եկեղեցի 50, 85, 86
Աւերեսեու Ալ·, Մարաջախտ 206
Ափափի Ա· Իշխան 84, 90
Ափսենտ Մահտեսի 48, 63

Բ.

Բագրատունեաց Հարստութիւն 94
Բագրացիոն, Իշխան 107
Բամպուճեան Գր· Փրոֆ· Տոքթ·: *Տես նաեւ* Փամպուճեան Գր· 130, 183, 274
Բաշինջաղեան Գէորգ 206
Բեդրովիչ Յակոբոս 76
Բժիշկեան Մ· Հ· 12, 54, 78
Բիբիեան Սիմիոն–Տօնիկ 42, 161
Բլըչինդար Դ· 86
Բոպովիչեան Նիկողայոս 45

Գ.

Գազաֆու Ն· 131
Գարտէպովեան Մ· 90
Գարտէպովեան Հիմնարկութիւն 90
Գաբրիէլ Հրեշտակապետ, եկեղեցի 10, 39, 40
Գաբրիէլեան Գաբրիէլ Հաճի 26
Գազիմիր Մեծ, Արբայ 102
Գադոնա Ցովհ· 86
Գալայճեան Փարիզ 147, 258
Գալեմքեարեան Գնէլ Եպսկ· 117, 179
Գալփագեան Ցովհ· 58, 132, 204
Գալփագեան Արշալոյս 148
Գամելլէր Գէորգ 90, 164
Գամելլէրեան Հիմնադրամ 90
Գամենսմի Կոմս 107
Գայիանէ վանք 91
Գանթեմիր Տիմիթրիէ իշխանապետ 72, 78, 139, 140, 142
Գանթեմիր Գոնստ· 218, 219
Գարագաշեան Ժիրայր 200
Գարագաշեան–Սվաճեան Արաֆս 170, 280
Գանթարճեան Սաթենիկ 147
Գարմէն–Սիլվա, Թագուհի 110, 204
Գասարճեան Արտաշէս 125, 167, 184
Գասպարովիչ Եպսկ· 155
Գարագաշեան Եդ·, Տոքթ· 274
Գոմմէն Ալեքս, Արբայ 78
Գարաչի Կոմս Ֆէոտոր 50
Գարոլ Ա· Թագաւոր 21, 42, 110, 111, 161, 197, 202, 204
Գարոլ Բ· Թագաւոր 29
Գարոլոս Զ· Արբայ 87
Գափսքան Մարքոն 205
Գէորգ 10
Գէորգ Արք· 110, 145
Գէորգ Ե· Կաթողիկոս 117, 118, 119, 124
Գէորգ Հաճի Արքին 120, 125, 187
Գէորգ Կարապետ 39
Գէորգ Մահտեսի 44
Գէորգեան Վարդան 147, 258
Գայնտլ Ռ· 103
Գթութեան Խաչ Միութիւն 20
Գափրի – *տես* Ֆափրի
Գըմըրգան 245

Գնոլըս Ռիչըրտ 230
Գոզիկեան Վարուժան 286
Գոլանճեան Եդուարդ 287
Գորպուլ Ռ. 86
Գուզա Ալ. Իշխանապետ 13, 220
Գրըչունեան Մանուկ 87
Գրիգոր 61, 63, 108
Գրիգոր Եպսկ. 102
Գրիգոր Լուսաւորիչ Ս. Եկեղեցի 33, 61, 63, 72, 73
Գրիգոր Լուսաւորիչ Որբանոց 86, 87
Գրիգոր Մահտեսի 72
Գրիգոր Քհնյ. 43
Գրիգորեան Մարտիրոս 43
Գրիգորեան Վ. Ռ. 217
Գոնթա Վասիլէ 265, 266
Գոնսթանթինեսու-Եաշ, Փրոֆ. 130, 209
Գուշինկ, Փրոֆ. 270, 271

Դ.

Դանիէլեան Դերենիկ 145, 167, 184, 251
Դանիէլեան Վահան 130, 132, 170, 251
Դարանաղցի Գր. 31, 247
Դաւիթ-ովիչ Գր. 249
Դաւիթ Խուտիկ 72
Դաւիթեան Պօղոս 190
Դավրիժեցի Առաքել 187
Դոտէր Ասվատուր 86
Դոտէր Սողոմոն 86
Դոտորենց Գր. Պատուելի 216
Դուրեան Եղիշէ Պատրիարք 116, 151, 152, 255
Դուրեան Ղեւոնդ, Եպսկ. 11
Դուրեան Պետրոս 254
Դպրոցի Օժանդակ Միութիւն 100

Ե.

Եագոպովիչ Յակոբ Փրոֆ. Տոքթ. 271
Եագուպեան, Երէց 20, 96
Եագլովցի Արիստակէս Քհնյ. 31
Եաղճեան Մանուկ Քհնյ. 131, 190
Եաֆէ Ֆրանց 208
Եգանեան Խաչատուր 29
Եզնիկ 117
Եղիա Քհնյ. 84
Եղիայեան Զաւէն Պատրիարք 150, 174
Եղիազար 10, 215
Եղիսաբէթ Ս. Եկեղեցի 90
Եղիսաբէթ Սրբուհի 89, 90
Եորկա Նիքոլայէ, Փրոֆ. 6, 21, 41, 44, 47, 50, 77, 78, 80, 81, 82, 87, 103, 122, 123, 173, 174, 205, 209, 217, 219, 221, 223, 245, 264, 287
Երէցեան Վահրամ 192, 287
Երզնկացի Կոնստ. 259
Եորտաքիէ 9
Երեմիա Մարգարէ 64
Երեւան Գեղարուեստական Միութիւն 20
Երէցեան Գէորգ, Եպսկ. 24, 109, 116
Երից Հայրապետաց Եկեղեցի 105
Երրորդութիւն Եկեղեցի 48, 49, 57, 85, 86, 90, 91, 92, 95
Եփրեմ Կաթողիկոս 108

Զ.

Զամպաճեան Գր. 285
Զամպաճեան Յակոբ 171, 242
Զամֆա վանք 58, 61, 62, 64, 65, 66, 92, 104, 105
Զատիկ Յակոբ, Զօրավար 53, 269
Զատիկեան Տօնիկ 48, 49
Զարդարեան Սիրուն 20

Զաւարեան Սիմոն 197
Զաքարեան Գր· Եպսկ· 107
Զաքարիա Քհնյ· 84
Զիլիֆքար Միհնաս Եպսկ· 64, 84, 85, 105
Զմէու Իլիէ 72
Զօհրապեան Ցուսիկ Արք· 117, 118, 119, 124, 125, 185, 190, 205
Զօհրապ Գր· 255
Զօհրապ Լ· 167
Զօպեան Կ· 176, 282

Է·

Էլիզապէք Թագուհի 204
Էվկէնիա Դ·, Պապ 7
Էտիպէյ 54
Էմինեսմու Միհայիլ 255
Էնաֆէ Ճարտարապետ 209
Էֆթիմիու Վ· 285

Թ·

Թադոս Ձինա 188
Թահմազ Շահ, 19
Թաֆրալի Օ· 209
Թերսեննիկլի Իսմայիլ 234, 235, 236
Թէոդորոս Կաթողիկոս 102
Թէոդորոս Քհնյ· 84
Թէոտոսիէ Եպսկ· 218
Թէոֆիստ Եպսկ· 127, 130
Թէօլէօլեան Միհնաս 150
Թիէր Ատոլֆ 174
Թիւրկօ, նախարար 214
Թոխաթեցի Միհնաս 41, 79, 80, 81, 222, 266, 276
Թոխաթցի Քրիստոստուր 57
Թղլեան Սրապիոն 254
Թոտոր Ցուլիանա 86
Թոտոր Սիմա 86
Թորոս Աննա 50
Թորոս Եպսկ· 106
Թորոսովիչ Նիկոլ 105
Թոլսթոյ Լ· 275
Թոմասեան Արտաշէս 187
Թոչիլեսմու Կր· 207, 209
Թորամանեան Թորոս 208
Թրանմու–Եաշ Գրիգոր, նախարար, 116, 150, 167, 175, 179, 268
Թրանմու Սողոմոն 116
Թորոսեան Միհնաս 216, 217
Թորոսեան Ցովհ· Վրդ· 256
Թորոսեան Սիրարփի 279
Թորոսեան Սուրէն Եպսկ· 127
Թումանեանեան Եդուարդ 283
Թուրկենիէվ Իվան 275

Ժ·

Ժոզէֆ Կայսր 65
Ժուստինիան Պատրիարք 130, 244, 245
Ժոֆրը, Մարաջախտ 269

Ի·

Իլհանա, Իշխանուհի 206
Իլհաշ Վոյէվոտա 221, 222
Իզմիրլեան Կաթողիկոս 117, 240
Ինճիճեան Ղ· Հ· 12, 22, 41, 78, 81, 82
Իոն Գանգրահեր, Իշխան 233
Իոն Հայր–Ահարկուն, Իշխանապետ 230, 231, 233, 245
Իոնեսմու Թաֆէ 238
Իպրայիլեանու Կարապետ 264, 268, 275, 277
Իսթրաթի Կոնստ·, Քրոֆ· Տոքթ· 202
Իսրայէլեան Արամ 251
Իսրայէլեան Ռուբէն 125, 251
Իւթիւճեան Գէորգ Եպսկ· 116

Իփսիլանթէ Գ· Իշխանապետ 9

Լ·

Լազարեան Խաչիկ 145
Լանիս Լեւոն 197, 199
Լանոյ Կիլպեր 78
Լենկթիմուր 6
Լեւոնեան Գարեգին 188
Լեւոնեան Պարոյր 120, 187, 200, 258
Լէնկէյեան Զ· Յովհ· Վրդ· 136
Լեւոն ԺԳ, Պապ 86
Լէոփոլտ Բ· Արբայ 106
Լուգաչ Խաչիկ 86
Լուսեհաւնովիչ Մկրտիչ 82
Լուսեհաւնովիչ Յովհաննէս 82
Լուսիկեան Նիկոլ 91
Լուսիկեան Յակոբ 91
Լուսիկեան Յովհաննէս 91
Լուփու Վասիլէ, Իշխանապետ 105

Խ·

Խաթաճէսեան Վարդգէս 201
Խաժակ Գարեգին 255
Խաչատուր 64, 73, 84, 104, 222
Խաչատուր Ծ· Վրդ· 110
Խաչատուրեան Գարեգին (Տրապիզոնցի) 255
Խաչատուրեան Սարգիս 206
Խաչգօ եկեղեցական 72
Խաչիկեան Սարգիս 48
Խէվուլեանց Անտոն 49
Խնդիրեան Յարութիւն 167, 287
Խորէն Ա· Կթղկ· 190, 268
Խպէյեան Ներսէս 280
Խուտիկ Փաւէլ 73
Խրիմեան Մ· Հայրիկ 53, 110, 116, 117, 128, 151, 273
Խօճա Ագսենտ 72
Խօճա Վասիլ 72
Խօճա Պաւղոս 72

Կ·

Կապրուշեան Զաքարիա 161
Կարապետ Պալաթցի, Պատրիարք 23
Կարապետ վանական 109
Կարապետ Իշխան 233
Կարինեան Ա· 5, 85, 99, 102, 103
Կարմիր Աշտարակ, եկեղեցի 55
Կըյինա Կարապետ 120
Կիւրեղեան Իգնատիոս Արք· 256
Կիգա Կրիկորէ, Իշխան 142
Կիգա Պուտեշտ, Փրոփ· 209
Կիշ Լիլիան 272
Կոգեան Սահակ, Եպսկ· 135, 136
Կոմիտաս Վրդ· 255
Կոմիտաս Երգչախումբ 20, 37
Կոյլավ Գրիգոր 6, 11, 40, 47, 48, 51, 52, 60, 81, 187, 188, 197, 202, 203, 204, 205, 245
Կոյլավ Դաւիթ 50
Կոյլավ Միքայէլ 145, 174
Կոյլավեան Ստեփան 48, 49
Կոյլավեան Խաչերես 160
Կոյլավեան Խ· Յարութիւն 160
Կոյս Մարիամ, եկեղեցի 58, 62
Կովրիկեան Գր· Եպսկ· 86, 163, 220
Կուցուլեսքու Ռ· 9
Կոսդանդին Կաթողիկոս 102
Կոստանեանց Կ· 117
Կորովէյ Արթուր 48, 49, 50
Կտրիճներու Ընկ· 39
Կրիկորաշ Գասպար 51
Կրիկորովիչ Կարապետ 50

Հ·

Հաժտէու Պ· 47, 99, 102, 103, 207,

209
Հաճկատար վանք 54, 58, 59, 60, 61, 63, 66, 92, 98, 107, 127
Համբարձումեան Վիքթոր 177
Հայ Երիտասարդաց Միութիւն 32, 40
Հայ Կաթոլիկական Արքեպսկ. Խսահակեան դպրոց 76
Հայ Կարմիր Խաչ Ընկ. 15, 16, 17
Հայ Հանրագիտակ հանդէս 11
Հայ Տիկնանց Միութիւն 36
Հայ Օրիորդաց Ընկ. 100
Հայկական Միութիւն 13
Հայկեանց Մ. 287
Հայրենիքի Օգնութեան Կոմիտէ (ՀՕԿ) 20
Հ. Բ. Ը. Միութիւն 20, 32, 36
Հ. Մ. Ը. Մ. 20, 23, 32, 37, 100
Հանգօ Իշխան 54
Հանցֆելտ Թրահընպերկ Կոմս 239
Հէօնիկէր ֆօն, բրգ. 230
Հոլոսի Գորնելիա 280
Հովսեան Յ. Ամիրա 10
Հրեշտակապետ Ս. Եկեղեցի 39, 40, 96, 125
Հուրմուզաֆէ Եւտոֆիէ 105
Հացունի Վարդան Վրդ. 250
Հօրհոն 287

Ղ.

Ղազար Բաբերդցի 64, 105, 139
Ղազար Ս. վանք 55
Ղազարեան Յ. 20
Ղազարեան Գէորգ 147, 175, 187
Ղազիկեան Արսէն Վրդ. 256
Ղարամեան-Խափայէլեան Աղեք. 164
Ղարիպեան Յովհ. Քհնյ. 150
Ղարիպեան Ս. Քհնյ. 32
Ղետրացի Առաքել 56
Ղոնչէկիւլեան Ներսէս Քհնյ. 24
Ղուկաս Կաթողիկոս 49, 187
Ղուկաս Քհնյ. 73
Ղրիմեցի Մ. Վրդ. 31, 259

Ճ.

Ճուրեսֆու Գ. 21, 22, 77
Ճապուրօֆ Մելիք 125
Ճերահեան Գեղամ 175
Ճէպէլեան Սարգիս 192
Ճիվանի Աշուղ 200, 258

Մ.

Մագլըմ էմ. 73
Մազլումեան Կ. Եպսկ. 125
Մախոխեան Վարդան 206
Մակար Կաթողիկոս 117
Մակարիոս Պատրիարք 208
Մահմուտ Սուլթան 23, 187, 236, 247
Մահտէսի Գէորգ 44
Մամիկոնեան Վահրամ Քհնյ. 34
Մանաշ Արա 175, 177, 245, 282
Մանեան Գր. Վրդ. 88
Մանիսալեան Ա. 15, 120, 167, 179, 184, 252, 258
Մանիսալեան Գ. 252
Մավրոգորտաք Իոն, Իշխան 106
Մատթէոս Արք. 40
Մարգարեանց Օլկա 65
Մարթինի Եպսկ. 99
Մարթինուցցի 85
Մարի Անթուանէթ, Թագուհի 106
Մարիա Թագուհի 184, 204, 206
Մարիա Թերեզա, Կայսրուհի 67, 85, 86, 89
Մարիամ Աստուածածին Ս. Եկեղեցի 42, 80, 81
Մարութեան Մ. 20
Մարտիկեան Տիրայր Եպսկ. 131, 132,

133
Մարտիրոս Քհնյ· 43
Մաֆլեր Ֆր· 5, 82, 87, 155, 287
Մելիտոնովիչ Մ· 72
Մեհմետ փաշա 221
Մելիտոնեան Մելիտոն 199
Մելիք Աննա Ծերանոց 134, 181, 182
Մելիք Էօժէն 182
Մելիք Յակոբ 181, 182
Մելուշ 42
Մեթաքսեան Գր· 160
Մեստուճեան Վարդան 36, 120, 187, 188, 197, 204
Մեսրոպ Կաթողիկոս 102
Մեսրոպ Վրդ· Կաֆայեցի 64
Մեսրոպ Մաշտոց Մատենադարան 24, 78
Մըննտրուլ Աւագերեց 84
Միհաիլ, լոկոմըտ 9
Միսիր Փեթրէ 270
Միսաքեան Ամիրա Վարդերէս 143, 189, 190
Միսիրեան Բ· Մ· 40, 188
Մինաս Սեչովցի, Եպսկ· 105
Միքայէլ Ա· Թագաւոր 190
Միքայէլ Հրեշտակապետ Եկեղեցի 10, 39, 40
Միքայէլեան Քրիստափոր 197
Միքայէլեան Վ· Ա· 107
Միքուլեան Լուքովիկոս 76
Մխիթարեան (Վիեննա) 65, 66, 68, 69, 70, 81, 88, 90
Մկշեան Մարտիկ 28, 29
Մկրտիչ ուսուցիչ 43
Մոմզէն Թովմաս 117
Մոնոմախոս Կայսր 6
Մոնթկոմէրի 272
Մովսէս Պոկտան 248
Մովսէս Քհնյ· 73
Մորուզզի Իշխանապետ 50
Մուրատեան Զ· Տրդատ 178
Մուսքաֆա Դ· Սուլթան 187
Մուսքաֆա պայրաքտար 236, 239
Մուշատ Պետրոս, Իշխանապետ 103
Մուրատատուր Ս· Կարապետ վանք 58
Մուրատեան 195
Մուրատոֆ Մ· 120
Մուքաքաճեան Մ· Վրդ· 23
Մրզայեան Մանուկ Պէյ 80, 143, 145, 234, 235, 236, 237, 238, 239
Միրզայեան Գայանէ 238
Միրզայեան Գրիգոր 239
Միրզայեան Եգաթերինէ 239
Միրզայեան Յովհ·-Մուրատ 238, 239
Միրզայեան Մարիամ 238
Միրզայեան Մարտիրոս 234
Միրախորեան Արտաշէս 275
Միրախորեան Լեւոն 273, 274
Միրախորեան Մանուէլ 161, 273
Մոնազն 151, 287
Մօհամէտ Ա· 173
Մօրուա Անտրէ 20
Մօրըրքայ 214

Յ·

Յակոբ 63
Յակոբ Առաքեալ 60
Յակոբ Արք· 113, 114
Յակոբ Ս· Եկեղեցի 57
Յակոբ Կաթողիկոս 104
Յակոբ Սմբատ 39
Յակոբ Քհնյ· 31
Յակոբշա 42
Յարէթ Սփիրու 262, 263, 264
Յարութիւն Ամիրա 10
Յարութիւնեան Կարապետ 175
Յարութիւնեան Մարիամ 160
Յիսուս 10
Յոհաննեան Մ· Ս· 40

Յովակիմեան Ստեփանոս Եպսկ· 255
Յովհաննէս Աւետարանիչ Ս· Եկեղեցի 23, 60
Յովհաննէս Եպսկ· 102, 103, 104, 108
Յովհաննէս Մկրտիչ Ս· Եկեղեցի 37, 55, 90
Յովհաննէս Սեչովցի 71
Յուսանեան Վարդան Արխ· 85
Յովհաննէսեան Ա· 28
Յովհաննէսեան Գր· Քհյ· 81, 82
Յովհաննէսեան Դաւիթ 176, 283
Յովսէփ Ա· Կայսր 86
Յովսէփ Բ· Կայսր 67
Յովսէփեան Գարեգին Կաթողիկոս 117
Յովսէփեան Խաչիկ 190
Յովսէփեան Եսկար, Տոքթ· 125
Յովսէփեան Մ· Մաթրուհի 125
Յուստինիանոս Կայսր 207

Ն·

Նագար 10
Նագարէթօղլու Գ· Հ· 12, 181
Նալեան Յակոբ Պատրիարք 31, 114, 116
Նարպէյ Խորէն Եպսկ· 38, 110, 111, 112, 113, 203
Նաւարեան Ա· 199
Նարոյեան Մեսրոպ Պատրիարք 190
Ներկարարեան Պետրոս Վրդ· 110
Ներսէս Արխ· 83, 138
Ներսէս Ե· Կաթողիկոս 40
Ներսէս Վրդ· 47
Ներսէս Ասատուր Եպսկ· 105
Ներսէսեան Վրժ· 106
Նիկողայոս Տէր 56, 78, 183
Նիստոր Իոն, Փրոֆ· 80
Նիֆոլա Ա· Ջար 108
Նիֆոլա Մեծ Դուքս 21
Նոյեան Տապան 98
Նուրիճանեան Եր· 27
Նշանեան Գր· 151, 287
Նշանեան Մեսրոպ Պատրիարք 190
Նորատունկեան Գաբրիէլ 173
Նորհատեան Երուանդ 286
Նուպար Պօղոս Փաշա 249

Շ·

Շալճեան Արշակ 32
Շթեֆան Իշխանապետ 79, 218
Շիմա Սիմէոն 55
Շուցու Ն· 5
Շահազիզեան Լեւոն 167, 197
Շահին Եսկար 206
Շարաֆեան Ա· 150
Շարլը տէ Կօլ 272
Շարիէր 231
Շէնիէ Անտրէ 174
Շթեֆան Երիտասարդը, Իշխանապետ 231
Շթեֆան Մեծն 247
Շիլթեան Գրիգոր 206
Շիշմանեան Ռաֆայէլ 206
Շուազի Ա· 207, 208

Ո·

Որբախնամ Միութիւն 15, 16
Որբանոց Պոթոշան 96
Ուղտեան Գէորգ 90
Ուրբէէ Կրիկորէ 221
Ուրպանոս Ե· Պապ 242

Չ·

Չագմաճեան Ց· Ց· 5
Չալկըճեան Պեաքրիս 153
Չալհուշեան Գր· 120
Չարշը Ճամիսի 23

Չէորէբճեան Գէորգ, Կաթողիկոս 117, 190, 250
Չէրբէզ Միքայէլ, Զօրավար 21
Չէրբէզ Պոկտ· Լուփուշոր 240
Չերբէզ Մ· ուսուցիչ 43
Չիչէաճոփ Ամիրալ 105
Չօպան Ամիրա 10
Չամչեան Միքայէլ Վրդ· 163
Չարըգ Արամ 153, 167
Չարլը Չափլին 272
Չարչեան 195
Չէրբէզ Գր· 145
Չոլաք Ժ· 280
Չօմաք, Զօրավար 268
Չօպանեան Արշակ 174, 258, 259

Պ·

Պաթօրի Շթեֆան 233
Պալասանեան Ստեփան 117
Պալէոլոկ 78
Պալըճեան Հրանդ 254
Պալըճեան Յովհաննէս 254
Պալթազար Աբգար 279
Պալթազար Ներսէս 259
Պալթազար Մ· 199
Պալճեան Աբրահամ 128
Պալճեան Լեւոն–Կարապետ 125, 127, 200
Պալճեան Սիրանոյշ 128
Պալշ Կ· 207
Պալտինի, կաթոլիկ միսիոնար 105
Պուծաղեանց Ք· Մելքոն 49
Պակդասար Տիմիթրիէ 270, 271
Պայազիտ Բ· Սուլթան 77
Պանացեանու Վլատ 5, 47, 48, 54, 58, 71, 157, 209, 287
Պապիանու Թ· 9
Պապիկեան Ա· 12
Պապոյեան Յարութիւն 201
Պարան Ղ· 86
Պարխուդարեան Աւետիս 92
Պարակեան Յակոբ 120
Պասանօ Թիթօ 188
Պատկանեան Դաֆայէլ 196
Պեաբա երիցփոխան 54
Պըյրգլը Գրիգոր 11, 174, 190, 266, 267
Պըյրգլը Կ· 73
Պըյրգլը Յակոբ 73
Պըյրգլը Տուտուխա 10
Պըյրգլեան Քրիսթինէ 147
Պըրըցիա Ս· Եկեղեցի 11
Պոլսոյ Պատրիարքարան 9, 13, 67, 73, 103, 109, 110, 113, 114, 116, 117, 118
Պոկտան Իշխանապետ 103, 104
Պոկտան Գ· Իշխանապետ 80
Պոկտան Դ· Իշխանապետ 223
Պոտուրեան Մ· Վրդ· 11, 31, 91, 147, 178, 186, 187, 197, 199, 200, 201, 202, 256, 257, 258, 259
Պրաքէշ գրիչ 104
Պրաուն Ֆ· 7
Պրըբուլեսքու Վ· 209
Պրոհարոն Սիլիստրեցի Վրդ· 31
Պօղոս Ամիրա 10
Պօղոս Պետրոս Ս· Եկեղեցի 90
Պօղոսովիչ Ասպետ 249
Պետրոս Ահարոն Գ· Իշխանապետ 245
Պետրոս Կաղը Իշխանապետ 139, 233
Պետրովիչ Իոն 190
Պետրոսեան Թադէ 150
Պէզազեան Ագապի 153
Պէշիկթաշլեան Մկրտիչ 196
Պէրպէրեան Օննիկ 147
Պիպեսքու Ն· Կ· Իշխանապետ 145
Պիպէոեան Մամբրէ Քհնյ· 125, 131, 190
Պլանշար Տիկին 261

Պլպուլ Զարեհ 287
Պուսոյիչեսֆու Ալ· 209

Ջ·

Ջուհայեցի Մարգար 72
Ջունդեան Աստուածատուր 157, 248, 249
Ջունդու Եդուարդ 249

Ս·

Սագօ 42
Սագըզեան Կիրակ 284
Սահակեան Սալբի Ա· 183, 273
Սահակ Եպսկ· 195
Սամսոնովիչ, Զօրավար 269
Սայիտ Մեհմետ Պէյ 173, 174
Սանկոթեան Քրիստոփ 196
Սարգիս Ս· Եկեղեցի 57
Սարուճի Սարգիս 200
Սարգիս Քհնյ· 72
Սարուխան Ալ· 10, 206
Սերբեկա 231
Սերգոյենց Անտոն Եպսկ· 105
Սապահ-Գիւլեան Ս· 199
Սարայդարեան Գր· 150
Սելիմ Գ· Սուլթան 187, 236
Սեւումեան, թատր· 29
Սերոբեան Երուանդ, Տոհբ· 274
Սեւակ Ռուբէն 255
Սեւան Արմէն 147
Սէֆէրեան Արտաշէս 185, 250, 251
Սէֆէրեան Կոպեռ· 185, 250, 251
Սէֆէրեան Ցակոր 185, 250, 251
Սըճգեվիչեան Աստուածատուր 163
Սթուրզա Մ· Իշխանապետ 115, 155, 261
Սթանա 245
Սթանչու Սթոյան 130
Սիմէոն (Շիմա) Ս· Եկեղեցի 55
Սիամանթօ 255
Սիմէոն Ս· Եկեղեցի (Սուչավա) 55, 56, 57, 63, 65, 66, 92
Սիմէոն Եպսկ· 80, 104
Սիմէոն Թորոս 91
Սիմէոն Կաթողիկոս 106, 215
Սիմոն 10
Սիմոնեան Սիմոն 146
Սիսակեան Սիսակ 29
Սիսեանց Ցակոր 72
Սինապեան Գր· 173
Սրապիոնեան Զապէլ 147
Սմսարեան Յովհ· Տոհբ· 183
Սիրունի Ճ· Ցակոր 8, 82, 175, 187, 193, 199, 200, 205, 254, 255, 256, 258
Սմբատեան Ցակոր 40
Սիմոնովիչ Ցակորոս 76
Սոպհէսի Եոհան 218, 219
Սողոմոնեան Թէոտորոս 42, 161
Սողոմոնեան Կոմիտաս 117
Սողոմոնեան Շիմա 85
Սուրէնեանց Վարդգէս 83
Սրենց Սարգիս 179
Սրմաֆէշխանլեան Ե· 153
Ստեփան Ահարոն 11
Ստեփան Եպսկ· 104
Ստեփան Մատթէոս 39
Սֆետօնի Փիեթրո, Մարֆիզ 239
Սօֆօր Գաբրիէլ, Տոհբ· 271
Սօարէ Զ· Սօարէ 285
Ստեփան Տիրացու 55
Ստեփանեան Նիկողայոս 45
Ստեփաննոս 10
Ստեփաննոս Սարկաւագ 71

Վ·

Վազգէն Ա· Կաթողիկոս 4, 58, 125,

127, 128, 130, 132, 133, 134, 173, 188, 200, 245, 256, 259
վասիլ Վոյէվոտ 56
վասիլաֆէ 9
վարդան 42
վարդերէս 10
վարդգէս 255
վարդանեան Օննիկ 200
վարդերեսովիչ Միհայէլ 76
վարդերեսովիչ Ստեփան 249
վըրզարեան (Վըրզըրեսու) Օգսեմոս 85, 87, 88, 135, 215, 253
վըրըրեսու Պ. 9
վլատիսլաւ, Լեհաց արքայ 56
վարդիկ Գալիստ 219, 220
վարդիկ Իւրաշու 220
վարդիկ Մարիա 219
վարդիկ Ուրսու 219, 220
վարդիկ Պետրոս 219
վարդպարոնեան Ատրիանէ 251
վարդպարոնեան Գէորգ 251
վարդպարոնեան Պետրոս 185, 251
վարժապետեան Յակոբ 151
վարուժան Դանիէլ 255

Տ.

Տաթեւ վանք 56
Տաճատեան Նեվրիկ 153
Տամատեան Խաչիկ (Չիկ) 279
Տամատեան Մայա 279
Տարեգիրք Հայոց 71
Տեղլիու Գր. եւ Ե. Բուժարան 101, 172, 183
Տելավրանչէա Պարպու 238
Տէր-Անդրէաս 56
Տէր Անդրէասեան Ա. 150
Տէրեան Վահան Վրդ. 133
Տէրտէրեանց Յովհաննէսեանց Խաչերես 48
Տէր Նիկողայոս 56
Տէր Ստեփանեան Կոմիտաս Եպսկ. 131, 132
Տէրունեան Մ. Վրդ. 151, 152
Տէր Փիլիպպոս 56
Տէր Օհաննէսի տապանաքար 55
Տէվէճեան Յովհ. 147
Տիկնանց Միութիւն 20, 65
Տիրացեան Արտաշէս, Տոքթ. 147
Տիարպեքիրեան Յովհ. 249
Տիարպեքիրեան Սարգիս 249
Տիգրանեան Արմէն 176
Տիգրանեան Մկրտիչ, Եպսկ. 240
Տիթրիխ Մարլէն 272
Տոլմաճեան Ղուկաս Արք. 39
Տոլվաթ 42
Տոկարու Տ. 20, 61, 131, 133, 134, 192, 245
Տոսոֆքէյ, Միտրափոլիտ 218, 219 239
Տուտեան Մշակութային Տուն 99, 134
Տուտեան Յովսէփ եւ Վիքթորիա 188, 189, 190, 191, 192
Տուտեսու Գ. 9
Տուտեսու Շ. 9
Տուխա Կէորկէ, Իշխանապետ 84
Տրամաթիկ Ընկ. 20
Տրըկիչեանու Գ. 9
Տօնաւագեան Աստուածատուր 58
Տօնաւագեան Տրակաս 58
Տօնիկ 42, 55, 56

Ր.

Բապըրթզոն 231

Փ.

Փազվանթօղլու 239
Փալատի Թէոտոր 182

Փալէն, Կոմս 108
Փայիսիէ, Պատրիարք 8
Փան Անթոն 277
Փաչաճեան Սարգիս 152, 183
Փապլո Ներուտա 272
Փապուճեան Հայկ 171
Փափազեան Արամիկ 185
Փափազեան Ղեւոնդ Քհնյ. 188, 197
Փափագեան Վրթանէս 146
Փեթրեսեու Իոն 284, 285
Փիլիպպոս Կաթողիկոս 56, 72
Փիտու Լուիճի Մարիա 36, 79
Փրունճուլ Աւետիք 50
Փրունճուլ Անտոն 248
Փրունճուլ Գ. 72
Փրունճուլ Վարդերես 65, 248
Փոփովիչ Կարապետ 45
Փոփովիչ Ցարութիւն 45
Փոփովիչեան Նիկողայոս 45, *տես* Բոպովիչեան Ն.
Փրէյ Կ. 103
Փեստալոցի 263
Փէթէօֆի Շանտոր 196
Փէչիկեան Եղիա Վրդ. 175
Փիֆասո 272
Փոթֆոավը Իոն 233
Փրաթու Կավրիլ 208

Ք.

Քարրի Ցովի. 55, 248
Քարրի Նիկողայոս 248
Քարրի Մարիամ 55
Քեսիմ Էմ. 72
Քերիմովիչ 105
Քուշներեան Ք. Վրդ. 6, 7
Քսենոփոլ Տ. Ա. 47, 48, 103, 209, 222
Քրեցուլեսու Ե. 9
Քրիմատեճց Ցովհ. Եպսկ. 105
Քրիսթոֆեան Աստուածատուր 45
Քրիստոս 71

Օ.

Օգսենտ 64
Օգսենտ Ս. Եկեղեցի 48, 49, 61, 63, 64, 66, 70, 105, 139
Օհան, Տէր 91
Օհանեան Ղազար 94
Օհաննէս, Տէր 55, 56
Օսման փաշա 21
Օրիորդաց Ադֆատախնամ Միութիւն 32
Օրմանեան Մ. Արք. 31, 32, 106, 117, 255
Օցէթէա Անտրէյ 6, 22

Ֆ.

Ֆերհատ Աննա 45
Ֆերհատեան Ֆերհատ 203
Ֆերտինանտ Ա. Թագաւոր 118, 164, 204
Ֆեսճեան Արիս 167
Ֆիլիփեսու Նիֆոլայէ 238
Ֆլորեսու Կոստ., Զօրավար 190
Ֆրանց Ժոզէֆ, Կայսր 248
Ֆրէնկեան Ցարութիւն 253
Ֆրէնկեան Նուրհան 253
Ֆուրունճեան Ծերոն, Տոքթ. 183
Ֆօֆշանեան Մարիամ 83
Ֆօֆշանցի Ա. Աւետիք 269
Ֆօշ, Մարաջախտ 269

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Ա.

Ագսերայ 6
Ադրիանուպոլիս 10, 23
Աթէնք 125, 274
Աժտերհան 6
Ալպա Յուլիա 77
Ամերիկա 25, 134
Ամսթերտամ 187, 206
Անատօլու 109
Անգլիա 213
Անի 5, 6, 55, 138, 217
Անտիոք 244
Արմաշ 117
Անվերս 285
Ասխարա 6
Աստրիկոնիա 84
Ատաբազար 254
Արարատ 94, 138
Արաբկիր 240
Արժանթին 251
Արճէշ 131, 207, 208
Արմէնշթատ 85
Արմէնոպոլիս 85
Արմիանսքի պազար 7
Արտեալ 5, 105
Աւստրիա 12, 80, 106, 116, 164, 213
Աւստրօ-Հունգարիա 85, 112
Աւստրալիա 134
Աֆմէսեիտ 7
Աֆֆերման (*տես եւ* Զէթաթէա-Ալ-պը) 104, 107, 193, 247

Բ.

Բալու 240
Բաղէշ 240
Բիւզանդիոն 78, 213
Բրակա 282

Գ.

Գանատա 134
Գարէալոպոլիս 7
Գարլովից 87
Գերմանիա 22, 117, 169, 213
Գլուժ 271, 280
Գոդնար 81
Գոնստանցա 19, 20, 21, 23, 34, 96, 100, 110, 116, 149, 150, 151, 171, 186, 195, 241, 253, 273, 274, 285
Գրիգորիոպոլ (Կրիկորիոպոլ) 106

Ե.

Եաշ 5, 9, 39, 41, 43, 48, 49, 71, 73, 74, 76, 92, 103, 104, 105, 106, 110, 112, 113, 115, 117, 119, 139, 140, 141, 142, 155, 188, 193, 206, 209, 214, 215, 217, 220, 222, 233, 234, 240, 247, 253, 259, 261, 262, 265, 266, 268, 271, 282
Եգիպտոս 116
Եղիսաբեթոպոլիս (*տես նաեւ* Տումպ-

րըվէն) 84, 89, 90, 91, 98, 157, 160, 164, 214, 220
Եղիսաբէթշտաթ 89
Ենի խալէ 7
Երզէպեթվարօշ 89
Երեւան 78, 85, 107, 188, 193, 234
Երուսաղէմ 24, 31, 105, 109, 116, 187, 190, 193, 218, 244
Եւդոկիա 23
Եւրոպա 22, 81, 116, 134, 177, 205, 256, 283
Եւպատորիա 7

Զ.

Զէյթուն 240
Զիլա 23
Զուիցերիա 253
Զմիւռնիա 189

Է.

Էջմիածին 4, 11, 40, 82, 91, 94, 99, 106, 109, 116, 117, 118, 119, 125, 128, 130, 131, 132, 133, 138, 145, 151, 190, 206, 215, 256
Էտիրնէ 247

Թ.

Թէոդոսիա 6
Թէֆուչ 82, 171
Թըլմաչ 99, 102
Թըրկովիշտէ 8, 9, 82, 207
Թըրկուլ Օգնա 43, 44, 110, 112, 120
Թըրկուլ Մուրէշ 275
Թըրնավա (գետ) 89
Թիկինա 82
Թիմիշոարա 254
Թիֆլիս 106, 282
Թոլաթ 7
Թոլպուխին (*տես եւ* Պազարճըգ) 21, 22, 34, 127, 151
Թուլչա 21, 33, 34, 97, 110
Թուրթուքայա 241
Թուրնուլ Սեվերին 241
Թուրքիա 21, 36, 66, 67, 68, 80, 106, 109, 166, 174, 240, 249, 257, 279
Թրանսիլվանիա 5, 47, 48, 64, 66, 84, 85, 89, 90, 98, 105, 127, 135, 136, 162, 200, 214, 215, 238, 253, 256, 257, 259, 280, 287
Թրիեստ 67, 206

Ժ.

Ժընեւ 268

Ի.

Իպաշվալով 89
Իսմայիլ 23, 81, 107, 116
Իտալիա 213

Լ.

Լայփցիկ 49, 50, 85, 117
Լեհաստան 7, 22, 41, 47, 54, 55, 71, 78, 102, 103, 105, 213, 247, 286
Լեմպերկ (*տես* Լվով)
Լենինական 241
Լիբանան 134, 136
Լիգոսթոմա 78
Լիտվանիա 105
Լուճիրա 7
Լվով 66, 69, 78, 80, 85, 102, 103, 104, 105, 187, 193, 220, 247, 259

Խ.

Խասգիւղ 151
Խարա Սու 7
Խարբերդ 240
Խրիմ 6, 24, 77, 78
Խոթին, *տես* Հոթին

Կ.

Կազարատու 6
Կազարիա 7
Կալաց 33, 34, 35, 36, 97, 105, 110, 112, 154, 171, 206, 240, 241, 247, 250, 268
Կալիցիա 5, 7, 214, 242
Կամենից-Փոտոլիա 7, 55, 71, 79, 187
Կարկայա 7
Կարին 240
Կարպատեալ լեռներ 84
Կեռլա 84, 85, 86, 87, 88, 99, 135, 136, 161, 162, 196, 205, 206, 214, 216, 253
Կեսարիա 273
Կեորկէն 84, 91, 135, 215
Կէօզլէ 7
Կոլեշտ 212
Կիլիկիա 240
Կոստանդնուպոլիս (Պոլիս) 6, 8, 9, 10, 11, 13, 23, 24, 40, 51, 53, 66, 67, 73, 78, 87, 93, 103, 106, 109, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 157, 179, 180, 181, 183, 187, 190, 193, 206, 221, 231, 233, 234, 236, 240, 247, 252, 254, 255, 271
Կովկաս 6
Կուրա Հումորուլույ 82
Կաֆֆա 6, 71, 193

Հ.

Հալլէ 117
Համպուրկ 85
Հայաստան 7, 20, 51, 91, 101, 147, 153, 167, 177, 195, 210, 217, 240, 241
Հաշտարխան (Աստրահան) 6
Հերցա 82, 259
Հոթին 5, 41, 78, 79, 220, 222, 247
Հուշ 82, 219
Հունգարիա 84, 99, 107, 127, 213
Հռոմ 85, 105, 261
Հնդկաստան 164, 206
Հնչեշտ 238, 239

Ղ.

Ղազան 6
Ղազարաթ 7
Ղարասուպազար 7
Ղրիմ (հին) 6, 7, 106

Ճ.

Ճիւրճիու 154, 240
Ճիւրճիու Սէն Միխլոշ 215

Մ.

Մանչեսթըր 34
Մատրաս 164
Մարսէյլ 116, 187, 206
Մեծ Սալա 117
Մերմիխիոն 7
Միլան 280
Մոլտովա 5, 7, 9, 36, 39, 41, 44, 47, 48, 49, 53, 54, 58, 61, 64, 67, 68, 69, 71, 73, 74, 75, 77, 78, 81, 82,

84, 92, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 117, 121, 127, 138, 139, 142, 155, 161, 179, 193, 207, 209, 211, 212, 214, 218, 219, 220, 221, 230, 233, 242, 247, 254, 262, 265, 270, 273, 275, 287
Մոնֆաստրոն 77
Մոսկովա 117, 118
Մունքենիա 7, 44, 209
Միացեալ Նահանգներ 134, 251, 254, 271, 286

Ն·

Նեամցու 265
Նէիւլի Սիւր Սէն 23
Նիստրու (Նիսեստր) 77, 79
Նիւ Եորք 11, 195, 279, 281, 284, 286
Նոր Նախիջեւան 7, 106, 107, 108, 117, 125, 146

Շ·

Շապին-Գարահիսար 240
Շիրակ 241

Չ·

Չերնըուց 5, 53, 65, 75, 76, 80, 127, 135, 155, 249, 269
Չէթաթէա Ալպը (*տես եւ* Աֆեռմաճ) 5, 77, 78, 104, 241
Չիֆ Սիփվիզ 91
Չիւֆ 200

Պ·

Պազարճըգ 5, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 31, 34, 97, 100, 110, 127, 151, 152, 153, 171, 186, 241, 247, 273
Պալչըֆ 171
Պալըգլավա 7
Պաբուտ 241, 242
Պահչէսարայ 7, 79
Պաշպալով 84, 89
Պարտիզակ 256
Պապատաղ (Պապա Սալթըֆ) 21, 23, 34, 110, 154, 241
Պասարապիա 5, 7, 80, 82, 83, 106, 107, 108, 110, 117, 119, 123, 127, 215, 238, 249, 254
Պաֆրու 36, 39, 40, 48, 96, 112, 127, 154, 171, 214, 217, 240, 253
Պելճիֆա 265, 283
Պելոկորոտ 7, 77
Պերլիճ 110, 117
Պէճտէր (*տես* Թիկինճա)
Պէյրութ 31, 106, 146, 251, 273
Պըլճ 65, 82, 241
Պըրլատ 81, 171, 275
Պիսթրիցա 84, 85, 87
Պոթոշան (Պոտոչան) 41, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 67, 71, 92, 93, 94, 95, 96, 100, 104, 112, 119, 120, 123, 138, 160, 174, 193, 203, 204, 206, 214, 215, 217, 222, 240, 247, 253, 271, 280
Պոլիս (*տես* Կ· Պոլիս)
Պոնտոս 77
Պոլոնիա 213
Պոստոճ 5, 111, 135, 136
Պուէնոս Այրէս 250, 258
Պուլկարիա 21, 22, 32, 82, 106, 127, 131, 135, 151, 234, 237, 242
Պուղտաճաց Երկիր 57, 72, 104, 105
Պուտաբեշտ 99, 102, 280
Պուրկազ 234

Պուբրէշ 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 31, 34, 36, 38, 41, 44, 47, 51, 53, 54, 60, 71, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 92, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 110, 112, 113, 115, 118, 120, 122, 123, 125, 127, 128, 131, 132, 134, 135, 136, 143, 145, 146, 147, 149, 153, 154, 167, 171, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 184, 186, 187, 188, 189, 191, 193, 197, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 212, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 245, 249, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 264, 267, 268, 270, 271, 273, 275, 277, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286
Պուհովինա 5, 7, 49, 53, 63, 66, 69, 75, 102, 103, 106, 108, 127, 138, 155, 214, 248, 253, 269, 287
Պրայիլա 35, 36, 97, 107, 110, 112, 171, 188, 197, 241, 271
Պրաշով 238
Պրոտի 49, 50

Ջ.

Ջուղա 6

Ռ.

Ռոմաճ 41, 42, 43, 48, 78, 96, 112, 120, 123, 161, 179, 188, 193, 214, 215, 218, 222, 240, 241, 247, 253, 273, 275
Ռումանիա 4, 5, 7, 14, 19, 20, 21, 22, 29, 32, 38, 55, 71, 77, 87, 89, 97, 99, 100, 102, 103, 109, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 124, 128, 132, 133, 134, 135, 136, 139, 151, 161, 166, 167, 169, 171, 179, 184, 186, 187, 188, 190, 191, 194, 195, 196, 199, 202, 205, 207, 220, 221, 236, 242, 245, 253, 262, 266, 268, 271, 273, 274, 282, 283, 286
Ռումբլի 109
Ռուսիա 12, 77, 80, 213
Ռուսճուբ 32, 234, 236, 239
Ռըմնիբ 171
Ռոտոսաբօ 128

Ս.

Սամոշույվար 85, 87, 99
Սամսօն 117
Սան Ստեֆանօ 19, 21
Սաֆալոշֆայվա 88
Սեբաստիա 117, 240
Սեւ Ծով 19, 25
Սէն Ժերմէն 53
Սէն Միխլոշ 91
Սէրաբ (Սիրէբ) 41, 78, 80, 81, 104, 123, 242, 247
Սթրունկա 179
Սիլիստրէ 5, 20, 21, 22, 31, 32, 110, 127, 154, 171, 186, 221, 241, 247, 273
Սիմպոլոն 7
Սիմֆերոպոլ 7
Սինայա 131
Սիպիու 99, 185, 238
Սիպիր 169
Սիս 6
Սկիւթիա 21
Սուլկատ (Սուրկատ, Սուրխաբ) 6
Սոլտայա 7
Սուլինա 241

Սուչավա (Սէչով) 7, 44, 48, 53, 54, 55, 56, 57, 61, 62, 64, 65, 66, 71, 76, 80, 82, 84, 92, 93, 98, 103, 104, 105, 107, 110, 112, 116, 120, 123, 129, 138, 139, 141, 155, 157, 188, 193, 206, 215, 218, 219, 222, 240, 245, 247, 248, 249, 253, 287
Սուտաղը 7
Սօմէշ 85
Սօֆիա 30, 132
Սուրիա 208, 241
Սոֆոլա 188

Վ.

Վալահիա 5, 7, 44, 74, 105, 106, 108, 109, 110, 121, 139, 207, 220, 230, 287
Վան 6, 207, 217
Վառնա 23, 25, 30, 32, 34, 82, 151, 152, 157
Վասլույ, Վասլով 41, 78, 81, 222, 247
Վենետիկ 6, 41, 54, 55, 71, 81, 90, 186, 187, 205, 206, 213, 256, 257, 274, 279
Վիեննա 42, 51, 53, 65, 66, 67, 68, 69, 81, 85, 87, 88, 90, 116, 135, 197, 238, 244, 249, 261, 271, 280

Տ.

Տանցիկ (Կտանիֆ) 85, 233
Տիգրանակերտ 240
Տոպրիչ (*տես եւ* Պազարճըգ, Թոլպուհին) 21
Տոպրուճա 5, 19, 20, 21, 22, 31, 127
Տորոհոյ 82
Տումպրըվէն (*տես* Եղիսաբեթոպոլ) 84 89, 98, 135, 163, 214, 256, 257
Տուրղուբ–Ֆիֆս 125
Տրապիզոն 11, 12, 77, 240
Տրեզտա 85

Փ.

Փարթեհոն 7
Փարիզ 5, 82, 173, 174, 205, 239, 249, 262, 271, 273, 274, 277
Փեթրոկրատ 117, 238
Փիթեշթ 38, 110, 112, 280
Փլեվնա 21
Փոտոլիա 102
Փրավատը 23

Ք.

Քէօթահիա 206
Քիլիա 78, 79
Քիշինեւ (Քիշինըու) 5, 80, 107, 197, 238

Օ.

Օսլօ 274
Օդսպեշտ 171
Օփաճեզ 21

Ֆ.

Ֆէոդոսիա 6
Ֆըլթիչէն 48
Ֆըլչու 270
Ֆլորանս 274
Ֆիլիպէ 135
Ֆոքշան 8, 9, 43, 44, 45, 46, 49, 82, 92, 93, 112, 116, 123, 160, 161, 171, 188, 206, 240, 241, 273
Ֆրանսա 12, 105, 213, 254
Ֆրումոասա 84, 90, 135, 200, 259

ԱՑՍ ՀԱՏՈՐԻՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱՒԱՐՏԵՑԱՒ
1979 Թ. ԱՊՐԻԼԻՆ
ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՏՊԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

Շարուած **compuwriter IV TG** տողաշար մեքենայիւն վրայ
cg — 4